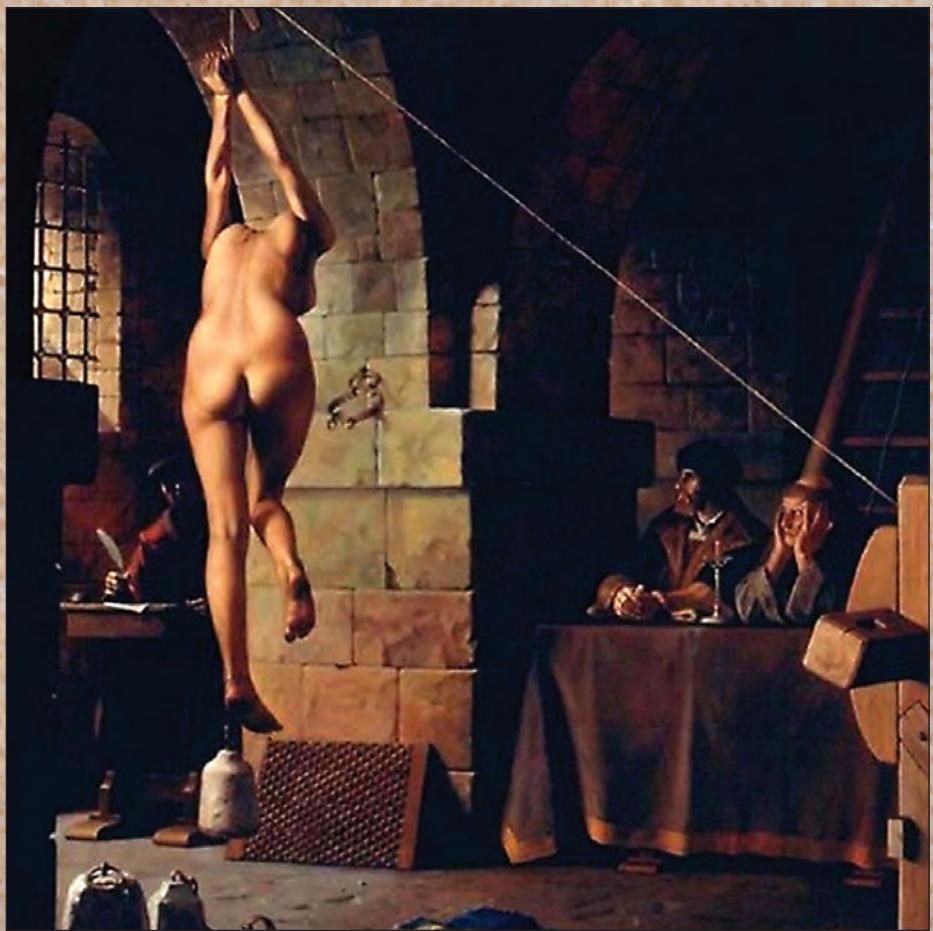

ACTA HISTRIAЕ
25, 2017, 3

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAЕ
25, 2017, 3

KOPER 2017

ISSN 1318-0185

UDK/UDC 94(05)

Letnik 25, leto 2017, številka 3

Odgovorni urednik/

Direttore responsabile/

Editor in Chief:

Uredniški odbor/

Comitato di redazione/

Board of Editors:

Darko Darovec

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleksej Kalc, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Jože Pirjevec, Claudio Povolo (IT), Marijan Premović (MNE), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

Urednik/Redattore/

Editor:

Gostujoča urednika /

Guest Editors:

Prevodi/Traduzioni/

Translations:

Lektorji/Supervisione/

Language Editor:

Stavek/Composizione/

Typesetting:

Izdajatelj/Editore/

Published by:

Sedež/Sede/Address:

Gorazd Bajc, Urška Lampe

Marta Verginella, Marko Kambič

Urška Lampe (slo.), Gorazd Bajc (it.)

Urška Lampe (angl., slo.), Gorazd Bajc (it.)

Grafis trade d.o.o.

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko / Società storica del Litorale®

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000

Koper-Capodistria, Garibaldijeva 18 / Via Garibaldi 18

e-mail: actahistriae@gmail.com; www.zdjp.si

Tisk/Stampa/Print:

Grafis trade d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

Finančna podpora/

Supporto finanziario/

Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency, Mestna občina Koper, Luka Koper d.d.

Slika na naslovnici/

Foto di copertina/

Picture on the cover:

Strappado tortura. Mučenje viseče ženske / Tortura Strappado. Tortura di donna pendente / Strappado torture. Hanging woman torture (<https://www.planetdeadly.com/human/medieval-torture-devices>)

Redakcija te številke je bila zaključena 1. novembra 2017.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Thomson Reuters: Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL)

Vsi članki so v barvni verziji prosti dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.

All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Marta Virginella: O zgodovinjenju dihotomije mesta in podeželja	457
<i>Sulla storicizzazione della dicotomia tra città e campagna</i>	
<i>On Historicising the Dichotomy, the City and the Countryside</i>	
Irena Benyovsky Latin: Grad i zaleđe u narativnim vrelima: konstruiranje tradicije o rano-srednjovjekovnim doseljenjima u Dubrovnik iz slavenskog zaleđa	473
<i>La città e il suo hinterland nelle fonti narrative: la costruzione della tradizione del primo insediamento medievale a Dubrovnik dall'entroterra slavo</i>	
<i>The City and its Hinterland in the Narrative Sources: Construction of the Tradition of Early Medieval Settling in Dubrovnik from Slavic Hinterland</i>	
Marko Štuhec: O vonjavah v nosu grofa Wolfa Sigmunda Lichtenberga. Soteška graščina v 18. stoletju kot podeželsko mestni kulturni hibrid	511
<i>Sugli odori percepiti dal conte Wolf Sigmund Lichtenberg. Il castello Soteska come ibrido culturale tra città e campagna nel Settecento</i>	
<i>On the Smells in the Nose of Count Lichtenberg. The Manor House of Soteska in the 18th Century as a Cultural Hybrid</i>	
Francesco Toncich: Narrazioni e pratiche politiche antislave a Trieste tra città e campagna (1850–1871)	539
<i>Anti-Slavic Narrations and Political Practices in Trieste between City and Countryside (1850–1871)</i>	
<i>Protislavanske naracije in politične prakse v Trstu med mestom in podeželjem (1850–1871)</i>	
Darja Kerec: Setting the Borderline between the Urban and the Rural in the Slovene March between 1765 and 1924	563
<i>La questione dei confini tra l'urbano e il rurale nella Slovenska krajina tra gli anni 1765–1924</i>	
<i>Vprašanje razmejitve med urbanim in ruralnim v Slovenski krajini v obdobju 1765–1924</i>	

Božo Repe: Modernizacije pri Slovencih	581
<i>La questione della modernizzazione degli sloveni</i>	
<i>Modernizations among Slovenes</i>	
Bojan Baskar: Mesto in podeželje v povojni italijanski agrarni zgodovini in etnoantropologiji	597
<i>Città e campagna nella storia agraria italiana del dopoguerra</i>	
<i>e nell'etnoantropologia</i>	
<i>City and Countries in the Postwar Italian Agrarian History</i>	
<i>and Ethnoanthropology</i>	
Davide Artico: Urban Visibility Changes as an Effect of the Redefinition of Minorities in Poland after 1989	613
<i>Modifiche nella visibilità urbana come conseguenza della ridefinizione</i>	
<i>delle minoranze in Polonia dopo il 1989</i>	
<i>Spremembe v vidljivosti urbanega zaradi prevrednotenja manjšin</i>	
<i>na Poljskem po letu 1989</i>	
Marko Kambič: Ljubljanske malefične svoboščine v evropskem kontekstu – ob 500 letnici njihove podelitev	629
<i>L'ordinanza criminale per la città di Lubiana nel contesto europeo – in occasione</i>	
<i>del 500º anniversario della loro emanazione</i>	
<i>Criminal Justice Freedoms for Ljubljana in the European Context – Upon</i>	
<i>the 500th Anniversary of their Granting</i>	
Darko Darovec: Faciamus vindictam. Maščevalni umor in oprostilna sodba v Landarju leta 1401 med obredom maščevanja ter akuzatornim	
inkvizitornim sodnim procesom	653
<i>Faciamus vindictam. Assoluzione da omicidio vendicativo ad Antro nel 1401</i>	
<i>tra la consuetudine della vendetta e il rito processuale accusatorio e inquisitorio</i>	
<i>Faciamus vindictam. Vengeful Murder and Acquittal in Antro in 1401 Between</i>	
<i>the Custom of Vengeance and the Adversarial and Inquisitorial Trial Rite</i>	
Gorazd Stariha: Vojaški beguni v prvi polovici 19. stoletja in kaznovanje njihovih pomagačev. Primer kazenskih spisov Deželnega sodišča	
v Ljubljani v letih 1825–1849	701
<i>I disertori nella prima metà dell'Ottocento e la punizione per coloro</i>	
<i>che davano loro aiuto. Il caso degli atti penali del Tribunale regionale</i>	
<i>di Lubiana negli anni 1825–1849</i>	
<i>The Deserters in the first half of the 19th Century and the Punishment</i>	
<i>for those who gave them help. The Case of Criminal Acts of the Regional Tribunal</i>	
<i>of Ljubljana in the Years 1825–1849</i>	

Lovro Šturm: Začetek revolucionarnega kazenskega prava na Slovenskem in njegovi odmevi po drugi svetovni vojni in po demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije	719
<i>La prima fase del diritto penale rivoluzionario in Slovenia e i suoi echi dopo la Seconda guerra mondiale e in seguito alla democratizzazione e all'indipendenza della Repubblica di Slovenia</i>	
<i>The Rise of Revolutionary Criminal Law in Slovenia and its Echoes after the Second World War and after the Democratisation and the Independence of the Republic of Slovenia</i>	
Milan Balaban: Czechoslovak Tourists in the Yugoslav Adriatic in the Interwar Period (1918–1939)	747
<i>I turisti cecoslovacchi nell'Adriatico jugoslavo nel periodo tra le due guerre (1918–1939)</i>	
<i>Češkoslovaški turisti na jugoslavanskem Jadranu v obdobju med svetovnima vojnama (1918–1939)</i>	
Urška Lampe: »Revolucija v polnem pomenu besede!« Izsledki jugoslovanske preiskave deportacij iz Julisce krajine po koncu druge svetovne vojne	767
<i>»Una rivoluzione nel pieno senso della parola!« I risultati delle indagini jugoslave sulle deportazioni dalla Venezia Giulia nel secondo dopoguerra</i>	
<i>»A Revolution in the Full Sense of the Word!« The Results of the Yugoslav Investigation Regarding the Postwar Deportations from Venezia Giulia</i>	
Federico Tenca Montini, Saša Mišić: Comunisti di un altro tipo: le simpatie filo-jugoslave in Italia (1948–1962)	785
<i>Communists of a Different Kind: the pro-Yugoslav Trend in Italy (1948–1962)</i>	
<i>Komunisti druge sorte: projugoslovanske simpatije v Italiji (1948–1962)</i>	
Navodila avtorjem	813
<i>Istruzioni per gli autori .....</i>	816
<i>Instructions to authors .....</i>	820

O ZGODOVINJENJU DIHOTOMIJE MESTA IN PODEŽELJA

Marta VERGINELLA

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškrčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
 e-mail: marta.verginella@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Socialna in gospodarska zgodovina tako antičnega sveta kot srednjega in novega veka prepoznavata v odnosu med mestom in podeželjem eno od svojih pomembnih tematik. V manjši meri to velja za gospodarsko in socialno zgodovino 19. in 20. stoletja, ki razmerje med urbanim in ruralnim obravnavata v okviru modernizacijskih procesov, pri tem pa težita k bolj poenostavljenemu in neproblematiziranemu razumevanju odnosa med mestnim in podeželskim svetom. Članek analizira diskurz o dihotomiji urbanega in ruralnega v severnojadranskem prostoru in kako se je le-ta preoblikoval v referenčno zgodovinopisno paradigma.

Ključne besede: mesto, podeželje, zgodovinopisje, Severni Jadran, Primorska, Carlo Schiffrer

SULLA STORICIZZAZIONE DELLA DICOTOMIA TRA CITTÀ E CAMPAGNA

SINTESI

Per la storia sociale ed economica dell'Antichità, del Medioevo e dell'Età Moderna il rapporto tra la città e la campagna è un tema molto importante. Minore rilevanza ha nel contesto della storia contemporanea che lo inserisce nel contesto dei processi di modernizzazione tendendo a trattarlo in maniera più superficiale e meno analitica. L'articolo analizza la questione della dicotomia tra città e campagna nel contesto della regione alto adriatica e soprattutto il suo uso storiografico tra Otto e Novecento.

Parole chiave: città, campagna, storiografia, Alto Adriatico, Venezia Giulia, Carlo Schiffrer

UVOD¹

Socialna in gospodarska zgodovina tako antičnega sveta kot srednjega in novega veka prepoznavata v odnosu med mestom in podeželjem eno od svojih pomembnih tematik. V manjši meri to velja za gospodarsko in socialno zgodovino 19. in 20. stoletja, ki razmerje med urbanim in ruralnim obravnavata v okviru modernizacijskih procesov, pri tem pa težita k bolj poenostavljenemu in neproblematiziranemu razumevanju odnosa med mestnim in podeželskim svetom. Pogosto ju razumeta kot ekvivalentna razvitemu in nerazvitemu, industrijskemu in predindustrijskemu okolju (Epstein, 2001). Kot bomo ugotovili v nadaljevanju, je zgodovinopisje, predvsem italijansko, ki se je od začetka 20. stoletja ukvarjalo z zgodovinjenjem severnojadranskega območja, oblikovalo svojo referenčno zgodovinopisno paradigmo prav na interpretaciji dihotomije med mestnim in podeželskim.

V zgodovini ni delitev dela med podeželjem in mestnimi središči nikoli dokončna, ugotavlja Fernand Braudel, ker »ločnica brez konca in konca polzi v to ali ono smer«, kar pomeni, da jo mora zgodovinopisje nenehno opredeljevati (Braudel, 1988, 286). »Mesta in podeželje se namreč nikoli ne ločijo kot voda in olje: v istem trenutku gredo vsaksebi in obenem vštric, trgajo vezi in se znova povezujejo« (Braudel, 1988, 288). Da so obdobjem, ko so mesta urbanizirala podeželje, sledila obdobja, ko je podeželje ruraliziralo mesto, potrdi že krajši sprehod po obdobjih evropske zgodovine od antike naprej (Barberis, 1998, XI). Ob zatonu rimskega cesarstva je podeželje postalo zavetje za prebivalstvo, ki se je iz mest umikalo pred roparskimi vdori in čedalje bolj negotovimi življenjskimi razmerami v urbanih središčih (Finley, 1987). A vendar še tako obsežen proces ruralizacije, ki se je utelesil v fevdalizmu, ni povsem uničil antičnega mestnega tkiva. Že pred komunalnim razcvetom so posamezna mesta, še posebno na Apeninskem polotoku, postala zatočišče za odvečno podeželsko prebivalstvo (Pinto, 1990, 228).

Razvoj trgovine in obrtnih dejavnosti od 8. stoletja naprej je pripomogel k ponovni vzpostavitvi urbanega primata in municipalizma (Pinto, 1990, 217). Mestno obzidje, ki je varovalo meščane pred zunanjim svetom, je postalo materialna in simbolna ločnica med mestom in njegovo kmečko okolico (Sanfilippo, 1985, 24). Znano je tudi, da so ga mestne oblasti po potrebi odmislike, ko so od okoliškega prebivalstva zahtevale, da se podredi mestu glede trgovine, prometa, predvsem pa davkov (Vivanti, 1991, 243–283).

V italijanskem primeru je visoka stopnja urbanizacije močno vplivala na podeželsko gospodarstvo (Pinto, 1990, 213), a podobno se je dogajalo povsod, kjer se je urbana mreža razvila do take mere, da je postala središče deželnega gospodarskega sveta. Čeprav je fevdalna zemljiska posest marsikje v Evropi vse do 18. stoletja uspešno branila svoje gospodarske privilegije, ji tudi v času starega režima ni uspelo zaustaviti demografske rasti in gospodarskega pomena urbanih naselbin. Na tleh starorežimske Evrope so se napetosti med mestom in podeželjem pojavljale vsakodnevno, najhujši konflikti pa so izbruhnili in se podaljševali v času gospodarskih in političnih kriz.

1 Razprava je nastala v okviru projekta Oborožena meja. Politično nasilje v severnem Jadranu, 1914–1941 (temeljni raziskovalni projekt) J6-7152 (B).

O zaostritvi odnosa med meščani in podeželskimi prebivalci na prehodu iz srednjega v novi vek pričajo poleg mestnih kronik in sodnih spisov tudi ikonografski in literarni viri. V italijanski »satiri o podeželanu«, ki je cvetela zlasti v 16. stoletju, podobno pa tudi v njenih evropskih različicah, kmet nastopa v vlogi neukoga grobijana, ki so mu pozneje, v razsvetljenskem času, pridali še attribute divjaka. A vendar pri novodobnem zaničevanju kmečkega prebivalstva, poudarjanju njegovega divjaštva in neizobraženosti, kot na francoskem primeru ugotavlja Eugen Weber, ni šlo le za prevzem tradicionalnih predsodkov, ki jih je mesto praviloma gojilo do svoje kmečke okolice. S procesom modernizacije se je uveljavljalo novo razumevanje kmečkega sveta: v političnem in kulturnem oziru so kmetje postali evropski »aborigini«, predstavniki sveta »brez zgodovine« (Weber, 1989, 25).

S pospešeno modernizacijo in radikalnim spreminjanjem gospodarskega zemljevida Evrope, ki ju je povzročila industrializacija, je mesto postalo središče sveta in sinonim za civilizacijo. Podeželska okolica, ki je mesto še vedno zalagala s svojimi pridelki, je dobila status neciviliziranega sveta (Weber, 1989, 23). Ne le v velemestih, h katerim so se v 19. stoletju prištevale največje evropske prestolnice, predvsem Pariz in London, tudi v provincialnejših mestih, s katerimi je bila posejana denimo habsburška monarhija, se je uveljavljalo prepričanje o nasprotujučih si in neskladnih stilih življenja med mestom in podeželjem, med naprednim in zaostalim svetom. Prvemu je načelovala racionalistično prežeta in kapitalistični logiki naklonjena elita, drugega pa sta držali v trdnem primežu religija in nevednost (Weber, 1989, 908–909).

Čeprav so gospodarski zgodovinarji v zadnjih desetletjih zbrali dovolj dokazov o tem, da so se v času industrijske revolucije prelomne gospodarske spremembe dogajale tudi ali pa predvsem na podeželju (Hudson, 1992) in da je bil gospodarski razvoj rezultat odvisnosti in součinkovanja posameznih stvarnosti, mesta in urbane skupnosti še danes veljajo za motor napredka (Clark, 2009). Meščansko oboževanje arkadije in pastoralnega sveta je razumljeno kot stranski učinek pospešene urbanizacije in čedalje bolj tehnološko razvite družbe. Priljubljenost meščanskega umika v naravo in na kmete, ki se je razširila v 19. stoletju, pa nikakor ni spremenjala hierarhije med urbanim in ruralnim, ki jo je vpeljala pomeščanjena družba.

Na pragu 20. stoletja je Tržačan Scipio Slataper² v *Mojem Krasu* (2016) izpovedal svojo razdvojenost mladega meščana in italijanskega izobraženca, ki je v naravi in kraški arkadiji našel lek za svojo razbolelost in odtujenost, porojeno s hitrimi urbanimi ritmi, podrejenimi industrijskim in trgovskim potrebam: »Rad bi vam rekel. Rodil sem se na Krasu, v koči s slamnato streho, ki sta jo dim in dež počrnila. Imeli smo ogolelega in zariplega psa, dvoje gosi z blatnim trebuhom, motiko in lopato, in od kupa gnoja, ki je bil skoraj brez stelje, je ob dežju v curkih odtekala rjavkasta brozga. [...] Rad bi se vam zlagal, toda vi mi ne bi nasedli. Preveč ste pametni in prebrisani. Takoj bi vedeli, da sem ubog Italijan, ki skuša svoje osebne stiske skriti pod nekakšno barbarstvo.« (Slataper, 2016, 9–11).

2 Scipio Slataper (1888–1915), pisatelj, irendentist. Diplomiral je iz Ibsna na univerzi v Firencah. Svoje spise je objavljjal v reviji *La Voce*, ki jo je urejal pisatelj Giuseppe Prezzolini. V knjižni zbirki *La Voce* je leta 1912 izšlo njegovo najpomembnejše delo *Il mio Carso (Moj Kras)*. Leta 1915 se je kot prostovoljec pridružil italijanskim četam in kmalu po prihodu na bojišče umrl na Podgori.

Umik iz mesta na podeželje³ pomeni Slataperju odhod iz civiliziranega sveta v skoraj neciviliziran in zato moralno neokrnjen svet. Kras, poseljen s slovenskim, zanj slovenskim prebivalstvom je bil po njegovem prvinski in zato povsem antitetičen modernemu, italijanskemu svetu. Čeprav je ta še ohranjal politični in kulturni primat, je po Slataperju že kazal jasne znake nemoči pred prodiranjem in uveljavljanjem mlade, porajajoče se slovanske civilizacije.

Slataperjevo razmišljjanje je značilno za generacijo tržaških in tudi širše istrskih in goriških izobražencev, ki so med mestom in podeželjem videli temeljno razliko med italijansko urbanostjo in slovensko oziroma slovansko ruralnostjo. Radikalna dihotomija urbanega in ruralnega se je v njegovem pisanku prekrivala z italijansko-slovansko dihotomijo, ki je bila sestavni del nacionalističnega diskurza. Tega je v šestdesetih in še posebno v sedemdesetih let, sočasno z modernizacijo avstrijske politične sfere ter s pridobitvijo individualnih političnih svoboščin in pravic, razvijala italijanska liberalno-nacionalna elita, najprej v Dalmaciji in Istri, pozneje pa tudi v Trstu in Gorici. Etnične skupine so bile identificirane z ozemljem in družbenogospodarsko stvarnostjo – Slovani s podeželjem, Italijani z mesti. Kmečko prebivalstvo je bilo praviloma pripoznano za slovansko, mestno in še posebno meščansko pa za italijansko.

Scipio, ki je hrepenel po Krasu kot idiličnem kraju, je tam srečeval Slovence (Slovane), v svojih someščanih pa jih ni prepoznaval, čeprav je bilo po avstrijskih uradnih popisih prebivalstva na začetku 20. stoletja v samem mestnem središču nekaj tisoč Slovencev in tudi drugih Slovanov.⁴ Več kot četrto stoletja nacionalistične kampanje, ki je v tržaškem občinskem svetu in italijanskem tisku Avstrijskega primorja uveljavljala načelo jasnega razlikovanja med italijansko civilizacijo in slovansko necivilizacijo, med slovansko oklico in italijanskim mestom, je zapustilo vidne sledove tudi pri generaciji izobražencev, ki se je navduševala za t. i. demokratični iridentizem.⁵

Ko je Slataper pisal *Moj Kras*, Pirančan Attilio Tamaro še ni objavil svojih zgodovinskih razprav,⁶ v katerih je nekaj let pozneje izpričal nepreklenjeno italijansko prisotnost na severnih in vzhodnih obalah Jadrana od antike do začetkov 20. stoletja in uzurpatorsko nrav Slovanov (Tamaro, 1915, 65).⁷ Njegov vrstnik Ruggero Fauro Timeus⁸

3 Iskanje zavetja in zdravja v naravi je v času nacionalnih gibanj dobilo političen in ideološki naboj. Še posebno v obmejnih krajinah je pomenilo vzdrževanje in krepitev nacionalne pripadnosti (Dabrowski, 2009, 52; Sahlins, 1989, 271).

4 Po popisu leta 1910 se je v Trstu in okolici 56.916 prebivalcev od skupno 190.134 izreklo za slovensko govoreče (Purini, 2010, 15–18; Cattaruzza, 1979).

5 Iridentizem, naklonjen multikulturalizmu, ni podpiral italijanske kolonialistične politike niti italijanskih osvajalnih načrtov na Balkanu (gl. Lunzer, 2009, 29–50.).

6 Tamaro je leta 1915 objavil razpravo *Italiani e Slavi*, leta 1918 pa *La Venetie Julienne et la Dalmatie*. Leta 1924 je izšla njegova zgodovina Trsta *Storia di Trieste*.

7 Attilio Tamaro (1884–1956) se je kot dijak pridružil iridentističnemu gibanju. Na univerzi v Gradcu je diplomiral iz leposlovja. Svoje zgodovinopisno delo je tesno prepletal z intenzivno publicistično dejavnostjo (pisal je za *L'Indipendente* in *Il Piccolo*) in po koncu prve svetovne vojne tudi z diplomatskim delovanjem.

8 Ruggero Fauro Timeus (1892–1915) je najprej obiskoval Univerzo v Gradcu (1910–1911), nato je študij nadaljeval na La Sapienzi v Rimu, kjer je postal vodilni predstavnik italijanskega iridentizma. Kot sodelavec listov *L'Idea Nazionale* in *Il Dovere nazionale* je podpiral nacionalistični program in imperialistično politiko Italije na Balkanu. Leta 1915 se je kot prostovoljec pridružil italijanskim četam in umrl na soškem

pa je v člankih, objavljenih v *L’Idea Nazionale*, odnos med mestom in podeželjem že pojasnjeval kot obliko kulturnega in socialnega prepada med meščani – avtohtonimi Italijani in kmetavzariji – slovanskimi osvajalcji. Zmaga prvih nad drugimi je bila po njegovem civilizacijska nuja, celo porok za prevlado »človeškosti« (Timeus, 1929, 351–357).⁹ Podrejenost »nevednih kravjih hlapcev« (Timeus, 1929, 39) je legitimirala prevlado »najboljšega naroda«, tj. italijanskega, ob tem pa izkriviljala podobo takrat že modernizirajoče se slovenske družbe. Timeus je kot odločen zagovornik italijanskega imperialističnega načrta na Balkanu možnost za italijansko zmago videl v nasilnem spopadu s kmetavzarskim ljudstvom, ki naj bi ogrožalo italijanski civilizacijski primat na Jadranu. Da je v jadranski regiji šlo tudi za spopad med italijanskim in slovanskim bančnim kapitalom, je omenil mimogrede.

Kljub nazorskim razlikam je Slataperja in Timeusa povezovalo sodelovanje z revijo *La Voce*, ki je izhajala od leta 1908 do leta 1916 in je bila v prvi polovici 20. stoletja ena najeminentnejših italijanskih revij. Okrog te literarne revije so se oblikovali pomembna intelektualna prijateljstva in odnosi, relevantni za italijansko kulturno in politično zgodovino. Tu nastale vezi so tudi močno zaznamovale preučevanje severnojadranske zgodovine in prispevale k uveljavitvi zgodovinopisne paradigm, ki je nacionalni konflikt med slovanskim in italijanskim svetom razlagala kot posledico nasprotja med urbanim in ruralnim. Ob tem velja dodati, da se je prepričanje o radikalnem nasprotju med urbanim in ruralnim na območju severnega Jadrana uveljavilo prav v času, ko sta se v mnogih socialnih, gospodarskih in kulturnih ozirih mesto in podeželje zblíževala in ko so mestni in meščanski vedenjski obrazci začeli pronicati tudi na podeželje. Ne le v Franciji, kot ugotavlja Weber (Weber, 1989, 903–909), tudi v drugih predelih zahodne in vzhodne Evrope ter ne nazadnje v samem Avstrijskem primorju je tradicionalno družbo slabil vdor urbanih vrednot.¹⁰ Zlasti vrhnja plast podeželskega prebivalstva se je čedalje bolj prepoznavala v meščanskih vrednotah in prevzemala meščanske vedenjske obrazce.

MESTO/PODEŽELJE – LOČITEV DUHA IN ČUSTEV

Carlo Schiffrer,¹¹ ki ga Angelo Ara in Claudio Magris v knjigi *Trst, obmejna identiteta* omenjata kot enega »najbolj nepristranskih tržaških zgodovinarjev« (Ara, Magris, 1982,

bojišču kmalu po začetku italijansko-avstrijskih spopadov.

- 9 O povezavi med narodno zavestjo in človečnostjo pri Mazziniju in v drugih ideologijah *risorgimenta* gl. Chabod, 1961, 71–85.
- 10 Za francoskega zgodovinarja Eugena Webra je podeželje podaljšek mesta, posebno od druge polovice 19. stoletja naprej, ko proces modernizacije močno načne tradicionalno vzajemen odnos med mestom in podeželjem. Mesto širi svoje vedenjske obrazce tudi na kmete, kar oslabi kmečke navade (Weber, 1989, 10). Po njegovem mnenju ostaja povsem odprto vprašanje, ali je mestu uspelo povsem uničiti kmečko družbo in njeno kulturo. Bolj kot o izumrtju kmečke kulture je primerno govoriti o njenem predrugačenju (Weber, 1989, 10–11). Stari načini življenja so izginili, ne da bi kdo žaloval za njimi, podobno so nova materialna sredstva oblikovala nove potrebe (Weber, 1989, 903). O prodom urbanih vrednot in vedenjskih obrazcev na tržaško podeželje gl. Verginella, 1996.
- 11 Carlo Schiffrer (1902–1970) se je po srednješolskem študiju v Trstu vpisal na univerzo v Firencah, kjer ga je Gaetano Salvemini (1896–1957) usmeril k raziskovanju tržaškega iridentizma.

68–69), je zgodovino primorskih urbanih središč osvetlil kot »zgodovino italijanskih mest« (Schiffrer, 1946a, 9). Slovani, ki so se na ozemlju naselili kot »roparski vojčaki«, so med srednjim vekom in 19. stoletjem postali amorfno mnoštvo, ki je imelo skupno usodo s preostalim evropskim kmečkim prebivalstvom (Schiffrer, 1946a, 10). Za tipično kmečko prebivalstvo je bilo mesto povsem tuja stvarnost. »Psihologija Slovana« je dojemala urbano okolje kot »tujo utrdbo, ki je obkrožena in napadena in ki se mora prej ali slej vdati« (Schiffrer, 1946a, 20).

V Schiffrerjevih zgodovinopisnih razlagah sicer ne najdemo nacionalističnih tez, ki jih je na primer razvil Tamaro oziroma zagovarjal Timeus v svojem imperialističnem zagonu in nacionalistični ihti, pa vendar lahko v njih prepoznamo zaverovanost v neogibni primat italijanskega naroda. Zgodovinsko dogajanje na tleh Julisce krajine¹² je bilo po njegovem rezultat delovanja zgodovinskega in nezgodovinskega naroda, ki sta živela drug ob drugem in sta bila nosilca dveh občutij, »ne samo različnih, temveč po lastni naturi tudi razumsko nasprotuječih si in nenaklonjenih vzajemnemu razumevanju« (Schiffrer, 1946b, 90). Za Schiffrerja je bila italijanska nacionalna komponenta »pretežno mestna z antično kulturo«, slovenska pa podeželska. V polnem sozvočju s prepričanjem, da se mesto in podeželje strukturno ne razlikujeta le v gospodarskem, temveč tudi v družbenem in kulturnem pogledu, je Schiffrer ponujal idejo o duhovnih razlikah med Italijani in Slovani. V mislih je kajpak imel tako Slovence kot Hrvate.

Tako v delu *Le origini dell'irredentismo triestino (Izvor tržaškega iridentizma)* iz leta 1937 kot v študiji *Sguardo storico sui rapporti fra italiani e slavi nella Venezia Giulia* (*Zgodovinski pogled na odnose med Italijani in Slovani v Julisce krajini*), objavljeni leta 1946, je spor med sosednjima narodoma, ki sta si lastila Julisce krajino, razlagal z njuno različnostjo: »[...] en narod je mestni, drugi je kmečki. In tu ne mislim preprosto na lokalno geografsko dejstvo, da Italijani živijo pretežno v mestih dežele in Slovani na podeželju, temveč na dejstvo, ki bolj vpliva na različnost nравi in način mišljenja obeh narodov, ki sta dejansko različna, kot je različna njuna zgodovina« (Schiffrer, 1946a, 15; Schiffrer, 1937, 9–24).¹³ V nadaljevanju je asimilacijo slovenskega in hrvaškega prebivalstva v italijansko okolje pojasnil kot proces moralnega dviga. Postati Italijan je pomenilo postati nekaj več in boljšega, ne samo po cenzusu in socialnem statusu, temveč tudi po »notranjem bogastvu kulture«, ostati Slovenec ali Hrvat pa izbrati »ozko kulturo«, v kateri so se množila »tudi čustva in čutenje ozkega nacionalizma« (Schiffrer, 1946a, 89).

Kot intelektualец, ki je v pripravah na pariško mirovno konferenco sodeloval z italijansko diplomacijo in se aktivno angažiral za ohranitev predvojne meje med Italijo in Jugoslavijo, je v svojih delih poudarjal »duhovno popačenost« tistih Italijanov, ki so živelii pod komunističnem režimom in so po letu 1945 ostali zunaj italijanskih državnih meja. Pomenljivo je, da se Schiffrerja kljub nacionalistični razlagi primorske zgodovine

12 Termin Venezia Giulia (Julisce krajina) je leta 1863 izumil Goričan Graziadio Isaia Ascoli, da bi poimenoval ozemlje Avstrijskega primorja, na katerem so bili naseljeni Italijani. V mislih je imel Gorico in Trst z zaledjem ter Istro.

13 O mestoma različnih interpretacijah istrske italijanskosti, ki naj bi jo poleg višjih razredov izražali tudi italijanski obalni kmetje (Schiffrer, 1946b, 24), gl. tudi Ballinger, 2003, 139.

in mednacionalnih razmerij v Julijski krajini ni oprijela oznaka »z nacionalizmom obremenjenega avtorja« (Salimbeni, 1994, 16), ki je bil deležen Attilio Tamaro. V italijanskem zgodovinopisu je obveljal za vodilnega predstavnika povojnega demokratičnega italijanskega zgodovinopisa, ki se je ukvarjalo z zgodovinjenjem italijanske vzhodne meje, in vsekakor za protinacionalističnega intelektualca (Apjh, 1993, 12).

Elio Apjh (1922–2005), dolgoletni predavatelj sodobne zgodovine na tržaški Filozofski fakulteti in podobno kot Schiffrer tudi sam učenec Gaetana Salveminija,¹⁴ je leta 1993 zgodovinopisno referenčni Schiffrerjevi študiji *La Venezia Giulia. Saggio di una carta dei limiti nazionali italo jugoslavi (Julijskih krajina. Razprava o zemljevidu italijansko-jugoslovenskih nacionalnih mej)* in *Sguardo storico sui rapporti fra italiani e slavi nella Venezia Giulia* sicer označil za močno datirani, a hkrati klasični: »Datirani, ker odgovarjata neodložljivi politični potrebi trenutka (kar je vidno v političnih tonih);¹⁵ klasični, ker z znanstveno rigoroznostjo in organskim spoznanjem povzemata raziskovalno stanje in se ponujata kot nujna referenca pri morebitnem nadaljevanju razprave ozziroma sta predpogoji vsakega diskurza o zgodovini Julisce krajine, ki ne obstaja več« (Apjh, 1993, 35).

Leta 1998 je tudi Raoul Pupo v razpravi *Il confine orientale. Una storia rimossa (Vzhodna mej. Potlačena zgodovina)*, objavljeni v reviji *I viaggi di Erodoto*, potrdil Schiffrerjevo referenčnost in ga razglasil za »enega najsvetlejših demokratičnih likov v Julijski krajini 20. stoletja«. V prilogi revije, namenjene pretežno italijanskim šolnikom, je izšel ponatis razprave *Sguardo storico sui rapporti italiani e slavi nella Venezia Giulia*, ki je predstavljena kot »nujna referenčna točka v zgodovinopisni razpravi o tej tematiki«. Razpravo naj bi po Pupu odlikovali »velika uravnoteženost sinteze« in izredna »strogost v preverjanju podatkov in oblikovanju interpretativnih hipotez« (Pupo, 1998, 130).

Nesporno dejstvo je, da se je Schiffrer v svoji publicistični dejavnosti odmaknil od grobih polemik, ki sta jih po koncu druge svetovne vojne sprožali vprašanje Julisce krajine in določitev italijansko-jugoslovanske državne meje. Res pa je tudi, da se je njegova analiza polpretekle primorske zgodovine prepletala s politično militantnimi sodbami, ki jih je v svojih delih predstavljal kot nepristranski rezultat zgodovinopisne osvetlitve in opazovanja.

Leta 1980 je Liliana Ferrari v pronicljivi analizi Schiffrerjevega dela omenila resnost in znanstveno raven strokovnjaka, v pretres pa je vzela tudi njegove interpretativne sheme, v katerih je analizirala vzročne povezave, predvsem pa zabeležila predsodke, ki so vplivali na njegovo zgodovinopisno usmerjenost (Ferrari, 1980, 232). Okrcala je zlasti njegovo

14 Gaetano Salvemini (1873–1957) je leta 1901 nastopil katedro za novoveško zgodovino v Messini. Pozneje je poučeval na univerzi v Pisi in Firencah. Leta 1915 je bil zagovornik vstopa Italije v prvo svetovne vojno. Kot protifašist in nasprotnik Mussolinijevega režima je bil obsojen leta 1925. Po Mussolinijevi amnestiji se je umaknil v Francijo, kjer je bil med ustavnitelji protifašističnega gibanja Giustizia e libertà. Od leta 1934 je poučeval zgodovino na Harvardu, po vrnitvi v Italijo leta 1949 je ponovno predaval na univerzi v Firencah.

15 Carlo Schiffrer (1902–1970) je bil član italijanske delegacije na mirovni konferenci v Parizu in je prevzel pomembne funkcije v britansko-ameriški upravi v Trstu (1948–1954). V zadnjem letu druge svetovne vojne je sodeloval v italijanskem odporništvu, po vojni je postal član italijanske socialistične stranke.

razumevanje odnosa mesto/podeželje, ki je predpostavljal neogibno kulturno podrejenost podeželja mestu. Kmečkemu prebivalstvu je Schiffrer puščal »en sam izhod iz tega položaja: asimilacijo, izgubo lastne nacionalne identitete« (Ferrari, 1980, 233). V nasprotju z Angelom Vivantejem (1869–1915), ki se je v delu *Irredentismo adriatico (Jadranski irredentizem)*¹⁶ preizkusil v transnacionalni analizi primorske zgodovine, je Schiffrer ostajal v primežu stereotipnega nacionalističnega branja, zato tudi ni zmogel ovreči liberalno-nacionalne paradigm o večvrednosti mestne italijanske kulture in uvideti »zgodovinske neubranosti med mestom in podeželjem; zaničevanja meščana do podeželana, ki govorí trd, nerazumljiv jezik, jezik napora in revščine« (Vivante, 1954, 168).

Tako kot Vivantejeva osvetlitev iz leta 1912 tudi ugotovitve Liliane Ferrari skoraj sedemdeset let kasneje (1980) niso bile deležne take zgodovinopisne pozornosti, kot bi pričakovali. Resnega premisleka pa niso sprožile niti v krogih, ki so v devetdesetih letih prevzeli pobudo v zgodovinopisnem osvetljevanju obmejne polpretekle zgodovine. Večjo priljubljenost je v italijanskih in celo mednarodnih zgodovinarskih krogih¹⁷ doživel delo Ernesta Sestana (1898–1986)¹⁸ *Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale (Julijnska krajina. Orisi etnične in kulturne zgodovine)* iz leta 1947, v katerem je avtor pri analizi primorske zgodovine uporabljal koncepte in interpretacije, ki so bili značilni za Schiffrrerja.¹⁹ Pretanjeni poznavalec nemške zgodovine, sicer istrsko-tridentinskega porekla, ki je podobno kot Schiffrer sodeloval v italijanskih pripravah na pariško mirovno konferenco, je kljub svojemu angažmaju v korist italijanske politike ostajal prepričan, da v študiji, ki jo je posvetil Julijnski krajini, ni želel dokazati ničesar niti služiti tej ali oni strani, še manj pa podpreti s svojimi argumentacijami to ali ono zahtevo, naj je bila še tako upravičena itd. (Sestan, 1997, XI).

Povsem nesporno se mu je zdelo v razmerju mesto/podeželje prepoznavati rdečo nit zgodovine Julijnske krajine, ki se je utelešala zdaj v latentnem in nedejavnem konfliktu, zdaj v odprttem in ostrem spopadu, v katerem sta se spremenjala »oba nasprotujoča si etnična in lingvistična tipa« (Sestan, 1997, XI). Etnično in kulturno zgodovino Trsta si je Sestan razlagal kot »premočrtno, homogeno, v svojem bistvu koherentno z razvojem«, določeno s »porastom obljud, ki temeljijo na davni rimskosti« (Sestan, 1997, 63). Sestan je bil še v pozni starosti prepričan, da je bil iridentizem v Julijnski krajini povsem pozitiven pojav in da je bila italijanskost Julijnske krajine obmejna in posebna po svojem nasprotovanju in kljubovanju slovanskiosti ruralnega prebivalstva – hribovcev, kmetovalcev, pastirjev in

16 Delo s podnaslovom *Contributi alla discussione sui rapporti austro-italiani (Prispevki k razpravi o avstrijsko-italijanskih odnosih)* je izšlo leta 1912 pri založbi La Voce in Firencah.

17 Kritični pretres Sestanove interpretacije gl. v: Kappus, 1997, 91–92.

18 V času študija na univerzi v Firencah je bil Sestan študent Gaetana Salveminija in prijatelj Francesca Chaboda (1901–1960), enega vodilnih italijanskih zgodovinarjev v povoju obdobju. Po letu 1948 je poučeval na univerzi v Cagliariju, od leta 1950 na Scuoli Normale Superiore v Pisi, od leta 1954 pa na univerzi v Firencah.

19 Fulvio Salimbeni je sredi devetdesetih let ugotavljal, da se kljub obilici posamičnih raziskav ni prenovila zgodovinska podoba »istrske civilizacije v njenem nastajanju, ki jo je učinkovito določil Sestan leta 1947, in to v temeljnih značilnostih, globljih strukturah, ki so razvidno datirane v mnogih detajlih, elementih in podrobnostih, tudi zato, ker je tedaj zgodovinar labinskih izvora hotel napisati temeljni oris, gotovo pa ne celovite razprave o zgodovini svoje male domovine, ki mu je bila tako ljuba« (Salimbeni, 1994, 17).

kakega župnika, ki so bili v primerjavi z drugimi južnimi Slovani mirnega, nebojevnikega značaja in prav zato tudi bolj dovezni za podrejenost svojim sosedom.²⁰ Slovansko prebivalstvo, čeprav številčno prevladujoče v Julijski krajini, po njegovem mnenju ni bilo sposobno vplivati na zgodovino tega območja. Sestavljeni naj bi ga pasivni elementi, ki so izginjali na »ozadju, v anonimnem okrilju kmetov, pastirjev in gozdarjev; stoletja in stoletja je njihov socialni stan zakrival njihovo nacionalno pripadnost: ko govorimo o kmetih, pastirjih, gozdarjih, revnih ludeh s podeželja, v devetih primerih od desetih s tem razumemo Slovane« (Sestan, 1997, 81).

Sestan, ki je v povojni javnosti sicer nastopal kot zagovornik manjšinskih pravic, je podčrtoval razliko med italijansko civilizacijo, ki je bila »evropsko avantgardna«, ter civilizacijo revnih slovanskih kmetov in pastirjev, »oddaljenih od vsake duhovne dejavnosti«. Izpostavil je tudi nadrejeno držo Italijanov v Julijski krajini do ljudi, »ki so jih bili od nekdaj vajeni obravnavati kot hlapce, ki so se zadnji le navidezno približali civilizaciji, grobi *parveniji*, ki so še dihalni hlevski smrad pod premazom civilizacije, to pa so prevzeli iz druge roke od Nemcev« (Sestan, 1997, 109). Sestan v tem čustvu primorskih Italijanov do Slovanov ni odkrival samo »univerzalne ošabnosti meščana do podeželana, buržuja do kmeta«, temveč tudi »občutje večstoletne nadrejenosti v odnosu do tistega, ki je bil še včeraj tlačan« oziroma je bil na socialnem dnu, posebno pa nesprejemljivost misli, da bi taka zanikrna in nevedna množica postala gospodar dežele (Sestan, 1997, 196). V njegovem razmišljanju ni težko prepoznati argumentacije *mainstreama* italijanskega obmejnega diskurza, ki se je v delu politične in intelektualne elite ohranjal in obnavljal še nedavno.

Ko mu je leta 1964 prijatelj in nekdanji kolega Cinzio Violante (1921–2001)²¹ ponudil ponatis dela, ki je prvič izšlo leta 1947, se Sestanu ni zdelo potrebno vnesti kake večje vsebinske spremembe (Sestan, 1997, IX) niti ovreči kakega zastarelega koncepta. V predgovoru k novi izdaji je omenil le dogodke, ki so po letu 1941 proizvedli globoko spremembo v »tisočletnem obrazu« Julijske krajine, in radikalni preobrat, ki se je zgodil proti koncu druge svetovne vojne. Za razumevanje le-teh so se mu zdela še vedno pomembna zgodovinska dogajanja, zgoščena v vodilno rdečo nit, ki se iz stoletja v stoletje vije skozi zgodovino Julijske krajine: to je »nerazrešen konflikt, zdaj potlačen in inerten, zdaj vedno bolj odprt in grob, med mestom in podeželjem, med urbano, recimo buržujsko družbo in podeželsko družbo, ki se tu, v tem skrajnem delu Italije večinoma ponesrečeno identificira praviloma v etničnih in lingvističnih nasprotujučih si tipih; kot rečeno, gre za socialni konflikt, ki je normalno dejstvo, a se tu zaostri zaradi strupa, ki ga sproža nacionalni konflikt. Tako oblikovan konflikt je le težko dopuščal posredovanje in dovoljeval kompromisne rešitve: na drugem bregu²² je prišlo do opustitve vseh italijanskih kulturnih in lingvističnih položajev« (Sestan, 1997, X).

20 Sestan je v poznejši razpravi *Le argomentazioni e le pretese del dottor Smoldlaka* (*Argumentacije in zahteve dr. Smoldlaka*) poudaril »nespravljivo nasprotovanje italijanski nadvladi in določeno predispozicijo domorodnega prebivalstva [v ital. izvirniku *allogenij*] za uporništvo«, pri čemer se mu ni zdelo potrebno razločevati Slovence od Hrvatov (Sestan, 1997, 173).

21 Profesor srednjeveške zgodovine na univerzi v Pisi in eden vodilnih italijanskih medievistov v drugi polovici 20. stoletja.

22 Po vsej verjetnosti gre tu za Dalmacijo.

Za nas je pomenljivo, da je zgodovinar takšnega formata, za kakršnega je veljal Sestan, mednarodno uveljavljeni strokovnjak za zgodovino evropskih narodov, še sredi šestdesetih let prisegal na nespremenljiv odnos med mestom in podeželjem in da se s takim pogledom dejansko ni ogradil le od kompleksnejšega branja razmerij med mestom in podeželjem, temveč tudi etničnih, socialnih in gospodarskih odnosov na severnojadranskem območju, predvsem pa je zanikal njihovo spremenljivost skozi stoletja. Le nekaj let zatem je Fernand Braudel v *Strukturah vsakdanjega življenja*²³ odnos med mestom in podeželjem pojasnil s pravili sožitja: »[...] jaz ustvarim tebe, ti ustvariš mene; jaz obvladujem tebe, ti obvladuješ mene; jaz izkoristiščam tebe, ti izkoristiščaš mene, in tako naprej, po večnih zakonih skupnega bivanja«. Trdil je, da se mesta in podeželja »namreč nikoli ne ločijo kot voda in olje: v istem trenutku gredo vsaksebi in obenem vštric, trgajo vezi in se znova povezujejo« (Braudel, 1988, 288). Braudelovo interpretacijo urbanega in ruralnega je tudi italijansko zgodovinopisje, ki se je ukvarjalo z zgodovinjenjem »italijanske vzhodne meje«, v osemdesetih in tudi devetdesetih letih večinoma prezrlo oziroma je niupoštevalo.²⁴

ZGODOVINOPISNA ZAPUŠČINA NASPROTJA

Kako to, da je prepričanje o zelo izstopajočem nasprotju med mestom in podeželjem, »na meji disociacije« (Apjh, 1988, 79), ohranilo veljavnost v zgodovinopisnem kontekstu severnega Jadrana vse do praga novega tisočletja (Pupo, 2012, 294)? Elio Apjh, ki je od petdesetih let dalje prispeval k obnovitvi študij v Julijski krajini in prenovi pedagoške dejavnosti na Univerzi v Trstu, je nacionalno tekmovanje med Italijani in Slovani razlagal s prisotnostjo dveh nacionalnih taborov kot nosilcev dveh patriotizmov, ki ju je proizvajala lokalna družba, zaznamovana s strukturno različnostjo med mestom in podeželjem: »Tisti kompleks čustvenih vezi, ki povezuje ljudstvo z zemljo, mestno nacijo, ki se širi na celotno območje tranzicije, ki vsebuje lastna mesta, medtem ko podeželska zaobjema podeželje tako, da vključuje tudi tuja mesta [...]. Za psihologijo Italijana [...] je povsem naravno, da mora podeželje pripadati mestu.« (Apjh, 1988, 81).²⁵ V Apihovih ugotovitvah zlahka prepoznamo reminiscence na Schiffrerjeve in Sestanove teze oziroma zvestobo tistemu, kar Maria Todorova poimenuje *historical legacy*, zgodovinska zapuščina (Todorova, 2004, 11).²⁶ Ta koncept je uporaben pri kritiki etnocentričnih zgodovinopisnih razlag, ki so tipične za balkansko območje in tudi severnojadranski prostor in katerih značilnost je, da se hranijo z asimetričnimi branji multietničnega okolja (Verginella, 2012). Drugega obravnavajo diskvalifikatorno, kot manjvrednega, manj razvitega, primitivnejšega in zato tudi enostavnejšega.

23 Francoski izvirnik je izšel leta 1979.

24 Leta 1985 je Teodoro Sala v uvodu k delu *L'Istria fra le due guerre. Contributi per una storia sociale (Istria med vojnami. Prispevek k socialni zgodovini)* podčrtal, da je treba pri preučevanju istrskega podeželja preseči interpretativne modele ozko politično razumljene zgodovine Istre, predvsem pa podvreči kritiki ustaljene interpretativne kategorije, ki vztrajajo pri zaostalosti podeželja in razvitosti mest (Sala, 1985, 18).

25 Citat je prevzet po Carlu Schiffrerju (Schiffrer, 1965, 80).

26 Več o terminološkem razlikovanju med *legacy* in *heritage*, med zapuščino in dediščino: Baskar, 2015.

Na to, kako je bilo izumljanje nasprotja med mestom in podeželjem funkcionalno za izoblikovanje meje med Zahodno in Vzhodno Evropo v jadranski regiji, je v svoji študiji o Dalmaciji v 18. stoletju odlično pokazal tudi Larry Wolff (2001).²⁷ Na eni strani se je nahajal svet reda, norm in civiliziranosti, na drugi pa svet kaosa, okrutnosti in ne-civiliziranosti. Benečan Alberto Fortis je s svojim potopisom pomagal postaviti ločnico med benečanskim urbanim okoljem in slovanskim svetom, ki so ga naseljevali dobri in gostoljubni pastirji, do katerih še ni segel vpliv razsvetljenske družbe. Toda da bi njegove ugotovitve o razlikah med obalo in zaledjem postale del diskurza, ki je zahteval vzpostavitev italijanskega političnega in kulturnega primata, je bilo potrebno novo ozračje, ki ga je sprožil proces nacionalizacije in politizacije množic v 19. stoletju. Potrebna je bila podpora intelektualnega okolja, ne nazadnje pa tudi zgodovinopisni angažma v podporo nacionalistično usmerjenim političnim elitam.

V nacionalni genealogiji severnojadranske italijanskega sta se idealno spojila romanska urbanost in italofonska orientiranost mestnih elit, ki so bile dolga stoletja nosilke mestne oblasti v Istri in Dalmaciji. V nasprotju z mnenjem Raoula Pupe, da je kontinuiteta med romanskimi koreninami in italijansko nacionalnostjo nesporna, in podobno, da je neprimerno zgodovinopisno sprenevedanje okrog lastniškega odnosa do zemlje, ki ga je uveljavljala »slovanska nacija« s pogostim sklicevanjem na pravico do slovenskega (hrvaškega) etničnega teritorija (Pupo, 2009), bi vendarle veljalo opozoriti na problematičnost mehanskega in nekriticnega prevzemanja zgodovinopisne paradigm, ki metahistorizira odnos med mestom in podeželjem in to počne tako, da ponuja in širi poenostavljen razumevanje medetničnih odnosov v severnojadranskem prostoru.

V prihodu razcapanih partizanov in partizank v Koper, Trst in Gorico maja 1945, ki ga za potrditev antitetičnega odnosa med mestom in podeželjem navaja Pupo, lahko prepoznamo zmago slovenskega podeželja in podeželsko simbolno osvojitev italijanskih mest.²⁸ Vendar le za ceno, da zamolčimo fenomen urbanizacije na območju Avstrijskega primorja pred prvo svetovno vojno in prezremo dejstvo, da je slovenski srednji sloj postal akter urbane slovenskega. Dejstvo je, da nacionalni programi in poznejše politične zahteve po redefiniciji geopolitičnih ločnic v severnojadranskem prostoru niso bili oblikovani v kraških ali posoških hlevih. Zanje so se odločale najprej meščanske in politične elite, ki jih je fašistični režim izločil iz javnosti in prisilil v begunstvo. Brez primernega uvida

27 O hierarhičnem preučevanju Vzhodne Evrope gl. Rutar, 2010.

28 Ko Gloria Nemec v razpravi *Fuori dalle mura. Cittadinanza italiana e mondo rurale slavo nell'Istria interna tra guerra e dopoguerra* (Zunaj obzidja. Italijansko meščanstvo in slovanski ruralni svet v notranji Istri med vojno in po vojni, 2003) povzema teze, ki jih je predstavila že v *Un paese perfetto. Storia e memoria di una comunità in esilio: Grisignana d'Istria 1930–1960* (Popolna vas. Zgodovina in spomin skupnosti v eksilu: Grožnjan v Istri 1930–1960, 1998), ugotavlja, kako je gospodarski in socialni odnos med mestom in podeželjem večstoletni teren etničnega soočanja in kontroverzne legitimacije vodilnih razredov (Nemec, 2003, 204). Dogajanja v Istri leta 1943 razume kot sad nasilnih Slovanov, ki so se v času vojne iz nevednih kmetov spremenili v »krvoločne slavokomuniste«, medtem ko vidi v Italijanh »nedolžne žrtve« (Nemec, 2003, 214–215). konec Mussolinijevega režima v Istri predstavi s pripovednimi fragmenti pričevalcev in pričevalk, ki so se po koncu vojne odselili v Trst in se takratnega prevratnega časa spominjajo kot na glavo postavljenega sveta, v katerem tisti, »ki je bil zunaj obzidja, vstopi v mesto s svojimi simboli in se ga polasti, tisti, ki je bil ugleden in spoštovan, pa je v nevarnosti, da izgubi življenje« (Nemec, 2003, 214).

v kontaminacije in spremembe v procesih nacionalnega zamišljanja in preoblikovanja družbe v 19. in 20. tako v Avstrijskem primorju kot v poznejši Julijski krajini le težko pojasnimo nacionalni konflikt in ne nazadnje tudi italijansko-slovenski/jugoslovanski boj za mejo.

Nujno je torej problematizirati dolgo uporabljano paradigma, ki jo je uveljavilo tržaško zgodovinopisje pred drugo svetovno vojno in po njej, v manjši meri pa celo prevzelo slovensko (Marušič, 2012, 27–28) in tudi širše mednarodno zgodovinopisje (Pupo, 2009, 295–296). Še posebno, če ne želimo podaljševati prepričanja, da sta italijanska mestna stvarnost in z njo italijanska nacija nosilki civilizacije, ki je strukturno kompleksna, podeželsko slovensko okolje in z njim slovenski narod pa v svoji preprostosti in neciviliziranosti njen protipol.

ON HISTORICISING THE DICHOTOMY, THE CITY AND THE COUNTRYSIDE

Marta VERGINELLA

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškrčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: marta.verginella@guest.arnes.si

SUMMARY

The relationship between the city and the countryside was recognized as one of the important subject matters of the social and economic history of the ancient world, the Middle Ages and of the modern period. This applies to a lesser degree to the economic and social history of the 19th and 20th century; the relationship between the urban and the rural is discussed in the scope of the modernisation processes whilst striving for a more simplified and unproblematicized understanding of the relationship between the urban and the rural world. Historiography, particularly Italian historiography, dealing with historicizing of the northern Adriatic area from the beginning of the 20th century, formed its referential historiographical paradigm on the basis of the interpretation of the dichotomy between the urban and the rural.

In the nationalist discourse of the Italian liberal national elite both in Dalmatia and in the Austrian Littoral ethnic groups were identified with the territory and the social and economic reality: Slavs with the countryside, Italians with cities. As a rule, the rural population was recognized as Slavic, the urban, and particularly the bourgeois population, as Italian. The discourse formed a basis for the historiographical paradigm that started to explain the national conflict between the Slavic and Italian world as a consequence of the antagonism between the urban and the rural, the developed and the undeveloped, the complex and the simple. To recognize the relationship between the city and the countryside as the underlying theme of the history of the Julian March is to metahistoricise the antithetic relationship between the city and countryside, and, first and foremost, to ignore the importance of urbanization, contaminations, and changes in the processes of imagining a nation as well as the transformation of the society of the 19th and 20th century both in the Austrian Littoral and in the future Julian March. Without an apt insight into the aforementioned it's difficult to explain the national conflict and the Italian-Slovene/Yugoslav fight for the border. The long-continued paradigm, which was established by the Triestine historiography before and after World War II and was to a lesser extent adopted even by the Slovene and broader international historiography, must therefore be problematicized. Particularly if we do not wish to prolong the belief that the Italian urban reality and with it the Italian nation are the upholders of a structurally complex civilisation, while the Slovene environment and the Slovene nation in its simplicity and uncivilised nature represents its opposite pole.

Keywords: city, countryside, historiography, North Adriatic, Primorska region, Carlo Schiffrer

VIRI IN LITERATURA

- Apih, E. (1988):** Trieste. Bari, Roma, Laterza.
- Apih, E. (1993):** Carlo Schiffrer. Pordenone, Studio Tesi.
- Ara, A., Magris, C. (1982):** Trieste: un‘identità di frontiera. Torino, Einaudi.
- Ballinger, P. (2003):** History in Exile. Memory and Identity at the Borders of the Balkans. New York, Princeton University Press.
- Barberis, C. (1998):** Le campagne italiane. Da Roma antica al Settecento. Roma, Bari, Laterza.
- Baskar, B. (2015):** Nacionalna identiteta kot imperialna zapuščina. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Braudel, F. (1988):** Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.–XVIII. stolnje. Strukture vsakdanjega življenja: mogoče in nemogoče, II. del. Ljubljana, ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Studia humanitatis.
- Cattaruzza, M. (1979):** La formazione del proletariato urbano. Immigrati, operai di mestiere, donne a Trieste dalla metà del secolo XIX alla prima guerra mondiale. Torino, Musolini.
- Chabod, F. (1961):** L‘idea di nazione. Roma, Bari, Laterza.
- Clark, P. (2009):** European cities, 400–2000. Oxford, Oxford University Press.
- Dabrowski, P. M. (2009):** Constructing a Polish Landscape. Austrian History Yearbook 39, 45–65.
- Epstein, S. R. (ur.) (2001):** Town and Country in Europe, 1300–1800. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ferrari, L. (1980):** Trieste 1945–1947: la questione istriana nella stampa. V: Colummi, C., Ferrari, L., Nassisi, G., Trani, G.: Storia di un esodo. Istria 1945–1956. Trieste, Istituto regionale per la Storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 215–273.
- Finley, I. M. (1987):** Antična ekonomija. Ljubljana, Škuc, Filozofska fakulteta.
- Hudson, P. (1992):** The Industrial Revolution. London, Bloomsbury Academic.
- Kappus, E. N. (1997):** Changing History Ethnic Identity Management in Trieste. V: Govers, C., Vermeulen, H. (ur.): The Politics of Ethnic Consciousness. London, Palgrave Macmillan UK, 90–120.
- Lunzer, R. (2009):** Irredenti redenti. Intellettuali giuliani del ,900. Trieste, Lint.
- Marušič, B. (2012):** Sosed o sosedu, prispevki k zgodovini slovensko-italijanskega sožitja. Trst, ZTT-EST.
- Nemec, G. (1998):** Un paese perfetto. Storia e memoria di una comunità in esilio: Grisignana d’Istria 1930–1960. Trieste, Libreria Editrice Goriziana.
- Nemec, G. (2003):** Fuori dalle mura. Cittadinanza italiana e mondo rurale slavo nell’Istria interna tra guerra e dopoguerra. V: Cataruzza, M. (ur.): Nazionalismi di frontiera. Identità contrapposte sull’Adriatico nord-orientale, 1850–1950. Rubbettino, Soveria Mannelli, 203–226.
- Pinto, G. (1990):** Città e campagna. Il Medioevo dal crollo al trionfo. Storia dell’economia italiana, 1. zv. Torino, Einaudi.

- Pupo, R. (1998):** Premessa. V: Pupo, R., Cecotti, F. (ur.): Il confine orientale. Una storia rimossa. Viaggi di Erodoto, XII, 34, 129–131.
- Pupo, R. (2009):** Alcune osservazioni su storici di campagna e storici di città lungo le sponde adriatiche. Contemporanea. Rivista di storia dell’800 e del ‘900, 2, 405–412.
- Pupo, R. (2012):** La più recente storiografia italiana di frontiera: alcune questioni interpretative, *Acta Histriae*, 20, 3, 293–306.
- Purini, P. (2010):** Metamorfosi etniche. I cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria 1914–1975. Udine, Kappa Vu.
- Rutar, S. (2010):** L’Europa sudorientale e la storia comparata europea. Passato Presente, 81, 28, 105–119.
- Sahlins, P. (1989):** Frontier Regions are Prileged Sites for the Articulation of National Distinction. Barkley, Baundaries.
- Sala, T. (1985):** Introduzione. V: Bon Gherardi, S., Lubiana, L., Millo, A., Vanello, L., Vinci, A. M. (ur.): L’Istria fra le due guerre. Contributi per una storia sociale. Trieste, Istituto regionale per la Storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, Ediesse, 5–19.
- Salimbeni, F. (1994):** Introduzione. V: Salimbeni, F. (ur.): Istria. Storia di una regione di frontiera. Brescia, Morcelliana, 9–29.
- Sanfilippo, M. (1985):** Città, circoscrizioni urbane e case. V: Fonseca, C. D. (ur.): Vite civile degli italiani. Società, economia, cultura materiale. Ambienti, mentalità e nuovi spazi umani tra medioevo e età moderna. Milano, Electa, 24–39.
- Schiffner, C. (1946a):** Sguardo storico sui rapporti tra italiani e slavi nella Venezia Giulia. Trieste, Istituto di Storia moderna dell’Università di Trieste.
- Schiffner, C. (1946b):** La Venezia Giulia. Saggio di una carta dei limiti nazionali italo-jugoslavi. Roma, Colombo.
- Schiffner, C. (1937):** Le origini dell’irredentismo triestino (1813–1860). Udine, Istituto delle Edizioni Accademiche.
- Schiffner, C. (1965):** La Venezia Giulia nell’età del Risorgimento. Udine, Del Bianco.
- Sestan, E. (1997):** Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale. Udine, Del Bianco.
- Slataper, S. (2016):** Moj Kras = Il mio Carso. Trste, Beit.
- Tamaro, A. (1915):** L’Adriatico – Golfo d’Italia. L’italianità di Trieste. Milano, Treves.
- Timeus, R. (1929):** Scritti politici (1911–1915). Trieste, Lloyd triestino.
- Todorova, M. (2004):** Introduction: Learning memory, Remembering Identity. V: Todorova, M. (ur.): Balkan Identities. Nation and Memory. London, Hursty, 1–23.
- Verginella, M. (1996):** Ekonomija odrešenja in preživetja: odnos do življenja in smrti na tržaškem podeželju. Koper, Založba Annales.
- Verginella, M. (2012):** Asimmetrie, malintesi e sguardi speculari: da una storia etnocentrica ad una storia plurale e congiunta della regione alto-adriatica. *Acta Histriae*, 20, 3, 321–334.
- Vivante, A. (1954):** Irredentismo adriatico. Firenze, Parenti.
- Vivanti, C. (1991):** Città e campagna. Storia dell’economia italiana, L’età moderna: verso la crisi. Torino, Einaudi.

Weber, E. (1989): Da contadini a francesi. La modernizzazione della Francia rurale (1870–1914). Bologna, Il Mulino.

Wolff, L. (2001): Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment. Standford, Standford University Press.

GRAD I ZALEĐE U NARATIVNIM VRELIMA: KONSTRUIRANJE TRADICIJE O RANOSREDNJOVJEKOVNIM DOSELJENJIMA U DUBROVNIK IZ SLAVENSKOG ZALEĐA

Irena BENYOVSKY LATIN

Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, 10000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: irenabenyovsky@yahoo.com

SAŽETAK

Rad je posvećen dubrovačkim narativnim vrelima srednjeg i ranog novog vijeka koja opisuju doseljenja stanovništva iz slavenskoga zaleđa. Iako podaci iz narativnih vrela nisu pouzdani, oni ipak pokazuju sliku koja se o došljacima oblikovala tijekom dubrovačke povijesti.

Ključne riječi: Dubrovnik, narativni izvori, slike mesta, doseljenici, Slaveni

LA CITTÀ E IL SUO HINTERLAND NELLE FONTI NARRATIVE: LA COSTRUZIONE DELLA TRADIZIONE DEL PRIMO INSEDIAMENTO MEDIEVALE A DUBROVNIK DALL'ENTROterra SLAVO

SINTESI

L'articolo espone la narrazione presente nelle fonti medievali e dell'Età moderna per descrivere l'arrivo della popolazione dall'entroterra slavo. Sebbene i dati provenienti da queste fonti non sono affidabili possiamo ritenere che ci mostrano un'immagine degli immigrati di origine slava che venne a crearsi nei secoli della storia di Dubrovnik (Ragusa).

Parole chiave: Dubrovnik (Ragusa), fonti narrative, immagine della città, immigranti, slavi

UVOD¹

Migracije i mobilnost ključni su fenomeni za urbani razvoj srednjovjekovnih gradova. Došljaci su oblikovali urbana društva od njihovog formativnog razdoblja, ponekad predstavljajući vitalni element opstanka, a često izazivajući velike društvene transformacije. Srednjovjekovne urbane zajednice prema došljacima su imale različit stav, što je prvenstveno ovisilo o statusu došljaka – društvenom, imovinskom, vjerskom i/ili etničkom. Prema tome ključu ograničavalo se, toleriralo ili poticalo njihovo naseljavanje unutar teritorija grada odnosno njihovo asimiliranje s domaćim stanovništvom. Politika prema doseljenicima bila je uvjetovana demografskim prilikama i ekonomskim potrebama grada, a provodila se pod kontrolom gradske uprave. Sigurno se i Dubrovnik se od svojih početaka oblikovao pod velikim utjecajem došljaka iz raznih smjerova. Velikim dijelom stanovništvo je pristizalo iz bližega odnosno daljega (slavenskog) zaleda. Grad je došljacima prvenstveno pružao sigurnost – prilike u okolnim zemljama često su bile politički ali i ekonomski nestabilne. Neki su dolazili da bi se nastanili stalno, a drugi privremeno, neki kao individualci, a drugi s obiteljima ili određenom društvenom skupinom. Dubrovnik je u pravilu primao useljenike, osim u slučaju ako bi oni ugrozili opstanak njegovih građana (Janeković Römer, 1993., 28; Diversis, 2004., III., gl. XI., XIV.; Dinić, 1964., 212; Dinić-Knežević, 1995.). Prije sustavnih notarskih dokumenata, čije zapisivanje počinje u posljednjim desetljećima 13. stoljeća, proces migracija i/ili slavenizacije Grada teško je pratiti. Dosadašnja povijesna, ilingvistička i arheološka istraživanja pokazuju da su ti procesi počeli već u ranome srednjem vijeku.

Narativna vrela srednjovjekovnoga i novovjekovnoga razdoblja, koja detaljnije spominju izgradnju Grada i prve doseljenike (iz zaleda), prilično su nepouzdana – osobito podaci vezani uz ranosrednjovjekovno razdoblje (a i oni kasniji bili su pragmatičnoga karaktera jer je njihova proizvodnja bila vezana uz sustave koji su određivali što i kako treba zapamtiti, a što zaboraviti). Na temelju tih izvora ipak možemo iščitavati sliku koja se o najranijim imigracijama slavenskoga stanovništva stvarala do vremena autorova pisanja (Benyovsky Latin, 2017.). U dubrovačkoj historiografiji srednjega i ranoga novog vijeka najranija je povijest Grada velikim dijelom fokusirana na *objašnjavanje* tko je i kako oblikovao prostor Grada i njegovoga okolnog teritorija, što je u konačnici rezultiralo specifičnim položajem Dubrovnika. Taj se diskurs razvio kako bi se konstruirala slika o Gradu. Privilegiran status, autonoman položaj, ali i rivalitet prema drugim gradovima legitimirali su traganje za vlastitim urbanim identitetom ali i subjektivno zapisivanje slavne povijesti.

Najstariji (strani) narativni izvori sadrže fragmente tradicije o ranoj povijesti Grada i njegovim stanovnicima su: *De administrando imperio* (DAI) iz 10. stoljeća (Basić, 2010.; Vedriš, 2010.), i manje je poznat *Chronicon salernitanum* (Westerbergh, 1956.; Lučić, 1972., 22; Matijević Sokol, 2001., 117; Živković, 2007.) iz istoga razdoblja. Od 12. stoljeća nadalje naseljavanje gradskoga teritorija opisano je u lokalnoj ili regionalnoj historiografiji:

1 Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom „Gradovi hrvatskog srednjovjekovlja: Urbane elite i urbani prostor“, broj IP-2014-09-7235 (<http://urbes.s2.novenaweb.info/hr/>).

veliki trag ostavili su takozvani *Ljetopis Popa Dukljanina* (LJPD) vjerojatno iz 12. stoljeća (Perićić, 1991.), te u heksametrima napisana kratka povijest Dubrovnika domaćega autora, takozvanoga Milecija iz 12. ili 13. stoljeća (Jovanović, 2012., 32).² Pod utjecajem talijanskih komunalnih historija pisane su povijesti Grada: *Historia Ragusii* Giovannija Conversinija iz Ravene (1350.–1410.) i „Povijest“ dubrovačkoga liječnika Giovannija Marije Fileffa (1426.–1480.) (Arhiv HAZUZg, Historia Ragusii, d. 55; Blažević, 2010.; Jovanović, 2012., 31;³ Rački, 1885.; Picchio, 1973; Pelicelli, 1902.–1903., 5–33, 139–176). U okviru pohvala gradova (*laudes civitatum*) najpoznatiji je *Opis Dubrovnika* Filipa de Diversisa, dubrovačkoga učitelja iz Italije, koji donosi (svoju) sliku Grada 15. stoljeća (Janeković Römer, 2007.a; Janeković Römer, 1999., 287–288; Baron, 1968.; Božić, 1955., 11).⁴

Od razdoblja kasnoga srednjeg i ranoga novog vijeka najvažnije „događaje“ u povijesti grada od „najstarijih vremena“ do trenutka zapisivanja naći ćemo uglavnom sažeto uobličene u tzv. analima i kronikama grada.⁵ Takozvani „kroničari“ pišu o svome Gradu i njegovome stanovništvu legitimirajući njihov status i teritorijalni opseg prema okolnim gradovima i zemljama, ali i opravdavajući vlastitim građanima postojeći ustroj i društvene razlike. Oni su čuvali memoriju grada s ciljem da predaju, ali i rastumače „znanja“ o gradu suvremenicima, a potom i budućim generacijama. Ujedno se stvarao važan kontinuitet između prošlosti grada i vremena autorova pisanja (Goetz, 2013.; Ivić, 1992.; Geary, 2013.). Za dubrovačku povijest najpoznatije su gradske povijesti tzv. „starijih kroničara“ – takozvanog Anonima (oko 15. stoljeća),⁶ Nikole Ragnine (oko 1553. godine), Ludovika Cerve Tuberona (Rezar, 1999.)⁷ i Serafini Razzija iz 1595. godine (Razzi, 2011.). Potom slijede kronike nešto mlađe skupine historiografa: najpoznatije su one Jakova Luccarija⁸ (iz 1605. godine) i „ideologa sveslavenstva“ Mavra Orbini (Orbini, 1999.; Blažević, ur., 2011.; Čosić, 2011., 42, 47–48, 51).⁹ Često je istraživana i skupina erudita i polihistora

-
- 2 Ima mišljenja da su *De administrando imperio*, *Ljetopis Popa Dukljanina* i Milecije koristili neki stariji (domaći) predložak za opis najstarije „povijesti“ Grada (Katičić, 1997., 45–46, 49–50; Rezar, 1999., 47–94). I splitski Toma Arhiđakon 1266. godine u svojoj poznatoj *Salonitanskoj povijesti* spominje detalje iz najranije „prošlosti“ Dubrovnika.
  - 3 Vidi i: <http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/>.
  - 4 Autori prvih komunalnih historija bili su stranci (uglavnom iz talijanskih gradova) koji su u Dubrovniku stanovali, privremeno ili stalno, u službi općine, ali kasnije se pojavljuju i njihovi domaći pandani. Pisana komunikacija postaje sve kompleksnija (osobito pojavom tiskane knjige), što je uvelike utjecalo na sadržaj komunalnih povijesti.
  - 5 Najčešće se ne radi o jasno definiranome žanru nego o raznim varijantama odnosno komplikacijama, čiji su sastavljači prepisivali dostupna narativna vrela i nadopunjavali ih prema potrebama. (Zato će i u ovom radu pojmovi „kronika“ i „anal“ biti korišteni tek uvjetno). U nekim kronikama se prepoznaju i ruke više sastavljača, a neki su naslovi sačuvani u različitim, prilagođenim lokalnim prilikama, redakcijama.
  - 6 Pisanje Anonimovih Analu datira se u razdoblje od 11. do 15. stoljeća, a pisalo ga je vjerojatno od pet do šest ruku.
  - 7 *De origine et incremento urbis Rhacusanæ* izvadak je iz spisa *Commentarii de temporibus suis*, a objavljen je kao samostalna cjelina tek 1790. godine.
  - 8 On (perosnaliziranu) povijest Grada bilježi u djelu *Capioso ristretto degli annali di Ragusa*.
  - 9 Orbini je pisac poznatoga djela *Il regno dagli Slavi* (iz 1601. godine), a Luccarijeva povijest fokusirana je na prošlost Grada te predstavlja, prema S. Čosiću, „lokalnu inačicu Orbnijevih misli“. Zanimljiv je i dječomičan prijepis *Kraljevstva Slavena*, knjige pod naslovom *Memorie scarse di Ragusa Cavate dell'Istoria celebre Di Don Mauro Orbini Raguseo Abbate Melitense in cui si vede la sua origine, la guerre che fece, il*

18. stoljeća, koje je ponovno zaokupljala antika te preporođen lokalni latinizam. To su: Ignjat Giorgi, Serafin Cerva,¹⁰ Ivan Marinov Gondola i Junije Resti¹¹ (Kurelac, 2003., 301-314; Antoljak, 2004.; 165; Appendini, 1802.–1803., 20; Lučić, 1972., 23; Seferović, 2008).¹² Znatan je broj još nedovoljno istraženih i/ili nedostupnih narativnih vrela, od kojih su neka tek varijante ili prijepisi već spomenuti¹³ (Medini, 1935., 9, 11).

Osim privatnih i javnih isprava (koji se u Dubrovniku sustavno sastavljuju i čuvaju od konca 13. stoljeća) unutar određenoga kruga korisnika cirkulirali su i stariji narativni tekstualni predlošci. Kao autoritativni izvori svojom formom, motivima i odabirom tema utjecali na nove zapise o Gradu. Iako se prisutnost suvremenih isprava osjeća u zapisima koji se odnose na razdoblje od razvijenoga srednjeg vijeka nadalje, dio tema koje nalazimo u kasnijim kronikama i dalje su opća mjesta preuzeta iz starijih narativnih vrela i nadopunjena prema potrebi – kao ona o podrijetlu grada i njegovo lokaciji, o do seljenju i podrijetlu stanovništva, o patronu koji je osiguravao sigurnost, o postignućima građana, neprijateljima i ratovima te o važnijim građevinama. Primjerice, Ljetopis popa Dukljanina rado se koristio kao obrazac jer je legitimirao željeno vladarsko podrijetlo slavenskih došljaka (koji se nisu mogli povezati s antičkim podrijetlom). Ne manje važno, *Ljetopis* je sadržavao i legendu o kolonizaciji izravno iz Rima, što je naglašavalo republikansku tradiciju Grada i njegovih stanovnika (Rezar, 1999., 95, 136, bilješka 9).¹⁴ Ranohumanistička dubrovačka historiografija i dalje sadrži različite imaginarne povijesne konstrukcije o prošlosti Grada. Mitovi se koriste u političke svrhe kao sredstvo stvaranja identiteta, ali to je mogao biti i rezultat želje da se taj kulturni kapital prenese zajednici obrazovanih (Jovanović, 2010., 11; Blažević, 2011., 93–95; Kurelac, 2014., 7).

---

progresso del suo dominio, i nomi degli antichi Re. Di Rascia, Bosna, Croazia, Servia, Zenta, Chelmo, Spis je vjerojatno prepisao neki domaći autor koristeći samo dijelove Orbinijeva djela koji se odnose na Grad (a donosi i karte dubrovačkoga područja).

- 10 Serafin Cerva napisao je vrlo važna djela za povijest dubrovčke Crkve – osobito *Prolegomena in sacram metropolim Ragusinam*, rukopis br. 35-IV-13 i *Sacra metropolis Ragusina*, I-V, rukopis br. 35-IV-14/1, oba u Knjižnici dominikanskog samostana u Dubrovniku (Seferović, 2011., 2012).
- 11 Resti je uvelike koristio, preradio i dopunio Gondolinu povijest.
- 12 Ivan Marinov Gondola svoju je kroniku pisao na temelju arhiva i izvora koje je skupio njegov predak Frano. Rukopis se čuva u Knjižnici Male braće u Dubrovniku i u prijepisu iz 1860. godine pod naslovom (*Annali ossia Notizie dell'origine della Repubblica di Ragusa e delle cose più conspicue occorse in diversi tempi della medesima, raccolte da vari manoscritti antichi Arhiv HAZU u Zagrebu*, 1893. N. Nodilo *Croniche ulteriori di Ragusa probabilmente opera di Giovanni di Marino Gondola*). Natko Nodilo objavio je 1893. godine u Zagrebu publikaciju pod naslovom *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451.–1484.)*.
- 13 Primjerice varijante ili prijepisi već spomenuti kronika čuvaju se u Državnom arhivu u Dubrovniku (Memoriae, 1; Memoriae 8; Memoriae 18; Memoriae 24). Isusovac Ivan Marija Matijašević (Mattei) napisao je više djela, a za najraniju povijest Grada osobito je zanimljiv Zbornik dokumenata i spisa zvan *Zibaldone I.–III.*, koji se čuva u Knjižnici Male braće u Dubrovniku pod brojem 433, 434 i 435. Između ostaloga, Matijašević u svome spisu donosi prijepis nekih dubrovačkih kronika: primejrice, jedne pod naslovom *Principio della cronica la piu antica di Ragusa scritta per quanto pare nel XIV sec. Ricopiata da un manoscritto molto antico e consumato*. Prema Nodilu radi se o sažetome rukopisu Anonimovih Analu.
- 14 Tuberon pokušavao biti objektivn te kritizira korištenje mita, ali ipak daje puno povjerenje LjPD-u (kojemu je kao benediktinac imao pristup). Orbini je, također benediktinac, isto obilato koristio LJPĐ, dapače, cijeli Ljetopis donosi u svom djelu *Il regno degli Slavi*.

Prilikom čitanja narativnih vrela valja poznavati strukturu fonda izvora koji su bili čuvani u gradovima iako oni nisu svima bili jednakost dostupni zbog ograničenosti širenja informacija, nesustavnosti čuvanja podataka, tajnosti podataka i nedostatka pismenosti.¹⁵ Primjerice, *Ljetopis popa Dukljanina* u različitim je redakcijama i prijepisima cirkulirao na prostoru Dalmacije odnosno zaleda te utjecao na historiografske opise događaja kasnoga srednjeg i ranoga novog vijeka.¹⁶ S druge strane, *De administrando imperio* prvi je puta tiskan tek 1611. godine iako se kao rukopis kod nekih dubrovačkih autora pojavljuje i ranije (Živković, 2006., 151; Lučić, 1997., 36, 39; Zlatar, 1992.; Kurelac, 2011.).¹⁷ Osim iščitavanja tradicije, nasleđa ili utjecaja nekoga izvora u narativnome vrelu važno je i razumijevanje recepcije tih izvora u danom vremenu i prostoru – koji su bili postupci izbora i ponovne uporabe dostupne građe i kakvo značenje ona ima u suvremenome kontekstu? Uz veliki utjecaj antičkih i srednjovjekovnih tekstova naglasak se u kronikama stavlja i na ekspoziciju povijesnih događaja autorova vremena. U istraživanju slike grada u narativnim vrelima važno je zato poznavanje lokalne sredine te političkih, društvenih i kulturnih prilika u razdoblju u kojem je narativno djelo pisano, ali i u razdoblju o kojem narativno vrelo govori.

Komunalne historije tipičan su žanr za historiografiju kasnoga srednjeg i ranoga novog vijeka. U njihovim se kronološki linearnim povijestima karakterističnim narativnim strukturama povezuje socijalno-politički identitet s teritorijem grada i gradske okolice (Blažević, 2010.). Hvaljenje grada, što je bio jedan od ciljeva tih urbanih biografija, uključivalo je i mit o osnutku grada, njegovoj izgradnji i proširenju teritorija. To je podrazumijevalo i konstrukciju prostora i okolnosti kao i pojavu raznih likova - antičkih, pseudooantičkih ili neantičkih (Jovanović, 2010., 4). U dalmatinskoj humanističkoj historiografiji regionalna je povijest opisivana iz vrlo lokalnoga kuta pa se tako odnosila i prema slavenskome okolišu projicirajući svoje političke poglede i potrebe (Kurelac, 2014., 18; Kolumbić, 1991.). Najčešće, opisi događaja vežu se uz susjedna ili druga područja ako su direktno utjecali na povijest Grada, kao neka ratna zbivanja ili crkvene prilike. U narativnim se izvorima svakako naglašavala velika razlika između uskoga obalnog prostora Grada i gradskoga teritorija, njegovoga razvijenog i bogatog društva (kulturno i materijalno srodnoga drugim urbanim zajedicama na istočnome Jadranu) te

15 U djelu Serafina Cerve (*Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recentissimae, I–IV*) dug je popis dubrovačkih pisaca i njihovih djela, a do danas nisu svi sačuvani. Trend sakupljanja knjiga i rukopisa te oblikovanje knjižnica bio je osobito popularan u 18. stoljeću. U ovim djelima sadržani su naslovi djela dostupnih autorima u crkvenim ili državnim arhivima, samostanskim knjižnicama, a koja nisu sva danas sačuvana.

16 U Dubrovniku je tekst kronike moguće postojao već od 13. stoljeća i to kod benediktinaca, koji ga prvi izrijekom i spominju u svojim djelima (Orbini, Tuberon).

17 Primjerice Ragnina, koji se obilato koristio Milecijem (čiji prijepis upravo on i donosi) te podacima iz Anonimove kronike, referira se na još neobjavljeni rukopis DAI-a, osobito uz preču o osnutku Grada. Njega spominje i Mavro Orbini: „[...] primi fondatori di Ragusa, secondo l'opinione di Constantino Porfirogeneto“. Moguće je također da je DAI (ili bar neki njegovi dijelovi) u rukopisu koristio i humanistički pisac Tuberon Crijević (1459.–1527.) uz ostale narativne izvore (Tomu Arhidakona i Milecija). Tuberon se koristio i Ragnininom knjižnicom u kojoj je moguće da je naišao i na DAI (Rezar, 2001., XXXVIII; Rezar, 1999., 84, 136, bilješka 8, 142, bilješka 33).

zaleđa gdje je započinjao drugi svijet – druga vjera, druga kultura i običaji (Janeković Römer, 2011.). Dubrovačka je granica bila specifična: za razliku od dalmatinskih gradova u čijemu je zaleđu bilo Hrvatsko, to jest Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstvo, u zaleđu Grada bile su srednjovjekovna Srbija i Bosna. Sukobe s bosanskim i srpskim velikašima zbog teritorija i traženje zaštite ugarsko-hrvatskih kraljeva Dubrovčani su predstavljali u kontekstu borbe protiv shizmatika i nejvernika (Kunčević, 2010.a, 192). Dubrovačka je granica bila razdjelnicom između „mi“ i „oni“ (usp: Wolff, 2002.).

ORIGO URBIS I SLAVENSKO STANOVNIŠTVO

U narativnim izvorima nalazimo legende o prvim doseljenicima odnosno stanovnicima Grada. Poznati su takozvani „romanski“ i takozvani „slavenski“ prikaz osnutka Grada (Janeković Römer, 2011.; Kunčević, 2015.a; Skok, 2011.). Često citirani izvor DAI osnutak pripisuje romanskomu stanovništvu iz Epidaura: nabraja šest važnih osoba koje su napustile Epidaur, a čija su imena očekivano grčko-rimska. Pretpostavlja se da taj popis upućuje da su novi došljaci iz Epidaura utjecali na oblikovanje ranosrednjovjekovnoga ustroja grada i bili jezgra prvotne elite u koju se kasnije uklapaju i drugi (slavenski i romanski) došljaci, prvenstveno oni imućni (Janeković Römer, 1999., 41–42; Vekarić, 2011., 15–16). Romanski prikaz osnutka Grada u kojem su uz Epidaurane bili ključni i došljaci iz Rima, može se naći u *Chronicon salernitanum* iz 10. stoljeća. Prema toj kronici neki su Rimljani na putu u Carigrad doživjeli brodolom i spas našli na slavenskomu kopnu. Tamo su dobili dozvolu da se nasele, nakon čega su sudjelovali u izgradnji Dubrovnika (Živković, 2007.).¹⁸ I Ljetopis Popa Dukljanina u pripovijest o osnutku uključuje doseljenike iz Rima, ali dodaje i Slavene odnosno doseljenike romansko-slavenskoga podrijetla. Prema njemu Grad je osnovao mitski lik Pavlimir Bello, unuk „bosanskoga kralja Radoslava“, koji je došao na jadransku obalu s pet stotina vojnika i njihovih obitelji (Šišić, 1928., 319; Katičić, 1993., 50; Živković, 2007., 21–22).¹⁹ I Pavlimir i vojnici bili su slavensko-rimskoga podrijetla. Splitski Toma Arhidakon u 13. stoljeću, očekivano, izostavlja Slavene kao sudionike u osnivanju Grada, a u osnivanju Dubrovnika ključnu ulogu daje romanskomu stanovništvu dijelom iz Epidaura, a dijelom iz Rima (Lučić, 1972., 21–22; Perić, Matijević Sokol, Katičić, 2003., 40; Matijević Sokol, 2001., 115–117). Prema Mileciju izbjeglice iz Epidaura i Rima zajedno su sagradili kaštel i utvrdu, a potom i crkvu Sv. Stjepana položivši relikvije u njoj. Slavenski se element uopće ne spominje (Matas, 1882., 9–10).²⁰ Romanski je prikaz osnutka Dubrovnika i u „Povijestima“ Grada dvojice Talijana – Giovannija iz Ravenne i Giovannija Marije Filelfā. I kasnija narativna vrela koja na različite načine miješaju dvije priče o nastanku – „Konstantinovu“ i „slavensku“ - kompilatorski i eklektički razjašnjavaju početke Dubrovnika (Janeković Römer,

18 Nakon nekoga vremena Rimljani, jer su ih Dubrovčani progobili, potajno napuste grad i sklone se u Amalfi.

19 „[...] ljudi iz grada Epidaura [...] sagradili su grad na moru na strmenitoj morskoj obali, kakvu Epidaurani na svojem jeziku zovu Laus [...].“ Živković vezu s Rimom i relikvijama vidi u tradiciji iz Amalfa (Kronici iz Salerna), koju je navodno kasnije koristio Dukljanin.

20 Katičić, 1988.a, 15.

2011.; Janeković Römer, 2015., 65–79).²¹ Očito je bilo međusobnih utjecaja u zapisima o postanku Grada ali se ne može uvijek odrediti filijacijski odnos.

U konstrukciji zapisa *Origio urbis* korišteni su i neantički mitovi, što je mogao biti trend određenog vremena (Borchardt, 1971., 177).²² U dubrovačkome slučaju uporaba antičkih i neantičkih mitova, osobito kada se radi o urbanome, regionalnome ili kasnije nacionalnome identitetu,²³ vrlo je specifična s obzirom na povijesno nasljeđe i kompleksne političke i kulturne prilike (Trencsény, Zászkaliczky, 2010., 46; Kurelac, 2014.). Mitski opis „slavenske teorije“ o postanku grada projicirao je suvremenu etničku i kulturnu stvarnost autorova vremena - ujedinjavao je slavensku stvarnost i želju za romanskim identitetom kasnijih stoljeća (Rezar, 1999., 137, bilješka 16). Poznata bajka o Pavlimiru Bellu, preuzeta iz Ljetopisa popa Dukljanina, ostavila je duboki trag u humanističkoj i baroknoj dubrovačkoj književnosti i historiografiji upravo zbog toga jer je sažimala tri važne tradicije: rimsku, epidaursku i slavensku (Seferović, 2011., 165).²⁴ Već Anonimova kronika donosi priču o kralju Bellu slavensko-romanskoga (to jest „bosansko-rimskoga“) podrijetla, koji u 5. stoljeću sa svojom družinom (od *petsuo velikaša*) dolazi na jadransku obalu i utemeljuje *chastel Lave* (a tek koncem 7. stoljeća dolaze izbjeglice iz Epidaura) (*Annales*, 3, 4, 10). I Ragnina spominje kralja Radoslava zvanoga Bello, koji 457. godine odlazi iz Rima *con 500 Romani* (*Annales*, 173–176, 180; usporedi Muljačić, 1962.a).²⁵ Razzi također piše da je Pavlimir Bello, po majci Rimljanin, došao sa svojim drugovima „od kojih neki bijahu rođeni u Rimu, a neki su došli iz Bosne“, na mjesto na obali gdje se nalazi luka Gruž te je odatle došao u Trebinje gdje ga proglašiše kraljem (Razzi, 2011., 24–25).²⁶ I Tuberon navodi da se „Pavlimir zvani Belo, po majci rimskog podrijetla, a po ocu praušnik Radoslava, nekoć bosanskoga kralja, kao prognanik sklonio u Rim. Došavši u „Ilirik“ kako bi povratio djedovsko kraljevstvo, prvo je brodovljem stigao u Dalmaciju, te se iskrcao „zajedno sa svojima“ (koji su prema opisu „bili Rimljani ali porijeklom iz

21 O diskursu o porijeklu Grada vrlo iscrpljeno vidi: Kunčević, 2015.b. Zahvaljujem kolegi Lovri Kunčeviću na uvidu u (prilikom pisanja ovog rada) još neobjavljen rukopis njegove knjige.

22 Smatra se da je i ponovno otkriće Tacitove Germanije u ranome 16. stoljeću rezultiralo takozvanim „barbarskim obratom“ odnosno pojavom barbarskih, (i Slavenskih) naroda kao legitimnih rodonačelnika i predaka u komunalnim historijama; Madunić, 2010., 181.

23 Humanizam je utjecao na obalno područje, dok je zaleđe već dobrim dijelom bilo zahvaćeno osmanskim osvajanjima.

24 V. Rezar smatra da se u osobi Pavlimira Bella kod Dukljanina stupaju dvije starije tradicije: jedna moguće dubrovačka, a druga „neka trebinjska priča“. Živković misli da je Dukljanin koristio *Chronicon salernitanum* kombinirajući je sa slavenskim legendama. Za usporedbu, takozvana *Memoriae* 18 donosi dvije legende o osnutku Dubrovnika - jednu o osnivačima iz Epidaura koji su pobegli na Spilan i Gradac te kasnije naselili kaštel Lave. Autor donosi i drugu legendu prema kojoj je osnutak Grada vezan uz Rim iz kojega kralj Radoslav dolazi preuzeti Bosansko Kraljevstvo.

25 Ragnina citira Milecija i DAI (za razliku od Anonima) objašnjavajući nastanak imena.

26 Prema njemu temelje Gradu Pavlimir je položio 526. godine. Razzi piše: „Budući da su se njegovi pratnici iz Rima radile željeli „uzdržavati trgovinom, ploveći morem, negoli živjeti od obrađivanja tako neplodne zemlje [...]“, odlučio je izgraditi novi grad u blizini gdje se, došavši iz Rima, usidrio s lađama. Učini mu se bolje mjesto tamo gdje je danas Dubrovnik: „[...] osim što je rečeno mjesto na uzvisini, a sa svih strana okruženo i opkoljeno morem. Povrh toga još je i onaj dio trga koji se danas vidi bio more. Ali pošto je grad sagrađen i voda uklonjena, taj dio posta javnom ulicom i tržnicom.“

Ilirika“) u luci Gruž blizu koja je od Dubrovnika²⁷ (Rezar, 1999., 97, 99).²⁸ Svakako, osnutak Grada ovi ljetopisci žele vezati uz pretke dubrovačke vlastele.²⁹

Orbini osnutak Grada ipak pripisuje Epidauranima. Iako on donosi prijepis Ljetopisa popa Dukljanina, smatra da Pavlimir Bello nije osnovao Dubrovnik jer je u njega došao tek u 10.–11. stoljeću *quando Ragusa era in buon stato*.³⁰ Citirajući Mihovila Solinjanina,³¹ Filippa iz Bergama i DAI, Orbini zaključuje da su (nakon navodnog dolaska Gota u 3. stoljeću i razaranja Epidaura 453. godine), izbjeglice oko 500. godine sagradile utvrdu na mjestu Grada. Dolazak Slavena u Dalmaciju Orbini datira u 6. ili 7. stoljeće. Slično nalazimo i kod S. Cerve (Seferović, 2012., 261–262, 266–267).³² Ni *Chronica Ragusina* „Slavenima“ ne daje ulogu osnivača Grada.³³ Dapače, već se u uvodu Kronike napomije da Dubrovčani nisu slavenskoga podrijetla (*Chronica Ragusina*, 1, 13; Appendini, 1802.–1803., 80–86).³⁴ U tome se kontekstu opisuje i osnutak Grada i njegovi prvi naseljenici, prvenstveno temeljeno na vijesti iz DAI-a. Epidauranima se daje ulogu osnivača, koji dolaze s utvrda Spilan i Gradac na mjesto budućega Grada (*Chronica Ragusina*, 16).³⁵ Resti Pavlimira ne negira kao povjesnu osobu nego ga, kao i Orbini, povezuje

-
- 27 Iako je uporaba Ljetopisa Popa Dukljanina „jedan od najvećih izleta Tuberona u domenu legendarne historiografije“, upravo mu je to bio temelj za podatke o legendi o osnutku grada.
- 28 Tuberou „kritički“ zaključuje da „ima onih koji smatraju da tu utvrdu Belo nije izgradio iz temelja, nego da će prije biti da ju je obnovio uz pomoć bizantskoga cara Mihaela, pod čiju je vlast tada Dalmacija potpada“³⁶. Naime, takvi drže da je tu utvrdu „isti onaj neprijatelj uništio zajedno s Epidaurom“. Prema Tuberonu prvi naseljenici Grada bili su upravo pratnici Pavlimira Bella: osim uz rimsko podrijetlo Tuberon ih veže i uz snalažljivost i trgovačke sposobnosti (Rezar, 1999., 99).
- 29 Postoje teorije koje ovaj događaj (dolazak Pavlimira Bella iz Rima) objašnjavaju memorijom na dolazak franačke vojske preko Jadranu u Ilirik. Toj tezi argumenti su i spomen relikvija koje dolaze u Dubrovnik (Katičić, 1998., 217–220; Rezar, 1999., 142, bilješka 30).
- 30 U posebnome izvadku Orbinijeva djela nepoznatoga autora donosi se prijepis legende o Pavlimirovom utemeljenju Dubrovnika i unose bilješke da se *Castello Lave* iz te legende treba čitati kao *Castello Leoni*. Prema tome opisu Pavlimir je iz Italije došao u grušku luku 1000. godine kada je dubrovačkoj crkvi Sv. Stjepana ostavio relikvije. S. Cerva smatra da su Orbini i Gondola pravilno Pavlimira smjestili u 10. stoljeće, a kritički se osvrće na mišljenja Tome Arhiđakona i Tuberona (Seferović, 2012., 291).
- 31 Autor izgubljenog djela *Trattato della Dalmatia*.
- 32 Pozivajući se također na starije pisce (Solinjanina, Prokopija i dr.) Cerva bilježi da su sredinom 3. stoljeća, nakon pustošenja Gota, izbjeglice iz Salone i Epidaura pobegli u utvrdu u župskom polju (*Burnum*). Cerva opisuje da se dio kasnije preselio „96 stadija zapadno, do podnožja brda koje se zove Brgat“, gdje su sagradili domove „na strmoglavoj hridi okruženoj morem, nazvanoj Lave“. Cerva utvrdu Lave prikazuje kao utočište i za izbjeglice tijekom dolaska Slavena u 6. i 7. stoljeće. Navodi da su izbjeglice iz Salone i Epidaura tada proširili naselje za 4 stadija i podigli kuće na mjestu sv. Marije de Castello (Navodi uglednike iz Salone Grgura, Arsacija, Vitala, arhiđakona Valentina, Favetina, oca protospatajca Stjepana, koji su utočište našli kraj izbjeglih Epidaurana).
- 33 Resti je bio republikanac staroga kova, kojega je zaokupjala antika i lokalni latinizam (Vuković, 2012.; Bersa, 2002).
- 34 Tu tvrdnju slijedi i Appendini, koji kaže da je Dubrovnik odavna pripadao romanskome, a ne „barbarskom“ dijelu.
- 35 *Chronica Ragusina* opisuje bijeg Epidaurana pred Slavenima i zapisuje da su od 550. počeli živjeti na Spilanu i Gracu, ali su nakon nekoga vremena trebali naći sigurnije utočište. Zatim se opisuje navodna gradnja utvrde 568. godine, u koju su se postupno uselile izbjeglice iz Epidaura, ali i iz Salone. U priči o osnutku *Chronica Ragusina* spominje i „druga mišljenja“ s kojima se ne slaže (slično kao i Tuberon) (*Chronica Ragusina*, 14–18).

s 10. stoljećem (*Chronica Ragusina*, 16–17). Iako su ove konstruirane legende služile su starijoj historiografiji u teorijama o nastanku grada, posve su reinterpretirane nakon arheoloških istraživanja u kasnoantičkome sloju Grada (Fisković, 1958.–1959., 53–57; Žile, 1988.; Šiljeg, 2007.; Ničetić, 2005.; Stošić, 1988.; Beritić, 1956.).³⁶

NAJRANIJA DOSELJENJA IZ ZALEĐA

„Kronike“ i „analii“ nakon osnutka Grada opisuju kontinuirana doseljenja u Grad iz bližega i daljega zaleđa. Anonimovi Analii već u 468. godini (odnosno 528. prema redakciji *Annali Storani*) datiraju dolazak velikoga broja doseljenika „iz Bosne“ (*homeni Bosnesi*) u novoosnovanu utvrdu – *Chastel de Lave* (*Annales*, 5). Ragnina pak opisuje dolazak doseljenika „iz Bosne“ u *castello di Lave* 462. godine. Oba opisa ovo doseljenje vežu uz vrlo nestabilnu situaciju u zaleđu i tiraniju vladara. Takva slika zaleđa, nasuprot stabilnom Gradu, *Utočištu* koje prihvaca izbjeglo stanovništvo, ponavljat će se i u dalnjim opisima doseljenja. I Razzi navodi da se nakon osnutka Grada „povećalo stanovništvo, stižući u novi grad sa svih strana [...].“³⁷ Za razliku od siromašnoga, neplodnog zaleđa u Gradu su, prema Razziju, vladali zakoni i slijevalo se bogatstvo. Iako ni dubrovački kraj nije obiloval plodnom zemljom, Razzi naglašava da su „dosjetljivost i marljivost stanovnika ublažili neplodnost kraja“ (Razzi, 2011., 27). Ovakvu konstataciju donosi već i Diversis tvrdeći da su Dubrovčani „trgovačkom umješnošću i poduzetništvom uspjeli siromaštvo svoga kraja pretvoriti u prednost“ (Janeković Römer, 2007a.). Anonim i Ragnina opisuju dolazak novoga stanovništva iz zaleđa tijekom 6. i 7. stoljeća.³⁸

I *Chronica Ragusina* opisuje proširenje utvrde (*Chronica Ragusina*, 17) ali o doseljenju prvih stanovnika piše neodređeno – *Slaveni/Bosance* uopće ne spominje. Bilježi da pridošlice dolaze stalno i odasvud, a da je Grad prihvaćao i građane i strance. (Ponovno se naglašava stabilnost i tolerancija Grada kao savršenoga *Utočišta*.) *Chronica Ragusina* već u 6. stoljeću opisuje i organizaciju (naravno savršene) uprave Grada i republikanske uzore, što je anakronizam autorova vremena. Naglašava se kontrast

36 Danas se smatra da je utvrda sagrađena u ranokršćanskoj razdoblju na mjestu nekoga još starijeg naselja. Ipak, nakon razaranja Epidaura kršćansko naselje doživljava svoj znatan uspon i rast pa se, bez obzira na ranije faze života na tome prostoru, dolazak izbjeglica iz Epidaura smatra prekretnicom kada se počinje razvijati u važnije gradsko naselje (Žile, 1997.; Beritić, 1962.; Fisković, 1980.; Ničetić, 1996.; Budak, 1994.).

37 „(Oni) u roku od 27 godina izgradili vrlo veliko naselje izvan grada, kojime se ipak vladalo po zakonima grada.“

38 Prema Anonimovim Analima 529. godine u Grad dolaze došljaci raznoga podrijetla i oni „iz Bosne“ ali i oni romanskoga podrijetla (*Annales*, 5). Ragnina i 587. godine „u vrijeme Stjepana, unuka Radoslava Bella“ spominje nerede „u Bosni“ te posljedično naseljavanje došljaka odasvuda „budući da je *castello Lave* bio jedino mjesto sigurnosti i neupletanja tuđe uprave“. I godine 591. Ragnina bilježi dolazak ljudi *iz Bosne*, koji su bježali prema Gradu zbog rata u svojoj zemlji. Potom ponovno 596. godine navodi izbjegle „iz Bosne i Albanije“, a koji dolaze radi sigurnosti Grada u odnosu na okolno područje (*Annales*, 177–179). I u 7. stoljeću u Anonimovim i Ragninovim analima spominju se ključne godine kada dolazi mnoštvo izbjeglica iz „Bosne“ i „Albanije“ – Anonimovi anali bilježe 687. i 689. godinu (*Annales*, 6–7). U godini 620. Ragnina navodi da u Dubrovnik dolazi mnoštvo izbjeglica *iz Bosne*, koji su bježali od tiranije kralja Radoslava („koji je zavladao cijelom Bosnom i Albanijom“).

između nestabilnoga zaleđa te uljuđenosti i naprednosti Dubrovčana koji se bave trgovinom i pomorstvom, a koje su im donijele bogatstvo i slavu i to bez obzira na neplodnu zemlju.³⁹ Uz 592. godinu, *Chronica Ragusina* naglašava vezu Grada i Epidaura te kulta koji su iz Epidaura prenijeli u Grad nakon što su ga razorili barbari. Dubrovački građani sačuvali su tako vjeru u svome gradu te bili vjerni Rimskoj crkvi, za razliku od barbara *Slavena* (*Chronica Ragusina*, 18, 592). Kronika na tome mjestu bilježi i osnivanje dubrovačke metropolije.⁴⁰ U tome kontekstu *Chronica Ragusina* prvi puta spominje doseljenike iz slavenskoga zaleđa kao one koji su za vrijeme tiranije nevjernih slavenskih vladara, „neprijatelja kršćana“, natjerali kršćane iz *Bosne i Albanije* da utočište potraže u Dubrovniku. Dakle, Slaveni se spominju kao izbjeglice koje su bili spremni prihvati običaje Dubrovčana: katoličanstvo i red (*Chronica Ragusina*, 18–19). Starija, pak, skupina kroničara dolazak Epidaurana u Grad datira tek u 7. stoljeće: Anonimovi anali u 691. godinu (*Annales*, 7–8; *Memorie*, 21, 12–13),⁴¹ a Ragnina u 601. godinu.⁴² I Ragnininovi kao i Anonimovi anali opisuju da Epidaurani dolaze iz Spilana i Graca, koji su bili *sotto la custodia dell' Bosnesi*, a kamo su bili izbjegli nakon rušenja Epidaura „od strane Saracena“.⁴³ Ragnina naglašava da su došljaci iz Epidaura i već domicilni stanovnici Kaštela Lave (ponajviše podrijetlom „iz Bosne“ odnosno „iz Rima“) uvijek živjeli u slozi te da su međusobno gradili rodbinske i poslovne odnose, što je autoru očito bilo važno s obzirom na različito podrijetlo kasnijih rodova. I Tuberon bilježi naknadni dolazak Epidaurana, koji su kasnije živjeli u slozi s prvim utemeljiteljima Pavlimira Bela (Rezar, 1999., 103, 143, bilješka 35).

Iako varijante legendi o Dubrovniku i prvim naseljavanjima imaju ista ishodišta i zajednička opća mjesta u starijim vrelima i usmenoj memoriji, vidimo da su se različito primjenjivale, kronološki nekonzistentno, a ponekad i kontradiktorno, što je samo jedan od elemenata njihove nepouzdanosti. Bez obzira na podrijetlo utemeljitelja u svim se kronikama i analima naglašava dobar suživot svih naseljenika, što je imalo za cilj harmonizirati odnose među vlastelom različitoga podrijetla u kasnijemu (autorovom) vremenu. Preci vlastele morali su biti dobrog podrijetla (patricijskog, rimskog) a ako slavenskoga, onda i vladarskoga. Dolazak ostaloga stanovništva vezuje se uz želju za mirnim životom unutar dubrovačkih zakona i običaja (i vjere). Pripovijesti o valovima doseljenika odraz su veće prisutnosti slavenskoga identiteta u kasnijemu razdoblju razvijenoga

39 *Chronica Ragusina* Dubrovčane naziva *maritima nazione* (*Chronica ragusina*, 17–18). Činjenica je da je pomorstvo Grada cvjetalo, između ostalog i zbog povezivanja s trgovinom robe uz zaleđa.

40 Koja je imala jurisdikciju *nelle tre provincie di Zaclumia, Servulia e Tribunio, delle quali era prima metropoli la chiesa diocleziana*. Činjenicu da je taj prostor morao doći pod jurisdikciju Dubrovačke nadbiskupije, a ne Barske nadbiskupije *Chronica Ragusina* opravdava time da su te zemlje bile u rukama nevjernika te je važno da budu pod Crkvom koja je u rukama vlade koja je prave vjere (čime se, naravno, legitimizira širenje gradskoga teritorija) (*Chronica Ragusina*, 18).

41 Pisac kronike *Memoriae* 18 u 699. (kasnije ispravljeno u 691.) godini bilježi priču o dolasku Epidaurana koji su prethodno tražili pristanak Dubrovčana da se usele na Pustijernu te da su usvojili zaštitnike Sergija i Bakha.

42 Vjerojatno se radi o krivome prijepisu.

43 Naselili su prostor zvan *Custiera*, koja se, kako Ragnina objašnjava, danas naziva Pustijerna (*Annales*, 179).

srednjeg vijeka nadalje. U imaginarne priče naknadno se uključuju zamišljeni događaji smješteni u kasniji politički kontekst rano-srednjovjekovnoga Balkana.⁴⁴

RASLOJAVANJE STANOVNIŠTVA POD UTJECAJEM SLAVENA, UDIO U PODRIJETLU

Narativna vrela donose tradiciju o naseljavanju slavenskoga stanovništva i tijekom 8. stoljeća. U tome je razdoblju zabilježena pripovijest o utjecaju doseljenika na raslojavanje stanovništva Grada. Anonimovi anali bilježe da je 743. godine *gente de Bosna*, s mnoštvom imovine nastanilo dubrovačko područje bježeći od „tiranije kralja Radoslava“. Uz njih spominje i da dolaze Vlasi s gornjega dijela Neretve s velikim brojem ljudi i stoke te velikim blagom (Annales, 8; Medini, 1935., 100–101).⁴⁵ Oni su sa stokom zauzeli padine Srda i тамо sagradili drvene nastambe. Dolazak tih obitelji popraćen je komplikiranim opisima političkih previranja zbog kojih izbjeglo stanovništvo bježi na obronke Srda gdje im je bilo dopušteno puštaći stoku. (O tome prostoru u ranome srednjem vijeku vidi: Prelog, 2003., 60–62; Planić-Lončarić, 1984., 28–32; Planić-Lončarić, 1990., 165.). Došljacima *natione Bosnese* Anonim 744. godine pripisuje i sudjelovanje u razdiobi stanovnika iz Grada na tri staleža. Doseljene „bosanske“ obitelji navodno su imale i svoje svece zaštitnike.⁴⁶ Ragnina, kao i Anonimovi anali, godine 743. zapisuju da, kao izbjeglice, *vensero a Ragusa gente assai di Bosna, con loro donne e fiole* (Annales, 180).⁴⁷ I prema Ragnini ovi došljaci ponajprije naseljavaju padine Srđa sa svojim obiteljima i životinjama.⁴⁸ *Chronica Ragusina* navodi da su u 8. stoljeću neki *Slaveni* u zaleđu bili pokršteni, ali da je zaleđe i daje bilo nemirno. Godinu 743. i *Chronica Ragusina* navodi kao vrijeme kada se društvo raslojava (*Chronica Ragusina*, 19–20), ali i objašnjava (u duhu autorova promicanja republikanizma) da Grandom trebaju vladaju oni „bolji“ jer kod većine „ne postoji dovoljno mudrosti“. Oni koji su podrijetlom bili iz Epidaura, istaknuti su kao prirodni upravitelji grada i članovi vijeća odnosno novoformirani stalež plemstva⁴⁹ (*Chronica Ragusina*, 19–21; Medini, 1935., 18).⁵⁰

44 Danas se prepostavlja da je Grad u ranome razdoblju razdoblju imao više zajedničkoga sa sličnim urbanim naseljima na Apenskome polutokou nego sa životom u slavenskome zaleđu. Stavnovništvo Dubrovnika vjerojatno je bilo „konglomerat (romanskih?, ilijskih?) starosjedilaca i epidaurskih Romana“ (Vekarić, 2011., 82; Lučić, 1970., 43).

45 Isto nalazimo i u takozvanoj Kronici koju je prepisao Mattei.

46 I *Memoriae* 18 za 744. godinu upisuje raslojavanje stanovništva (*Memoriae*, 18, 14–15).

47 Oni su živjeli a suo modo, a također su doselili *da basso de Murlachi, sopra Narente, più signori et catunari, fra li quali era uno capo sopra de tutti; et menorono gran copia di diversi bestiami, più de 1300*.

48 *Bosanci* koji su stigli bili su imućni, što je dovelo do raslojavanja stanovništva (Annales, 180). Uz njih Ragnina spominje i dolazak Vlaha (katunara) s gornjega dijela Neretve s velikim brojem ljudi i stoke te velikim blagom (*Murlachi, da baxo sopra Nerente, più chatunari [...] con gran multitudine de bestiame de diversa raxon; et a tali hano dati per sua pastura*). Prema Razziju od godine 774. Dubrovčani su bili podijeljeni na tri dijela: plemiči, građani i pučani (Razzi, 2011., 28), što je očito odraz društvenoga raslojavanja nakon 15. stoljeća.

49 Godinu 782. *Chronica Ragusina* spominje i trgovinu s *Bosancima* i okolnim zemljama.

50 Medini smatra da je Kronika (koju nalazimo u prijepisu kod Matijaševića) zaseban izvor koji je ušao u Anonimove Analе funkcionišala kao zasebno djelo ubačeno u Anonimovu kroniku. Prema istraživanjima N. Vekarića i Z. Janečković Römer, bez obzira na nepouzdanu dataciju o ovim događajima, doseljenje imu-

Od ovoga vremena narativni izvori sve više sadrže i vlasteosku tradiciju koja je čuvala „sjećanje“ na svoje podrijetlo uključujući i legende o kolonizaciji Dubrovnika iz Epidaura, Rima ili slavenskoga zaleda (Janeković Römer, 2011.). Anonimovi i Ragninini anali već u 8. stoljeću datiraju dolazak vlasteoske obitelji Ovčarević/Pecorario (kasnije Goće) iz Huma, na čelu s katunarom Vukom Ovčarevićem. Upravo je ova skupina iz Huma prema tradiciji uspostavila običaje *a modo della nation Bosnese* i uspostavila slavensku većinu u Dubrovniku (Vekarić, 2012., 91; Annales, 180). Anonimovi anali spominju da su 744. godine došli *de Chelmo di Murlachia* s mnoštvom ljudi i stoke (Annales, 152; Cerva, 1980., 280), a prema Ragnini su bili *da Hlievno di Bosna* (Annales, 183).⁵¹

ŠIRENJE TERITORIJA I NOVO STANOVIŠTVO

Odnos prema Slavenima iz zaleda u komunalnim se historijama morao objasniti i s obzirom na pitanje podrijetla stanovnika koji su naseljavali grad i okolicu, ali i s obzirom na teritorijano širenje Grada (Lučić, 1997., 40). Kroničari pokušavaju objasniti koji su Slaveni okruživali Grad u najranijem razdoblju, koji su djelovi teritorija stečeni, kakvo je stanovništvo zatećeno, a kakvo doseljeno. Gradska komuna stvara svoj kolektivni identitet oslanjajući se na teorije o podrijetlu, oblikovanju teritorija i definiranju granica, oblikovanju društva i uprave pune vrlina (Blažević, 2011., 99). J. Lučić smatra da se u kronikama ne spominje stjecanje prvoga teritorija koji je bio „od samoga početka“ u sastavu Grada. Pri tome on misli na prostor koji je obuhvaćao Lapad, Lokrum i južne padine Srđa (od Kantafiga do Višnjice).⁵² Sačuvani arheološki i lingvistički izvori dokazuju da se naselje širilo u prvim stoljećima razvoja grada, ali prvenstveno romanskim običajima i kršćanstvom. Smatra se da je na tome području, kao i na otocima, slavenizacija sporije prodirala (Harris, 2006., 27; Lučić, 1972., 37–49).

Ipak, Dubrovnik je bio okružen slavenskim stanovništvom od ranoga srednjeg vijeka, a njegovi su neposredni susjedi bili Zahumljani (od donje Neretve do granice dubrovačke komune) i Travunjani s Konavljanima (od dubrovačkih meda do Kotora), a koji su živjeli priznajući bizantsku vlast. Prema Lučiću vjerojatno već u razdoblju 7. i 8. stoljeća dolazi do prvih trgovačkih kontakata i širenja kršćanstva. Grad je postupno obuhvaćao i okolno područje: kopneno (od Epidaura/Cavtata do Zatonskoga zaljeva) te elafitske otoke (Lučić, 1972., 35–44, 84). Činjenica je da i dijelovi Astareje nisu u kontinuitetu pripadali Dubrovniku (Vekarić, 2011., 25–26). Prema J. Lučiću i N. Vekariću kroničari se najviše bave tim prostorima jer su oni pripali Gradu u vrijeme za koje autori nisu imali vjerodostojnih isprava (a koje moguće nisu ni postojale). Prema narativnim vrelima Astareja je bila stečena negdje u razdoblju od 9. do 11. stoljeća. Primjerice, DAI opisuje

ćnih došljaka iz zaleda moguće je prouzročilo socijalnu diferencijaciju među građanima. Dakle, na kasnije društvene strukture Dubrovnika mogli su utjecati i došljaci iz ranosrednjovjekovnih balkanskih država. U tome je procesu odlučujuću ulogu imalo bogatstvo došljaka, koje je rezultiralo društvenim rascjepom (Vekarić, 2011., 17; Janeković, 1999., 47).

51 I prema kasnijoj genealogiji roda Pecorario rodonačelnik je navodno došao u prvoj polovici 8. stoljeća, ali ne možemo biti sigurni u njegovu pouzdanost (Vekarić, 2012.b, 92, 94).

52 Pri tome misleći i na otočice Mrkan, Bobaru, Supetar i Daksu.

da je prostor Astareje pripadao Gradu u 10. stoljeću (Živković, 2007., 14). Razzi piše (kronološki neodređeno, negdje u 7. stoljeću) o proširenju teritorija na neke otoke i dio kopna (Razzi, 2011., 27). Serafin Cerva navodi 932. godinu kada je Astareja došla unutar dubrovačkoga teritorija. I *Chronica Ragusina* spominje širenje duborvačkoga teritorija 932. godine. Prema Krivošiću taj je podatak povezan je s proširenjem teritorija na elafitske otoke Šipan, Lopud i Koločep (Krivošić, 1990., 50).⁵³

Kroničari ne konstruiraju priče vezane uz stjecanje teritorija iz 13., 14. i 15. stoljeća jer za njih postoje isprave, odnosno svježa memorija (Vekarić, 2011., 24, 29–30).⁵⁴ Ipak, način na koji su stjecani teritoriji u kasnome srednjem vijeku, odnos s vladarima iz zaleđa i stanovništвom koje se doseljavalo prema gradskome teritoriju, sigurno su se zrcalili u opisima ranijih širenja teritorija (Foretić, 1980., 169–172). Grad se iz relativno malene gradske općine pokušavao konstituirati u teritorijalnu državu, za što je proširenje bilo uvjetom. Već u 12. i 13. stoljeću zemlja u Astareji i na Elafitima bila je podijeljena među vlasteoskim rodovima (Vekarić, 2011., 26, 29–30; Grujić, 1926., 17), a koncem 14. i tijekom 15. stoljeća dolazi do nagloga širenja dubrovačkoga teritorija. Grad je koristio sve načine da bi uspio u teritorijalnome širenju svog područja koje je za razliku od drugih obalnih gradova početno bilo vrlo maleno.⁵⁵ Dubrovnik je na različite načine stvarao sliku Grada kao utočišta, ne samo u ekonomskom i političkom, nego i u vjerskome smislu (*antemurale christianitatis*) (Lučić, 1966., 274–275, bilješka 27).⁵⁶ Već u 14. stoljeću, što je sigurno utjecalo na zapise u dubrovačkim kronikama, osjeća se retorika o Gradu kao središtu kršćanstva (= katoličanstva) (Kunčević, 2010.a, 181; Janeković Römer, 2007.b; Lučić, 1972., 21). Teritorijalno širenje bilo je opravdano nužnošću pokrštavanja okolnih “heretika” i “patarena”, što je vidljivo i u diplomaciji 14. i 15. stoljeća (Kunčević, 2010.a; Kunčević, 2015.a; Janeković Römer, 2007.b; Luccari, 1605., 55; *Chronica Ragusina*, 185).

Širenje teritorija često je uklapano u priču o darivanju od strane slavenskih vladara iz zaleđa i vezano uz pružanje utočišta nekome iz vladarske obitelji. Cerva Tuberon zaključuje da su darovatelji zemlje morali biti oni koji su vladali zaleđem („slavenskom zemljom“). U objašnjavanju okolnosti i vladara na prostoru Astareje prije priključenja Dubrovniku Anonimovi anali navode „bosanskog vladara Stjepana“ (*Re Stiepan de*

53 Serafin Cerva opisuje kako je do sredine 11. stoljeća Dubrovnik imao granice „na istoku maslinik gdje je sada samostan Sv. Jakova; na zapadu suhozidi na putu prema Gružu koje nazivaju debelima; na sjeveru brdo Brat, kasnije nazvano brdo sv. Srđa; na jugu more koje ga i sada oplakuje. Čini se da su Dubrovčani u svojoj vlasti imali i mali otok Lokrum jer su ga u to isto vrijeme dali redovnicima u posjed.“ (Seferović, 2012.).

54 Lastovo se predalo početkom 13. stoljeća, a Stonski Rat Dubrovnik je stekao godine 1333. Godine 1357. i 1362. počinje razdoba vraćenoga teritorija Astareje; Primorje stjeću 1399. godine, Konavale 1416. i 1427. godine, a Mljet je postao dubrovački *de facto* u prvoj polovici 14. stoljeća, a *de jure* početkom 15. stoljeća.

55 Novčanim sredstvima, gospodarskim utjecajem, diplomacijom, ali i historiografskim konstrukcijama Dubrovnik je u konačnici stvorio veliki teritorij koji mu je osiguravao opstanak u prilično nestabilnom i često neprijateljskome okruženju (Janeković Römer, 1998.; Stulli, 1982., 29–33, Lučić, 1968.–1969.).

56 Prostor i stanovništvo koje je postupno stjecano unificiralo se ujednačavanjem vjerske strukture podanika, izgradnjom sakralnih i javnih zgrada te simbolima gradskoga patrona (Belamarić, 2001.; Marinković, 2009.). Teritorij se pomno kontrolirao: svi posjedi na graničnome području smjeli su biti prodani ili darovani jedino uz privolu vijeća, a vlastela nije smjela primati posjede od slavenskih vladara u blizini granice (Janeković Römer, 1999., 87; Lučić, 1968.–1969., 112; Nedeljković, 1984., 212).

Bosna), koji 817. daje Dubrovčanima Astareju odnosno područje Župe, Brgata, Šumeta, Rijeku i Zaton (Annales, 16–17; Lučić, 1997., 41). Njegova je žena prema legendi bila Dubrovkinja Mara *de stripe Romana* rođena Croce, koja je dala sagraditi crkvu Sv. Stjepana u Pustijerni 819. godine⁵⁷ (Annales, 16–17).⁵⁸ Kralj Stjepan, prema Anonimu, umro je 871. godine bez nasljednika, što je prouzročilo nerede u zaleđu (Annales, 20). Iste godine on opisuje doseljenje stanovništva raznoga podrijetla u Grad (Annales, 20, 197).⁵⁹ Prema Ragnini, nakon smrti bosanskoga kralja Stjepana 871. godine došlo je do nereda „u Bosni“.⁶⁰ I Ragnina navodi kraljicu Maru koja je kao udovica došla u Dubrovnik *per habitare*, a s njom je došla i velika pratnja sa znatnom imovinom (Annales, 194–195). U pripovijesti o kraljici Mari koja će „trajno pratiti dubrovačku historiografiju“ opet se povezuje slavensko i romansko u povijesti grada (Lučić, 1997., 41). Tuberon priču o crkvi Sv. Stjepana i obitelji Croce veže uz osnutak Grada i Pavlimira (Rezar, 1999., 101, 141, bilješka 29, 142, bilješka 31). U svakome slučaju, ubaćena obiteljska tradicija povezivala je rod Croce s vladarskom (*slavenskom, bosanskom*) obitelji ali i gradom Rimom, čime su se isticali unutar vlastele.⁶¹ Razzi spominje vladara iz zaleđa Stefana Nemanju, koji navodno 817. godine daruje Dubrovniku velik dio područja Stona. Naziva ga „bosanskim knezom“ (*Principe de Bossina*), a žena mu se zvala Margarita. Ona je, ostavši udovica, prema Razziju ostala živjeti u Dubrovniku te dala sagraditi crkvu Sv. Stjepana. Ostavila je svoj imetak Gradu, nakon čega je došlo do sukoba s Bosancima (Razzi, 2011., 33).⁶² Orbini je zaslugu za stjecanje Župe, Rijeke i Zatona dao kralju Krešimiru, čija je žena Margarita bila pokopana u crkvi Sv. Stjepana (Orbini, 1999., 347). Prema J. Lučiću od Orbinijeva vremena dolazi do promjene u shvaćanju darovanja Astareje i Elafita Dubrovčanima. Neposredna se unutrašnjost (kao i kod Ljetopisa popa Dukljanina)⁶³ nazivala *Crvenom*

57 Prema toj priči kralj je odredio da se na svakome darovanom području podigne crkva u čast sv. Stjepana. Prema arheološkim istraživanjima, pretpostavlja se da je crkva sv. Stjepana u Pustijerni izgrađena u 9. stoljeću, a da je pregrađena u 10./11. stoljeću (Peković, 2012., 360).

58 Katičić, 1988.a, 15. Milecije je primjerice izgradnju crkve sv. Stjepana vezao uz utemeljitelje grada, izbjeglice iz Epidaura i Rima, Matas, 1882., 9–10.

59 Anonimovi anali i Ragnina spominju i dolazak drugih (romanskih) došljaka u Grad u 9. stoljeću. Primjerice, godine 842. Anonimovi anali spominju dolazak stanovništva iz Venecije – *e molti rimasero qui a Ragusa per habitare*. Anonim, 19. I Ragnina spominje dolazak hodočasnika iz Venecije 842. godine. Anonimovi anali u 871. godine spominju doseljenje romanskoga stanovništva u Grad.

60 Prema kroničaru tu je zemlju okupirao Berislav *un grand' uomo delle parti di Croatia (occupò tutta la Bosna bassa, et si fece re)*, zbog čega na dubrovačko područje dolazi mnoštvo ljudi „iz Bosne“ 871. godine. (Annales, 20, 199).

61 Sličnu tradiciju gradile su i druge vlasteoske obitelji, osobito u 15. stoljeću, vezući svoje podrijetlo uz osnutak Grada i prva stoljeća. Uz bosanske vladare i legendu o Pavlimiru veže se i tradicija obitelji Urso i Deodati. Neke su obitelji, kao Georgio iz Kotora, svoje podrijetlo vezali uz Pavlimirovu skupinu koja dolazi kasnije (Janečković Römer, 1999., 46; Mankhen, 1960., 179–180).

62 Legenda o kraljici Margariti (Mari) vezana uz crkvu Sv. Stjepana u Pustijerni, stara je gradska tradicija podržana i činjenicom da je do konca 16. stoljeća tu postojala i crkva Sv. Margarite (kasnije je tako nazvan i bastion) (Lučić, 1972., 34).

63 U Ljetopisu se razlikuju teritorijalni pojmovi Donje i Gornje Dalmacije (*Dalmatia inferior* i *Dalmatia superior*), a Dubrovnik pripada crkvenome području Donje Dalmacije, što kasnije prihvaća i *Chronica Ragusina*. Donja Dalmacija obuhvaća crkveno područje Splita, Trogira, Skradina, Zadra, Nina, (Knina), Raba, Osora, Krka i Dubrovnika. Gornja Dalmacija obuhvaća crkveno područje Bara, Budve, Kotora, Ulcinja,

Hrvatskom, a darovatelji s bili bosanski ili hrvatski vladari (Lučić, 1997., 43). *Chronica Ragusina* navodi da je crkvu Sv. Stjepana u Dubrovniku dao popraviti, kao zalog nakon teške bolesti, Stjepan, kralj *onoga dijela Bosne koji se naziva Bijela Hrvatska*. Stjepanova žena Margarita, romanskoga podrijetla, ostavlja sredstva crkvi, ali s dvorjanima dolazi *a Breno ed a Canali* jer je grad bio malen za njezinu svitu. Prema Restiju Stjepan je Dubrovniku prepustio teritorije: *Breno, Vergato, Ombla, Gravosa, la valle di Malfi, ed una parte di quella di Gionchetto* pod uvjetom da ondje moraju sagraditi crkve posvećene sv. Stjepanu (*Chronica Ragusina*, 27). *Chronica*, pozivajući se na Luccarija, nadalje opisuje da je Margarita, postavši udovicicom, ostavila Gradu veliko bogatstvo, odlučila se za redovnički život u Gradu i osnovala crkvu Sv. Margarete (*Chronica Ragusina*, 27–28).⁶⁴ Slično piše i S. Cerva (*Sacra Metropolis Ragusina*, sv. I, 47).⁶⁵

Dakle, dubrovački historiografi zadržavaju osnovni obrazac priče, ali imena i etnonimi se mijenjaju s obzirom na razdoblje pisanja te se prema potrebi dodaju detalji – ili izmišljeni ili iz mnogo kasnijega razdoblja. S. Cerva pak navodi da je 1050. godine dalmatinsko-hrvatski kralj Stjepan darovao Dubrovčanima Župu, Rijeku, Gruž i Zaton, a sinovac toga kralja Silvestar darovao je Gradu 1080. godine elafitske otoke Koločep, Lokrum i Šipan (Lučić, 1972., 34; Seferović, 2012., 315). Ni Anonim ni Ragnina ne spominju da su elafitski otoci Lopud, Šipan i Koločep pripali Dubrovniku (tek) u 11. stoljeću, kao što to navodi „mlađa“ skupina kroničara. Tuberon prvi bilježi da su Slaveni te otoke Dubrovčanima djelomično poklonili, a djelomično prodali, dok Orbini taj događaj veže uz legendarnoga kralja Silvestra, sina dalmatinskoga kralja Pavlimira. Slično opisuje i Luccari, koji napominje da su Dubrovčani kupili otoke za malene novce. S. Cerva se oslanja na Orbinija i Luccarija (*Sacra Metropolis Ragusina*, sv. I, 66).⁶⁶ J. Lučić smatra da je konstrukcija mlađih kroničara posve neutemeljena jer su ti otoci pripadali Gradu od najranijega vremena (Lučić, 1972., 44–50; Lučić, 1970., 42–43).

Dubrovačke okolnosti 15. i 16. stoljeća, razdoblje stjecanja samostalnosti i zaokruženja teritorija, okolnosti u zaleđu (balkanski vladari, kasnije Osmanlije) bile su neki od razloga što su se u ime propagande i dalje prihvaćali stariji tradicionalni opisi naseljavanja grada. Osmansko zauzimanje pravoslavnih zemalja opravdava se krivovjerjem pravoslavaca i „suradnjom s Turcima“ (Rezar, 2001., 117, 139, 272; *Chronica Ragusina*, 13, 178, 267, 287; Luccari, 1605., 103). I Orbini, koji naglašava kontakte i veze sa susjednim zemljama, odnos vladara iz zaleđa prema Turcima smatrao je pogrešnim: patareni su prikazivani kao heretici *koji su lako prelazili na islam* (Orbini, 1999., 414–415, 429–430). Naravno, u interesu širenja teritorija, Dubrovačnima se daje uloga onih koji su bosanske heretike mogli izvesti na put pravovjera (Janeković Römer, 2007.b; Luccari, 1605., 54, 89–90; *Chronica Ragusina*, 185, 290; Orbini, 1999., 413–414, 430, 435). Sliku branitelja

Svaka, Skadra, Drivasta, Poleta, Srbije, Bosne, Travunje i Zahumlja (Peričić, 1991.).

64 Nakon toga došlo je do rata s *Bosancima*, koji su zahtijevali kraljičinu ostavštinu.

65 Prema S. Cervi 1050. Dubrovčani su od kralja Stjepana „kralja Dalmacije i Hrvatske“ dobili na dar dolinu Župe, Rijeku dubrovačku, Gruž i Zaton (Seferović, 2012., 315).

66 S. Cerva zapisuje i da je 1100. slavenski kralj Bodin, sin Mihajla, darovao Dubrovčanima Šumet, 1151. Deša, otac župana Nemanje, gospodara Huma, darovao je prema Cervi otok Mljet, a 1164. „plemeniti muž Dekusije“ posjed Plat ili Žrnovicu, između Župe i Cavtata (Seferović, 2012., 315).

kršćanstva Dubrovnik je često stvarao i da bi priskrbio privilegije ili opravdao svoj odnos s Osmanlijama (Božić, 1973., 20–24).

„TIRANIJA“ OKOLNIH VLADARA – „UTOČIŠTE“ U GRADU

Grad se percipirao kao sigurno i stabilno *Utočište* okruženo tiranskim vladarima. Poznata je priča o Bodinu koji je progonio svoje suparnike (rođake) do Dubrovnika u kojemu su se oni sklonili. Bodin je nakon toga podigao utvrdu pred Gradom i prijetio zauzećem. Ova je priča preuzeta i dijelom izmijenjena iz Ljetopisa popa Dukljaniina i Milecija (*Annales*, 207). Historiografija se uglavnom ne oslanja na te podatke iako neki smatraju da ima pouzdanih elemenata (Živković, 2005., 45–59; Prlender, 2011., 9). Anonimovi anali godine 1004. spominju „bosanskoga kralja“ (*Re Stiepan de Bosna*) koji je uništilo okolicu Dubrovnika i Astareju, te opkolio Grad i utaborio se u utvrdu „na obali“ (*Annales*, 26).⁶⁷ Analji ovaj opis vezuju uz podrijetlo nekih vlasteoskih obitelji. Navodi se da je 1016. godine kapetan utrde *Utivugo (Vucho) Gradiense* (Vuk Gradić) s Dubrovčanima bio u dobrom odnosima pa su ga oni uvjerili da preda utvrdu (ostavi otvorena vrata), nakon čega su srušili kulu na obali (*Annales*, 27).⁶⁸ Anonimova kronika na ovu pripovijest nadovezuje i priču da je 1017. godine suhozidom bio okružen cijeli grad te da je srušen most i počelo nasipavanje zemljišta između obale i hridi (*Annales*, 28–32). Ragnina, citirajući djelomično Milecija, sličnu priču opisuje 1004. godine, kad je *bosanski kralj i bugarski car* (!) nazvan Bodin, širio svoje kraljevstvo i krenuo prema Gradu (*Annales*, 206).⁶⁹

I Tuberon piše o Bodinu koji se smjestio podno Brgata kraj grada (Rezar, 1999., bilješka 25; Rezar, 2001., 91–92).⁷⁰ Zanimljiva je poruka *Utočišta* koju, prema Tuberonu, Dubrovnik daje Bodinu ne želeći izručiti njegove rođake: Grad „nikada neće izdati one koji su se predali njihovoj vjeri“. Bodin se tada, prema Tuberonu, sljedećih sedam godina utaborio ispred Grada, u selu koje su Slaveni - po obližnjemu šumarku kojim je tada brdo bilo ognuto - svojim jezikom nazivali *Dubrava* (Rezar, 1999., 115). U ovoj priči opet se naglašava kontrast stanovnika iz zaleđa i onih unutar Grada: u obrani se računalo na dubrovačku vojnu moć jer je su dubrovački mladići bili „odani trgovini i zbog toga neratoborni“, za razliku od Bodinovih rođaka. Ipak, u konačnici su, prema Tuberonu,

67 Tradicija govori kako su Dubrovčani poslali novac u Albaniju te tamo unovačili veliki broj vojnika, prebacili ih u *Bosnu*, pobijedili i opljačkali *Bosance* te proširili teritorij. Nakon toga je, prema ovome opisu, *bosanski kralj* napustio opsadu Grada, ali je ostavio dvadesetoricu ljudi za upravu utvrdom nad mostom (*Annales*, 26).

68 Gradić je navodno za nagradu primljen među dubrovačku vlastelu (rodonačelnik obitelji Grade).

69 On je, „zbog nagovora svoje žene“, proterao svoje rođake koji su bježali prema Dubrovniku *con circa 400 homenī della sua corte*. Bodin je, prema Ragnini uništilo i spalio teritorij oko Dubrovnika i utaborio se kod crkve Sv. Nikole sljedećih sedam godina pokušavajući napasti Grad. Tu je sagradio utvrdu. Nadalje, opis (srušenoga) mosta i opkoljenoga grada izgleda kao onaj kod Anonima, ali s nekim dodacima (*Annales*, 206, 207).

70 On opisuje da je „u Iliriku kod Bosanaca“ kraljevao Bodin, a koji je podrijetlo „vukao od Pavlimira Bela“. Također, „na ženin nagovor“ lažno je optužio svoga rođaka koji je „držao maleni dio Ilirika uz rijeku Drinu“ te progonio ostale sve do Dubrovnika gdje su oni našli utočište.

Dubrovčani (ali i uz pomoć saveznika) „silom protjerali slavenske stanovnike Dubrave“ nakon što im je porastao „duh i poduzetnost“. Osvojen prostor slavenskoga naselja i polja tada je, prema Tuberonovome pripovijedanju, bio opasan bedemima i „spojen s gradom“.⁷¹ Razzi pak priču o ratu s „bosanskim kraljem“ datira 999. godinom, u kojemu je, kao i u prethodnim opisima, poginulo mnogo vlastele pa su se neke obitelji ugasile.⁷² I Luccari spominje izgradnju kule Sv. Nikole koju je izgradio Bodin, a čiji su zapovjednici bili *Vuk Gredich i da Maskogna* (kasnije primljeni u redove vlastele) (Luccari, 1605., 15). Ovi su Slaveni su prikazani kao oni koji su se odmetnuli od svojih tiranskih vladara i prešli na „civiliziranu“ stranu što im je omogućilo da postanu Dubrovčani, neki i pripadnici vlastele. Orbini donosi priču o Bodinovoj potjeri za braćom i opsadi Dubrovnika. Napominje da su Dubrovčani srušili utvrdu. *Chronica Ragusina* sličnu priču o Bodinu stavlja u 1088. godinu (*Chronica Ragusina*, 43; Beritić, 1955., 17).⁷³ Slično piše i S. Cerva (*Sacra Metropolis Ragusina*, sv. I, 68–69). Ova tradicija moguće je vezana i uz nestabilnu astarejsku granicu. Od 11. stoljeća raški vladari iz kuće Nemanjića osporavali su Dubrovčanima više dijelove Astareje – pod njihovom su vlašću tada bila okolna područja (Vekarić, 2011., 29–30; Foretić, 1951., 93–94; Foretić, 1980., 31; Lučić, 1975., 29–30, 40).

Okolni vladari u kronikama se često opisuju kao kao neprijatelji koji pokušavaju osvojiti Grad i pljačkaju njegov okolni teritorij, ali i kao tirani prema vlastitome stanovništvu. Društveni i politički stereotip tiranina iz zaleđa provlači se kroz opise povijesti Dubrovnika. Primjerice, Diversis opisuje bosanske velikaše kao nasilne i pune „zlobe, arogancije, gluposti ili pohlepe“, ljudi koji su bili „više podložni impulsu nego razumu“⁷⁴ (Harris, 2006., 77). Osim toga, vladari iz zaleđa prikazivani su kao prevrtljivci jer su se u 15. stoljeću često sami okretali Turcima u borbi za prevlast nad teritorijima (Harris, 2006., 77; *Chronica Ragusina*, 9, 71, 196). S druge strane, čest je motiv azila vladara iz zaleđa, kojima je Dubrovnik predstavljao stabilnost za njihovu obitelj i imovinu. Zauzvrat, Dubrovčani su dobivali povlastice i proširenje svoga teritorija. I taj je opis projekcija iz kasnijega razdoblja (Tadić,

71 Kod Tuberona se mijesaju legende o „bosanskome kralju“ s urbanom memorijom o izgradnji grada. Tuberon širenje na sjeverno predgrađe (kasnije i seksterij) Sv. Nikole pripisuje pobjedi nad slavenskim elementom: „Dubrovčani (su) Dubravu Slavenima preoteli uz veliku borbu“ (Rezar, 1999., 115).

72 Bosanski je kralj i prema Razziju opkolio grad koji je oslobođen nakon regrutiranja vojske u Albaniji (Razzi, 2011., 41, 63).

73 Tada je Bodin navodno uzpirao vlast svojega ujaka Radoslava (*nel qual tempo dominava nella Dalmazia superiore, nella Croazia Rossa e nella Zenta*) Resti opisuje i zauzimanje i rušenje Bodinove kule koja se nalazila negdje kraj crkve Sv. Nikole. Nakon toga progonio je svoje rodake koji su se sklonili u Dubrovnik (*Chronica Ragusina*, 43). Godine 1089. utaborio se pred Gradom i ostao onđe sedam godina. Nakon njegove smrti, prema Restiju, Dubrovačni su nagovorili dva kapetana utvrde da utvrdu predaju gradu (rodonačelnici obitelji Grade i Mlascogna). Resti ih u popisu podrijetla navodi kao *Diocletiani*, a godinu njihova dolaska 1116. (*Chronica Ragusina*, 1; Vekarić, 2012.a, 274–276; Vekarić, 2012.b, 70).

74 Diversis pokazuje sliku koju su o „Bosancima“ imali Dubrovčani u 15. stoljeću: „Možda će se netko zapitati zašto ovi [bosanski] gospodari prodaju [Dubrovniku] svoju zemlju? Odgovorit ću mu: zbog ljubavi i zbog velike i trajne usluge koju im dubrovačka vlastela iskazuju u svakoj prilici [...] jer u slučaju da ih zadesi neka nesreća, a sigurnost Dubrovnika nije u pitanju, taj je grad njihovo najmirnije i sigurno sklonište, njihovo najpouzdanije utočište [...]. Čuo sam da je tako nastala izreka među Slavenima: ‘Kada zec kojega gone lovci traži sigurno mjesto, on ode u Dubrovnik’.“ (prema: Harris, 2006., 70).

1939., 40–41; Stojanović, 1929., 11–12).⁷⁵ Pisanje kronika podudara se i s razdobljem kada neki vladari okolnih zemalja nalaze utočište u Gradu, pravo građanstva i reprezentativnu nekretninu u zamjenu za teritorij (Grujić, Zelić, 2012., 51–52).

DOSELJAVANJE STANOVNika SLAVENSKOG PODRIJETLA U 12. STOLJEĆU; PROMJENE U 13. STOLJEĆU

Kao posljedica teritorijalnoga širenja i migracija iz zaleđa, ali i drugih smjerova, mijenjala se struktura stanovništva na području dubrovačkoga teritorija. Cijelo 12. stoljeće bilo je obilježeno borbom Grada i Bara za crkvenu prevlast, a Dubrovnik je pod svojom jurisdikcijom imao Trebinjsku, Bosansku i Zahumsko-stonsku biskupiju (Lupis, 2001., 203).⁷⁶ Kako su u srednjemu vijeku politička i crkvena pitanja često tjesno povezana, dolazilo je do sukoba sa susjednim vladarima. Moguće da je val izbjeglica iz tih krajeva povezan s tim dogadjajima (Lučić, 1972., 87). Osim privremenoga utočišta zbog vanjskih opasnosti, Dubrovnik je predstavljao i stalno odredište za skupine došljaka koje su bježale zbog političkih, vjerskih i ekonomskih (ne)prilika. Migracije iz zaleđa u razdoblju između 11. i 13. stoljeća bile su rezultat dubrovačke politike prema zaleđu, sukoba s vladarima susjednih zemalja, ali i trgovine i gospodarskih veza sa zaleđem⁷⁷ (Lučić, 1972., 93; Lučić, 1966., 306–307; Prlender, 2011., 22; Prlender, 1993.; Prlender, 1996., 63–64; Foretić, 1980., 46). Anonimova kronika spominje 1147. godinu kada nakon sklopljenoga mira „s Bosnom“ u Dubrovnik dolazi mnoštvo bogatih izbjeglica (*Annales*, 31).⁷⁸ Stalno naglašavanje bogatstva koja donose izbjeglice odraz je želje da se imućni sloj došljaka poveže s kasnijom vlastelom slavenskoga podrijetla, ali i kasnije trgovine Grada sa zaleđem⁷⁹ (Ničetić, 1996., 12; Ćirković, 1981., 52–53; Krekić, 1997., 661).

U kroničarskim zapisima o podrijetlu nekih vlasteoskih dubrovačkih rodova zapisana je 1147./1157. godina kao godina kada su u Grad doselile mnoge vlasteoske obitelji. Njihovo se podrijetlo veže uz širi prostor zaleđa: ponajviše Bosnu i Hum.⁸⁰ Koničari spominju i 1172.⁸¹ kao godinu doseljenja drugih vlasteoskih obitelji.⁸² Iako je bijeg stanovništva moguće i s vjerskim prilikama i Nemanjićevim pretenzijama (Jiri-

75 Primjerice, Nemanjići su predstavljali permanentnu opasnost za Grad, a ipak je nekim njihovim predstavnicima, Grad je poslužio kao utočište u vijeme skuoba i obiteljskih nesuglasica. Dubrovčani su zaštitu znali dobro iskoristiti dobivanjem povlastica.

76 Raška, koja je ojačala nauštrb Duklje u ovome razdoblju, zavladala je Zahumljem i Dukljom polovicom 12. stoljeća (oko 1149.–1150. godine).

77 Grad u 12. stoljeću uspostavlja dobre trgovačke veze ne samo s talijanskim gradovima nego sklapa i prve ugovore i privilegije sa silama u zaleđu – Bosnom i Srbijom.

78 Sličan opis, ali 1157. godine, naći ćemo kod Ragnine (*Annales*, 215).

79 Dubrovačko je zaleđe – Bosna i Srbija – bilo je rudarski kraj (zlato, srebro, ali i bakar i olovo).

80 Zahumlje podrazumijeva zemlju koja se nalazi s lijeve strane Neretve sa središtem u Stonu. (Desno je Hum.); o toponimima vidi: Ančić, 2011.; Budak, 1987.

81 S dolaskom „iz Huma“ 1172. godine tradicija povezuje rodove Gleda, Balislava (iz kojih se kasnije razvijaju ogranci Ribića i Palmota), Gerduso, Proculo, Bocinolo, Zamagno (Vekarić, 2012.a, 73, 77).

82 Primjerice Matessa („iz Huma“) (Vekarić, 2012.b, 30), obitelji Muto (iz Klobučca u Srbiji) (Vekarić, 2012.b, 67), Niculi („iz Bosne“) (Vekarić, 2012.b, 82), roda Pisino („iz Grke“) (Vekarić, 2012.b, 155), roda Škarića („iz Bosne“) (Vekarić, 2012.b, 308).

ček-Radonić, 1978., 151–154; Lupis, 2001., 204; Prlender, 2011., 17),⁸³ pitanje je koliko je predaja utemeljena, a koliko rezultat konstrukcije nastale u narativnim vrelima nakon 15. stoljeća. N. Vekarić naglašava da je datacija dolaska obitleji iz zaleđa u kronikama upitna, kao i točno podrijetlo, ali smatra da u 12. stoljeću doseljava dio stanovnika koji predstavalju takozvani „mladi vlasteoski sloj slavenskih rodovskih skupina“.⁸⁴ Svakako, u razdoblju između 11. i 13. stoljeća dolazi do intenzivnije simbioze slavenskih i romanskih elemenata, a u tome procesu slavenstvo postaje sve dominantnije da bi u 14. stoljeću taj proces slavenizacije bio završen (Vekarić, 2011., 88–89).⁸⁵

Trinaesto pak stoljeće donosi velike političke, društvene i gospodarske promjene u dubrovačkoj povijesti.⁸⁶ Bez obzira na uspostavljenu mletačku vlast i u 13. stoljeću (zbog teritorijalnih granica i pitanja metropolije) dolazilo je do čestih sukoba s vladarima iz zaleđa. Osobito je bilo opasno razdoblje Stefana Uroša I. (1243.–1276.), koji je područeje svoje vlasti širio prema jugu. Polovicom 13. stoljeća Nemanjići su bili prisiljeni priznati prostor dubrovačke „djedovine“ (*hereditas*): Župe, Šumeta, Rijeke, Zatona i Gruža, odnosno područja Astareje, a Dubrovčanima se omogućava trgovina i obrada zemlje u zaleđu (Vekarić, 2011., 87–90; Lučić, 1969., 98–107; Mankhen, 1960., 83). Svakako, od ovoga je razdoblja znatno lakše pratiti kretanje stanovništva iz zaleđa jer je od 70-ih godina sustavno vođena gradska administracija (MHR, I.; MHR, II., MHR, III., MHR, IV.; Benyovsky Latin, Zelić, 2007.).⁸⁷ U 13. stoljeću dolazi do nagloga povećanja stanovništva i veće potrebe za stambenim prostorom i proširenjem granica staroga grada. Dubrovački narativni izvori svjedoče da se povećava broj stanovnika grada te da se prostor predgrađa pretvara u stambene čestice. Prema kroničaru Ragnini godine 1277. u Grad dolazi mnoštvo novih stanovnika *iz Bosne*, imućnih i s obiteljima (Annales, 222). Tada se „vrtovi“ koje je grad koristio u predgrađu počinju izgrađivati u kuće za stanovanje (Annales, 222). *Chronica Ragusina* također navodi 1277. godinu i povezuje dolazak Bosanaca s reguliranjem središnjega burgusa 1269. godine (Chronica Ragusina, 98). Od ovoga vremena, bez obzira na daljnje miješanje prostornih i kronoloških kategorija i stereotipe, sadrže nešto pouzdanije podatke jer su djelomično temeljeni i na arhivskoj gradi.

POVEĆANJE GRADA I NOVO STANOVNOSTVO

Uz tradiciju o doseljenju novoga stanovništva iz različitih smjerova često se vežu i opisi povećanja gradskoga prostora. Interesi kroničara bili su velikim dijelom određeni

83 Godine 1172., prema Ragnini, Nemanja je (doduše bezuspješno) pokušao osvojiti i sam Dubrovnik (Annales, 218).

84 Jedan od bitnijih čimbenika u nastanku dubrovačkoga nobiliteta jest, prema N. Vekariću, upravo stjecanje zemlje na području Astareje i na Elafitima (Vekarić, 2011., 25–26).

85 Vekarić, 2011., 82, 93; Muljačić, 1962.b, 308. Prema Z. Janečković Römer došljaci su imali veliku ulogu u genezi vlastele (Janečković Römer, 1999., 41–42).

86 To je razdoblje obilježeno razvojem institucija i pravnoga sustava te početkom mletačke vlasti u Dubrovniku (1205.–1358.) kada grad postaje važna pomorska baza i gospodarsko sjedište na južnom Jadranu sa širenjem tržišta i na zaleđe. U 13. stoljeću dolazi i do nagloga povećanja gradskoga stanovništva.

87 Za razdoblje prije 70-ih godina 13. stoljeća mogu se koristiti samostalne isprave i spisi.

i prostorno i vremenski. Prostor Grada, a potom gradskoga teritorija, u narativnim je djelima neizmijerno važniji od prostora koji ih je okruživao. U literaturi je odavno poznat opis koji donosi *De administrando imperio*, a koji tri puta spominje proširene gradskoga prostora do 10. stoljeća.⁸⁸ Dugo je u historiografiji bilo uvriježeno mišljenje da je prvo proširenje bilo ono s predjela Kaštela na Sv. Petra, a treće na područje Pustijerne. Ta je teza u posljednje vrijeme reinterpretirana pa se kronologija i redoslijed širenja grada opreznije tumače (Nicetić, 2005.; Zelić, 2014.). I drugi srednjovjekovni izvori donose sličan opis proširenja gradskoga prostora – u svima je naglašena je postupnost, to jest faznost gradnje. Kasnosrednjovjekovni i ranonovovjekovni autori uz vijesti o doseljenju novih stanovnika redovito donose i opise proširenja gradskoga prostora koristeći se starijim predlošcima ali i vlastitim zaključcima. Već kod opisa osnivača Grada konstruirana je slika položenih temelja novome Gradu (Katičić, 1997., 39–74).⁸⁹ Prema Ljetopisu popa Dukljanina Pavlimir Bello, unuk „bosanskoga kralja Radoslava“, osnovao je prvu utvrdu na mjestu današnjega Dubrovnika, a tek onda su došli i Epidaurani s kojima su zajedno podigli grad (*civitas*) na obali (*et una cum ipsis aedificaverunt civitatem supra mare in ripis marinis*) (Rezar, 1999., 137, bilješka 16).⁹⁰ Anonomovi Analı utemeljitelju Radoslavu Bellu pripisuju izgradnju prve utvrde 457. (potom i 525.) godine (*torre o vel chastelo, pose nome Chastel Lave*).⁹¹ Slično piše i Ragnina: Radoslav Bello dao je 457. godine sagraditi *lo castello nello più eminente loco sopra le ripe chiamata Lave*, u koji ulaze 50 persone nobili delli baroni Bosnesi. Ragnina ipak kombinira ovu priču i s podacima iz Milecija, DAI-a (Annales, 173–175) i Filelfa⁹² te navodi da se *Belo* odlučio za izgradnju utvrde na mjestu već postojećega grada Raguse (Annales, 173).⁹³ I Razzi Pavlimiru daje ulogu utemeljitelja „jake utvrde“ na vrhu visoke hridi u 6. stoljeću na mjestu „gdje je danas samostan redovnica sv. Marije zbog toga nazvanu od Kaštela“.⁹⁴ On napominje da „ima nekih“ koji tvrde da je ta utvrda postojala i ranije „ali je bila uništena kada i

88 „[...] grad, pošto su ga sagradili, prvo malen, i opet poslije veći, i poslije opet, a pri tom su povećali opseg njegova zida tako da je grad imao [...] jer su se pomalo širili i množili [...]“ (Katičić, 1997., 40).

89 Milecije ovako zapisuje: „Kad je Epidaur bio tako razoren, neki su Rimljani bježeći od građanskog rata slučajno uplovili u dalmatinsku luku koja se zove Gruž. Tu su zajedno njima siromasi što su pobegli iz Epidaura na moćnim obalnim straminama, gdje je sada grad Dubrovnik, sagradili utvrdu na poticaj i pod djelatnim vodstvom Ivana, koji je već bio nadbiskup spomenutoga grada [...]“.

90 V. Rezar smatra da se u osobi Pavlimira Bella kod Dukljanina stupaju dvije starije tradicije - jedna moguće dubrovačka, a druga „neka trebinjska priča“. Živković misli da je LJPĐ koristio *Chronicon salernitanum* kombinirajući ju sa slavenskim legendama.

91 U nju su se nastanili 50 fioli de li Baroni Bosnesi [...] venuti con Re Radosav de Roma (Annales, 3–4, usp: Memoriae, 18, 2–5. Zibaldone, II, 1). Mattei donosi gotovo isti opis. Također se spominje da je grad Dubrovnik (*terra de Ragusa*) sagradio Radoslav Bello 526. godine. U Memoriae 18 također se spominje 525. godina kada je Bello došao iz Rima te podigao utvrdu preko puta kaštela di Lave i donio relikvije Petronile i Domicelle te dio križa. Prema toj priči, ostavio svojih pedesetak ljudi kao stražu i relikvije sv. Srda, Nerei i Pankracija te podigao kapelu sv. Sergija i Bakha te sljedeće godine krenuo u Bosnu.

92 Filelfo improvizira svoj mit o osnutku Grada, tek se djelomično temeljeći na Mileciju i LJPĐ-u (Jovanović, 2012., 29). Iako Senat nije odobravao rad Filelfa, neki su ga kasniji kroničari ipak citirali (Picchio, 1973.; Janeković Röemer, 2006., 11).

93 Ragnina opisuje i izgradnju crkve Sv. Sergija i Bakha u utvrdi, a izvan nje crkvu Sv. Stjepana prvomučenika.

94 Pavlimiru Belu Razzi pripisuje i izgradnju prvih gradskih bedema te mosta koji je spajao grad s kopnom (Razzi, 2011., 26–27).

Epidaur“ (Razzi, 2011., 27). I Tuberon, oslonivši se na LJPD, u vezi osnutka Dubrovnika opisuje i prvu izgradnju Grada i osnivača Pavlimira. Donosi i druga mišljenja o ranijemu osnutku Grada i utvrdi koja je bila uništena kada i Epidaur (Rezar, 1999., 99, 101).

Anonimovi Analii bilježe da je 460. godine, kao posljedica doseljenja stanovnika iz zaleđa, oblikovano predgrađe (*Annales*, 5). I Ragnina slično, uz dolazak većeg broja stanovnika 462. godine, veže priču o oblikovanju predgrađa i izgradnji bedema (*Annales*, 176–177). Anonimovi Analii nakon opisa navodnoga dolaska izbjeglica 687. i 689. godine ponovo opisuju formiranje predgrađa, a potom i izgradnju bedema oko njega 690. godine („kako bi se sklonili došljaci koji su useljavali i sa morske strane i kopnene iz „Bosne i Albanije“) (*Annali*, 6–7). Ragnina vrlo sličan opis veže uz 596. godinu navodeći gdje su se navodno naselili došljaci iz Bosne i Albanije (*Annales*, 179). I Anonimovi i Ragnininini analii dolazak Epidaurana u Grad datiraju 7. stoljećem te opisuju da su oni (nakon što su stoljeće i pol živjeli u utvrdama Spilan i Gradac) naselili prostor zvan *Custiera*, koji se „danас naziva Pustijerna“ (*Annales*, 179; Marović, 1956.).⁹⁵ U svakome slučaju, naglašava se činjenica da su ovi došljaci i već domicilni stanovnici kaštela Lave uvijek živjeli u slozi te da su međusobno gradili rodbinske i poslovne odnose, što je očito bilo važno s obzirom na različito podrijetlo rodova u kasnijim stoljećima. *Chronica Ragusina* opisuje da su izbjeglice iz Epidaura (i Salone) 568. godine sagradili utvrdu (*il castello*) i kasnije ju utvrdili zidom (*Chronica Ragusina*, 17). Ova kronika napominje da izbjeglice (kršćani) stalno dolaze iz slavenskoga zaleđa, što je navodno prouzročilo (prema njemu drugo, op. a.) proširenje grada izvan utvrde „uz obalu oko koje je izgrađen i suhozid“ (*Chronica Ragusina*, 17–19).

Opisi proširenja gradskoga prostora vezuju i godine navodnih doseljenja u 8. stoljeću: Anonimovi analii u 754. godinu stavlja navodnu izgradnju druge utvrde na prostoru rečnoga predgrađa, sagrađene i zbog saracenske opasnosti (*Annales*, 10). I Ragnina godine 754. opisuje da su građani svoj grad opkolili bedemom (*Annales*, 187). Godine 771. Anonimovi analii opisuju navodnu izgradnju bedema koji je štitio Grad od Kaštela de Lave do Kaštela de Chustera i oko luke.⁹⁶ Novu izgradnju zida (*muro de pali*) od Pustijerne do prijelaza kojim se ide prema obali, Anonimova kronika datira u 781. godinu. (Tim je zidom navodno bio obuhvaćen i prostor do „močvare“ koja je dijelila Grad od Srđa.) (*Annales*, 11). Uz godinu 754. Resti pak navodi „treće proširenje grada“, referirajući se očito na DAI (*Chronica Ragusina*, 20). Resti i prvu polovicu 10. stoljeća (925. godinu), oslanjajući se na Orbinijevu tezu o Pavlimiru, povezuje s dolaskom vlasteoskih obitelji iz zaleđa („iz Bosne“) i iz drugih krajeva (Kotora, Italije), te s početkom širenja grada na novo predgrađe, odnosno na „zapadni dio poluotoka koji se danas zove Garistie“ 932. godine (*Chronica Ragusina*, 26–27).⁹⁷

95 Ragnina naglašava da došljaci iz Epidaura *feceno la habitatione nella parte di Custiera sotto lo castello de Lave*.

96 Taj ujedinjeni prostor, prema ovome opisu, nazivao se *la terra Raguxa* ili samo *Ragusa*, a u njemu su stanovali „došljaci iz različitih krajeva“. Analii ističu i razlike između ta dva dijela grada (posebne straže) te izgradnju cisterni na području Pustijerne jer se do tada „voda moralna dovoziti u grad izdaleka“ (*Annales*, 10–11). I Razzi zapisuje da su od godine 771., kada su završene gradske zidine, tu bile postavljene i noćne straže (Razzi, 2011., 28).

97 Godine 901. Anonim spominje da je Grad pogodila neka epidemija (*una mortalità crudele*) (*Annales*, 20).

Dakle, u narativnim vrelima predaja o postupnome širenju gradskoga prostora, koja je postojala već u srednjovjekovnim izvorima, bilježi se i šire razrađuje kroz priču o spajanju dva kaštela – Lave i Custere/Pustijerne (*castrum, castellum*) u gradsku cjelinu (*civitas, urbs*),⁹⁸ odnosno predgrađa prema sjeveru, i gotovo uvijek se veže uz doseljenje novoga stanovništva (Katičić, 1997., 58–59). Širenje gradskoga prostora obuhvaćanjem različitih prostornih cjelina, ponekad i drukčijega karaktera i razdoblja nastanka, bila je karakteristika i kasnijega razdoblja za koje imamo više sačuvanih dokumenata – osobito razdoblja do kraja 13. stoljeća. Tada se predgrađa podno bedema staroga grada postupno povezuju u cjelinu. Podaci iz narativnih vrela sadrže tradiciju koja oslikava složenost oblikovanja gradskoga prostora: njegov izazovni teren, kontinuitet i diskontinuitet, demografske promjene te spajanje različitih cjelina u jednu još od najranijih vremena. Iako su neki istraživači pokušavali u ovim podacima tražiti istinite podatke, na njih se ne možemo osloniti.⁹⁹ Prostor grada se opisuje ne samo kao fizički prostor, već i kao društveni prostor koji u naglašava utočište, prostor slobode i obnove, prostor blagostanja, zakona, harmonije ali i krize.

I opisi koji se odnose na 9. i 10. stoljeće poslužili su za razne konstrukcije razvoja gradskoga prostora. Deveto je stoljeće obilježio napad Saracena na Dubrovnik 866. godine (Vekarić, 2011., 205; Foretić, 1980., 20–24). Prema J. Lučiću moguće je da je zbog nekih oštećenja opisanih u narativnim vrelima grad obnovio svoje fortifikacije te bio sposoban oduprijeti se nasrtaju Saracena (Lučić, 1972., 29). Resti opisuje da je tada obranjen *ogni palmo di terreno* (Chronica Ragusina, 22).¹⁰⁰ Jedna od neobičnijih vijesti koju donose narativna vrela vezana uz 9. stoljeće jest ona o nekoj poplavi, velikome valu koji je navodno uništio niže dijelove grada. Mletački kroničar Ivan Đakon u 10./11. stoljeću (Ortalli, 2004.; Koščak, 1997.) prvi piše o velikom nevremenu koje je pogodilo Dubrovnik 850. godine i kako ga oštetilo (Lučić, 1972., 29). Neki domaći kroničari nadopunjaju priču o poplavi i stvaranju naplavine koja je dijelila Grad od Srda, a koja će se kao urbana memorija provlačiti tijekom cijelog srednjeg i novog vijeka u raznim opisima mostova, močvarnoga terena, isušivanja zemljišta i tako dalje. Anonimovi anali opisuju da je Grad 803. godine preko noći zahvatio neki val i uništio polje podno bedema (koje je prije služilo kao tržnica, a djelomično i kao poljoprivredno zemljište) (Annales, 14). I Ragnina piše o podizanju mora koje je uništilo područje podno Pustijerne (Annales, 188–192). Ragnina opisuje da se već 788. godine u grad prelazilo preko mosta, na kojemu je navodno bio mramorni Orlandov kip (Annales, 188). (Detalje o Orlandu treba dovesti

98 Primjerice, Anonim piše da je proširenje grada bilo potpomognuto dolaskom stanovnika iz Župe Dubrovačke gdje su u dva kaštela (Spilan i Gradac) živjele neke izbjeglice iz Epidaura te navodno koncem 7. stoljeća naselili se kraj *Castel de Lave*, na prostor zvan *Custera* odnosno „kasnije Pustijerna“.

99 Dapače, na temelju ovih i sličnih podataka vjerojatno je u 18. stoljeću izrađen crtež Grada iz navodnoga 12. stoljeća, koji je nekim istraživačima, kao autentičan prikaz izgleda Grada, poslužio u nalazima urbanoga razvoja Grada u ranome srednjem vijeku (o tome kritički: Zelić, 2012.).

100 Neki prepostavljaju da se Dubrovnik ne bi mogao obraniti od saracenskoga napada da u 9. stoljeću Pustijerna nije bila omedena bedemima i kulama koje su branile pristup luci (Grujić, kuća, 60.) Dubrovnik je tada ponovno prigrlio bizantsku zaštitu.

u vezu s kasnijom tradicijom) (Kunčević, 2008.; Mitić, 1966.; Fisković, 1993., 91–95).¹⁰¹ Govoreći o čudima sv. Hilarija i Razzi u 802. godini opisuje poplavu (Razzi, 2011., 31; Janešković Römer, 1998.; Lučić, 1982.).¹⁰²

Mlađa skupina kroničara „kritičnija“ je prema ovim legendama.¹⁰³ Tako *Chronica Ragusina*, spominjući samo opsadu grada 866. godine, uopće ne spominje poplavu. Ipak, Dubrovnik se na drugome mjestu opisuje kao grad smješten na poluotoku (*Chronica Ragusina*, 16). Topografija opisana u Bodinovoj opsadi Grada ponovno je prikazana na način da je Grad bio odijeljen naplavinom od kopna. Kroničari opisuju da se Bodin s vojskom utaborio u nekoj utvrdi „na obali“, to jest padinama Srđa (na mjestu crkve Sv. Nikole) (Rezar, 2001., 91–92), što je preuzeto i dijelom izmijenjeno iz Ljetopisa popa Dukljaniina i Milecija (Luccari, 1605., 15). Anonim opisuje Grad opkoljen morem (naplavinom) te srušeni most zbog kojega su Dubrovčani bili izolirani od kopna i komunicirali morskim putem (*Annales*, 26). Sličnu priču donosi i Ragnina citirajući Milecija (*Annales*, 209) nakon što je (prema opisu) utvrda srušena (*Annales*, 27).¹⁰⁴ I Tuberon piše o Bodinu koji se smjestio podno Brata kraj grada, a i *Chronica Ragusina* opisuje da se Bodin 1089. godine utaborio *del monte Vergato* pred Gradom sagradivši utvrdu. *Chronica Ragusina* opisuje da se do grada prelazilo samo preko mosta, te da se naplavina nasipala nakon rušenja Bodinove (*Chronica Ragusina*, 47–48).¹⁰⁵ Očito je da su tijekom stoljeća promjene morske razine – i s time vezana potreba za sustavnim nasipavanjem terena – bile duboko ukorijenjene u urbanu memoriju grada. Kroničari pokušavaju objasniti ove procese pričama o topografiji Grada i njegovu položaju u odnosu na more.¹⁰⁶ Simbolična slika Grada okruženoga morem (i „nevjernicima“) mogla je biti i dio retorike koja se javlja koncem 14., a razvija tijekom 15. i 16. stoljeća (Kunčević, 2010.a).¹⁰⁷ U literaturi nalazimo i na

101 Orlando je u kroničarskim zapisima (kao i sv. Vlaho), prema istraživanjima L. Kunčevića, slao poruku „slobode“ grada – ovim se simbolima i mitovima autonomija grada legitimizirala prema susjedima i vlastitome stanovništvu daleko u prošlost te osiguravala politička neovisnost i aristokratska konstitucija Republike

102 Sv. Hilarije (koji je oslobođio stanovnike Epidaura i okolice od strašnoga zmaja) mora se promatrati u kontekstu odnosa Dubrovnika (kao nasljednika Epidaura) prema jačanju samostalnosti i teritorijalnoga širenja. U 15. stoljeću dolazi do izgradnje Cavtata, obnavljanja „imaginarnoga“ antičkoga grada. Temeljem povijesti Dubrovnik je, kako ističe Janešković Römer, polagao prava i na nekadašnji ager Epidaura – od Konavala do mora.

103 Pisac *Memoriae* 18., opisujući događaj 802. godine, komentira da je pisac kronike koju prepisuje ignorant i da se zna da je sv. Hilarion umro 372. godine.

104 Prema Anonimu je 1017. godine počelo nasipavanje zemljишta između obale i staroga grada te je suhozidom okružen cijeli prostor. Od tada je prema kroničaru strana oko Prijekoga puta nakon toga služila općini za gospodarske sadržaje. I Ragnina bilježi 1017. kao godinu kada je grad bio povećan i omeđen zidom oko predgrađa Sv. Nikole te da je most bio srušen (*Annales*, 28–32).

105 S. Cerva, pak, citirajući Cedrenu i Luciusa, opisuje i neki „saracenski napad“ u 1032.–1033. godini (*Sacra Metropolis Ragusina*, sv. I, 29–30).

106 Tuberon tako tipično opisuje u urbanoj memoriji ucrtanu sliku ranosrednjovjekovnoga Grada: [...] mjesto gdje je Dubrovnik smješten danas učini se prirodno utvrđenijim, iako nije veoma prikladno za širenje grada: naime, osim što se radi o većim dijelom strmoj uzvisini, u to je doba, povrh svega, poput poluotoka bilo gotovo sa svih strana oplokivano morem. Naime, poznato je da je ravan, koja je danas trg pun trgovina, nastala isušivanjem mora i nastiranjem tla nakon osnutka grada (Rezar, 1999., 99).

107 U diplomaciji i retorici 15. stoljeća Dubrovnik se predstavlja kao grad okružen susjedima nevjernicima, krivovjercima koji su ga često napadali, ali su se Dubrovčani uvjek oduprli potpomognuti Božjom milošću.

dugogodišnje teze, temeljene na narativnim vrelima, da je stari grad od obale na Srđu dijelila morska naplavina (primjerice Koščak, 1997., 35; Peković, 1997., 171–172), ali u novijoj historiografiji nudi se objašnjenje o postupnom podizanju morske razine (Ničetić, 1996., 15, 18; Ničetić, 2005.; Žile, 1988.–1989.).¹⁰⁸ U kronikama se daje dosta prostora stvarnim ili konstruiranim negativnim događajima koji su se urezali u urbanu memoriju, kao što su poplave, glad ili epidemije. Pisci, prema potrebi, kombiniraju vremenske kategorije prošlosti i sadašnjosti, a mitovi su imali funkciju stvoriti konceptualni prostor, likove i radnju. Treba biti svjestan da su ti elementi kroničarima ponekad bili važniji od samih povijesnih činjenica, koje su, uostalom, često i njima bile i nepoznate.¹⁰⁹

Konstruirana topografija ranosrednjovjekovnoga Grada može se pratiti i u zamršenim opisima izgradnji crkve/crkava sv. Vlaha, utvrđama i mostovima koje kroničari datiraju 10. stoljećem. Tu su pomiješane činjenice o izgradnji prve crkve Sv. Vlaha, o novoj crkvi istoga titulara iz sredine 14. stoljeća, tradicija o naplavini kao i opisi (idealnih) institucija kasnoga srednjeg vijeka. Sve je to još i utkano u legende kojima se legitimiraju sloboda i neovisnost grada od najstarijih vremena. Primjerice, Anonom navodi da je 972. godine, nakon tri godine, sagrađena crkva Sv. Vlaha zajedno s trgom (*campo de lugia*), na mjestu gdje je bio sagrađen i most koji je povezivao grad s obalom, „jer se nije inače moglo ući u grad zbog močvarnoga terena“. Na pola mosta navodno se nalazila i utvrda u kojoj je stolovala dubrovačka uprava i na kojemu je bio lik viteza Orlanda.¹¹⁰ I Ragnina donosi sličnu priču (Annales, 201). Neki od ovih opisa također su bili prihvaćeni kao pouzdani izvor.¹¹¹ Ipak, ova je priča prvenstveno trebala čitateljima dati poruku o Gradu i njegovim stanovnicima – asocijacijama na određene simbole o slobodi, hrabrosti, Božjoj zaštiti i tako dalje. U njoj se korištenjem historiografskog legendarnog i hagiografskog diskursa zasigurno mijesaju elementi realnog i imaginarnog prostora (Brković, 2009., 255–276; Fališevac, 2013., 281–296). Pitanja vezana uz najraniju urbanu topografiju Dubrovnika otvorena su i izazivaju brojne (često proturječne) interpretacije. Grad je od najranijega razdoblja pogodio velik broj prostornih promjena, rušenja i obnavljanja kojima se ne mogu uvijek pratiti razlozi i za čiji je točan tijek potrebno još arheoloških i povijesnih istraživanja (Fisković, 1958.–1959., 53–57).

108 Najnovija istraživanja A. Ničetića pokazala su da su razlike u razinama rezultat postupnoga rasta morske razine. Različite razine terena potvrđene su arheološkim istraživanjima. Razzi piše da je već u 8. stoljeću „vladala nestaćica slatke vode; dovožena je iz daljine od oko četiri milje barkama u baćvama i drugim posudama. Bijaše to iz Župske doline, gdje iz padine visokoga brda izviru vrela slatke, bistre vode takvom snagom i u takvu obilju da pokreću mnoge mlinove“.

109 U razdoblju humanizma sve se više uspostavljaju standardi prema kojima se historija poima kao reprezentacija povijesti te dobiva izraženu utilitarnu dimenziju kojoj je cilj pripovijedati o gradskoj zajednici, a za tu istu zajednicu.

110 L. Kunčević priču o sv. Vlahu, koji već u 10. stoljeću postaje zaštitnik grada, veže uz negativnu sliku Mletačka koja se stvara u 14. i 15. stoljeću. Prema njemu je u Dubrovnik iz navodnoga 10. stoljeća zapravo opisan kao aristokratska republika kasnoga srednjeg vijeka jer se crkvena hijerarhija, važna i u stvaranju kulta i uopće u politici, ne spominje prije 14. stoljeća nego se spominju samo vijeće i vladari. Nadalje, napominje da Venecija sigurno ne bi tolerirala taj kult u 13. stoljeću da je on bio toliko promletački kako ga opisuju kroničari.

111 O interpretacijama na temelju ovih opisa vidi: Zelić, 2012.

Doseljenja stanovništva iz zaleđa, uglavnom iz smjera Huma, uzrokovani događajima u 12. stoljeću, sigurno su utjecali na promjene u gradskome prostoru. Njih je već lakše pratiti prema sačuvanoj suvremenoj pisanoj građi i kroz promjene u prostoru. Činjenica je i da se od 12. stoljeća grad počinje intenzivnije širiti prema gradskim predgradima, što je jasan pokazatelj povećanja stanovništva (Planić-Lončarić, 1980., 18–19; Planić-Lončarić, 1990., 164–165). Zanimljivo je da rodove koji su povezani s tradicijom o doseljenju 1157. godine nalazimo, prema notarijatu 13. stoljeća, u susjedstvu na području Kaštela. I one obitelji koje su prema tradiciji doselile iz Zahumlja 1172. godine također nalazimo u susjedstvu. Vezu između doseljenja i socijalne topografije tek treba istražiti.

ZAKLJUČAK

Razvoj Dubrovnika znatno je bio obilježen prilikama u zaleđu, u kojemu je bilo više etničkih skupina i vjerskih smjerova, a koji su se „mijenjali ovisno o odnosu snaga feudalnih država i feudalnih gospodara“ (Vekarić, 2011., 89–90). Posljedice tih prilika i odnosa Grada i zaleđa bile su različite: od širenja dubrovačke trgovine u zaleđu do migracija slavenskoga stanovništva u Grad – kao izbjeglica zbog političkih ili vjerskih okolnosti, ali i kao privremenih ili stalnih useljenika radi gospodarskih mogućnosti Grada. Dubrovniku su odnosi s okolnim zemljama bili važni ne samo zbog širenja tržišta nego i kao ja-mac sigurnosti Grada. Naime, okolne zemlje predstavljale su permanentnu potencijalnu opasnost radi pretenzija srpskih i dukljanskih vladara na njegovo područje. Osim izgradnje fortifikacija Grad je svoju sigurnost osiguravao i dugotrajnim postupnim proširenjem vlastita teritorija. Time je osigurao i prosperitet temeljen i na zemljoposjedu, a ne samo na trgovini (Vekarić, 2011., 24). Dubrovnik je gradio svoj identitet temeljen na nekoliko čimbenika – konfesionalnom, pravnom i etničkom vežući se uz uže ili šire imaginarne zajednice, od kršćanske do općinske odnosno teritorijalne (Kunčević, 2010.b). Dubrovačanin je mogao imati i slavensko i romansko podrijetlo, ali je to uključivalo i druge važne kriterije: stanovanje unutar teritorija, podložnost političkoj jurisdikciji, katoličanstvo i tako dalje. „Slaveni“ su pak pripadali znatno široj zajednici koja je uključivala i znatno širi teritorijalni opseg (Kunčević, 2010.b, 163, 165–166). Odnos prema Slavenima u narativnim je vrelima uvelike ovisio o okolnostima u kojima je djelo pisano. Dubrovačka historiografska tradicija stanovnike iz daljeg zaleđa najčešće povezuje s nestabilnim prilikama u okolnim zemljama te „siromašnom, nepolodnom zemljom“.

Pisanjem povijesti gradova u prednacionalnome razdoblju autori su tragali za identitetom svojih stanovnika pa se konstruirao odnos i prema široj slavenskoj zajednici s kojom je stanovanje bilo vezano jezikom, ali i udjelom podrijetla među stanovništvom (Kurelac, 2014., 8). Nisu svi stanovnici slavenskoga podrijetla u kronikama percipirani na isti način nego se prvenstveno razlikuju prema kriterijima imućnosti, društvenome statusu, podložnosti dubrovačkoj jurisdikciji te vjerskoj orientaciji. Oni podobni i poželjni postaju Dubrovačani, što ih distancira od negativnoga pojma stanovnika iz zaleđa koji su napadali grad. Sviest da je dio vlastele slavenskoga podrijetla povezivao ih je određene obitelji s pričama o vladarskome ili rimsckome podrijetlu. U nedostatku sačuvanih isprava, na kroničarske opise masovnih doseljenja u najstarijim vremenima, preslikala se i slika Grada i zaleđa iz

kasnijega vremena, a za koje su postojale sačuvane isprave (Vekarić, 1993., 240; Tadić, 1939.; Dinić-Knežević, 1974.; Harris, 2006., 76). U kronikama se spominju i masovna doseljenja radi ekonomske i političke sigurnosti, a novi su stanovnici prhvaćali urbani način života i vjeru. Dubrovčani su stanovništvo ipak prihvaćali kontrolirano (Mijušković, 1961., 117; Krekić, 1995., 326–327; Janeković Römer, 1999., 229–230).

Pojam stanovnika iz zaleda i njihovih teritorija često se u narativnim vrelima redefinira s obzirom na obrazovanje, motiv i razdoblje pisca, što je rezultiralo različitim nazivima i interpretacijama. Okolni narodi nazivani su ovisno o perspektivi autora čija polazišta ne možemo uvijek dokučiti. Autori kronika imali su kontrolu nad diskursom, a bili su uglavnom pripadnici vlastele i ili crkvene osobe te su prema položaju i potrebama određivali i imena naroda, zemalja, podrijetla. U ranonovovjekovnim kulturnim konstrukcijama i percepcijama stav prema Drugome i drugačijemu vrlo je često percipirao Drugoga samo u odnosu na sebe (Blažević, 2006., 4, 12; Pohl, 1998., 1–15).

Slavenstvo se ponekad vezuje uz tradiciju o rušenju Epidaura. Tako Ragnina spominje rušenje Epidaura od Slavena odnosno Gota (Annales, 175; Rezar, 1999., bilješka 14). Serafin Razzi govori o „Slavenima i Gotima“ pristiglim s Dunava (Lučić, 1997., 35).¹¹² Antički likovi koji simboliziraju neku od važnih karakteristika Grada ponekad su stavljeni u prostor antičke civilizacije, odnosno legendarni likovi slavenske provinijencije stavljeni su u prostor i unutar „događaja“ zemalja u zaledu (Jovanović, 2010., 4, Kurelac, 2014., 7). Anonimovi i Ragninini anali, oslanjajući se na Ljetopis popa Dukljanina u Legendi o kralju Bellu, Radoslava nazivaju *bosanskim* kraljem (iako je u Ljetopisu on nazvan „*slavenskim*“). Taj je anakronizam projekcija njihova vremena, to jest odnosa Grada i bosanske države u zaledu Dubrovnika (Janeković Römer, 1999., 43). Orbini pak Pavlimira, kao i *Ljetopis*, naziva *slavenskim* vladarem. Orbinijevo *Kraljevstvo Slavena* različitim humanističkim konstrukcijama objedinjuje sliku o „slavenskome narodu“, dok *Bosanci* prema njemu „potječeš od tračkoga naroda Besa“ (Blažević, 2010., 103; Rezar, 1999., bilješka 161, 294).¹¹³ Tuberon područje dubrovačkoga zaleda naziva slavenskom zemljom (*Slovinorum terra*) (Lučić, 1997., 41).¹¹⁴ *Chronica Ragusina* vladare iz zaleda također naziva *slavenskim*, oslanjajući se na Orbinija (Janeković Römer, 1999., 43; *Chronica Ragusina*, 16, 20–21, 24–26).¹¹⁵

112 Vezu između Gota i Slavena već konstruiraju Toma Arhiđakon i Ljetopis popa Dukljanina, miješajući gotsku invaziju iz 5. stoljeća i slavensku migraciju u 6. i 7. stoljeću. Prema I. Kurelac „nedostatak na prednjih historiografskih rješenja“ vidi i u djelu Mavra Orbinijsa, koji Gote smatra rušiteljima Epidaura u 3. stoljeću, a što podupiru i Luccari i S. Cerva (Kurelac, 2011.).

113 Isto piše i Tuberon referirajući se na ugarske povjesničare koji pogrešno interpretiraju priču o Pečeniezima. Rezar zaklučuje da ih Tuberon povezuje s Besima („*Bosima*“) na temelju sličnosti dvaju etnonima. Tuberon objašnjava i podrijetlo opisanih „*Bosanaca*“ navodeći da su to „potomci tračkih Bosa koji su, protjerani nekoć od Bugara iz Trakije, zaposjeli krajeve Ilirika obuhvaćene rijekama Savom, Unom i Drinom te Jadranskim morem, koliko se ono pruža uz obale Dalmacije.“.

114 Tuberon zastupa tezu da su Slaveni doselili iz prekodunavskih područja na Jadran oko 600. godine. Većina humanističkih pisaca smatrala je da su Slaveni autohtoni na ovome području (Rezar, 1999., bilješka 12). Predodžba Grada kao središta „šireg slovinskog prostora“ opće je mjesto u književnosti 17. Stoljeća, ali uz širi prostor identiteta katoličke Europe (Brković, 2009., 262–264). Tuberon neke narode i teritorije naziva antičkim etnonimima i toponimima (Rezar, 1999., 134, bilješka 3).

115 Mnoge pojmove preuzima i od Ljetopisa popa Dukljanina.

Pojam *ilirsko* za stanovnike slavenskoga podrijetla pojavljuje se u 15. stoljeću kao rezultat obnovljenoga interesa za antiku (Katičić, 1988.b, 677; Kuntić-Makvić, 1984., 155–64; Cochrane, 1985., 3–9).¹¹⁶ Međutim, čak i iste kronike neke su pojmove primjenjivale na različite prostore – pogotovo one koje je pisalo više ruku, ali i one koje je pisao isti autor jer se često primjenjivalo načelo „izreži“ i „zalijepi“ iz raznih izvora koji su sadržavali različite (pa i kontradiktorne) navode. Tako je, primjerice *Ilirik*, mogao imati značenje Dalmacije i neposrednoga zaleđa ili se odnositi na sav prostor nastanjen slavenskim stanovništvom (Rezar, 2000.; Kunčević, 2010.b, 163, 165–166; Vrandečić, 1998.). Pod utjecajem vrlo složenih povijesnih okolnosti vjerskih pitanja, političke nestabilnosti zaleđa i kasnijeg osmanskog osvajanja, pojam ilirskoga ili slavenskoga ponekad se vezao samo uz teritorijalno, etničko ili vjersko značenje, a gubio je primarno lingvističku funkciju (Kurelac, 2014., 9; Iovine, 1984., 102). Romanstvo se isto tako koristilo kao kulturološki a ne etnički pojam, osobito u odnosu na okolne velikaše. Rimска tradicija, romanstvo kao i katoličanstvo bili su znakovici razlikovanja od zemalja iz zaleđa (Janeković Römer, 1999., 30–34).

Usporedimo li različite narativne izvore vezane uz prostor Grada, primjećuje se nesustavnost i proturječnost kronologije ili događaja bez obzira na zajednička ishodišta. Pokušaj da se u tim opisima nađe neka povijesna *realia* zapravo je na samome početku problematičan jer je na temelju danas poznatih izvora nemoguće razlučiti točan tijek događaja. Kada u drugim vrstama izvora nedostaju podaci, a što je osobito slučaj u razdoblju ranoga srednjeg vijeka, narativni izvori mogu se činiti vrlo privlačnima jer pružaju bar neku sliku u kojoj se, uz „kritičku metodu“, skidanjem slojeva legendi, izmišljotina i dodataka možda mogu naći zrnca povijesne istine. Rekonstrukcija slike grada na temelju narativnih vreda tako postaje moderni narativ koji popunjava *horror vacui* i osigurava „potreban“ kontinuitet događaja i procesa. Tako neka narativna djela ili neki njihovi podaci mogu dobiti na većoj vrijednosti ili autentičnosti nego što zaslужuju (Ivić, 1992.). Čini se da – bez obzira na njihov karakter – narativna vreda često ostaju voditelji logike rekonstruiranja povijesti. Kombiniranje podataka iz narativnih izvora ipak ne može koristiti kao čvrsto polazište za rekonstrukciju slike grada prema potrebi. Činjenica je da mnogi ranosrednjovjekovni izvori do nas dolaze u kasnijim prijepisima pa se ne možemo osloniti na paleografske analize, a ni one jezične ne mogu lako doći do izvornih oblika pripovijesti. Kasniji su pisci često starije predloške preobražavali u tvorbe u kojima su izvorni detalji posve izgubljeni. Termini korišteni u opisu ranijega razdoblja često su iz piščeva vremena tako da se realnost suvremenoga konteksta projicira u starije situacije. Neki su pak pojmovi preuzeti iz općih rječnika i priručnika te nemaju nikakve veze s lokalnom gradskom tradicijom. Narativna vreda i sama su povijesna činjenica – u njima se historiografska predodžba grada stvara u relaciji s kontekstom njihovoga vremena te namjerama njihova pisanja. Ono što se nama čini važnim sasvim je različito od onoga što je bilo važno piscima narativnih djela; pojmovi od kojih mi polazimo za njih imaju po-

¹¹⁶ Taj je pojam poslužio da se riješi pitanje diskontinuiteta koji je uzrokovao slavenski prodor u 6. i 7. stoljeću, a podupirao je i nastojanje za presizanjem kulturne baštine na prostore antičke Dalmacije i Ilirije (Madunić, 2010., 180–181; Breisach, 1994., 154).

nekad drugačija značenja. Ta su djela stvarana mentalnim oruđem i u svrhu interesa koji nama nisu uvijek posve razumljivi. Ipak, podaci iz narativnih vrela mogu se usporediti s poznatim povijesnim događajima odnosno s drugim vrstama izvora, osobito za razdoblja nakon razvoja pismenosti. Čak i u vrelima ranoga srednjeg vijeka, u kojima nećemo naći čiste povijesne činjenice, na temelju nekih narativnih elemenata i motiva može se prepoznati identitet gradskih zajednica. U narativnim izvorima možemo prepoznavati i određene uzročno-posljednične procese kao što su: povećanje grada, planiranje gradskog prostora, konstatni priljev došljaka i tako dalje, koji su bili odraz kolektivne memorije prošlih generacija. Ako narativna vrela i nisu rudnik više ili manje pouzdanih podataka o srednjovjekovnom gradu, oni su svakako prvorazredan izvor koji nam otkriva kontekst piščeva vremena i sliku Grada i njegova stanovništva koju on želi prikazati (Benyovsky Latin, 2017.).

THE CITY AND ITS HINTERLAND IN THE NARRATIVE SOURCES:
CONSTRUCTION OF THE TRADITION OF EARLY MEDIEVAL SETTLING
IN DUBROVNIK FROM SLAVIC HINTERLAND

Irena BENYOVSKY LATIN

Croatian Institute of History, Opatička 10, 10000 Zagreb, Croatia
e-mail: irenabenovsky@yahoo.com

SUMMARY

Data from the medieval and early modern narrative sources, which refer to the construction of Dubrovnik and the immigrants of different origin, reflect the image of the earliest Dubrovnik settlers that was created in the time when those sources were written. In the historiography of the Middle Ages and Early Modern Period the earliest history of the City was mainly focused on explaining who and how shaped Dubrovnik and its surrounding territory, which ultimately resulted by its specific position. The foundation of Dubrovnik was attributed to „Roman“ and / or „Slavic“ population from the immediate and distant hinterlands. Various stories about waves of immigrants of Slavic origin reflect the greater presence of Slavic identity in the later periods from the High Middle Ages on. The attitude towards the Slavs was constructed related to the territorial expansion of the City. Not all residents of Slavic descent were perceived in the same way – it depended on the criteria of wealth, religious and socially status, susceptibility to Dubrovnik jurisdiction. A tradition on newcomers from different directions was often related to the descriptions of increasing the urban space. Although different variants of the legends on Dubrovnik and its first inhabitants often relied on the same older sources and urban memory, they were applied differently, chronologically inconsistent and sometimes even contradictory, which is only one element of their unreliability.

Keywords: Dubrovnik, narrative sources, image of the city, immigrants, Slavs

IZVORI I LITERATURA

- Annales** – Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina. Nodilo, N. (ur.): Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 14. Zagrabiae, JAZU, 1893.
- Arhiv HAZUZg, Historia Ragusii** – Arhiv HAZU u Zagrebu (Arhiv HAZUZg), Ioannis de Ravenna, Historia Ragusii. sign. II, d. 55.
- Benyovsky Latin, I., Zelić, D. (ur.) (2007):** Knjige nekretnina Dubrovačke općine (13.–18. st.) / Libri domorum et terrenorum communis Ragusii deliberatis ad afflictum (saec. XIII–XVIII). Sv. 1. Zagreb, Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Cerva, S. (1980):** Seraphinus Maria Cerva, Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur. Krasić, S. (ur.). Dubrovačka biblioteka u kojoj se prikazuju dubrovački pisci, njihova djela i spisi, sv. IV. Zagreb, JAZU.
- Chronica Ragusina** – Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451–1484). Nodilo, N. (ur.). Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 25 Zagreb, JAZU, 1893.
- Dinić, M. J. (1964):** Odluke veća Dubrovačke republike. Beograd, Naučna Knjiga.
- Diversis de, F. (2004):** Opis slavnoga grada Dubrovnika. Janeković Römer, Z. (ur.). Zagreb, Dom i svijet.
- Luccari, G. P. (1605):** Giacomo Pietro, Copioso ristretto degli annali di Ragusa. Ragusa.
- Memoriae, 1** – Memorie scarse di Ragusa cavate dall’istoria di don Mauro Orbini. U: Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Ms. 32, 283.
- Memoriae, 8** – Brevi notizie sulla fondazione di Ragusa estratte da un antico anonimo (usque a. 1771). U: DAD.
- Memoriae, 18** – Origine della città di Ragusa, estratta da certe scritture antichissime, con agginuta di alcune cose più memorabili costumate in Ragusa. U: DAD, I. Giorgi Ab. Melitense, 1507, 255.
- Memoriae, 24** – Dell’origine della città di Ragusa. U: DAD, Ms.
- Memorie, Zibaldone** – Memorie Storiche su Ragusa raccolte dal P. Gian-Maria Mattei (Zibaldone), rukopis br. 433. U: Biblioteka franjevačkog samostana u Dubrovniku.
- MHR, I.** – Spisi dubrovačke kancelarije: Zapisи notara Tomazina de Savere 1278–1282. Monumenta historica Ragusina. Knj. 1. Čremošnik, G. (ur.). Zagreb, Historijski institut JAZU, 1951.
- MHR, II.** – Spisi dubrovačke kancelarije. Monumenta historica Ragusina. Knj. 2. Lučić, J. (ur.). Zagreb, JAZU, 1984.
- MHR, III.** – Spisi dubrovačke kancelarije. Monumenta historica Ragusina. Knj. 3. Lučić, J. (ur.). Zagreb, JAZU, 1988.
- MHR, IV.** – Spisi dubrovačke kancelarije. Monumenta historica Ragusina. Knj. 4. Lučić, J. (ur.). Zagreb, JAZU, 1993.
- Nedeljković, B. (ur.) (1984):** Liber viridis. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knj. 23. Beograd, SANU.
- Orbini, M. (1999):** Kraljevstvo Slavena. Šanek, F. (ur.). Zagreb, Golden marketing.

- Rački, F. (1877):** Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia. MSHSM, VIII., Zagreb.
- Razzi, S. (2011):** Povijest Dubrovnika. Krasić, S. (ur.). Dubrovnik, Matica hrvatska, Ogranak Dubrovnik.
- Perić, O., Matijević Sokol, M., Katičić, R. (2003):** Historia Salonitana: Toma Arhiđakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika. Split, Književni krug.
- Sacra Metropolis Ragusina – Serafin Maria Cerva, Sacra Metropolis Ragusina, sive ragusinae provinciae pontificum series variis ecclesiarum monumentis atque historicis, chronologicis criticis commentariis ...** U: Biblioteka dominikanskog samostana u Dubrovniku, sign. 36-IV-14.
- SD – Statut grada Dubrovnika.** Šoljić, A., Šundrica, Z., Veselić, I. (ur.). Dubrovnik, Državni arhiv u Dubrovniku, 2002.
- Seferović, R. (ur.) (2008):** Seraphinus Maria Cerva, Prolegomena in Sacram metropoliam Ragusinam. Editio princeps. Zavod za povjesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb, Dubrovnik.
- Seferović, R. (ur.) (2012):** Prolegomena za Svetu dubrovačku metropoliju. Zagreb, Dubrovnik, Zavod za povjesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Stojanović, Lj. (ur.) (1929):** Stare srpske povelje i pisma, I. Beograd, Srpska kraljevska akademija.
- Šišić, F. (ur.) (1928):** Letopis Popa Dukljanina. Beograd, Zaklada tiskare Narodnih novina. <http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/>
- Ančić, M. (2011):** Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani: Tragom zabune koju je prouzročilo djelo De administrando imperio. U: Lučić, I. (ur.): Hum i Hercegovina. Zbornik radoval, 1. Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 217–278.
- Appendini, F. M. (1802–1803):** Notizie istorichoo-critiche sulle antichità storia e litteratura de' Ragusei, divise in due tomi e dedicate all'eccelso Senato della Repubblica di Ragusa, 1–2. Ragusa, Martecchini.
- Antoljak, S. (2004):** Hrvatska historiografija do 1918. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Baron, H. (ur.) (1968):** From Petrarch to Leonardo Bruni. Studies in humanistic and political literature. Chicago, University of Chicago Press.
- Basić, I. (2010):** Radovi obalne Dalmacije u *De administrando imperio*: najstarija povijest Splita u svjetlu dvaju pojmljova Konstantina VII Porfirogeneta. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 42, 65–82.
- Belamarić, J. (2001):** Sveti Vlaho i dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika. U: Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu. Split, Književni krug, 165–190.
- Benyovsky Latin, I. (2013):** Murus versus montem: construction of the Dubrovnik fortifications around the suburbs up to the end of the thirteenth century. Review of Croatian History, 8, 1, 7–36.
- Benyovsky Latin, I. (2017):** Introductory Study: Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: Medieval City in Narrative Sources: Reality and/or Fiction? U: Towns and

- Cities of the Croatian Middle Ages: Medieval City in Narrative Sources: Reality and/ or Fiction? Zagreb, Hrvatski institut za povijest, u tisku.
- Beritić, L. (1955):** Utvrđenja grada Dubrovnika. Dubrovnik, Društvo prijatelja dubrovačke starine.
- Beritić, L. (1956):** Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 10, 67–68.
- Beritić, D. (1962):** Još jedan kasnoantički kapitel u Dubrovniku. Peristil, 5.
- Bersa, J. (2002):** Dubrovačke slike i prilike. Dubrovnik, Matica hrvatska.
- Blažević, Z. (2006):** Osmanistički diskurs kao polje de/stabilizacije kulturnih inskripcija Drugoga. Kolo, Časopis Matice hrvatske, XVI, 2, 211–232.
- Blažević, Z. (2010):** Između komunalnog patriotizma i protonacionalnog univerzalizma: identitetski modeli u ranomodernoj dalmatinskoj historiografiji. U: Potthoff, W. et al. (ur.): Dalmatien als europaeischer Kulturraum: Beiträge zu den Internationalen wissenschaftlichen Symposien „Dalmatien als Raum europaeischer Kultur synthese“ und „Staedtische Kultur in Dalmatien. Die Genese eines europaeischen Kulturraums“. Split, Filozofski fakultet, 93–129.
- Blažević, Z. (ur.) (2011):** Intertekstualni odnosi između Orbinijseva Kraljevstva Slavena i latinskih historiografskih djela Pavla Rittera Vitezovića. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 43, 1, 97–111.
- Borchardt, F. (1971):** German Antiquity in Renaissance Myths. Baltimore. Johns Hopkins University Press.
- Božić, I. (1952):** Dubrovnik i Turska u 14. i 15. veku. Beograd. SANU.
- Božić, I. (1955):** Pojava humanizma u Dubrovniku. Istoriski pregled, II, 1, 6–18.
- Brković, I. (2009):** Vrijednosne konotacije povijesnih prostora u dubrovačkoj književnosti 17. stoljeća. Dani Hvarskoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, 255–276.
- Brlek, M. (1994):** Rukopisi knjižnice Male braće u Dubrovniku! Hrvatska bibliografija. 3, Zagreb.
- Breisach, E. (1994):** Historiography Ancient, Medieval and Modern. Chicago, London. University of Chicago Press.
- Budak, N. (1987):** Prilog valorizaciji humsko – dukljanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. st.). Starohrvatska prosvjeta, III, 16, 125–138.
- Budak, N. (1994):** Prva stoljeća hrvatske. Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.
- Cochrane, E. (1985):** Historians and Historiography in the Italian Renaissance. Chicago, University of Chicago Press.
- Ćirković, S. (1981):** The production of Gold, Silver and Cooper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century. U: Kellenbenz, H. (ur.): Precious Metals in the Age of Expansion, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte. Stuttgart, Klett-Cotta, 41–69.
- Ćosić, S. (2011):** Mavro Orbini i raskol dubrovačkog patricijata. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 43, 37–56.
- Dinić-Knežević, D. (1974):** Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku. Jugoslavenski istorijski časopis, 1–2, 19–40.

- Dinić-Knežević, D. (1995):** Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka. Novi Sad, SANU.
- Fališevac, D. (2013):** Slike starog Dubrovnika. Zagreb, Matica Hrvatska.
- Fisković, C. (1958–1959):** Starokršćanski ulomci iz Dubrovnika. Beograd, Starinar.
- Fisković, I. (1980):** O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 5, 213–256.
- Fisković, I. (1993):** Povijesni biljezi dubrovačkog identiteta. Dubrovnik, 4, 79–99.
- Foretić, V. (1951):** Jakov Lukarević, dubrovački povjesničar. Dubrovački vjesnik.
- Foretić, V. (1980):** Povijest Dubrovnika do 1808, I. Zagreb, Matica Hrvatska.
- Geary, P. (2013):** Chronicles, annals and other forms of memoria. U: Bák, J. M., Jurković, I. (ur.): *Chronicon. Medieval narrative sources. A chronological guide with introductory essays*. Turnhout, Brepols Publishers, 13–25.
- Goetz, H-W. (2013):** The „methodology“ of medieval chroniclers. U: Bák, J. M., Jurković, I. (ur.): *Chronicon. Medieval narrative sources. A chronological guide with introductory essays*. Turnhout, Brepols Publishers, 25–35.
- Grujić, N., Zelić, D. (2010):** Palača vojvode Sandalja Hranića u Dubrovniku. Analiza Zavoda za povijesne znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 48, 47–132.
- Grujić, R. (1296):** Konavli pod raznim gospodarima od XII do XV veka. Spomenik, Srpska kraljevska akademija, 66, Zemun, 3–123.
- Harris, R. (2006):** Povijest Dubrovnika. Zagreb, Golden Marketing.
- Ivić, N. (1992):** Domišljanje prošlosti: kako je trinaestostoljetni splitski arhiđakon Toma napravio svoju salonitansku historiju. Zagreb, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta.
- Janeković Römer, Z. (1993):** Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: između prihvatanosti i odbačenosti. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 26, 27–37.
- Janeković Römer, Z. (1998):** Stjecanje Konavala: Antička tradicija i mit u službi diplomacije. U: Stipetić, V. (ur.): Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 31–45.
- Janeković Römer, Z. (1999):** Okvir slobode. Dubrovacka vlastela izmedju srednjovjekovlja i humanizma. Zagreb, Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Janeković Römer, Z. (2007a):** Čast i glas grada Dubrovnika i njegova slavitelja Filipa de Diversis. U: Janeković Römer, Z. (ur.): *Filip de Diversis, Sabrana djela. Opis Dubrovnika. Govori u slavu kraljeva*. Zagreb, Dom i svijet, 11–33.
- Janeković Römer, Z. (2007b):** Osmanlis, Islam and Christianity in Ragusan Chronicles (16th–17th centuries). U: *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the “Other” on the Borderlands. Eastern Adriatic and beyond, 1500–1800*. Ivetić, E., Roksandić, D. (ur.). Padova, Cleup, 61–79.
- Janeković Römer, Z. (2011):** Slavensko i romansko tkanje dalmatinskog i dubrovačkog identiteta. U: Mićanović, K. (ur.): *Povijest hrvatskoga jezika: Književnost i kultura devedesetih*: zbornik radova 40. seminara Zagrebačke slavističke škole. Zagreb, Filozofski fakultet, 207–226.
- Jiriček, K. J., Radonić, J. (1978):** Istorija Srba. Beograd, Slovo ljubve.

- Jovanović, N. (2010):** Mit i humanističke pohvale gradova na istočnoj obali Jadrana, predavanje. Predavanje u: Dani Cvita Fiskovića, „Metamorfoze mita“. Pomena (Mljet).
- Jovanović, N. (2012):** Dubrovnik in the Corpus of Eastern Adriatic Humanist Laudationes Urbium. *Dubrovnik Annals*, 16, 23–36.
- Katičić, R. (1988a):** Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo. *Starohrvatska prosvjeta*, 18, 5–38.
- Katičić, R. (1988b):** Ilirci i ilirski jezik. *Forum*, 56, 12, 675–688.
- Katičić, R. (1993):** Uz početke hrvatskih početaka: filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju. Split, Književni krug.
- Katičić, R. (1997):** Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo. Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa. *Dubrovnik*, 4, 39–74.
- Katičić, R. (1998):** Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja. Zagreb, Matica hrvatska.
- Kolumbić, N. (1991):** Humanistički krugovi kao čimbenici nacionalne i europske duhovne integracije. Hrvatski humanizam, Dubrovnik i dalmatinske komune. *Dani hvarskog kazališta*, 17, 17–27.
- Košćak, V. (1997):** Od Epidaura do Dubrovnika. *Dubrovnik*, 4, 5–39.
- Krivošić, S. (1990):** Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti. Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Krekić, B. (1995):** On the Latino-Slavic cultural symbiosis in late medieval and renaissance Dalmatia and Dubrovnik. *Viator, Medieval and Renaissance Studies*, 26, 326–327.
- Krekić, B. (1997):** Le port de Dubrovnik (Raguse), entreprise d'état, plaque tournante du commerce de la ville (XIIIe–XVIe siècle). U: Krekić, B.: *Dubrovnik. A Mediterranean Urban Society*. Aldershot, Hampshire Ashgate, 653–673.
- Kunčević, L. (2008):** O dubrovačkoj libertas u kasnom srednjem vijeku. *Analji Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 46, 9–46.
- Kunčević, L. (2010a):** Retorika granice kršćanstva u diplomaciji renesansnog Dubrovnika. *Analji Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 48, 179–211.
- Kunčević, L. (2010b):** Civic and ethic discourses of identity in a city-state context: the case of Renaissance Ragusa. U: Trencsényi, B., Zászkaliczky, M. (ur.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden, Brill Academic Publishers, 149–177.
- Kunčević, L. (2015a):** Dubrovačka slika Venecije i venecijanska slika Dubrovnika u ranom novom vijeku. *Analji Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 50, 9–37.
- Kunčević, L. (2015b):** Mit o Dubrovniku. Diskursi o identitetu renesansnoga grada. Zagreb-Dubrovnik. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Kuntić-Makvić, B. (1984):** Tradicija o našim krajevima u antičkom razdoblju kod dalmatinskih pisaca XVI i XVII stoljeća. *Živa antika*, 34, 155–164.
- Kurelac, M. (2003):** Hrvatska historiografija. U: *Hrvatska i Europa*, 3, Barok i prosvjetiteljstvo (XVII-XVIII stoljeće). Golub, I. (ur.). Zagreb. HAZU, 301–314.

- Kurelac, I. (2011):** Funkcija svjedočanstva i konstrukcije u tradicionalnoj i predkritičkoj historiografiji hrvatskog humanizma: od Jurja Šižgorića do Dinka Zavorovića. *Acta Histriae*, 19, 1–2, 263–280.
- Kurelac, I. (2014):** Writing about the Past of a Country from the Communal Viewpoint: Features, Models and Examples in Croatian Humanist Historiography. U: Mostert M., Adamska, A. (ur.): *Utrecht Studies in Medieval Literacy: Uses of the Written Word in Medieval Towns: Medieval Urban Literacy II*. Turnhout, Brepols, 251–268.
- Lonza, N., Janečković Römer, Z. (1992):** Dubrovački „*Liber de meleficiis*“ iz 1312–1313. Godine, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 173–228.
- Lučić, J. (1966):** O pomorskim vezama Dubrovnika sa Zadrom i ostalim gradovima Dalmacije u XIII st. Pomorski zbornik, 4.
- Lučić, J. (1968–1969):** Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog Primorja. *Arhivski vjesnik*, 11–12, 135–141.
- Lučić, J. (1969):** Etnički odnosi na dubrovačkom teritoriju u XIII stoljeću. *Dubrovnik*, XII, 4, 98–107.
- Lučić, J. (1970):** Prošlost dubrovačke Astarte: Župe, Šumeta, Rijeke, Zatona Gruža i okolice. *Dubrovnik*, Matica hrvatska.
- Lučić, J. (1972):** Povijest Dubrovnika, 2. Od VII stoljeća do godine 1205. Zagreb, JAZU.
- Lučić, J. (1975):** Dubrovčani na jadranskom prostoru od VII stoljeća do godine 1205. Rad JAZU, 17, 5–38.
- Lučić, I. (1982):** Kroz konavosku prošlost. Konavoski zbornik, I, Dubrovnik, 13–28.
- Lučić, J. (1997):** Dubrovačko povijesno iverje. *Dubrovnik*, Matica Hrvatska.
- Lupis, V. (2001):** Pregled povijesti Stonske biskupije od osnutka do 1541. godine. U: Pu-ljić, Ž., Ančić, N. A. (ur.): *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije: zbornik radova znanstvenoga skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije/metropolije: (998.–1998.)*. Dubrovnik, Split, Biskupski ordinarijat Dubrovnik, Crkva u svijetu, 197–217.
- Madunić, D. (2010):** Strategies of distinction in the work of Vinko Pribojević. U: Tren-csényi, B., Zászkaliczky, M. (ur.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden, Brill Academic Publishers, 177–202.
- Mahnken, I. (1960):** Dubrovački patricijat u XIV veku. I. Beograd, SANU.
- Marinković, M. (2009):** Territorial expansion of the Ragusan commune/Republic and the churches of its patron saints. *Dubrovnik Annals*, 13, 7–23.
- Marović, I. (1956):** Arheološka istraživanja u okolini Dubrovnika. *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 4–5, 930.
- Matas, A. K. (1882):** Miletii versus: iznovice na svjetlo dao i razjasniti pokušao. *Dubrovnik*, Biblioteka za povijest dalmatinsku tiskom J. Flori.
- Matijević Sokol, M. (2001):** Toma Arhiđakon i uspostava Dubrovačke nadbiskupije. *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije: zbornik radova znanstvenoga skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije/metropolije: (998.–1998.)*. Puljić, Ž., Ančić, N. A. (ur.). Dubrovnik, Split. Biskupski ordinarijat Dubrovnik, Crkva u svijetu, 113–125.

- Mažuranić, V. (1934):** Izvori dubrovačkog historika Jakova Lukarevića. Narodna stara, 3, 8, 121–153.
- Medini, M. (1935):** Starine dubrovačke. Dubrovnik, Štamparija Jadran.
- Mitić, I. (1966):** Orlando stup. Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, 10–11, 233–254.
- Muljačić, Ž. (1962a):** O imenu grada Dubrovnika. Zadarska revija, XI, 2, 69–92.
- Muljačić, Ž. (1962b):** Dalmatinski elementi u mletački pisanim dubrovačkim dokumentima 14. st.: prilog raguzejskoj dijakronojoj fonologiji i dalmatsko-mletačkoj konvergenciji. Rad JAZU, 12, 237–380.
- Ničetić, A. (1996):** Povijest dubrovačke luke. Dubrovnik. Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Pomorski fakultet.
- Ničetić, A. (2005):** Nove spoznaje o postanku Dubrovnika, o njegovu brodarstvu i plovđbi svetoga Pavla. Dubrovnik, Sveučilište u Dubrovniku.
- Ortalli, G. (2004):** Petar II. Orseolo – dux Veneticorum et Dalmaticorum. Rad Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru, 46, 65–76.
- Pelicelli, N. (1902–1903):** Due opere inedite di G. M. Filelfo: La Raguseide e Storia di Ragusa. Rivista Dalmatica, 5, 1–2.
- Peković, Ž. (1997):** Urbani razvoj Dubrovnika do 13. Stoljeća. Dubrovnik, 4, 166–212.
- Peričić, E. (1991):** Sclavorum regnum Grgura Barskog. Zagreb. Kršćanska sadašnjost.
- Picchio, R. (1973):** Povijest Dubrovnika prema interpretaciji humanista Giovana Maria Filelfa. Zbornik Zagrebačke slavističke škole 1/1, 15–22.
- Planić-Lončarić, M. (1980):** Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike. Zagreb, Centar za povijesne znanosti, Odjel za povijest umjetnosti.
- Planić-Lončarić, M. (1984):** Blok između Polača; analiza razvoja i stanje. Elaborat centra za povijesne znanosti. Zagreb, Odjel za povijest umjetnosti.
- Planić-Lončarić, M. (1990):** Ceste, ulice i trgovi srednjovjekovnog Dubrovnika. Prilozi povijesi umjetnosti u Dalmaciji, 29, 157–167.
- Popović, T. (1973):** Turska i Dubrovnik u XVI veku. Beograd, Srpska književna zadruga.
- Prelog, M. (2003):** Tekstovi o Dubrovniku. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti.
- Prlender, I. (1993):** Sve opsade Dubrovnika. Zagreb, PEN centar.
- Prlender, I. (1996):** Korčula i Dubrovnik u XIII. Stoljeću. U: Padovan, I. (ur.): Marko Polo i istočni Jadran u XIII. stoljeću. Zagreb, HAZU, 63–68.
- Prlender, I. (2011):** Rimska kurija prema rubnim prostorima Zapada na istočnojadranskoj obali tijekom XI. i XII. Stoljeća. Historijski zbornik, 62, 1–27.
- Rački, F. (1885):** Prilozi za povijest humanisma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj, Rad JAZU, 74, 135–191.
- Rezar, V. (1999):** Dubrovački humanistički historiograf Ludovik Crijević Tuberon. Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 37, 47–94.
- Rezar, V. (2000):** Kako su Pečenezi postali praocima Bosanaca. Vjenac, 167, 28.
- Rezar, V. (2001):** Latinitet Ludovika Crijevića Tuberona. U: Rezar, V. (ur.): Ludovik Crijević Tuberon, Komentari o mojoem vremenu. Zagreb, Hrvatski institut za povijest, VII–LXXXVIII.

- Seferović, R. (2011):** Fantazija povijesti: legenda biskupa Antuna Primija o kralju Pavli-miru. Analji Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 49, 133–137.
- Skok, P. (2011):** O podrijetlu Dubrovnika. Dubrovnik, 4, 81–128.
- Stošić, J. (1988):** Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku. Zagreb, Hrvatsko arheološko društvo.
- Stulli, B. (1982):** Dubrovacke odredbe o Konavlima. I. Konavoski zbornik I, Dubrovnik, 29–43.
- Šiljeg, B. (2007):** Ranokršćanski mramorni korintski kapiteli iz Dubrovnika. Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 24, 257–261.
- Tadić, J. (1939):** Promet putnika u starom Dubrovniku. Dubrovnik, Izdanje Turističkog saveza u Dubrovniku.
- Trencsényi, B., Zászkaliczky, M. (ur.) (2010):** Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe. Leiden, Brill Academic Publishers.
- Vedriš, T. (2010):** Razgovor ugodni: Konstantin VII Porfirogenet i percepcije najranije hrvatske povijest. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 42, 13–33.
- Vekarić, N. (1993):** Opsade Dubrovnika i broj stanovnika. Dubrovnik, 4, 2, 240–244.
- Vekarić, N. (2009):** Nevidljive pukotine: Dubrovački vlasteoski klanovi. Zagreb, Dubrovnik, HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Vekarić, N. (2011):** Vlastela grada Dubrovnika. 1: Korjeni, struktura i razvoj dubrovač-kog plemstva. Zagreb, Dubrovnik, HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Vekarić, N. (2012a):** Vlastela grada Dubrovnika, 2. Vlasteoski rodovi (A-L). Zagreb, Dubrovnik, HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Vekarić, N. (2012b):** Vlastela grada Dubrovnika, 3. Vlasteoski rodovi (M-Z). Zagreb, Dubrovnik, HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Vrandečić, J. (1998):** Dalmatinski gradovi između regionalizma (*ius soli*) i hrvatskog na-cionalizma (*ius sanguinis*): (teritorij kao čimbenik samoidentifikacije u dalmatinskim protonacionalnim ideologijama). Glasje, časopis za književnost i umjetnost, 5, 52–79.
- Vuković, G. (2012):** Dubrovački klasicistički krugovi. Adrias: zbornik Zavoda za znan-stveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu, 18, 35–60.
- Westerbergh, W. (ur.) (1956):** Chronicon Salernitanum, A Critical Edition with Studies on Literary and Historical Sources on Language. Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Latina Stockholmiensis, 3, Stockholm – Lund.
- Wolff, L. (2002):** Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enli-ghtenment. Stanford, Calif., Stanford University Press.
- Zelić, D. (2012):** O crtežu Prospetto della Città di Ragusa nel Secolo XII. kao “izvoru” za najstariju povijest Dubrovnika. Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 36, 27–34.
- Zelić, D. (2014):** Arhitektura starih katedrala. U: Horvat Levaj, K. (ur.): Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku. Dubrovnik, Zagreb, Gradska župa Gospe Velike, Institut za povijest umjetnosti, 31–68.
- Zlatar, Z. (1992):** Our Kingdom Come. The Counter Reformation, the Republic of Du-brovnik and the Liberation of the Balkan Slavs. New York, Columbia University Press.

- Žile, I. (1988):** Spolia i ostali nalazi skulpture i plastike u Dubrovniku do pojave romanike. Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 175–188.
- Žile, I. (1988–1989):** Rezultati arheoloških istraživanja u Domu Marina Držića. Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 12–13, 49–57.
- Žile, I. (1997):** Naselje prije Grada. Dubrovnik, 4, 97–119.
- Živković, T. (2003):** Legenda o Pavlimiru Belu. Istorijski časopis, 50, 9–32.
- Živković, T. (2005):** Dva pitanja iz vremena vladavine kralja Bodina. Zbornik radova Vizantološkog instituta, 42, 45–59.
- Živković, T. (2006):** Constantine Porphyrogenitus and the Ragusan authors before 1611. Historical Review, 53, 145–164.
- Živković, T. (2007):** On the Foundation of Ragusa: The tradition vs. Facts. Istorijski časopis, 54, 9–25.

O VONJAVAH V NOSU GROFA WOLFA SIGMUNDA LICHTENBERGA. SOTEŠKA GRAŠČINA V 18. STOLETJU KOT PODEŽELSKO MESTNI KULTURNI HIBRID

Marko ŠTUHEC

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškrčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
 e-mail: marko.stuhec@ff.uni-lj.si

IZVLEČEK

Konec 18. stoletja je Franc Anton pl. Breckerfeld v rokopisni Topografiji Dolenjske predstavil graščino Soteska. Analiza tega literariziranega opisa, polnega navdušenja nad lepoto graščine in njene okolice, pokaže gospodarsko, estetsko, sprostilno, versko in bivalno sestavino in funkcijo graščinskega kompleksa. Na podlagi te analize avtor ugotavlja, da je graščina povezovala različne agrarne in neagrarne, mestne in podeželske, plemiške in kmečke ter domače in tuje prvine. Zato opredeli graščinski kompleks kot kulturni hibrid in prepozna plemiške lastnike kot nosilce kulturnega transferja in hibridizacije. Nato z analizo stvari, popisanih v inventarjih dveh lastnikov graščine iz sredine 18. stoletja, konkretno pokaže na podeželske in urbane prvine ter utemeljuje tezo o hibridnem značaju soteške graščine, ki jo specificira kot podeželsko mestni kulturni hibrid. Pri tem pa opozori, da prenašalci urbanih prvin na podeželje niso le plemiči in da je tudi v kranjskih mestih najti veliko podeželskih prvin.

Ključne besede: Soteska, graščina, zapuščinski inventar, mestno-podeželski kulturni hibrid

SUGLI ODORI PERCEPITI DAL CONTE WOLF SIGMUND LICHTENBERG. IL CASTELLO SOTESKA COME IBRIDO CULTURALE TRA CITTÀ E CAMPAGNA NEL SETTECENTO

SINTESI

Alla fine del Settecento il nobile Franc Anton Breckerfeld presenta nella sua Topografia della Dolenjska (Carniola meridionale) il castello Soteska. Dall'esame di questa fonte emergono sia gli aspetti economici, estetici, ricreativi e abitativi sia quelli funzionali. Infatti l'autore afferma che nel castello convergono vari elementi contrapposti propri della società agraria e non agraria, della città come della campagna, del mondo aristocratico e del mondo contadino, e infine della cultura locale e di quella straniera. Il maniero viene definito un ibrido culturale e i nobili suoi proprietari come gli artefici del trasferimento culturale e quindi dell'ibridazione. In seguito, portando avanti l'analisi degli oggetti

presenti negli inventari fatti da due proprietari del castello attorno alla metà del diciottesimo secolo, l'autore indica concretamente gli elementi ivi presenti provenienti sia dalla città che dalla campagna, dimostrando in questo modo la sua tesi sul carattere ibrido del castello, soprattutto per quanto concerne l'unione delle culture urbana e contadina. Inoltre pone l'accento sul fatto che non erano solo i nobili a veicolare gli elementi urbani verso la campagna, dato che era facile trovare nelle città della Carniola elementi del contado.

Parole chiave: Soteska (Forra), castello, inventario testamentale, ibrido culturale città-campagna

UVOD

Konec 18. stoletja je lastnik graščine Stari grad pri Novem mestu Franc Anton pl. Breckerfeld sestavil rokopisno Topografijo Dolenjske. Med številnimi dolenjskimi kraji je predstavil tudi Sotesko, tamkajšnjo graščino in razvaline starega, srednjeveškega gradu. Opis je začel z ostanki starega gradu, s Staro Sotesko. Staro Sotesko je opisal kot pusto, strmo vzpetino, ki zaradi ruševin, preraslih z bršljanom, zavijanja vetra, temičnosti hrastovega gozda ter krakanja vran vzbuja neprijetne, skoraj strašljive občutke (ARS, AS 730, fasc. 123, 209)¹. Leta 1740 v Novem mestu krščeni, dobro izobraženi in v duhu druge polovice 18. stoletja za kmetijstvo vneti Breckerfeld (Mal, 1925, 57; Otorepec, 1990, 72–73), ki je bil nekakšen »Valvasor po Valvasorju« (Preinfalk, 2014, 576), je že s prvimi stavki svojega opisa pokazal, kako je na nekem podeželskem kraju narava prerasla kulturo in kako so živa drevesa in bršljan izrinili mrtvo, v kamne razpadlo zgradbo. S svojo nazorno predstavljivijo stare Soteske je izrazil tisto misel o nasprotju med trajnostjo žive narave in minljivostjo s človeško roko ustvarjenega, ki je pogosta v evropski kulturi (Corbin, 2014, 31–41). Hkrati pa njegovi stavki opozarjajo na eno od pomembnih značil-

1 »In einer öden von Enten, Raaben und Geyern besuchten steilen Anhöhen die nich weit von dem strömenden Gurkfluss ein noch höher hervorragendes Gebirg umgibt, steht mitten düstern hundertjährigen Eichen die mit Epheu umgeschlagene unbewohnbahr lere burg einsam und verödet empor die man die alte Einöd oder stara Soteska nennt. ... Fürchterlich rauschendes Eichenlaub heulende Winde verbreiten hier in eitler stille schrecken und zu tiefen betrachtungen ernst umher.« Breckerfeld je v svojem opisu Soteske na nekaterih mestih povzel, ali prepisal Valvasorja (Valvasor, 1689, XI, 9–11).

nosti kranjskega plemstva in plemstva v pozmem srednjem in v začetku zgodnjega novega veka nasploh, na opustitev gradov, postavljenih na vzpetinah (Žvanut, 1994, 171–175). Na nekoliko poznejšem mestu v besedilu o Soteski je Breckerfeld opustitev starega gradu tematiziral in dopolnil s podatki o postavitvi nove graščine »na drugi strani Krke v prijetnem okolju« (ARS, AS 730, fasc. 123, 209)², »na bolj blagem polju« (ARS, AS 730, fasc. 123, 210)³. To prijetno okolje in blago polje sta bila v ostrem nasprotju s temačnostjo, zavijanjem vetra in krakanjem vran okoli starega gradu, kjer »se ne smehljajo preorano polje, z rožami posejani travnik ali podeželska koča in se raziskujučemu očesu ne ponuja zadovoljstvo privlačnega pogleda.« (ARS, AS 730, fasc. 123, 209)⁴. Kontrastnost stare Soteske in nove lokacije gradu, v katerem so v 17. in 18. stoletju bivali člani najpomembnejših in premožnih kranjskih rodbin Gallenbergi, Auerspergi in Lichtenbergi (Smole, 1982, 453; Kos, 2004, 68–69; Preinfalk, 2005, 164–165, 278; Žvanut, 2006; Štuhec, 2009, 116), je Breckerfeld izčrtal z natančnim orisom nove lokacije, njenih sestavin in funkcij ter z opisom same graščine.

GOSPODARSKA SESTAVINA SOTEŠKE GRAŠČINE V BRECKERFELDOVI TOPOGRAFIJI DOLENJSKE

Prva sestavina in z njo povezana funkcija je bila gospodarska. Temeljila je na nekaterih značilnih plemiških privilegijih: lovski, ribolovni in gozdni pravici (ARS, AS 730, fasc. 123, 209)⁵. Ti in drugi plemiški privilegiji so v bistvu pomenili predpravico do rabe, nadzora, organiziranja in preoblikovanja, skratka do kultiviranja in naseljevanja bistvenih naravnih sestavin podeželja. V Soteski so bile te bistvene sestavine reka, gozd in obdelovalna zemlja. Reka Krka je bila uporabna dvojno. S svojim ribjim bogastvom je prispevala k zadovoljevanju temeljne človeške potrebe, potrebe po hrani. V reki so, zapiše Breckerfeld, plavalni številni krapi in tudi do 6 funtov težke postrvi, katerih okusno meso se je v poletni vročini menda obarvalo čisto rdeče (ARS, AS 730, fasc. 123, 210)⁶. Omembu rib in poudarjanje njihovih senzoričnih odlik in velikosti je bilo tesno povezano s pomenom rib v prehrani, saj so bile ribe ob številnih postnih dneh v cerkvenem letu ustrezno nadomestilo za meso. Prav uporabna vrednost reke je bila zlasti v drugi polovici 17. stoletja vzrok neredkim sporom med lastniki Soteske in njihovimi sosedji.⁷ Krka pa v bližini graščine ni bila samo vir hrane, temveč tudi vir energije, ki je gnal žago in

2 »Diese (von Scheyer) wählten sich hier jenseits der Gurk in einer angenehmen Gegend ihren Sitz ...«

3 »Wann die Inhaber nach Verlassung des alten Einödes ihren Sitz in milderen Gefilde übertrugen ...«

4 »Hier lächt kein gepflügtes feld, keine bunte fluhr, keine ländliche hüte, keine anziehende ansicht dem vorschenden Auge vergnügen entgegen.«

5 »Herrlichkeiten die diesem [nečitljivo] vorzüge gewähren sind fischerey, jagbarkeit und forstrecht.«

6 »Aus der fischreichen gurk werden nebst schönen karpfen auch von zwey bis 6 pfünftige forellen gefischart ... und geben in den hundstagern ein rötliches aber sehr geschmackhaftes fleisch.« Šest funtov je več kot 3 kg.

7 Kot zgled navedimo tale dokument iz leta 1683, ki je popisan v zapuščinske inventarju grofa Dizme Auersperga iz leta 1743: »Item eine weysung des edlgestrnegeñ herrn von Gallenberg contra frauen Dorothea von frangepan grafen von Tersath wegen eines der Aynödischen fischerey bestehendfn gewalt.« (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 61). Dokument ni datiran, vendar je iz drugih popisanih dokumentov, ki zadevajo eno ali drugo osebo, jasno, da je nastal okoli leta 1680.

dva mlina. Nedaleč od brega je stala opekarna, iz bližnjega kamnoloma pa so vozili črn marmor, ki so ga uporabljali za lepšanje graščine (ARS, AS 730, fasc. 123, 211)⁸. Gospodarsko korist gozda sta plemiču med drugimi gozdnimi dobroinami, kot je recimo les za gradnjo in kurjavo, prinašala divjad in lov. Tudi gozd je bil tako kot travniki ali vprežna živila predmet številnih sporov med lastniki sosednjih gospodstev, kraj lesa, odvzemov gozdarskega orodja ali volov, sporne sečnje ali košnje in nasilja nad podložniki (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 43)⁹. V zvezi z načinom ubeseditve in rabe besed v Topografiji je značilno, da se gozd v povezavi z novo lokacijo graščine Breckerfeldu ne zdi več temačen. Pisec namreč negativno konotacijo pomanjkanja svetlobe zaradi stoletnih hrastov okoli ruševin starega gradu spremeni v pozitivno: gozd v bližini nove graščine je senčnat¹⁰ in varuje pred žgočim soncem. Prav tako se je na tej lokaciji porazgubila vsa strašljivost gozda, čeprav so bili v gozdovih ob razmeroma nenevarnem lovskem plenu jelenih, srnah in lisicah ter tu in tam kakšnem divjem petelinu, tudi medvedje in risi (ARS, AS 730, fasc. 123, 209)¹¹, ki so človeku potencialno precej bolj nevarni kot temačnost, šumjenje hrastovega listja in zavijanje vetra. Ob divjadi so bile zaželeni lovski plen tudi jerebice, prepelice in druge male ptice, ki so kot bitja, ki se spreletavajo visoko nad tlemi, v prehranski hierarhiji tistega časa zasedale najvišje mesto (Montanari, 1998, 119–120). Prav tako pa so bili pomemben lovski plen polhi, ki so jih smeli loviti tudi kmetje. Bili so nezanemarljivo dodatno sredstvo za preživljjanje mnogih kmečkih družin. (ARS, AS 730, fasc. 123, 209).¹²

Če torej razčlenimo ta del Breckerfeldovega besedila, smemo strniti, da sta bili graščina in njena okolica, ki sta tvorili del zemljiškega gospodstva Soteska (Smole, 1982, 10–11, 453¹³), gospodarski sklop, ki je lov, ribolov, vinogradništvo, živinorejo, sadjarstvo

8 »Am Fluss sieht man eine Sagemühle worunter ein schönes Lusthaus angebracht ist. Nicht ferne davon giebt es zwey getreidmühlen, eine ziegelhütte und ein Steinbruch von schwarzen Marmor gibt der gegend ein sonst kostbares Materiale zur Verschöhnung der Gebäude.« Gospodarske obrate navaja tudi Valvasor (Valvasor, 1689, XI, 10).

9 »Item unterschiedliche schriftliche aussagen, welche auf anruffen herrn georg sigmundten graffen von Gallenberg, dan den fürsten ferdinand von Auersperg wegen einer strüttigen Waldung zwischen herrshaft Seysenberg und der herrshafft Aynöd eingebracht worden.« Navedeni zgled je le eden od številnih, ki so navedeni v rubriki listine v Auerspergovem inventarju.

10 Med prijetnim in neprijetnim gozdom razlikuje tudi Valvasor (Zwitter, 2014, 621).

11 »In den weit schatigen Wäldern wird auf hirschen, bären, luchsen, nicht minder auch auf hohe rehen und fuchsen gejagt.«

12 »Auerhahne werden selten geschossen, hingegen sind feld und haselhühner hier zu hause. Scharfen, Wachtel und kleinere essbare Vögel gibt es eine grosse menge von allerley arten. ... Die unter den namen billich bekannte waldratte kommt hier gar häufig vor und ist dem hiessigen Landmanne eine Quelle zu seinem ökonomischen behelfe. Ganze familien nähren sich verschiedentlich davon. Wenn die buche reich an ihrer frucht ist bringt oft manches haus mittls dazu gemachten fallen zu 3 bis 500 billich im späten herbst zusammen.«

13 Smoletova navaja, da je zemljiško gospodstvo Soteska štelo 103 hube, Breckerfeld navaja 129 hub. Vsekakor je gospodstvo tako po številu kmetij kot po plačanem davku sodilo med večja na Kranjskem. Cena 60.000 gld, za katero je grof Dizma Auersperg leta 1733 gospodstvo kupil od grofa Seifrieda Balthasarja Gallenberga, kaže na visoko letno rento približno 3000 gld od gospodstva. Znamenje visoke rente je tudi vrednost premoženja Dizme Auersperga, 81.264 gld, ter kontribucija za leto 1742, ki je znašala 604 gld. Vrednost premoženja, kupoprodajna pogodba in znesek kontribucije so navedeni v Auerspergovem zapuščinskem inventarju (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 5–6, 9, 202).

in poljedelstvo¹⁴ povezoval z neagrarnimi dejavnostmi mlinarstvom, platnarstvom, žagarstvom, opekarstvom, mizarstvom, kovaštvom in pridobivanjem marmorja, morda pa tudi s prevozništvom.¹⁵ V tem prostorskem in organizacijskem okviru pa se niso srečevalle le različne gospodarske dejavnosti in njihovi proizvodi, temveč tudi različne družbene skupine, ljudje različnega družbenega in pravnega statusa, z njimi pa seveda tudi različna znanja, vednosti, spretnosti, z delom povezani gibi in besede, socialne kretnje in jeziki¹⁶, oblačila in hrana, skratka, različne socialne in kulturne prakse. Te različne prakse in njihovi proizvodi so se preko lesenega mosta pod gradom in po deželnih cesti (ARS, AS 730, fasc. 123, 212)¹⁷ proti Žužemberku in Ljubljani na severozahod, proti Novemu mestu na vzhod in proti Črnomlju na jug (Valvasor, 1689, XI, 9) povezovale in izmenjavale z bližnjimi, pa tudi z bolj ali celo zelo oddaljenimi trškimi in mestnimi središči in njihovimi praksami in proizvodi. Soteska graščina je torej z integracijo svojih prebivalcev in prebivalcev bližnje okolice ter njihovih različnih skupinskih in posamičnih znanj, ravnanj in interakcij, s svojo komunikacijo navznoter in navzven ter raznovrstnim kulturnim transferjem tvorila polivalentno, večfunkcijsko celoto, ki ob vrsti po izvoru in funkciji raznorodnih, bolj ali manj ostro ločenih in hierarhiziranih sestavin podeželskega in urbanega, tujega in domačega, kmečkega in plemiškega sveta kaže značilnosti kulturnega hibrida.

ESTETSKA, SPROSTITVENA IN BIVALNA SESTAVINA SOTESKE V BRECKERFELDU

Druga sestavina in funkcija nove lokacije soteske graščine je bila estetska. Novo graščinsko okolje je po Breckerefeldovi sodbi ponujalo podobo slastnega rajskega vrta. Ta pa ni nastal le sam od sebe, temveč je bil predvsem kulturni produkt, saj so ga oblikovali lastniki potem, ko so se preselili iz pustote stare graščine (ARS, AS 730, fasc. 123, 210)¹⁸. Pisanost travnikov in pašnikov, vinska trta, obložena z grozdjem, neštevilne ptice pevke v

-
- 14 Breckerfeld in tudi Valvasor omenjata vinograde, zelenjavni vrt in sadovnjak ob graščini ter travnike in pašnike, inventar sekvestriranega premoženja lastnika Soteske grofa Wolfa Sigmunda Lichtenberga iz leta 1758 in zapuščinski inventar grofa Andreja Dizme Auersperga iz leta 1743 natančno navajata kmetijsko in drugo orodje, živilo, kmetijske pridelke, polne vinske sode in lovsko orožje. Podrobno o tem spodaj.
- 15 Breckerfeld navaja hlev s kamnitimi jaslimi za trideset konj. Na Valvasorjevi upodobitvi je videti, kako trije tovorni konji vlečejo voz z velikim sodom, in konja, ki vleče voz z vrečami proti mlinu (Valvasor, 1689, XI, podoba med str. 9 in 10). Mizarško delavnico, kovačnico s kovaškim orodjem in doma izdelano platno navajata oba omenjena inventarja. Tudi o tem podrobno spodaj.
- 16 Plemiški lastniki so v pisnem sporazumevanju uporabljali nemščino, v ustnem sporazumevanju so bili verjetno dvojezični. Kmetje, obrtniki, služinčad in oskrbnik (v enem od inventarjev je navedena oskrbnikova soba) so seveda uporabljali slovenščino oziroma kranjščino, kot slovenski jezik imenujejo sočasni viri. Popisane knjige v inventarjih so napisane v različnih jezikih. Prav tako pa kaže opozoriti na to, da sta obe ženi Andreja Dizme prihajali iz ogrskih plemiških družin s Hrvaške in da je imel Andrej Dizma ogrski indigenat (Preinfalk, 2005, 412; Kos, 2014, 333), kar navaja na misel o navzočnosti še kakšnega jezika.
- 17 »... und unter dem Schlosse über den Fluss ist eine holzene Brücke mit einem dreifachen Mauer am ende zu deren Seiten ist die landstrasse.«
- 18 »Wann die Inhaber nach verlassung des alten Einöds ihren sitz in mildere gefilde übertrugen und sich aus der Ödniss ... an dem Gurk ein wonnwolles Eden bildeten ...«

gozdovih in plemenite ribe v šumeči Krki so kraju dale lepoto, draž in očarljivost. (ARS, AS 730, fasc. 123, 210–211)¹⁹. Estetski učinek je bil torej rezultat součinkovanja različnih naravnih in kulturnih prvin.

Tretja sestavina in funkcija okolice nove graščine je bila sprostitvena. Pravzaprav je že sami estetskosti kraja mogoče pripisati to vlogo, saj je iz Breckerfeldovega besedila mogoče razbrati, da petje ptic, šumljanje reke in pogled na pisane travnike delujejo pozitivno in sprostilno. Sprostitvi pa je bila namenjena tudi senčna uta (*ein schönes Lusthaus*), postavljena ob reki pod žago.

Cetrtja sestavina, ki je bila z estetsko sestavino in funkcijo okolice nove graščine neločljivo povezana, je bila graščina sama svojo praktično, bivalno funkcijo. Še več: umetnost gradnje in okoliška narava sta se hkrati dopolnjevali in tekmovali med seboj. Ta kompetitivno komplementarni odnos med podeželsko naravo in kulturo je Breckerfeld opazil, premislil in ga prevedel v človeško čustvo ljubosumja. Opredelil ga je namreč, kot »ljubosumno prizadevanje, da bi ena prvina dosegla prednost pred drugo.« (ARS, AS 730, fasc. 123, 210)²⁰. S pisanostjo travnikov in pašnikov, s trto, obloženo z grozdjem, z neštevilnimi pticami pevkami in z drugimi že omenjenimi estetskimi odlikami okolice tekmuje navdušujuča razkošnost graščine (ARS, AS 730, fasc. 123, 210)²¹. Graščina, grajena med letoma 1664 in 1697 (Stopar, 2000, 246) v času gradbeniškega in investicijskega navdušenja kranjskega plemstva v zadnji tretjini 17. stoletja (Žvanut, 2006, 229), je bila dvonadstropna štiritraktna stavba s stolpom na vsakem vogalu, ki je obdajala notranje dvorišče. Vanjo je vodil obokan kamnit portal. Portal, meja, ki je hkrati zunaj in znotraj, okrašen in poudarjen z grbom investitorja grofa Georga Sigmunda Gallenberga (ARS, AS 730, fasc. 123, 210) in njegove žene Katarine Elizabete, rojene grofice Schrattenbach (Valvasor, 1689, XI, 9)²² na vrhu, je nedvoumno pokazal, kje se začenja oblast hišnega gospodarja in gospodinje. Ureditev notranjega dvorišča je ustvarila postopni prehod iz pretežno naravnega, živega podeželskega okolja v zidano, povsem umetno ustvarjeno, iz zunanjega prostora v notranji prostor. Polovico notranjega dvorišča so lastniki uredili v cvetlični vrt, polovico so tlakovali s številnimi pisanimi kamenčki, ki so kakor okamnello cvetje nadomestili prave rože. Med obema polovicama pa so postavili ptičnico s pticami pevkami. Te s svojim žvrgolenjem niso le poživljale zvočne kulise, temveč so z raznobarvnim perjem tako kot cvetje in pisani okrasni tlak prispevale k vizualni pestrosti prostora in – tako Breckerfeld – k zadovoljstvu grajskih prebivalcev (ARS, AS 730, fasc. 123, 210)²³. Geometrizirani cvetlični vrt in ujete ptice v notranjem dvorišču ter ob izhodu

19 »... ein buntes gemisch von Wiesen und fluren, der Traubenschwangeren Weinstock, die von zahlreichen Singvögeln belebten Wäldern, die von edlen fischen wimelnde und nahe vorbey rauschenden Gurk geben dem Orte Schönheit und Reize, die völlig entzücken und so beysamen weit und breit nicht gefunden werden.« Primerjaj: Valvasor, 1689, XI, 10.

20 »Nun scheinen hier die Natur und baukunst einst von dem andern um den Vorzug zu eifern.«

21 »Nicht minder hinreissend ist auch die Pracht des gebaudes.«

22 V Breckerfeldovem opisu ni podatka o grbu Schrattenbachove.

23 »... der innere Hof theilt sich in zwey Theile, dessen ein Hälfte ein in Viereck angelgetes blumengärtchen, die andere eine viereckigte Terrasse mit vielfärbigen Steinchen figurlich aufgeputzt bilden, zwischen beyden hülften in der Mitte ist ein Vogelhaus angebracht, worin vormahls allerhand singvögel von verschiedener Art und schönsten gefieder unterhalten werden und zu vielen vergnügen den Statt darboten.« Breckerfeld je

iz gradu na levi strani okrasni vrt, prav tako ujet v pravilne oblike, na desni strani pa zelenjavni vrt, sadno drevje in domnevna eksotična drevesa²⁴ pomenijo obvladovanje, izbiro in podomačenje narave – tako bližnje kot daljne – v neposredni bližini plemiškega bivališča ter njeno funkcionalno prilagoditev potrebam, željam in interesom prebivalcev v graščini. Kažejo pa tudi na zavestno estetizacijo in razširitev bivalnega prostora, ki je hkrati zunaj in znotraj, saj je tisto, kar je sicer zunaj in prepuščeno lastni logiki, kot so pisani travniki in ptičje petje, zdaj tudi znotraj. Podrejeno in ujetlo v meje, pravilne oblike, ograje in kletko. Ob podobi Soteske in vrta oziroma parkovne ureditve, kakor jo predstavlja Trostova grafika v Slavi, je dvom v njeno resničnost povsem upravičen (Stopar, 2000, 263). Trostova podoba pa ne glede na to, da v takšni obliki ni bila uresničena, predstavlja idealno zasnova in kaže na pomen geometrijske konceptualizacije sveta. Ta se je močno uveljavila prav v drugi polovici 17. stoletja (Künisch, 1999, 13–16; Kučan, 2016, 154–155), čeprav so bile geometrijske zasnove mestnega prostora in geometrijsko kultiviranje narave v podobi vrtov značilni že za renesanco (King, 2003, 119–120) in opazni že v srednjem veku (Unetič, 2016, 14–18). Vendar pa je taka »postfaktična« predstava o tem, da je nova Soteska razkošna graščina, prav z opisom in upodobitvijo v Slavi prodrla v medijski prostor 18. stoletja ne glede na to, kakšna je bila nova soteska graščina v resnici. Zedlerjev leksikon, najpopolnejši zbirnik takratne vednosti v nemškem jeziku, jo predstavi kot sijajen grad na Kranjskem nedaleč od Stare Soteske in se sklicuje na nemškega polihistorja Johana Gottfrieda Gregoria Melissantesa, ki je podatke, kakor pokaže primerjava besedil, nedvomno pobral iz Valvasorja.²⁵

STRUKTURNJE PRVINE ZGRADBE IN NJENA DRUŽABNA FUNKCIJA

Pri opisu zgradbe je Breckerfeld poudaril nekatere njene strukturne prvine. Vertikalno in horizontalno povezavo različnih delov stavbe in »prijetno urejenih sob in dvoran« so omogočali arkadni hodniki in stopnišče. Verskim potrebam grajskih prebivalcev je bila namenjena kapela. Oltarni prostor v kapeli je bilo mogoče videti iz več sob in od

besedo včasih (vormahls) uporabil zato, ker v času, ko je pisal o Soteski, takratni lastniki knezi Aurspergi v gradu niso živeli. Malo dalje zapiše: »... da eben das gebäude von den fürstlichen familie nicht bewohnt wird.«

- 24 »Indianische Baum = Seltenheiten als die Vexier Castaneen / Salzbäume und ander dergleichen befindlich.« (Valvasor, 1689, XI, 10). Podatka o tropskih drevesih Breckerfeld ne navaja. Morda so tropska drevesa v stoletju, ki loči obe besedili v celinskem podnebju propadla, morda pa sploh niso bila nikoli zasadjena. Za ta smiseln namig se zahvaljujem doc. dr. Žigi Zwittru.
- 25 »Einöd, (neu) ein prächtiges Schloss im herzogthum Crain nicht weit vom Alt-Einöd gelegen. Melissantis Schau = Platz denckwürdiger Geschichte Th. II. n. 89. p. 7.« (Zedler, 1738–1754, Bd. 8, 569). Primerjaj: »Die Crainer nennen es Stara Soteska, die Deutschen aber Alt-Einöde zum unterscheid des neuen prächtigen Schloßess Einöd so unweit davon lieget.« (Melissantes, 1715, Th. 2, 8). Primerjaj tudi Valvasor, 1689, XI, 10–12. Velja pa omeniti, da Melissantes novi Soteski ne posveča pozornosti razen te, ki jo najdemo v citatu. Zanima ga stari grad in njegova zgodovina. Prav tako pa takole mimogrede, ampak ne čisto mimogrede, velja opozoriti tudi, da je Melissantes v tem stavku Kranjce nedvoumno opredelil kot jezikovno skupino in jih pojmovno postavil na povsem isto raven kot Nemce. Sicer pa zasnutke geometrizacije vrta ob novi soteski graščini prikazujeta že skici iz leta 1679, ki ne predstavlja idealizirane podobe (Valvasor, 2001, 3–4).

tam poslušati mašo (ARS, AS 730, fasc. 123, 211)²⁶. Tako kot na Valvasorja je tudi nanj največji vtip naredila dvorana v pritličju, »Sala terrena«. Njen strop, s katerega so viseli trije kronski lestenci, je bil okrašen z belimi štukaturami. Tla so bila oblikovana kot šahovnica iz belega in črnega marmorja. Osrednje mesto v dvorani pa je zavzemal sklop treh naprav, ki so povezovale dve osnovni, a hkrati nasprotni prvini sveta, ogenj in vodo. Kamin iz črnega marmorja, narejen na italijanski način, je stal v sredini, v dveh nišah pa sta bila nameščena vodometa. Tisti na desni se je skrival v podobi delfina, oni na levi se je kazal kot krilati konj. Celoten prostor je bil primeren za »kar najbolj prijetno preživljjanje časa«. Ob dvorani je bila soba z biljardno mizo in prostor, namenjen plesu (ARS, AS 730, fasc. 123, 211)²⁷.

Breckerfeldov opis pokaže vsaj dvoje. Navedeni prostori so imeli jasno družabno funkcijo. Bili so zbirališče večjega števila ljudi. Dva prostora s specializirano funkcijo in opremo, biljardnica in plesišče, sta bila izrazito namenjena igri in zabavi. Kdaj je biljard, v 18. stoletju igra družbene elite (Weigl, 2003, 201–202), prišel v Sotesko, ni mogoče ugotoviti, po vsej verjetnosti pa po letu 1758, saj inventar sekvestriranega premoženja grofa Wolfa Sigmunda Lichtenberga, sestavljen tega leta, biljardne mize ne navaja. Prav tako ga ne najdemo v 15 let starejšem zapuščinskem inventarju grofa Andreja Dizme Auersperga. Gotovo pa je biljard eno od znamenj medkulturne menjave, receptivnosti kranjske plemiške elite za novotarije in njenega poznavanja sveta ter kaže na spremembo v razumevanju iger. Ob kartah in drugih namiznih igrah, kjer k zmagam pomembno prispeva sreča, se je pojavila igra, ki zahteva spretnost, premislek in zbranost in ob kateri za dober rezultat ni mogoče popiti preveč alkohola. In gotovo je tudi, da ga niso izdelali vaški obrtniki, temveč je bil tako kot drugod po Evropi izdelek specialistov, ki so prišli iz mesta (Zeller, 2012, 205). Tako kot biljard je tudi kamin, ki ga je Breckerfeld opredelil z geografsko oznako izdelave kot identifikacijsko – razlikovalno prvino, predmet kulturnega transferja in priča o pretočnosti informacij, zamisli, znanju in praks, a tudi o pretočnosti financ. Zamisli, znanju in praks, ki niso izvirali s podeželja, ampak so bili v podeželski prostor preneseni od zunaj. In financ, ki seveda so izvirale s podeželja, saj so bili vsi lastniki opisane graščine in njene okolice od Georga Sigmunda Gallenberga iz sredine 17. stoletja do kneza Viljema Auersperga s konca 18. stoletja (Smole, 1982, 455) predvsem uživalci zemljiske rente. Ta pa je izvirala iz iztisnjene presežne vrednosti pretežno kmečkega dela njihovih podeželskih podložnikov. In končno baročno igrivih vodometov v nišah ob črnem marmornem kamnu in njune tehnologije ter umetelnega načrtovanja notranjega dvorišča in vrta zunaj gradu ali stolpne ure, ki ju nakazujeta skici

26 »Eine schöne Stiege führt in zwey Stockwercke durch grosse gallerien in die herlich angelegte Zimmer und Halen ... In dem unteren Stockwerck ist die hauskappele in welche man aus manchen zimmern zum Altarn hinsehen kann um Messe zu hören.«

27 »Zu ebenen Erde ... giebt die Sala terrena zu dem angenehmsten zeitvertreibung anlass. In diesem halle ist die Decke von weissen Stuckoarbeit mit 3 grossen kronleichtern behangen, der Fussboden aber aus schwarzen und weissen marmor geschachtet in der Mitte ein kamin nach italienischer Art aus schwarzen marmor recht seitwärts in einer nische ein delphin und links eben so in einer nische gegenüber ein geflügeltes pferd aus stein gehauen geben als Springbrunnen wasser von sich, wen man es dazu richtet. Daneben steht in einem Zimmer ein Billard und des andern daneben scheint für Tänze bestimmt gewesen zu seyn.«

v Valvasorjevi Skicni knjigi, ne moremo pripisati tehničnemu in oblikovalskemu znanju lokalnih vaških rokodelcev in graditeljev, temveč profesionalnim mojstrom, ki so praviloma delovali v mestih in so svoje znanje, invencijo in rešitve prinašali tudi plemiškim naročnikom na podeželje. Prav tako tudi vsebinska plat obeh vodometov ni bila povezana s kakšnim lokalnim vodnim duhom, povodnim možem ali vodno viro, temveč z igrivim bitjem odprtega morja in z bitjem mitološkega sveta. Taka vsebina in mitološki prizori v vrtnem paviljonu (Stopar, 2000, 264) pa so bili smiseln le, če so lastniki graščine poznali vsaj nekaj naravoslovja in antične mitologije. Vednost o naravi, svetu, mitologiji in zgodovini pa se je sredi 18. stoletja tako kot že stoletja prej oblikovala predvsem v mestih ter se od tam s pomočjo tiska, dopisovanja med izobraženci in pismenimi ljudmi nasploh, akademskih in drugih potovanj, knjigotrštva, trgovine ter drugih kanalov tudi širila. Oblikovala se je lahko v precej okostenelih izobraževalnih institucijah kot baročna erudicija, ki povzema avtoritete in simbolno tolmači svet, ali pa je, utemeljena na takrat modernih empiričnih znanstvenih metodah, nastajala v bistveno bolj dinamičnih znanstvenih združenjih (Simoniti, 1994, 53; Clark, 2009, 184–190; Meyer, 2010, 31–33, 155–159; Duchhardt, 2003, 165–175).

KULTURNI HIBRID

Še bolj konkretno, z drugega zornega kota in drugače strukturirano kot v Breckerfeldovem pogledu in opisu se srečevanje, sobivanje, prekrivanje, mešanje in združevanje kulturnih prvin različnih okolij pokažejo v stvareh, ki so jih našli v grajskem kompleksu, ko so približno sredi 18. stoletja tam naredili dva inventarna popisa. Navedene stvari skupaj z Breckerfeldovim besedilom zato ponujajo dodatno empirično gradivo za podkrepitve gornje opredelitev soteške graščine kot kulturnega hibrida. S pojmom kulturni hibrid razumem fizični in socialni prostor, v katerem so se srečevali in sobivali ljudje različnega statusa in habitusa. Prav tako pa so se v tem prostoru srečevale, mešale in medsebojno prežemale prakse, zamisli in stvari različnega izvora in rezultat tega srečevanja, mešanja in prežemanja (Burke, 2016, 11–41; Landwehr, Stockhorst, 2004, 287–359; Schmale, 2003; Tschop, Weber, 2007, 51).

Če koncept kulturni hibrid prilagodimo obravnavanemu konkretnemu zgledu in ga določimo bolj natančno, lahko soteško graščino opredelimo kot specifičen mestno podeželski hibrid, saj so se v njej značilne sestavine podeželja srečale in pomešale s prvinami, ki so prišle iz mesta. Prav tako pa se tudi skozi ta dva popisa pokaže posredniška vloga kranjske plemiške elite. Ta po svojem srednjeveškem izvoru in specifični poklicni ter družbeni funkciji sicer podeželska družbena skupina se je že v pozrem srednjem veku začela naseljevati v mestih na Kranjskem (Kos, 1994, 169 in dalje) in je svojo navzočnost v mestnih naselbinah v zgodnjem novem veku še okreplila (Golec, 1999, 476–495). V sredini 18. stoletja pa je bila tako funkcionalno-profesionalno kot socialno in kulturno že precej urbanizirana in v urbanih naseljih dejavno navzoča, zlasti močno v deželnem glavnem mestu Ljubljani. Ljubljana je bila svojimi političnimi, upravnimi in sodnimi funkcijami ter raznovrstno družbeno in kulturno ponudbo za plemstvo izrazito privlačna, čeprav so se plemiči v Ljubljano in tudi druga kranjska mesta selili tudi iz povsem

osebnih ali družinskih motivov (Štuhec, 2011, 356–358, 369). Hkrati pa je del kranjskega plemstva posedoval dve bivališči ali celo več, med katerimi se je pogosto gibal. Eno v mestih, drugo ali tretje praviloma na podeželju (Štuhec, 2009, 183–186; Štuhec, 2011, 359–360; Weigl, 2000, 116). Zato je plemstvo kulturne proizvode mestnega okolja ne-nehno sprejemalo ter jih skozi cedila svojih finančnih zmožnosti in kulturnih preferenc pretakalo na podeželje.

DVA INVENTARJA IZ SREDINE 18. STOLETJA

Desetega februarja 1743, mesec in pol po smrti Andreja Dizme Auersperga (Preinfalk, 2005, 412), so Johan Sigmund pl. Breckerfeld, grof Jožef Viljem Barbo in baron Anton Jožef Jurič sestavili zapuščinski inventar grofovega imetja (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 202). Leta 1680 rojeni deželni maršal grof Andrej Dizma Auersperg, dvakratni vdovec, oče enajstih otrok (Preinfalk, 2005, 412, 565), se je dal »*ohne alles gebräng und in der stille*« pokopati v cerkvi sv. Erazma v Soteski ob svoji pet let prej umrli drugi ženi Aurori, rojeni grofici Batthiany. Svojim šestim, v času pisanja oporoke par dni pred Božičem leta 1742 še živim otrokom, je zapustil in prepustil znatno premoženje. Sinova iz prvega zakona Karel in Wolf Niclas sta postala univerzalna dediča gospodstev Soteske in Mokric, ki sta bili skupaj vredni več kot 132.000 gld²⁸, še neporočenima hčerama iz drugega zakona Mariji Tereziji in Barbari je zapustil 10.000 oziroma 7000 gld, že poročeni Mariji Ignaciji iz prvega zakona pa 2000 gld. Deset tisoč goldinarjev je zapustil tudi sinu iz drugega zakona Jožefu, po 2000 gld pa vnukoma, sinovoma pokojne hčerke Izabele (ARS, AS 308, II, lit. A, št. 32).²⁹ V Soteski, ki jo je Andrej Dizma kupil leta 1733 (Smole, 1982, 455; Kos, 2004, 69), je bilo ob njegovi smrti skoraj 1500 gld gotovine, za več kot 1500 gld srebrnine, za skoraj 1100 gld v glavnem ženskega nakita in za 8500 gld zadolžnic. Ne nazadnje pa tudi njegov pogreb ni bil tako tih in brez pompa, kot si ga je bil zamislil v oporoki, saj so stroški zanj znašali skoraj 400 gld. (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 8–9, 16, 199).

Maja 1758 pa je Anton Jožef pl. Vermati spisal inventar sekvestriranega premoženja enaintrideset let starega grofa Wolfa Sigmunda Lichtenberga (Schiviz von Schivizhoffen, 1905, 69) in premoženje izročil sekvestru baronu Ignacu Apfaltrerju (ARS, AS 307, fasc. 39a, št. 69, 3, 47). Premoženje so grofu Lichtenbergu odvzeli in ga postavili pod varstvo na zahtevo Lichtenbergovega svaka Karla Auersperga (ARS, AS 307, fasc. 39a, št. 69, 47). Auerspergi niso bili prav nič zadovoljni s tem, kako menda duševno neuravnoveseni Wolf Sigmund (Kos, 2004, 159–162), soprog Karlove polsestre Marije Terezije, gospodari na Soteski. Soteska je bila namreč jamstvo za znatno auersperško investicijo v poroko med Wolfom Sigmundom in Marijo Terezijo (Štuhec, 2009, 150). Sicer pa je

28 Soteska je bila vredna 60.000 gld, Mokrice po zapuščinskem inventarju Wolfa Niclasa iz leta 1759 72.700 gld (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 65, 2). Mokrice pravzaprav niso bile v lasti Andreja Dizma, temveč so bile last njegove prve žene grofice Erdödy in jih je samo upravljal (Preinfalk, 2005, 163).

29 Denar, ki ga je zapustil otrokom iz drugega zakona, je bil v resnici denar, ki ga je njegova druga žena prinesla v zakon (ARS, AS 308, II, lit. A, št. 30).

Wolf Sigmund Sotesko dobil od svojega očeta, ki je grad in gospodstvo leta 1743 kupil od Wolfa Niclasa Auersperga. Ta pa je kot najstarejši preživel sin Andreja Dizme in starejši brat že omenjenega Karla Auersperga posest podedoval po svojem očetu (Smole, 1982, 455; Preinfalk, 2005, 565). Zakonca Lichtenberg in njuni še majhni otroci – maja 1758 jih je bilo pet v starosti od leta in pol do petih let in pol (Schiviz von Schivizhoffen, 1905, 93–100) – so se veliko časa zadrževali v Ljubljani, kjer so najemali dobro in drago opremljeno stanovanje nasproti uršulinske cerkve v drugem nadstropju v hiši tajnika reprezentance in komore Puechenthala (AS, ARS 307, fasc. 39a, št. 69/LJ; Štuhec, 2009, 46; Kos, 2004, 155–165).

PODEŽELSKE PRVINE V SOTESKI V INVENTARJIH GROFOV AUERSPERGA IN LICHTENBERGA

Breckerfeld oče³⁰, Barbo, Jurič in Vermati se pri opravljanju svoje s strani ograjnega sodišča naložene naloge niso tako kot Breckerfeld sin selekcionirano osredotočali na zanimive in estetsko pomembne posebnosti stavbe in njene notranjosti. Prav tako si niso prizadevali opisati in predstaviti graščine z okolico v kar se da lepi in literarizirani luči, temveč so jih pri popisovanju vodili povsem praktični razlogi, evidentirati premoženje ob smrti enega lastnika oziroma ob sekvestru premoženja drugega lastnika. Pri delu so jih vodila že zdavnaj utečena načela, po katerih so na Kranjskem sredi 18. stoletja in že prej sestavliali zapuščinske inventarje (Štuhec, 2009, 16–20). Zato so suho, stvarno in brez čustveno obarvanih vrvkov navedli tisto banalno in vsakdanje, kar je bilo povezano z življenjem lastnikov graščine in z delovanjem graščinskega kompleksa. Kaj značilno podeželskega in kaj značilno mestnega so torej ob že omenjenih prvinah našli popisovalci obeh premoženj?

Skozi oba inventarja³¹ se pokažejo struktura in funkcije soteške graščine kot sklopa, ki so ga sestavljali gospodarski, gospodinjski, bivalni, verski in vrtno parkovni del. V gospodarskem delu, ki so ga tvorili hlevi, kašče, kleti³², mlina ter okoliška polja, travnate površine in vinogradi, je podeželska prvina seveda najbolj jasno, pravzaprav skoraj izključno navzoča. V tem delu se namreč pokažejo temeljne funkcije podeželja in podeželske infrastrukture, v katero sodijo tudi graščine: kmetijska proizvodnja in pridobivanje surovin, koncentracija in skladiščenje kmetijskih pridelkov, osnovna predelava pridelkov z napravami, ki so za to potrebne, ter priprava pridelkov za distribucijo presežkov v mesta. V obeh inventarjih se razkrijeta tako rastlinska kot živalska proizvodnja. Rastlinsko proizvodnjo najprej pokaže poljedelsko orodje na pristavi ter predelovalne naprave, ki so pridelke mehanično obdelale. V začetku leta 1743 so tam popisali šest plugov, 7 bran, 8 vozov, 5 gnojnih vil, 15 rovnic, več sekir, drogov, klinov, vrtalnikov, verig, žag in nožev. Na pristavi so redili tudi 13 parov volov, od katerih so širje pari prišli z Mokric (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 190–193,

30 Johan Sigmund pl. Breckerfeld je bil oče Franca Antona.

31 Inventarja sta deloma sestavljena po prostorih, deloma po skupinah predmetov. V inventarju grofa Auersperga je vrednost popisanih stvari navedena. Lichtenbergovo premoženje pa je ocenjeno samo tisto, ki so ga popisali v grofovem stanovanju v Ljubljani, medtem ko premoženje v Soteski ni ocenjeno.

32 Inventar iz leta 1758 navaja tri kleti; gospoščinsko, oficirsko in globoko klet (ARS AS, 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 35–36).

181–183), gospodstva, ki ga je Andrej Dizma priženil s prvo ženo grofico Erdödy (Smovele, 1982, 299; Preinfalk, 2005, 163). Za oranje in vleko vozov so v času Andreja Dizme vpregali 9 parov volov (*zug oxen*). Voli z Mokric so bili namenjeni prireji mesa (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 182)³³. Petnajst let pozneje so po zapisu v drugem analiziranem inventarju za vprego v štiri pluge rabil pet parov volov. Na pristavi so bili tudi trije konji, ki so jih lahko vpregli v štirisedežno na pol pokrito kočijo, v poštno kočijo ali v enega od petih kmečkih vozov (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 38–39).³⁴ Z navedenim orodjem in vlečno živino so pridelali različne vrste žita ter bob, fižol, repo in zelje. Meseca februarja 1743, torej približno na sredi med dvema žetvama, so skladisčili 1765 mernikov različnega žita, ki je bilo vredno 825 gld, in 37 mernikov boba in fižola, ki so veljali 30 gld (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 171–178, 189).³⁵ Maja leta 1758 pa je bilo zalog precej manj, 343 mernikov in pol (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 37, 43)³⁶. Pridelek, shranjen v graščini, so predelovali v moko ali zdrob v graščinskih mlinih, ki ju v inventarju zastopajo kladiva za brušenje mlinskih kamnov, vzvodi, sekira, žaga in drugo orodje, popisano v rubriki orodje v mlinu (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 195; fasc. 39a, lit. L, št. 69, 41), ali so ga pustili nepredelanega za pripravo kaše. Zdrob so hranili v skrinji v shrambi, žito pa v kašči (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 37). Ker ne vemo, koliko sta merila mernika³⁷, posodi, s katerima so leta 1743 v graščini merili žito, ne moremo natančno izračunati, koliko ton je bilo žitnih zalog ob inventuri premoženja grofa Auersperga, povsem jasno pa je, da ga je bilo neprimerno več, kot so ga lahko porabili prebivalci graščine, tudi če bi bilo tisto zimo vseh 31 popisanih postelj (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 110–114)³⁸ ponoči zasedenih. Zato je presežek odhajal na mestni trg, na Reko³⁹ ali v Vojno Krajino, ki je bila z žitom nikoli zasičeni trg (Gestrin, 1986, 415–416). Toda maja 1758 je v inventarju mera navedena: »Ein neuer Maas mit eysen beschlagen halb wiener metzen.« (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 37). V soteški graščini so torej zelo hitro prešli na rabo nove, leta 1753 uvedene dunajske žitne mere, metzen, ki je meril 61,5 l. Mernik, polovica metzna, je meril 30,75 l. (Vilfan, 1954, 49, 84) in tehtal 25 kg.

To pomeni, da je bilo dva meseca pred žetvijo v kašči nekaj manj kot 8,5 ton žita.⁴⁰ Tudi ta količina, ki je močno presegala potrebe same graščine, ne kaže le njene proizvodne

33 »Item vier paar halbgemaste oxen.«

34 »3 Mayr pferdt. 10 stukh zug oxen.« Orodje v inventarju iz leta 1758 se skoraj ne razlikuje od orodja, popisanega v inventarju iz leta 1743.

35 Popisali so 273 mernikov pšenice, od katerih so 91 mernikov pripeljali z Mokric, 23 mernikov soržice, 1145 mernikov prosa, 8 mernikov ječmena, 259 mernikov ajde, 26 mernikov ovs, 91 mernikov črnega mešanega žita ter 28 mernikov boba in 9 mernikov fižola. Inventar navaja tudi 13 kadi za repo in zelje. Seveda ni nujno, da je ta zares velika količina žita pridelek iz leta 1742. Zlasti uskladiščeno proso in njegova vrednost 465 gld 20 kr navaja na misel, da je to večletni pridelek.

36 Med posevkami pa sta bili tudi čičerika in konoplja.

37 V inventarju so navedli dva mernika. Vilfan navaja, da so v tem času na Kranjskem v glavnem uporabljali ljubljanski mernik, ki je držal 26,5 litrov (Vilfan, 1954, 49, 84), kar je približno 21,5 kg, čeprav so po posameznih gospodstvih lahko uporabljali zelo različne mernike.

38 Leta 1758 je bilo postelj trideset.

39 V testamentu Andrej Dizma piše o tem, kaj napraviti s 100 stari pšenice, namenjene proviantnemu uradu na Reki (ARS, AS 308, II, lit. A, št. 32).

40 Pšenice je bilo 687 kg, ajde 3100 kg, prosa 2150 kg, ostalo je bil oves, soržica in črno mešano žito.

funkcije⁴¹, temveč tudi njeno zbiralno, skladiščno in razdeljevalno vlogo. Hkrati pa nam že mere same in njihova imena pokažejo, kako je v najbolj »čisto« podeželsko dejavnost, poljedelstvo, poseglo mesto. Najprej deželno glavno mesto, ki si je z ljubljansko mero prizadevalo za poenotenje na ravni dežele, nato pa še državno glavno mesto s poenotenjem na ravni države. Temu poenotenju se podeželje sicer prilagaja, ker je to tudi v njegovo korist, a se hkrati še drži lokalnih percepциј količine in merjenja. Ne le, da so leta 1758 ob novem, z železom okovanem merniku, ki je poljedelski proizvod meril po meri terezijanske, racionalno-reformne države, ohranili stari, prav tako z železom okovani, morda ljubljanski mernik. Še več, ob njiju so v graščini imeli še enega, povsem lokalnega. Ta, obdan z lesenim obročem, je meril v urbarju določeni činž za vas Stražo: »*Ein Urbars zins maas, das dorf strasha betröffend mit holzenen Raffen.*« (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 37). Trdni železni stisk poenotenja in izenačevanja na eni strani, mehak, gibek les fragmentiranega in raznolikega podeželja na drugi strani.

Ob poljedelstvu oba inventarja pokažeta tudi vinogradništvo, ki ga je Breckerfeld v svojem besedilu poetično nakazal z »vinsko trto, obloženo z grozdjem«. Grozdje so stiskali v graščinski stiskalnici, postavljeni v posebnem prostoru, »*Pröss Cammer*«. Iztegnjeni grozdniki so se jih cedil v dve kadi (*most potting*), mošt pa je zavrel in se spremenil v vino v številnih sodih. Leta 1758 je bilo v gospoščinski, oficirski in globoki kleti v šestintridesetih različno velikih, v glavnem z železom okovanih sodih 520 veder vina (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 35–36).⁴² Petnajst let prej je bilo vina v graščinskih kleteh še več: 318 veder lastnega in 455 veder desetinskega vina in vina iz gorščine (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 174–179). Za tovorjenje vina in mošta so uporabljali posebne transportne sode (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 36).⁴³ Ne glede na to, da ne moremo vedeti, koliko točno je bilo vina, ga je bistveno več, kot so ga lahko porabili za domačo porabo. V bližini graščine so gojili tudi sadno drevje in njegove plodove konzervirali s sušenjem. Februarja 1743 so popisali dva mernika suhih hrušk, maja 1758 pa 10 mernikov suhega sadja (ARS, AS 307, fasc. 3 lit. A, št. 48, 173; fasc. 39a lit. L, št. 69, 37). Del pridelanega sadja pa so porabili v kotlu za žganjekuhu, vgrajenem v kamri poleg mesne kamre (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 32).⁴⁴

Živinoreja je bila na graščinski pristavi zelo pomembna dejavnost. Ob smrti grofa Auersperga so poleg že omenjenih volov redili še skoraj 50 drugih glav goveje živine, tako bikov kot krav mlekaric in telet, 20 bolehnih ovc in 22 svinj. Vsa živila je bila ocenjena na več kot 900 gld. (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 185–186).⁴⁵ Prav tako je bilo pri graščini sedem konj, ki so jih uporabljali za vleko dveh ne prav dobro

41 Iz inventarjev ni mogoče določiti, koliko žita so pridelali na dominikalni zemlji, koliko pa je bilo žita iz dajatev.

42 Vedro je merilo 24 bokalov: »hiergebrachigermassen der Emer 24 maas alter mässerey haltend.« (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 37). Spet ne vemo, koliko je merilo 24 »tukaj običajnih bokalov«. Če je vedro merilo 39,6 l (Vilfan, 1954, 56), bi bilo leta 1758 v kleteh čez 200 hl (!?) vina.

43 »3 fuhr vassen zum most und wein fahren.«

44 »Neben den fleish gewölb. Ein eingemauerther prandtwinkessl, sambt dem dekhel, ein wassershaff haltend.«

45 Govedo je bilo ocenjeno 913 gld, ovce na na 5 gld in svinje na 26 gld.

ohranjenih, le 40 gld vrednih kočij (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 179–180). S temi konji in kočijama sta upravljala kočijaž Janez Jurij Prehulič in predjezdec (*vor-reiter*) Lovrenc Divjak, ki sta zaslužila 24 oziroma 12 gld na leto. Z livrejo, ki sta jo dobila ob svoji plači (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 207), ju je bilo že od daleč mogoče ločiti, ko sta na kozlu in na konju vodila vprego po prašni ali blatni deželni cesti. V Lichtenbergovem času je bilo živine precej manj. Ob že omenjenih vlečnih volih je bilo še 17 glav goveje živine in 15 svinj (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 38). Februarja 1743 je živini že zmanjkovalo krme. Zaloga sena in slame je pojemala in je zadoščala le še za nekaj dni (ARS, AS fasc. 3, lit. A, št. 48, 188).⁴⁶ Maja 1758 pa tovrstnih problemov ni bilo, saj je bilo na zalogi še 85 peljajev sena in 5 peljajev otave (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 42).

Predelani rezultati živinoreje so se pokazali v shrambi in v mesni kamri (*fleisch gewölb*) v obliki gnjati, slanine, masti in prekajenega mesa. Lichtenbergom je bilo sredi maja 1758 na voljo 5 prekajenih govejih jezikov, 105 kosov prekajenega govejega, koštrunjega in svinjskega mesa, ki je tehtalo dobrejih 58 kg, ter 32 dimljenih pečenic (*bradtwurst*) in 31 jetrnih klobas. Shranjena slanina pa je tehtala skoraj 29 kg (ARS, AS 307, fasc. 39, lit. L, št. 69, 32). V graščini so v dveh pinjah (ARS, AS 307, fasc. 39, lit. L, št. 69, 34) izdelovali tudi maslo. Živinoreja na graščinski pristavi pa ni bila samo vir hrane, temveč je dobavljala tudi surovino za usnjene izdelke. Leta 1743 je na obrtniško obdelavo čakalo 78 telečijih kož (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 170).

Med primarnimi gospodarskimi dejavnostmi, povezanimi s pridobivanjem hrane, ki so s potrebnimi predmeti navzoče v inventarju, sta tudi lov in ribolov. Ti dve dejavnosti se sicer nista odvijali v graščini, temveč v bližnji in širši okolici, vendar sta bili tesno povezani z življenjem grajskih prebivalcev. Krape, postrvi s poleti menda rdečim mesom, ki jih omenja Franc Anton pl. Breckerfeld, in druge ribe so lovili z različnimi tipi mrež, vršo in ostmi (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 198; fasc. 39a, lit. L, št. 69, 42). V kuhinji so za njihovo pripravo uporabljali posebno ponev (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 33). Lov, za plemstvo rekreacija, vaja v orožju, predvsem pa pomembna družbena dejavnost (Žvanut, 2006, 227), je moral biti pri lastnikih soteške graščine precej navzoč in priljubljen. Ne le, da se eden graščinskih vogalnih stolpov imenuje lovski stolp in je soba v tem stolpu opremljena s stenskimi tapetami, ki so poslikane z lovskimi prizori (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 158; fasc. 39a, lit. L, št. 69, 13)⁴⁷, v orožarni je tudi cel arzenal lovskega in drugega orožja (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 144–148; fasc. 39a, lit. L, št. 69, 28–30). Na lov pa se je, kot se zdi, odpravila tudi grofica Lichtenberg, sicer auersperška hči in rojena Soteščanka, saj so v omari z orožjem njenega moža našli in popisali njeno puško (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 29)⁴⁸. Rezultati lova so bili dolgoročno materializirani v shranjenih kožah uplenjene divjadi: februarja 1743 je bilo v graščini 35 jelenjih in 15 srnjakovih kož, ki so bile ocenjene na 68 gld in pol (ARS,

⁴⁶ »Stroh und Hay: von diesem ist eine wenige quantität vorhanden, also das solche in etlichen tägen consumiert wierdet.«

⁴⁷ »In Jäger thurn. Gemahlene spallier, verschidene Jagerey vorstelend.«

⁴⁸ »1 flinten der frau gräfin gehörig.«

AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 169). Lovili pa so tudi lisice in ptiče. Pasti za lisice in mreže za fazane so našli v lovčevi omari leta 1758, v kuhinji pa posodo za pripravljanje paštet (*pasteten blöch*) (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 29, 33). Kako pomemben je bil lov za soteške graščake, pa ne pokažejo samo kože uplenjenih živali, posoda za pripravo fazanje paštete, lovski prizori in kos pohištva označen kot lovčeva omara (*in der jöger kasten*), temveč predvsem dve resnični osebi, ki ju je zaposloval grof Auersperg. Lovec Matija Šedl je za letno plačo 36 gld ter hrano in stanovanje v Soteski skrbel za lovske zadeve od julija leta 1733 do julija 1743, Jožef Deiusti pa je od avgusta istega leta opravljal delo ptičarja in za nastavljanje pasti in mrež dobival na leto 24 gld v denarju ter potrebno obleko, hrano in stanovanje (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. L, št. 48, 206). Ptice z najlepšim perjem, ki so, kot piše Franc Anton pl. Breckerfeld, v veselje grajskih prebivalcev blagoglasno žvrgolele, ujete v »foglavžu« na sredini notranjega dvorišča, je torej priskrbel soteški Papageno.

Do zdaj predstavljena kmetijska proizvodnja in osnovna predelava v soteški graščini in z njima povezani delovni postopki so zahtevali veliko človeške fizične moč. Za te delovne postopke so bili značilni ne prav natančni delovni gibi ter skoraj nasilni spoprijem z zemljo in živino, kot je recimo odpiranje brazd z oranjem, gnojenje, sejanje z gibi, ki so sema raztresli le približno enakomerno, branjanje, kopanje, sekanje in žaganje, vleka ribiških mrež, pa priganjanje volov, klanje živine, streljanje jelenov, odiranje kož in razkosavanje mesa. Tudi naprave, ki so sodelovale v teh procesih, kot so mlinska kolesa in kamni ali vijak in drog stiskalnice za grozdje, so bile težke, ropotajoče, škripajoče, cvileče in s slabim mehaničnim izkoristkom. Poleg teh delovnih procesov, ki so se odvijali na pristavi in gospoščinskih njivah in so temeljili na splošnem znanju za zgodovino praviloma anonimnih kmečkih podložnikov, hlapcev in dekel, pa je znotraj graščine in v njeni neposredni bližini potekalo delo, ki je bilo nekoliko drugačno. Urejanje vrtnarsko parkovnega dela graščinskega kompleksa, ki se je neposredno dotikal graščinske stavbe, ali je bil kot notranje dvorišče znotraj nje, je bilo bolj sofisticirano preoblikovanje narave. Zahtevalo je bolj specialno znanje in delovne postopke, opravljene z večjo natančnostjo. In specialno vrtno orodje (*Gartenzeug*). Tudi za vrtnarjenje in urejanje parka so bile potrebne gnojne vile in krampi, vendar je bilo vrtno orodje manjše in primerno za obdelavo posameznih dreves, grmičevja in rastlin, ki so, urejeni in obrezani rasli v špalirjih. Za transport po tem delu graščinskega kompleksa niso bili potrebni težki vozovi z vpreženimi konji ali voli, temveč samokolnica. Presejevanje peska za potke s pomočjo železne mreže (*garten sandnetz*), okopavanje s pomočjo motik, ravnanje z železnimi grabljami, zalivanje s kanglemi, ki so vodo nežno razpršile (*spritzkangel*), obrezovanje dreves s specialno žagico (*gartners pölz sägl*), striženje v latnike ukročene žive meje s posebnimi škarjami (*spallier schär*) in geometrično oblikovanje grmičevja v špalir z dvema železnima »*spallier zierkhl*« (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 40; fasc. 3, lit. A, št. 48, 194–196) niso zahtevali le namenskega in okretnješega orodja, temveč tudi človeka s smislom za natančnost in estetiko. Človeka, ki ima tudi za zgodovino ime in priimek in si s svojim znanjem in delom služi denar. Tak človek je bil Jernej Turk, ki je delo vrtnarja sprejel takrat kot oba lovca, namreč poleti 1733 (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 206), ko je grof Auersperg kupil soteško gospodstvo (Smole, 1982, 455; Kos, 2004, 69) in

na njem začel nameščati svoje osebje.⁴⁹ Grof je znal ceniti Turkovo znanje in spretnost, saj mu je ob hrani in stanovanju namenil 50 gld letne mezde. Vrtnarjev drugačen status, njegovo pripadnost k hiši, bližino do gospodarja in razlikovanje od kmečkih delavcev, ki so se potili pri oranju, branjanju, gnojenju, sejanju in žetvi, pa kaže tudi livreja, ki mu je pripadala ob denarju (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 206). Ali je v vrtnarjev delokrog sodilo tudi ukvarjanje s čebelami iz štirih panjev v vrtu (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 40), ne vemo.

Če k podeželski prvini soteške graščine dodamo še neagrarni gospodarski del, namreč kovačijo in mizarsko delavnico (ARS, AS 307, fasc. 3 lit. A, št. 48, 197; fasc. 39a lit. L, št. 69, 41)⁵⁰, ki sta s svojo aktivnostjo dopolnjevali agrarni gospodarski del, in bili tako kot mlina namenjeni tudi okoliškim kmetom, ter tkanje platna (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 91–93)⁵¹, se graščina pokaže kot velik, pravzaprav zelo velik gospodarski obrat s količinsko obsežno proizvodnjo žita, vina in mesa, ki je zahteval pregled, organiziranje in časovno načrtovanje. Na to organizacijsko plat ne opozarjajo le urbarji, obračuni in seznamni, navedeni v obeh inventarjih, temveč tudi omara, v kateri so bili ti dokumenti shranjeni (*shriften kasten*), in stenska ura, značilni mestni izum in predmet, ki s svojo abstraktno delitvijo časa razbijajo podeželski, od letnih časov odvisni naravni ritem dneva (Makarovič, 1995, 87; Dibie, 1999, 169; Rosseaux, 2006, 116–117). Oboje so leta 1758 popisali v oskrbnikovi sobi in oboje je pripadal graščini (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 1–2, 22) ter ni bilo osebna lastnina oskrbnika.

URBANE PRVINE V SOTESKI V INVENTARJIH GROFOV AUERSPERGA IN LICHTENBERGA

Urbane prvine so bile v soteški graščini najbolj navzoče v bivalnem delu. Razkrivajo jih številni predmeti in dobrine in z njimi povezana socialna in individualna ravnanja, vendar jih je pogosto težje opredeliti kot prej obravnavane podeželske prvine. So bolj razpršene in manj povezane v en sam sistem. Rečeno bolj natančno, urbane prvine tvorijjo več funkcionalnih celot, s katerimi so povezana različna socialna ravnanja, denimo, oblačenje, pisanje, branje ali vedenje pri mizi. Predvsem pa vrste predmetov, dobrin in ravnanj ne moremo zgolj tipološko in funkcionalno opredeliti kot značilno mestne ali celo meščanske. Bolj so namreč vezani na socialno pripadnost in premoženjsko stanje kot na mesto, ki ga definiramo kot prostorsko organizacijo, za katero je značilna gosta pozidava, zgoščeno in diferencirano prebivalstvo ter specifične gospodarske, upravnopolitične in kulturne funkcije za širše področje (Schott, 2014, 14–16).

49 Morda so bili vrtnar in oba lovca zaposleni že pri prejšnjem lastniku grofu Gallenbergu. Vsekakor pa je grof Auersperg z vsemi tremi poleti 1733 sklenil pogodbe o delu.

50 V inventarjih pa ni predmetov in naprav, povezanih z žago, opekarno in bližnjim kamnolomom, ki jih navajata Breckerfeld in Valvasor.

51 »... von der Rupfenen leinwath aber is der mehrere theil in Aynödt erbaut worden.« ali: »von heimbischen haus lainwath tishtuecher 17 sambt vier duzet deto tish salviet geshäzt zusamen 6 fl.« V inventarju pa ni navedenih nobenih statev. V obeh inventarjih sta navedena tudi predivo in sukanec, vendar pa kolovratov niso navedli. To utegne pomeniti, da so predenje in tkanje opravljali na kmečkih domovih (haus lainwath).

O skrinjah mizah ali posteljah, ki so popisane v obeh inventarjih, recimo, ne moremo trditi, da so značilni urbani predmeti, saj so navzoči tudi v kmečkih hišah, čeprav v skopem obsegu in izrazito v odvisnosti od materialnega položaja kmečkih družin (Baš, 1954, 128–135; Gomiršek, 2016, 298–303). Prav tako je povsem mogoče, da je bolj enostavne in poceni kose pohištva v Soteski izdelal anonimni mizar v graščinski mizarski delavnici, saj je imel za to na voljo kar nekaj orodja. Tudi diferenciranosti jedilnega pribora ali oblačilnemu videzu, na katerega sklepamo iz popisanih oblek, ne moremo vnaprej pripisati urbanosti. Bolj sta bila rezultat dvorno plemiškega kot mestnega habitusa. Meja in razkorak med podeželjem in mestom sta v svetu predmetov in dobrin sicer opazna, vendar sta včasih tudi precej zabrisana (Margairaz, 2013, 198–206). Zato urbanost vrste dobrin, ki so bile navzoče v bivalnem delu soteškega graščinskega sklopa, bolj kot s tipom predmeta ali njegovo funkcijo opredeljujem s kvaliteto, dragocenostjo ali ceno materialov ter z dizajnom, dovršenostjo izdelave, barvnostjo, modnostjo in s krajem izdelave. Z lastnostmi torej, ki pošiljajo sporočila o statusu, premoženju in okusu lastnika in se mimo svoje uporabnosti vpenjajo v mrežo pomenov, ki jih znajo v kulturnih in socialnih kontekstih obravnavanega časa dobro razbrati in so bistvena sestavina teh kontekstov (Douglas, Isherwood, 1996, 38; Sarti, 2002, 108; Smith, 2002 13–24). Za izdelavo takih predmetov je bilo potrebno znanje specializiranih domačih ali tujih mestnih obrtniških delavnic. Potreben pa je bil tudi kapital, ki ga v razpršeni podeželski obrti v splošnem revnega dolenjskega podeželja⁵² ni bilo na voljo. V skupino urbanih predmetov sodijo srebrnina, nakit, izdelki iz kositra, medenine in bakra, steklovina, ogledala, nekatere tkanine, obleke, oblazinjeno pohištvo, pisalne omare, knjižne omare, kosi namiznega perila, določena posteljna oprema, kosi orožja, knjige, slike in ure. Urbane so bile tudi tiste dobrine v soteški graščini, ki so se s posredovanjem profesionalnih mestnih trgovcev najprej udomačile v mestih in so se od tam preko različnih socialnih in gospodarskih kanalov razširile na podeželje, čeprav so bile v resnici kmetijski proizvod, recimo kava, sladkor, tobak ali čokolada. Za pripravo in uživanje teh dobrin so si lastniki soteške graščine priskrbeli specialne predmete, kot so kavne skodelice ali kotliček za pripravo čokolade. Med urbane prakse, čeprav spet ne izključno urbane, pa lahko prištevamo branje in pisanje ter igranje nekaterih iger. Med urbane prvine sodijo tudi ljudje, ki so bili navzoči v graščini in so opravljali mestne poklice. Ob smrti grofa Auersperga je bil tak tip človeka krojač Leonhard Geiger. Geiger je v delovni pogodbi, sklenjeni julija 1738 za dobo petih let in letno plačo 30 gld, označen kot »*hoffshneider*«. Tudi on si je tako kot vrtnar Turk, kočijaž Prehulič in predjezdec Divjak nadel livrejo, s katero mu je grof Andrej Dizma odkazal mesto v graščinskem socialnem kozmosu (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, 48, 206). Prav livreje, ki posameznika natančno uvrščajo v določeno skupino znotraj soteškega gospodinjstva, tudi jasno pokažejo, kako pomembno je bila za Auersperge zunanje znamenje statusa in (zapovedane) integracije v njihovo plemiško hišo. Skoraj zanesljivo pa je iz mesta prihajala varuška Konstancija Winkler, ki jo grofica Aurora Elizabeta Auersperg v svoji oporoki s konca septembra 1738 označi za »*frau Winkler*« (ARS, AS 308, II, lit. A, št. 24). Naslavljanje z gospo pač ni bilo namenjeno podeželskemu kmečkemu dekletu, temveč ženski drugačnega, meščanskega

52 O revnosti kranjskih kmetov govori že Valvasor (Valvasor, 1689, XI, 609).

družbenega statusa. Z gospo je, recimo, leta 1725 Franc Henrik pl. Raigersfeld v svojem dnevniku označil meščanko Knopper, ki se je v imenu baronice Erberg prišla pozanimat o Raigersfeldovih namenih v zvezi s petnajstletno baroničino hčerko Marijo Ano (Štuhec, 1999, 204, 210). V Lichtenbergovem času pa je bil v graščini morda vsaj občasno navzoč tudi frizer. V sobi zraven jedilnice je namreč ob postelji, omari za obleke, knjižni omari, točilni omari, stari mizi in šestih, z rdečim usnjem prevlečenih stolov stal usnjen stol za urejanje pričeske (*frisier sessel*) (ARS, AS, 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 9).

Ker se urbanost v soteškem graščinskem kompleksu pojavlja predvsem v bivalnem delu, velja najprej pokazati organiziranost in percepcijo stanovanjskega prostora. Nakazuje ga poimenovanja bivalnih prostorov v graščini.⁵³ Nekaterih poimenovanj zaradi pomanjkanja komplementarnih virov ni mogoče povsem razumeti⁵⁴, vendar pa je povsem jasna delitev prostorov po družbenem statusu, starosti in spolu prebivalcev, medtem ko je specialna funkcija prostora izrecno zapisana samo pri dveh bivalnih prostorih, spalnici in jedilnici. Iz inventarjev tudi ni mogoče natančno ugotoviti, kje je bil kakšen prostor glede na dvonadstropno vertikalno strukturo stavbe, sklepati pa je mogoče, da so bile sobe za služinčad v pritličju.⁵⁵ Primerjava opreme enako imenovanih prostorov pokaže, da so Lichtenbergi v Sotesko prinesli svoje stvari in prostore opremljali po svoje, čeprav je del pohištva ostal v graščini tudi po zamenjavi lastnikov. Sama struktura stanovanjske opreme pa je tipološko in funkcionalno ostala enaka.

Socialno razplastenost v graščini nazorno prikažeta oba inventarja. A vsak na svoj način. V Auerspergovem so poimensko navedeni zaposleni, ki jim je bil grof še dolžan zaostala plačila. Poleg že omenjenih lovca, ptičarja, vrtnarja, krojača, kočijaža in predjezdeca je dolgoval denarni delež plače (*lidtlohn*) še dvema ženskama. Prej omenjena varuška (*kindfrau*) Konstancija Winkler je za 30 gld na leto prišla v službo že pred letom 1738, ko je umrla Auerspergova druga žena Aurora Elizabeta (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 205), in je skrbela za njene tri otroke, rojene v letih od 1733 do 1735. Najbrž pa se je ukvarjala tudi z mlajšimi od petih grofovih otrok iz prvega zakona, ki so bili še živi

53 Prostori je dokaj dobro mogoče rekonstruirati za leto 1758, za leto 1743 pa so postelje naveden posebej, prav tako je v tem inventarju oprema nekaterih prostorov navedena skupaj (*In den untern zimmern*). Večina prostorov je v obeh inventarjih imenovana enako, nekatera poimenovanja se razlikujejo. Imenujejo se lahko po osebi, ki je bila v sobi, po funkciji, po starosti, po kakšni značilnosti (recimo poletna soba), ali po položaju in hiši. V inventarju iz leta 1743 je imenovanih 11 bivalnih prostorov, v inventarju iz leta 1758 pa osemmajst. Poimenovanja so v vseh plemiških bivališčih sredi 18. stoletja oblikovana po zelo podobnih principih (Štuhec, 2009, 207–210, 225; Štuhec, 2011, 371–372).

54 Ker je bila v graščini kapela, je dovolj razumljivo, zakaj se leta 1758 ena soba imenuje soba frančiškanov, druga soba, soba v duhovniškem stolpu, oziroma zakaj leta 1743 en grajski stolp imenujejo stolp kapucinov. Verjetno so se v graščini občasno zadrževali kapucini in frančiškani. Slednji morda šele po letu 1743. Prav tako je verjetno, da se leta 1758 zdravnikova soba tako imenuje zato, ker je v njej kdaj bival kak zdravnik in je to na prebivalce graščine naredilo tak vtis, da so potem bivanju poimenovali sobo. Paradajzerjev stolp iz leta 1743, ki je 15 let pozneje degradiral v Paradajzarjevo sobo, pa je večji problem. Z Rudolfom Paradajzerjem so bili nekdanji lastniki Gallenbergi namreč v sporih zaradi odvzetega sena, odvzete svinje in požganega plota, požganih križa, priprošnjega znamenja in hrasta (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 43–48, 159; fasc. 39a, lit. L, št. 68, 15–19). Zanimivo je tudi poimenovanje Auerspergova soba v Lichtenbergovem inventarju. Morda je bila to soba pokojnega grofa Andreja Dizme.

55 Glej spodaj.

in so vsaj nekaj časa živelci v Soteski v obdobju, ko je bil grof med letoma 1731 in 1738 poročen z drugo ženo in se je z družino po letu 1733 z Mokric preselil v Sotesko. V letih drugega grofovega zakona sta Izabela Rozina, rojena leta 1714, in tri leta mlajši Niclas zlezla iz najstniških let, Izabela Rozina pa tudi iz domače hiše, potem ko se je leta 1736 poročila z grofom Barbom. Tri leta pozneje pa se je poročila tudi sedemnajstletna Ana Marija (Preinfalk, 2005, 565). Konstancija Winkler je v Aurespergovem gospodinjstvu uživala višji status, kljub tem, da je njen letno plačilo zneslo manj kot letno plačilo lovca in vrtnarja. Kot smo že videli, jo grofica imenuje gospa, ko v svoji oporoki omenja pet žensk, ki so v času njene dolgotrajne bolezni skrbele za njo (ARS, AS 308, II., lit. A, št. 24) in jim zato zapušča denarna volila. Winklerjevi je namenila 50 gld. Za isto letno plačilo kot Winklerjeva, za 30 gld, je delala tudi Ana Marija Andorfer, soberica (*camer jungfrau*) grofice Aurore. Andorferjeva je prišla v Sotesko za Božič leta 1737 in je najbolj pozrtvovalno stregla bolni grofici, ki je umrla jeseni naslednjega leta. Grofica ji je v oporoki, zapustila veliko vsoto 150 gld (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, 48, 205; AS 308, II., lit. A, št. 30).⁵⁶

Lichtenbergov inventar iz leta 1758 pa družbeno hierarhijo na gradu opredeljuje s poimenovanjem prostorov. Loči prostore gospode in prostore služinčadi in uslužbencev. Inventar navaja gosposko spalnico (*in herrschaftl: schlaffzimmer*), pa tudi obokano sobo grofice (*in der frau graffin Ihren gewölb*), ki pa ni rabila bivanju temveč hrambi stvari. V gosposki spalnici je bil osrednji predmet seveda postelja. Posteljnino so sestavliali plevnica in žimnica, pernica, dva vzglavnika, polnjena z zimo in z vzglavnik, polnjen s perjem. Postelja je bila prekrita s pregrinjalom iz modrega porcolana. Istega materiala in iste barve je bila tudi prevleka za posteljni venec in prevleka za dekorirano vzglavno posteljno končnico »mit blauen bauteln(?) garniert«. V sobi sta bili tudi dve dobri pisalni omari z vložki (*mit eingelgter arbeit*). Nočna mizica, prekrita s staro preprogo, in dve manjši mizici, prekriti z usnjem, sta bila kosa odlagalnega pohištva, sedežno pohištvo pa so sestavliali usnjeni kanape in šest enakih usnjeni stolov. V prostoru sta bili tudi igralna mizica in zelena španska stena. Na steni je viselo ogledalo, okenske špalete sta krasila dva para obrabljenih belih platnenih zaves, okna pa zastirala dva para tesno na okno prilegajočih se zelenih zaves (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 5–6). Čeprav je bila soba namenjena spanju in nočni zasebnosti ali pisjanju, je bila tudi prostor omejene družabnosti. V njej je bilo mogoče sprejeti in posaditi nekaj ljudi in igrati družabne igre. V opremi tudi takoj zasledimo tudi tiste prvine, ki smo jih opredelili kot urbane, torej kot proizvode mestnega gospodarstva: žimnico v postelji, blago posteljnega pregrinjala, pisalni omari, tapecirane stole, ogledalo, špansko steno, kanape in igralno mizico. Verjetno pa je bila tudi sama postelja izdelek mestnih mizarskih mojstrov.

Služabniki so bivali ločeno po spolu. V dveh sobah za dekle (*mentsher zimmer*) so stale tri postelje, vse opremljene s posteljnino, v sobi lakajev (*in laquay zimmer*) so popisali tri postelje, pripravljene za spanje, in eno posteljo brez posteljnine (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 9, 22–23). Svojo sobo je imela tudi gospodinja (*In beschliesserin zimmer*) (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 23–24), ki je skrbela za nemoteno odvi-

56 Od ostalih treh je Evi Lokar zapustila 50 gld, Katri Andorfer in Luciji Markovč pa po 25. gld.

janje gospodinjskih del (Habjan, 2016, 88). Mizarjeva soba (*In tischler zimmer*) je bila pravzaprav kombinacija delovnega in bivalnega prostora, saj si je postelja s plevnico in dvema vzglavnikoma, polnjenima s plevi, delila prostor z dvema skobeljnikoma, žago, obliči, dleti, brusilnim kamnom, prižemami ter mizarskim orodjem, ki ga popisovalec Vermati ni mogel popisati, ker ni imel ključa omare, v katero je bilo orodje zaklenjeno (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 20–21). Posebno, povsem opremljeno sobo (*in der verwaltery*) je imel tudi neimenovani oskrbnik. V sobi sta bili dve postelji prekriti z zeleno oziroma rdečo odejo. V eni je bila le slaminjača, v drugi pa poleg slaminjače tudi žimnica in dva vzglavnika. Oblekam je bila namenjene navadna omara za obleke s predali, sedenuš šest starih usnjениh stolov in en leseni stol. Dve mizi, velika in manjša, ter stara kredenca z železnim okovjem so omogočale pisanje ter pripravo in uživanje hrane. Nekaj slik ter že omenjena stara stenska uro so polnili stene sobe, ki je s prav tako že omenjeno omaro za spise imel tudi funkcijo delovnega prostora (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 21–22). Vse navedene sobe razen ene sobe za dekle so bile zelo verjetno v pritličju.⁵⁷

Generacijsko in starostno strukturo pa razkrivajo poimenovanja, kot so: otroška soba (*in dem kindts zimmer*), dekliška soba (*in dem jungfrau zimmer*), ki ju najdemo v obeh inventarjih in soba gospodične (*in dem freyle zimmer*), ki navedena v Auerspergovem inventarju in je verjetno pripadala leta 1743 dvajsetletni Ani Mariji (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 159–162; fasc. 39a, lit. L, št. 69, 2, 4). Prav tako v inventarju najdemo otrokom namenjene predmete. V graščinski jedilnici je leta 1758 stala otroška mizica (*ein kindt tischl*), ki kaže na vključenost otrok v družinski dogodek in prilagajanje predmetov, ki so s tem dogodkom povezani, otroški velikosti. V otroški sobi so ob štirioglati mizi, pokriti s staro strogano preprogo, manjši mizici, prav tako pokriti s staro strogano preprogo, dveh navadnih omarah, skrinji, treh z usnjem prevlečenih stolov stale tudi zibka in postelja z varovalno zaporo (*gespörte pethstätt*), prekrita s strogano turško preprogo. Funkciji sobe je bila prilagojena tudi stenska dekoracija. Pet slik, uokvirjenih v pozlačene kovinske okvirje, je prikazovalo prizore iz Jezusovega otroštva: Beg v Egipt, Marijino obiskanje, Jezusovo rojstvo, Jezusovo obrezovanje in Jezusov obisk jeruzalemskega templja (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 159–162; fasc. 39a, lit. L, št. 69, 2).

Številne predmete, ki smo jih predvsem zaradi kraja izdelave opredelili kot urbane, so popisovalci našli in popisali v graščinski jedilnici. Jedilnica, velik prostor s štirimi okni, na katerih so leta 1758 viseli širje pari obrabljenih zaves iz navadnega platna (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 159–162; fasc. 39a, lit. L, št. 69, 7), je bil prostor, ki ni bil namenjen le plemiški družini, temveč tudi obiskovalcem. Da je bila graščina zbirališče lokalne in tudi širše plemiške elite, smemo sklepati na podlagi števila postelj. Trideset postelj je precej presegalo število postelj, potrebnih za stalne prebivalce gradu.⁵⁸ In postelje za

57 Navedena poimenovanja so iz Lichtenbergovega inventarja iz leta 1758. V Auerspergovem iz leta 1743 nobeden od teh prostorov ni poimensko naveden. Navedene pa so spodnje sobe (*in denen untern zimmern*). Da ena soba za dekle ni bilo skupaj z ostalimi prostori za služinčad, lahko sklepamo, ker je navedena pred otroško sobo.

58 Med letoma 1733 in 1743 je družina Andreja Dizme štela od šest do deset članov. Število družinskih članov se je spremenjalo zaradi dveh smrti in dveh porok (Preinfak, 2005, 163, 565). Družina grofa Lichtenberga pa je štela sedem članov. Glede na naveden in zgoraj predstavljene podatke o služabnikih in uslužbencih, h

goste so bile potrebne, saj so zaradi počasnosti potovanja obiskovalci morali prespati v graščini. Ko so zadnjega maja leta 1744 v Soteski sestavili poročno pogodbo med Wolfom Niclasom Auerspergom, sinom Andreja Dizme, in grofico Marijo Terezijo Lichtenberg, je svoje podpisa poleg ženina in neveste pristavilo še pet grofov in ena grofica (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 65, 20–21). Ker so vsi podpisniki razen neveste in njenih staršev prihajali iz krajev, ki so bili toliko oddaljeni od Soteske, da ni bilo mogoče v enem dnevu priopotovati tja in se vrniti na domači grad,⁵⁹ so seveda morali prespati v Soteski.

Osrednji predmet v jedilnici je bila jedilna miza. V času Wolfa Sigmunda Lichtenberga sta bili v prostoru dve štirioglati, ki ju je bilo mogoče povečati, »worzu die vergrösserungs fliegel«, v času Auerspergov ena sama velika. Povečati mizo pomeni prilagoditi njeno velikost številu ljudi, ki so sedeli na desetih, z rdečim usnjem tapeciranih stolih, in s tem uravnnavati udobje. Poleg teh dveh miz in že omenjene otroške mizice je bila leta 1758 v prostoru še ovalna miza, od sedežnega pohištva pa dva lesena kanapeja in zofa, tako da se je družba, zbrana pri obedu potem lahko razdelila v več manjših skupin. Shrambno pohištvo je zastopala velika kredanca, v prostoru je stala tudi velika pisalna omara z medeninastim okovjem. Na stenah je viselo sedem portretov nekdanjih lastnikov Gallenbergov, prostor pa je osvetljevalo osem pozlačenih stenskih svečnikov (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št 69, 6–7).

Prav enaka struktura pohištva je bila v jedilnici tudi v času, ko je bil lastnik grof Auersperg: ob jedilni mizi še ovalna miza, usnjen kanape in 12 usnjениh stolov ter kredanca (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 154–155). Na veliko mizo so, v Auerspergovem času, postavili hrano v srebrnem, kilogram težkem, 60 gld vrednem jušniku, na štirih srebrnih pladnjih, ki so tehtali skoraj 3 kg in pol in v štirih znotraj pozlačenih loncih, vrednih 208 gld. K vsakdanji normi vedenja pri mizi je sodil srebrn pribor »zum täglichen gebrauch«, servirna žlica, solnica, sladkornica, dve krožnika za čokolado, manjši namizni nastavek in 47 gld vredni gorilnik (»reschout«). Gorilnik, prenosno grelno telo na žareče oglje, ki je omogočil pripravljanje toplih napitkov stran od ognjišča (Pardailhé-Galabrun, 1988, 291), je bil sredi 18. stoletja med kranjsko plemiško elito redka inovacija (Štuhec, 2009, 242). Glavni kos namizne scenografije v Soteski pa je bil veliki 251 gld vredni namizni nastavek, ki je bil last grofove prve žene (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 17–25). Prinesli so ga s prejšnjega bivališča, z Mokric, in tja so ga po prodaji Soteske Lichtenbergom enako kot »rechaut« in nekatere druge kose srebrnine spet vrnili. Zato ga najdemo v inventarju lastnika Mokric grofa Wolfa Niclasa Auersperga (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 65, 7–8).⁶⁰ Od srebrnih predmetov so na mizo postavili tudi več parov namiznih svečnikov in

katerim je treba prištetи vsaj še kuharja ali kuharico – grof Gallenberg, ki je bil lastnik Soteske pred grofom Auerspergom, se v nekem pismu sinu pritožuje, ker ga je zapustil slabovidni kuhar (Štuhec 2009, 163) – ocenjujem, da je bilo vsaj 10–12 postelj več, kot so jih zasedali stalni prebivalci.

59 Ženin, ki je že leto prej prodal Sotesko svojemu bodočemu lastniku, je prihajal z Mokric, njegovi priči Aleksander Auersperg s Šrajbarskega turna, svak Jobst Vajkard Barbo pa z Doba v Straži. Nevestina priča Jožef Viljem Barbo je prišel iz Luknje, druga priča Pavel Sigmund Thurn Valsassina pa iz Radovljice (Smole, 1982, 133, 491, 273, 407).

60 Iz tega inventarja tudi izvemo za vrednost tistih predmetov, ki so bili last prve žene Andreja Dizma in zato leta 1743 niso bili ocenjeni.

namizno uro. Ob 30 gld vredni namizni uri je čas, abstraktni, mestni čas, odmerjala še velika, 60 gld vredna stenska ura (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 149).⁶¹ Pri Auerspergih so za umivanje uporabljali tudi dva srebrna umivalnika z vrčema. Prav tako veliko je bilo namiznega perila. Ob prtih, brisačah in servietah iz domačega platna za vsakdanjo uporabo so ob pomembnejših priložnostih mizo pogrnili z enim od sedmih damastnih prtvov in priložili damastne serviete. Tudi kositrno posodje je bilo mestni proizvod. Osemnajst skled in 72 krožnikov so označili kot »real shiessl«. Četrtino dražji kositer, iz katerega so bili na način srebrnine izdelani dva jušnika, širje umivalnik in vrči, so popisovalci opredelili pa kot »englishes« (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 138–140).

Miza Lichtenbergov je bila opremljena z istimi tipi predmetov, čeprav je bila precej manj založena s srebrom. Ob številnih kositrnih krožnikih, kositnicah in skledah jim je bilo na voljo tudi 8 modnih oglatih skled (*modi shiessl*). Lichtenbergi so uporabljali veliko steklenih predmetov. V kredenci v jedilnici so hranili kozarce za vodo in za vino iz brušenega stekla. Nekateri med njimi so imeli pozlačene okrasne sestavine, nekateri so bili posebej označeni kot kozarci Rosoli (*Rosoli gläser*). Stekleni so bili tudi vinski vrči iz brušenega stekla in steklenici za olje in kis. Tako diferenciran jedilni pribor in posodje kot razlikovanje med kozarci namenjenimi za različne pihače, kažejo specifično vedenje pri mizi, ki zahteva vednost o tem, kdaj uporabiti ta, kdaj pa kakšen drug predmet. Na mizo so postavili tudi skodelice za kavo, ki so jo kuhalili v bakrenem kotličku. Čokolado pa so pripravljali v pločevinastem kotličku (*Cicholade kessel*). Dodali so ji sladkor in iz vrčka za mleko (*milchkanne*) dolili mleko (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 25–27, 43). Tako sta zakonca Lichtenberg v majoličnih kavnih skodelicah, izdelanih v ogrskem Holiču, proizvodom suženjskega dela iz oddaljenih krajev, primešala dolenjsko mleko, namolzeno na par deset korakov oddaljeni pristavi.

Sistematična navzočnost urbanih prvin materialne kulture, ki se tako jasno pokaže v povezavi različnih predmetov in dobrin ter njihove rabe na jedilni mizi, je v soteški graščini prevladujoča tudi v drugih funkcionalnih sklopih. Najbolj v oblačilnem sistemu in z njim povezanim oblačilnim videzom. Popisani oblačilni fond Auerspergove druge žene Aurore Elizabete so sestavljeni krila, obleke, predpasniki, ovratne rute in avbe. Čeprav so bile nekatere obleke ponošene, so bile vse sešite po takratni modi (*sakh kleid*, *kandush kleid*) iz uvoženih materialov kot so svila, žamet, atlas ali gros de Tours v široki barvni paleti od rumene, rožnate in rdeče preko zelene, olivne in pepelnate do črne. V njenem oblačilnem fondu je bila med drugim tudi garnitura nizozemskih čipk, ki so bile ocenjen na 150 gld (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 124–131). Oblačila in oblačilni videz grofice Auersperg so se tako po materialu kot po kroju in barvi bistveno ločili od oblačilnega videza žensk iz graščinske okolice. Kmečke ženske so se oblačile bistveno drugače (Baš, 1992, 140–142).

Še eno bolj kot ne urbano prvino, ki je graščino ločila od podeželskega zaledja, katerega neodtujljivi del je sicer bila, velja omeniti. Branje in pisanje. Knjižna omara v Auerspergovih spalnici, dve pisalni omari s pozlačenim okovjem v tako imenovani

61 Naveden vrednosti predmetov so pomembne tudi za primerjavo z mezdami soberice, kočijaža, vrtnarja, guvernante, lovca in ptičarja.

poletni sobi in srebrni pisalni pribor grofa Auersperga prav tako kot stara pisalna omara v jedilnici, dobra pisalna omara v spalnici in nova knjižna omara v sobi zraven jedilnice, ki so navedene v Lichtenbergovem inventarju (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 18, 156; fasc. 39a, lit. L, št. 69, 6–7), opozarjajo, da je bila graščina v Soteski eden od redkih otokov bralne kulture in pismenosti na pretežno zelo slabo pismenem podeželju. Res pa je, da knjig v Soteski ni bilo veliko. V Auerspergovih knjižnicah je bilo 36 knjig pretežno v nemščini in latinščini. Med njimi najdemo geografska atlase, konverzacijski leksikon, Valvazorja, opis znamenitosti Evrope in nekaj verskih knjig (ARS, AS 307, fasc. 3, lit. A, št. 48, 115–121). Modernih idej v njegovi knjižnici ne zasledimo, vendar je vednost, ki je v njih, zelo različna od praktične, ustno posredovane, tradicionalne, počasi se spreminjajoče vednosti podeželja. V Lichtenbergovem soteškem inventarju pa knjig skoraj ni (ARS, AS 307, fasc. 39a, lit. L, št. 69, 44). Lichtenberg je svojih 50 knjig v nemščini, latinščini, francoščini in italijanščini hrani v ljubljanskem stanovanju. Med njimi so bila tudi dela Moliera, Locka, Goldonija in Rousseauja (ARS, AS 307, fasc. 39a/LJ, 5–12).

SKLEP

Analizirano empirično gradivo obej inventarjev utemeljuje tezo o soteski graščini kot podeželsko mestnem kulturnem hibridu, kjer se je v nosu grofa Wolfa Sigmunda Lichtenberga vonj dišeče čokolade pomešal z vonjem po kravjem gnoju, in omogoča diskusijo o njej. Pred nadaljevanjem razmisleka o tej tezi pa je treba dodati, da Soteska ni bila nobena izjema. Vse kolikor toliko sistematično raziskane kranjske podeželske graščine v zgodnjem novem veku kažejo hibridnost, ki se je pokazala v Soteski, kljub temu da je slovensko zgodovinopisje zgodnjega novega veka ta koncept do zdaj uporabilo samo enkrat (Štuhec, 2014, 588). Prav tako moramo poudariti, da so bile podeželske graščine kljub svojemu že navzven vidnem odstopanju od okolice neodtujljiva sestavina podeželja. Že na tem mestu pa spomnimo, da plemstvo ni bilo edini prevodnik mestnih kulturnih prvin na podeželje. To vlogo so prav tako igrali župniki in krošnjarji. In tudi podeželsko kmečko prebivalstvo ni bilo zgolj pasivni, statični objekt, mimo katerega je šla zgodovina. Kmetje so prodajali na mestnih trgih in so v skladu s svojimi finančnimi zmožnostmi tam nabavlali stvari in jih prinašali na podeželje. Zato tudi inventarji kranjskih svobodnikov kažejo predmete, ki so bili mestni proizvod (Baš, 1954, 128–132). Poleg tega je del kmečkega prebivalstva prebival v podeželskih graščinah, ali delal v njih in bil v stiku z materialno kulturo družbene elite. In končno ne smemo pozabiti, da je bilo tudi v kranjskih mestih veliko podeželskih prvin, kot so vrtovi, kokoši, svinje in krave ter z njimi povezana opravila, glasovi in vonjave. Tudi v Ljubljani, edinem kranjskem urbanem središču, ki je v 18. stoletju izpolnjeval demografski kriterij za mesto, 2000 prebivalcev (Zeller, 2012, 24), sta ob eni najlepših baročnih stavb v mestu, v hiši tajnika reprezentance in komore Johana Antona pl. Puechenthala, mukali krava in telica (ARS, AS 307, fasc. 37, lit. P, št. 48, 98). Tako se nosu grofa Lichtenberga tudi v njegovem v tej hiši najetem ljubljanskem stanovanju ni bilo mogoče izogniti vonju dišeče čokolade pomešanim s kravjim gnojem. Ob tem pa se prav na koncu lahko vprašamo: ali je sploh kakšen družbeni pojav, ki ni vsaj malo hibriden?

Razpravo posvečam pianistu prof. Janku Šetincu, svojemu spoštovanemu klavirskemu učitelju v letih 1972–1978 na Nižji in Srednji glasbeni šoli v Mariboru, ob njegovi 85-letnici.

ON THE SMELLS IN THE NOSE OF COUNT LICHTENBERG. THE MANOR HOUSE OF SOTESKA IN THE 18TH CENTURY AS A CULTURAL HYBRD

Marko ŠTUHEC

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškrčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: marko.stuhec@ff.uni-lj.si

SUMMARY

The author analyses two different types of sources which both refer to the manor house of Soteska. The first source is *The Topography of Lower Carniola*, a manuscript written in the last decade of the 18th century by Franc Anton von Breckerfeld, a well educated Carniolian nobleman. In this typical narrative source Breckerfeld presented castles and manor houses of the region. Among them he paid quite a lot of attention to the manor house of Soteska. First he described the lonely ruins of the old castle. The remains, situated on a steep rock over the river Krka in the middle of a dark oak forest, were overgrown with ivy and overflowed by ducks, vultures and crows. Then Breckerfeld contrasted this rather scary image with the description of the new manor house, built by the end of the 17th century in a much more pleasant place. Breckerfeld mentioned beautifully cultivated vineyards, fields, pastures and meadows, two watermills, a saw-mill, brickworks and a quarry. Then he went on to describe the splendid building, inner courtyard, garden and park. In the interior of the building Breckerfeld's attention was attracted by a beautifully arranged fireplace with two fountains in the forms of a winged horse and a dolphin at each side. The fireplace was located in the »sala terrena« and was made in the »italian art«. Breckerfeld also mentioned a billiards table in the adjacent room. The analysis of Breckerfeld's narrative reveals economic, aesthetic, religious and residential components and functions of the manor house and indicates a combination of agrarian and non-agrarian, rural and urban, peasant and noble, foreign and regional elements. Therefore the author defines the manorial complex as a cultural hybrid and identifies the noble owners of the manor house as promoters of the hybridization process.

In order to support his thesis the author scrutinizes probate inventories of two owners of the manor, which listed objects found on the premises. The analysis of the inventories of count Auersperg from 1743 and count Lichtenberg from 1758 shows the same components and functions of the manor house from a different angle and in a much more detailed, terse and concrete way than the Breckerfeld's narrative. The manorial complex was a big production unit. It combined growing cereals, breeding live-stock, viticulture, hunting and fishing with the basic transformation of the agrarian produce such as grinding of grain

or production of wine in order to meet demands of their inhabitants (15–18 people) and to commercialize the agrarian surplus on the regional market. The analysis of the objects found in the residential part of the manor house reveals a great quantity of diverse urban commodities. They largely predominated in the interior of the dining room, living rooms and bedrooms as well as in the cupboards, wardrobes and beds or on the tables of the aristocratic owners. The urban commodities comprised jewelry, differentiated tableware made of silver, pewter, glass or majolica, majolica vessels for coffee and chocolate, pieces of table linen and bedding, books in different languages, paintings, clothing of the owners etc. They were characterized by the preciousness of the material, value, design, etc., and by the fact that they were produced by skilled craftsmen in specialized town workshops.

Although both types of sources show the interpenetrating of the rural and urban elements in the Soteska manor house and the role of the noble owners in the cultural transfer it is necessary to point out that the nobility were not the exclusive transmitters of urban commodities to the countryside. On the other hand it should be noted that the Carniolian towns exhibited quite a lot of rural characteristics. So, the aroma of coffee and the smell of manure blended in the nose of count Lichtenberg in Soteska as well as in his rented flat in Ljubljana.

Keywords: Soteska, manor house, probate inventory, rural-urban cultural hybrid

VIRI IN LITERATURA

- ARS, AS 307** – Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Zbirka zapuščinskih inventarjev, Deželnega sodišča v Ljubljani (AS 307).
- ARS, AS 308** – ARS, fond Zbirka testamentov Deželnega sodišča (AS 308).
- ARS, AS 730** – ARS, fond Graščinski arhivi: Dol (AS 730).

- Baš, A. (1954):** Hišna oprema svobodnikov na Kranjskem v 17. in 18. stoletju. Slovenski Etnograf, VI–VII, 121–138.
- Baš, A. (1992):** Oblačilna kultura na Slovenskem v 17. in 18. stoletju. Ljubljana, DZS.
- Burke, P. (2016):** Hybrid Renaissance. Culture, Language, Architecture. Budapest, New York, CEU Press.
- Clark, P. (2009):** European Cities and Towns 400–2000. Oxford, Oxford University Press.
- Corbin, A. (2014):** La douceur de l'ombre. L'arbre, source d'émotions, de l'Antiquité à nos jours. Paris, Flammarion.
- Dibie, G. (1999):** Etnologija spalnice. Ljubljana, *cf.
- Douglas, M., Isherwood, B. (1996):** The world of Goods. Toward an Anthropology of consumption. London, New York, Routledge.
- Duchhardt, H. (2003):** Europa am Vorabend der Moderne 1650–1800. Paderborn, München, Wien, Zürich, Ulmer.
- Gestrin, F. (1986):** Gospodarstvo na Slovenskem in Vojna krajina. Zgodovinski časopis, 40, 4, 413–421.
- Gomiršek, T. (2016):** Gospodarska, socialna in kulturna zgodovina kmečkih družin v Goriških Brdih v predmarčni dobi. Doktorska disertacija. Koper, UP, FHŠ.
- Golec, B. (1999):** Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja. Doktorska disertacija. Ljubljana, UL, FF, Oddelek za zgodovino.
- Habjan, H. (2016):** Bivalna kultura družbenih elit v Angliji in v Habsburških deželah v 18. stoletju. Magistrsko delo. Ljubljana, UL, FF, Oddelek za zgodovino.
- King, M. (2003):** The Renaissance in Europe. London, Lawrence King Publishing.
- Kos, D. (1994):** Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajeskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselbin do konca 15. stoletja. Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni center SAZU.
- Kos, D. (2004):** O melanholiji, karierizmu, nasilju in žrtvah. Tržaška afera Gallenberg 1740. Koper, Založba Annales.
- Kos, D. (2014):** Prodane neveste baron Raigersfelda ali ženitno posredništvo v predstavah poznobaročnega svetovljana. Acta Histriae, 22, 2, 327–344.
- Kučan, A. (2016):** Vrtovi kot konstrukcije realnosti. V: Orsenna, E.: Portret srečnega človeka. André Le Nôtre 1613–1700. Ljubljana, *cf, 143–173.
- Künisch, J. (1999):** Absolutismus. Göttingen, Vaandenhoeck, Ruprecht.

- Landwehr, A., Stockhorst S. (2004):** Einführung in die Europäische Kulturgeschichte. Köln, Wiemar, Wien, Ferdinand Schöning Verlag.
- Margairaz, D. (2013):** City and Country: Home, Possessions, and Diet, Western Europe 1600–1800. V: Trentman, F. (ur.): The Oxford Handbook of Consumption. Oxford, Oxford University Press, 192–210.
- Makarovič, G. (1995):** Slovenci in čas. Ljubljana, Krtina.
- Mal, J. (1925):** Breckerfeld. V: Cankar, I., Lukman, F. K. et al. (ur.): Slovenski biografski leksikon. Knj. 1. Ljubljana, Zadružna gospodarska banka, 57.
- Meyer, A. (2010):** Die Epoche der Aufklärung. Berlin, Akademie Verlag.
- Melissantes, J. G. (1715):** Neu eröffneter Schauplatz denkwürdiger Geschichte, auf welchem die Erbauung und Verwüstung vieler berühmter Städte und Schlösser, Bergfestungen, Citadellen und Stammhäuser in Deutschland presentiert ist. Th. 2. Frankfurt, Leipzig.
- Montanari, M. (1998):** Lakota in izobilje. Ljubljana, *cf.
- Pardailhé-Galabrun, A. (1988):** La naissance de l'intime. 3000 foyers parisiens XVIIe–XVIIIe siècles. Pariz, PUF.
- Preinfalk, M. (2005):** Auerspergi. Po sledah mogočnega tura. Ljubljana, Založba ZRC-SAZU.
- Preinfalk, M. (2014):** Kranjska je pravi vrt plemstva. Plemstvo in plemiške družine v Slavi vojvodine Kranjske. v: Weiss, J. (ur.): Studia valvasoriana. Zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre des Herzogthums Crain v slovenski jezik. Ljubljana, Zavod dežele Kranjske, 565–581.
- Otorepec, B. (1991):** Stari grad pri Novem mestu in njegovi lastniki. Dolenjski zbornik 1990. Novo mesto, 62–91.
- Rosseaux, U. (2006):** Städte in der Frühen Neuziet. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Sarti, R. (2002):** Europe at Home. Family and Material Civilization 1500–1800. New Haven, London, Yale University Press.
- Schiviz von Schivizhoffen, L. (1905):** Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain. Gorica, Selbstverlag des Verfassers.
- Schmale, W. (ur.) (2003):** Kulturtransfer. Kulturelle Praxis im 16. Jahrhundert. Wien, Studien Verlag.
- Schott, D. (2014):** Europäische Urbanisierung (1000–2000). Eine umwelthistorische Einführung. Köln, Weimar, Wien, Böhlau.
- Simoniti, P. (1994):** Apes Academicae. V: Gantar, K. (ur.): Academia Operosorum: zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 47–60.
- Smith, W. D. (2002):** Consumption and the Making of Respectability. New York, London, Routledge.
- Smole, M. (1982):** Graščine na nekdanjem Kranjskem. Ljubljana, DZS.
- Stopar, I. (2000):** Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Dolenjska – prva knjiga. Porečje Krke. Ljubljana, Viharnik.

- Štuhec, M. (1999):** »Ah, ljubi bog, kako bi si bil mogle umisljati, da si mi jo bil namenil!« Ta veseli dan, ali Raigersfeld se ženi. V: Mihelič, D. (ur.): *Gestrinov zbornik*. Ljubljana, ZRC-SAZU, 203–217.
- Štuhec, M. (2009):** Besede, ravnanja in stvari. Ljubljana, Založba Slovenske matice.
- Štuhec, M. (2011):** Plemstvo in plemiška bivalna kultura v kranjskih mestih v prvi polovici 18. stoletja. V: Mlinar, J., Balkovec, B. (ur.): *Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino. Urban Elites in the Middle Ages and the Early Modern Times between the Alps, the Adriatic and the Panonian Plain*. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 355–386.
- Štuhec, M. (2014):** »... welche meisten theil zerissen ist denen freylen zu täglichen noturf hervorn gelassen worden.« *Kranjsko plemstvo in njegove stvari*. V: Weiss, J. (ur.): *Studia Valvasoriana. Zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu die Ehre des Herzogthums Crain v slovenski jezik*. Ljubljana, Zavod Dežela Kranjska, 583–610.
- Tschop, S. S., Weber, W. E. J. (2007):** *Grundfragen der Kulturgeschichte*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Unetič, I. (2016):** *Kultura vrtov. Oblikovanje zelene površine v Ljubljani od sredine 18. stoletja do zgodnjega 19. stoletja*. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Valvasor, J. V. (1689):** *Die Ehre des Herzogthums Krain*. Nürnberg.
- Valvasor, J. V. (2011):** *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga*. Faksimiliran natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu. Ljubljana, Valvasorjev odbor pri SAZU.
- Vilfan, S. (1954):** Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (XVI.–XIX. stoletje). *Zgodovinski časopis*, 8, 1–4, 27–86.
- Weigl, I. (2000):** Matija Persky. Arhitektura in družba sredi 18. stoletja. Magistrska naloga. Ljubljana, UL, FF, Oddelek za umetnostno zgodovino.
- Weigl, I. (2003):** O francoski grafiki, loparjih in grofičinem strelovodu. Oprema in funkcija dvorca Dornava v 18. stoletju. V: Ciglenečki, M. (ur.): *Dornava. Vrišerjev zbornik*. Ljubljana, Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 180–249.
- Zedler, J. H. (1731–1754):** *Grosses vollständiges Universallexicon aller Wissenschaften und Künste*, Bd. 8. Halle.
- Zeller, O. (2012):** *La ville moderne. XVIe–XVIIIe siècle*. Paris, Seuil.
- Zwitter, Ž. (2014):** Okolje na Kranjskem v 17. stoletju po Slavi vojvodine Kranjske. V: Weiss, J. (ur.): *Studia Valvasoriana. Zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu die Ehre des Herzogthums Crain v slovenski jezik*. Ljubljana, Zavod Dežela Kranjska, 611–702.
- Žvanut, M. (1994):** Od viteza do gospoda. Ljubljana, Viharnik.
- Žvanut, M. (2006):** Okus Jošta Jakoba grofa Gallenberga. V: Jerše, S. (ur.): *Med srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik*. Ljubljana, ZRC-SAZU, 211–243.

NARRAZIONI E PRATICHE POLITICHE ANTISLAVE A TRIESTE TRA CITTÀ E CAMPAGNA (1850–1871)

Francesco TONCICH

Eberhard-Karls-Universität Tübingen, SFB 923 "Bedrothe Ordnungen", Keplerstrasse 2,
 72074 Tübingen, Germania
 e-mail: francesco.toncich@uni-tuebingen.de

SINTESI

L'articolo prende in considerazione la comparsa di discorsi e pratiche politiche antislave a Trieste tra il 1850 e il 1871. Esamina alcuni esempi della libellistica di lingua italiana e i verbali del Consiglio della città di Trieste durante gli anni '60 dell'Ottocento. Inoltre, mette in collegamento gli eventi locali a Trieste (la crisi del porto franco e la comparsa dei due partiti nazionali triestini) con fattori a livello austriaco-imperiale e internazionale: lo scopo è di comprendere il tema dell'antislavismo a Trieste in un contesto più generale, evitando precedenti interpretazioni storiche di segno etnocentrico. Oltretutto, l'analisi della dicotomia mentale tra città e campagna si è rivelata cruciale per questa interpretazione.

Parole chiave: antislavismo, Trieste, città-campagna, porto franco, era costituzionale, rappresentanza politica

ANTI-SLAVIC NARRATIONS AND POLITICAL PRACTICES IN TRIESTE BETWEEN CITY AND COUNTRYSIDE (1850–1871)

ABSTRACT

The article looks into the emergence of Italian-language anti-Slavic discourses and political practises in Trieste between 1850 and 1871. I examined some examples of Italian-language essays and the minutes of the Trieste's city council in the 1860s. Therefore, I put in connection the local events in Trieste, like the crisis of the free port and the rise of Trieste's two national parties, with factors on Austrian imperial and international level: the aim is to understand the main topic in a more general context, avoiding previous ethnocentric historical interpretations. Moreover, the analysis of the mental dichotomy between city and countryside revealed to be crucial for this interpretation.

Keywords: Anti-Slavism, Trieste, city-countryside, free port, constitutional era, political representation

INTRODUZIONE

Il presente saggio tenta di dare un contributo riguardo a un tema ben poco indagato dalla storiografia passata: l'antislavismo italiano nel Litorale austriaco (argomento ancora oggi particolarmente intricato e complicato da diverse e opposte letture storico-politiche etnocentriche di un unico spazio multilingue e multietnico). In particolare, l'ideologia e la pratica politica dell'antislavismo vengono lette attraverso la chiave di lettura della divisione mentale tra la città e il territorio rurale di Trieste. Il saggio si sviluppa in quattro parti: la prima parte collega l'analisi delle fonti successive ad alcuni filoni teorici e metodologici della storiografia attuale; la seconda parte funge da introduzione generale ad alcuni ambiti della situazione storica triestina tra gli anni Cinquanta e Settanta dell'Ottocento; le ultime due parti prendono in considerazione, in primis, lo sviluppo dell'ideologia antislava nella sua prima fase attraverso l'analisi di alcuni esempi dalla produzione libellistica di lingua italiana (sia nel Regno d'Italia sia nella Trieste asburgica), e, successivamente, l'utilizzo di tale ideologia come prassi politica dei partiti di maggioranza locali attraverso l'esame dei verbali delle sedute del Consiglio comunale triestino.

LA GEOGRAFIA DELLA CONTRAPPOSIZIONE – ALCUNE LINEE GUIDA TEORICHE E METODOLOGICHE

Nell'evoluzione della storiografia di lingua italiana relativa a Trieste e alla regione del *Österreichisches Küstenland / Avstrijsko Primorje / Venezia Giulia* si può riscontrare, a partire dalla seconda metà dell'Ottocento, la presenza di alcuni “fili rossi”. Lo storico Giorgio Negrelli ha individuato nel mito dell'autonomia municipale triestina uno dei temi principali della storiografia di lingua italiana sulla storia di Trieste (Negrelli, 1978). Il mito della sovranità cittadina giocò un ruolo centrale sia nell'ideologia e nell'attività delle forze politiche della media borghesia di Trieste, sia nella successiva produzione storiografica locale italiana (Verginella, 2008). La “retorica dell'autonomia” fu coniata, già agli albori del XIX secolo, come reazione alla perdita, nel 1813, dei privilegi del ceto patrizio triestino a favore del rafforzamento del centralismo statale austriaco e del ceto cosmopolita dei commercianti dell'emporio triestino di recente formazione (Schiffrer, 1978, 53). A partire dalla concessione imperiale del nuovo statuto autonomista della città di Trieste nel 1850, il mito dell'autonomia cittadina divenne la base ideologica centrale per lo sviluppo del modello identitario della media borghesia triestina, in particolare dell'élite politica liberal-nazionale e della storiografia locale di lingua italiana: non a caso, tra gli anni Sessanta dell'Ottocento e la prima guerra mondiale, la politica triestina liberal-nazionale di segno autonomista contava tra i suoi esponenti anche alcuni storici dilettanti (come per esempio Attilio Hortis, Silvio Benco, Giuseppe Cobol, Attilio Tamaro, Mario Alberti), che imposero una propria visione storiografica politicizzata e nazionalizzata della storia triestina e dell'area altoadriatica (Negrelli, 1978, 10–11).

Accanto al mito autonomista, il paradigma della contrapposizione tra spazio urbano e spazio rurale in un territorio comune multietnico e plurilingue trovò la sua centralità nel processo di formazione della tradizione e dell'identità cittadina di Trieste come

“isola italiana nel mare slavo”. Marta Verginella ha già messo in luce il perdurare di tale modello interpretativo di lungo periodo nella storiografia di lingua italiana su Trieste e il Litorale. A partire seconda metà del XIX secolo, questa interpretazione servì a sostenere e a legittimare la supposta predominanza politica, economica e culturale dell’“elemento italiano cittadino” sulla “campagna slava retrograda” (Verginella, 2008, 779–781). La dicotomia moderna tra spazio urbano e spazio rurale, corrispondente alla contrapposizione tra civiltà e barbarie, è riconducibile all’ideologica gerarchizzazione degli spazi storicamente multietnici del litorale adriatico nord-orientale che si era formata alla fine dell’epoca moderna (nella seconda metà del Settecento) nell’Europa occidentale (Wolff, 1994; Verginella, 2008, 788; Ivetić, 2014).

Negli ultimi decenni la storiografia internazionale ha già iniziato a mettere in discussione questo paradigma interpretativo dello spazio geografico triestino basato su modelli etno-geografici fissi e binari. I cosiddetti *post-colonial studies* e, in particolare, la nozione di *spatial turn*¹, hanno permesso di mettere in luce la complessità di questo territorio. In questa prospettiva, lo spazio è definito da “mappe mentali” (*mental maps*), spesso in contrapposizione tra loro. Inoltre, citando lo storico Jürgen Osterhammel, lo “spazio”, proprio come – e forse più del – “tempo”, è un concetto mutevole e sfuggente. Particolarmenete soggetto all’esperienza umana e a precisi accadimenti storici, lo spazio è più plasmabile del tempo: “Raum ist formaber als Zeit” (Osterhammel, 2009, 130).

La relativizzazione della divisione in due sfere culturali e nazionali ben definite e contrapposte (città-campagna, italianità-slavità, civiltà-barbarie) di spazi multilingue e spesso etnicamente misti fornisce la possibilità di osservare e analizzare, da una nuova prospettiva, fenomeni come la sovrapposizione e l’amalgamazione di identità di varia natura (non esclusivamente politiche e sociali), la porosità dei confini tra gruppi geografici, politici e sociali², nonché comportamenti di *national indifference* (Zahra, 2010) o *situational ethnicity* (van Rahden, 2008, 89–93). Per quanto riguarda il periodo prima della cosiddetta “cristallizzazione” nazionale, risulta particolarmente difficile, se non persino impossibile, tracciare un’esatta mappatura “nazionale”, perlomeno secondo categorie nazionali assolute, e questo persino per gli *opinion makers* borghesi stessi (Kirchner-Reill, 2012).

Già nel 1912 Angelo Vivante aveva posto l’attenzione sull’esistenza nel Litorale di due fenomeni di diversa natura che sfuggivano alle rigide interpretazioni nazionalistiche. In primo luogo, l’esistenza di una forte porosità tra i vari nuclei politici dell’arena

-
- 1 Per *spatial turn* si intende un nuovo approccio teorico e metodologico all’interno delle scienze umanistiche, che segue il trend generale dei cosiddetti “studi postcoloniali”, e che utilizza il concetto di “spazio” come paradigma interpretativo in sede di analisi delle fonti (Bachmann-Medick, 2006, 284–328).
  - 2 Per quanto riguarda la creazione, la mutazione e il dissolvimento di confini, sia fisici che mentali, nel ristretto spazio del Litorale austriaco, non si deve aspettare la grande rottura dell’anno 1918: come già Angelo Vivante notò nel 1912, e negli ultimi decenni storiche come Sabine Rutar hanno puntualizzato, già nel periodo precedente alla prima guerra mondiale, tra il 1848 e il 1918, si assiste a tali processi. Ad esempio, il rimodellamento della struttura del porto franco triestino e la sua successiva soppressione nel 1891 portarono a importanti cambiamenti nei rapporti etnico-nazionali nell’area triestina, nonché delle “mappe mentali” dello spazio urbano (Rutar, 2003, 25).

triestina: sul piano politico, il cambio di schieramento da parte di attori politici locali (in particolar modo tra il partito liberal-nazionale filoitaliano e quello conservatore austro-filo) non era un’eccezione, rimarcando così una prassi piuttosto comune di flessibilità politico-nazionale, persino nei decenni della maggior contrapposizione nazionale. Negli anni Sessanta dell’Ottocento, ad esempio, era consueta, durante le elezioni comunali, la presenza di candidati comuni nelle liste elettorali sia del partito liberale che di quello conservatore (Vivante, 1984, 94 ss.). Anna Millo ha sottolineato come, negli anni Sessanta, le differenze di campo tra il partito liberale filoitaliano e quello lealista fossero ancora minime, mentre i due schieramenti condividevano, seppure con modalità differenti, “il tessuto comune di cultura e di esperienze” da cui entrambi derivavano una concezione politica liberale, eredità derivante dall’epoca dell’emporio del secolo precedente, che significava quindi il riconoscimento e la difesa della Costituzione imperiale e delle libertà civili (Millo, 2002, 186). In secondo luogo, rispetto alla composizione etnica del Litorale, gruppi di popolazioni etnicamente e linguisticamente miste, non ancora nazionalizzate e persino non classificabili secondo paradigmi etnocentrici, perlopiù stabilite nelle zone periferiche attorno ai maggiori centri urbani litoranei, furono categorizzate da Vivante con i termini “ibridismo rustico” e “ibridismo urbano” (Vivante, 1984, 180)³: tali popolazioni miste, che spesso svilupparono identità plurime e mutabili a seconda della situazione concreta, divennero negli ultimi tre decenni del XIX secolo uno dei principali target delle politiche dei partiti nazionali per il controllo dello spazio sociale e politico, mentre le zone periferiche furono percepite come terreno fertile per la diffusione dell’idea nazionale attraverso politiche linguistiche ed educative, volte alla creazione di differenze e di confini (Sluga, 2001, 17)⁴.

Allo stesso tempo, tale processo di produzione di differenze culturali a livello provinciale e di parallelizzazione delle società locali secondo linee etnico-nazionali sempre più demarcate fu favorito (se non proprio innescato) dal processo stesso di riorganizzazione politico-amministrativa del centro imperiale viennese a partire dal *Neoabsolutismus* e, in maniera ancora più accentuata, dall’apertura della fase costituzionale nel 1860. Lo stesso stato centrale austriaco, grazie al supporto delle scienze statistiche, etnografiche, storiche e linguistiche, iniziò una politica di classificazione delle varie popolazioni della Monarchia (si pensi alle prime categorizzazioni e rappresentazioni linguistico-etnografiche delle diversità culturali nell’impero condotte da Karl von Czörníg già negli anni ’50 dell’Ottocento), che prese spesso forma come una vera e propria creazione di differenze etnolinguistiche (Nikočević, 2006). Questo processo fu definito da Gerald Stourzh chiaramente come una “etnicizzazione della politica” dell’impero (“*Ethnisierung der Politik*”), che culminò con il riconoscimento dell’equiparazione legale di un numerus clausus di

3 Sulle problematiche categorizzazioni statistiche ed etnografiche nel secondo Ottocento nell’area triestino-istriana si veda: von Czörníg, 1857, VII; Nikočević, 2006; Johler, 2012.

4 “The different languages and dialects of the Littoral and Trieste, their mixed and hybrid forms, threw into stark relief the difficulties of distinguishing absolute national differences, of matching national and racial typologies with the people they saw and the languages to which they listened, of setting on one version of a language as definitive of the national identity of a population, and of deciding which nationality was sovereign in that territory.” (Sluga, 2001, 17).

nove lingue ufficialmente riconosciute nella *Dezemberverfassung* del 1867 e l'utilizzo del concetto moderno di “*langue parlée*” / “*Umgangssprache*” per l'organizzazione dei censimenti decennali a partire dal 1880, che si rivelò essere particolarmente problematico nella realtà mitteleuropea (Brix, 1982; Stourzh, 2011).

Grazie all'analisi critica del paradigma tra città e campagna, può essere inoltre ripensata e reinterpretata la gerarchizzazione nelle dinamiche tra centro e periferia (von Hirschhausen, 2015, 274). All'interno dello spazio geografico triestino, le zone urbane periferiche, insieme alle loro popolazioni spesso etnicamente “ibride”, divennero paradosalmente centrali nel processo di costruzione di mappe mentali etnocentriche, come spazi polivalenti: da un lato furono visti e usati come zone di scontro, nel tentativo di tracciare confini chiari attraverso prassi politiche e culturali; dall'altro, furono percepiti e vissuti come promessa di espansione per entrambi gli schieramenti nazionali in campo (Verginella, 2008, 780). In uno spazio geografico compatto, ma fortemente differenziato etnicamente, come quello del territorio attorno a Trieste, si svilupparono “identità multiple di confine”, nelle quali anche altre “identità trasverse” giocarono un ruolo importante (come la provenienza regionale, il lavoro, l'appartenenza sociale, la cultura, la religione, il genere), le quali a loro volta diedero vita a interessanti risultati attraverso intrecci e sovrapposizioni, non solamente a carattere locale.

Accanto all'importanza della lingua, della cultura e dell'acculturazione, la questione del controllo dello spazio ricoprì un'importanza cruciale nella creazione di una società “immaginata” degli “italiani di Trieste”, del loro rivendicato predominio politico e culturale e della loro presunta continuità storica. Sulla questione del controllo del territorio s’imperniò la successiva ideologia nazionale e irredentista italiana. In tale senso il discorso antislavo e il processo assimilatorio, di italianizzazione dell’“Altro”, divennero la pietra di volta del discorso identitario nazionale italiano nel Litorale austriaco, inteso spesso persino come atto performativo di auto-determinazione dello stesso elemento parlante italiano, cioè di auto-eliminazione di propri elementi “esterni”, considerati come minacciosi e impuri per la determinazione del proprio “Io” nazionale⁵. In tal senso andrebbe letta la definizione dell’“Italianità” di Trieste proposta da Scipio Slataper su “La Voce” nel 1910: “un’italianità mista e malsicura; un’italianità che deve continuamente italianizzarsi [...]” (Slataper, 1954, 62).

UN EMPORIO IN CRISI, UNA CITTÀ IN CERCA DI NUOVE IDENTITÀ

Gli anni Sessanta dell'Ottocento rappresentarono un periodo particolarmente rilevante per la storia di Trieste e del suo territorio contiguo: il decennio dopo la conclusione del *Neoabsolutismus* segnò un passaggio fondamentale di svolta, durante il quale si

⁵ Sulla centralità delle pratiche performative nel processo di costruzione di identità, come pure sulla natura fortemente flessibile e in continuo divenire dell'identità stessa, si veda: Hall, 2011. Recentemente Pieter Judson ha notato quanto le politiche dei vari partiti e movimenti nazionali nella Monarchia asburgica fossero dirette piuttosto ad eliminare le forme di ambiguità e incoerenza all'interno degli stessi gruppi nazionali (Judson, 2014).

delinearono le linee guida dei processi politici, sociali ed economici che definirono, nella loro complessità, la realtà triestina fino alla prima guerra mondiale (Cova, 2000, 1935). Jože Pirjevec, inoltre, ha constatato come proprio la cesura tra gli anni Cinquanta e Sessanta dell’Ottocento fu centrale per lo sviluppo della propaganda antislava nel Litorale austriaco (Pirjevec, 2009, 5). A partire da questi indizi storiografici, merita, a mio avviso, gettare un rapido sguardo alle evoluzioni principali della realtà triestina tra la fine della “rivoluzione di maggio” (1848–1849) e l’inizio dell’era costituzionale nella sua forma dualista (1861–1868).

L’inizio della “fase costituzionale” nella Monarchia asburgica, in seguito alla concessione della *Oktöberverfassung* nel 1860 e all’apertura del nuovo *Reichsrat* a Vienna nel 1861, significò un’importante apertura per i diritti di rappresentatività politica nell’impero, che ebbe come conseguenza, a livello locale, l’entrata nell’arena politica triestina dei due partiti politici liberal-borghesi, accanto al già presente partito lealista conservatore: nel 1861 il partito liberal-nazionale, espressione politica della media borghesia cittadina di lingua e cultura italiana, e nel 1865 il partito dei “*Narodnjaki*”, la rappresentatività politica dell’emergente classe media liberale di lingua e cultura slovena⁶. Tale processo fu inserito nella più generale tendenza alla diversificazione, interna alla società triestina, e alla politicizzazione dell’opinione pubblica durante e dopo la svolta della rivoluzione di marzo (1848–1849) (Cattaruzza, 2002, 173).

Sarebbe riduttivo appiattire la creazione dei due maggiori schieramenti politici nel Consiglio comunale triestino (per lo meno fino all’avvento del partito socialista triestino) a un semplificato processo di *national building*, secondo schemi teleologici ed etnocentrici, che, partendo da posizioni essenzialistiche, presuppongono a priori l’esistenza indiscussa di gruppi etnico-nazionali chiusi e definiti in se stessi. Pure altri fattori determinanti portarono, a mio avviso, ad una bipolarizzazione monopolizzatrice dei discorsi e delle pratiche della vita politica cittadina nel secondo Ottocento. La storiografia italiana “canonica” ha considerato la propaganda antislava nel Litorale austriaco come una “logica” reazione delle élites triestine, goriziane e istriane di lingua italiana al “risveglio nazionale” slavo. Dietro a questa visione faziosa e semplificatoria, che presuppone a priori l’esistenza di un’identità “italiana” di Trieste, agirono sicuramente fattori storici ben più profondi e generali, che misero in crisi non solo la struttura economica e sociale precedente dell’emporio triestino, ma anche quella della classe media cittadina, che si andava via via politicizzando. Il tutto deve, per l’appunto, essere inserito in una congiuntura storica politica di modificazione della struttura economica e sociale di Trieste e contemporaneamente di allargamento della partecipazione politica nell’Impero asburgico.

Un elemento fondamentale in tale contesto è rappresentato dall’inizio della crisi di stagnazione e di ristrutturazione dell’emporio triestino, situabile grosso modo, a fasi

6 Questa “nuova” media borghesia di lingua slovena non va confusa con quella rappresentata dai grandi magnati e commercianti parlanti sloveni dei decenni precedenti, che, emigrati dalle provincie contigue dalla seconda metà del Settecento, si insediarono nel emporio triestino, facendo fortuna e integrandosi appieno nel tessuto sociale, economico e culturale dell’alta borghesia triestina parlante sia italiano che tedesco. Si veda: Verginella, 2001.

alterne, tra il 1855 fino al 1891. Dopo aver vissuto la sua fase più dinamica e creativa nel primo Ottocento (Ara, Magris, 2007, 37), il regime di porto franco attraversò una crisi di lunga durata, conclusasi con la sua tardiva eliminazione nel 1891 e con la sua radicale ristrutturazione in porto di transito inserito in un sistema internazionale e intercontinentale di traffici commerciali e finanziari. Il porto franco triestino raggiunse il suo zenit attorno all'anno 1855, grazie ad una congiuntura economica del sistema austriaco ed europeo particolarmente favorevole, dovuta al ritorno di una certa stabilità politica a seguito dei tumulti del 1848–1849 (Vivante, 1984, 223; Rumpler, 1997, 324). La crisi cronica di stagnazione e riposizionamento conseguente mise in luce, da un lato, la natura artificiale del porto franco di Trieste, e dall'altro la sua inadeguatezza a stare al passo con i cambiamenti sempre più rapidi dell'economia e del nuovo assetto politico, non solo a livello imperiale, ma anche europeo. Lo sviluppo tecnologico dei mezzi di trasporto – il dimezzamento dei tempi di percorrenza delle tratte adriatiche dei vapori del Lloyd austriaco già negli anni Quaranta (Kirchner Reill, 2012, 30–38), il completamento della *Südbahn* nel 1857 (Artl, Gürtlich, Zenz, 2007) – e l'apertura di nuove rotte marine tra il Mediterraneo e gli altri mari – l'apertura del canale di Suez nel 1869 – portò ad una velocizzazione del commercio internazionale, che stava diventando sempre più intercontinentale.

Al contempo, la rivoluzione dell'ordine geopolitico europeo, attraverso la creazione degli stati unitari italiano e tedesco, diede un impulso per la creazione di due grandi spazi di mercato fortemente concorrenziali, in un periodo di incertezza economica interna allo stato austriaco – si ricordi le crisi di stagnazione cicliche, legate pure alle crisi geopolitiche e militari degli anni Sessanta, e il grande crac della Borsa viennese nel 1873: si stima, per esempio, che la creazione del Regno d'Italia nel 1861 comportò la perdita di quasi un terzo dell'intero export triestino, rendendo così il mercato italiano per un certo periodo ben più attraente di quello interno austriaco (Millo, 2002, 185). Inoltre, lo stato centrale austriaco, come pure altri attori privati “esterni” (secondo l'ottica triestina autonomista), iniziarono a giocare un ruolo sempre più importante a Trieste come finanziatori del processo di ristrutturazione e riposizionamento del porto triestino⁷: il “capitale internazionale” investito a Trieste proveniva soprattutto da banche viennesi, praghesi o dell'area tedesca del *Zollverein*. Questa penetrazione sempre maggiore del capitale “esterno”, e la sua sempre maggiore percezione nell'opinione pubblica triestina, mise chiaramente in crisi la tradizionale preminenza delle élites locali nel controllo della vita economica triestina, come pure il concetto stesso di autonomia cittadina (Andreozzi, 2003, 203–212).

Un altro punto di forte interesse, che non è stato finora ancora sufficientemente preso in analisi dalla storiografia, è rappresentato dagli influssi dell'annosa crisi del colera nel Litorale austriaco, in particolar modo sull'evoluzione demografica e socio-economica dell'emporio triestino. Infatti, la grande crisi colerica dell'anno 1855 (che Vivante indica

7 Dopo lunghe discussioni tra le élites economiche e politiche di Trieste e Vienna, nel 1865 furono approvati i lavori di ampliamento e ammodernamento delle infrastrutture portuali, lavori che iniziarono due anni dopo, nel 1867, e si conclusero appena nel 1883 (ritardati pure dalla grande crisi finanziaria dell'impero del 1873). Sin da subito tali ammodernamenti si rivelarono però obsoleti e inadeguati ad affrontare il flusso commerciale in crescita (Millo, 2002, 192).

come anno d'inizio della crisi del porto franco), che fu seguita da altre tre successive (1865–1867, 1873, 1886), rappresentò l'ondata più acuta e drammatica di un'epidemia che turbò e segnò profondamente la società locale dagli anni Trenta sino agli anni Ottanta del Diciannovesimo secolo (Cigui, 2008, 462, 470).

Una tale metamorfosi complessa e poliforme, che qui può venir solamente delineata con alcuni schizzi schematici, ebbe di sicuro forti ripercussioni sulla struttura sociale triestina, attraverso un marcato processo di differenziazione sociale e politica. Vorrei qui citare, come efficace sintesi, l'analisi di Daniele Andreozzi sulla crisi tra gli anni Cinquanta e Sessanta: “La frattura più ampia divideva proprio quanti riuscirono a mantenere un ruolo all'interno dell'area economica imperiale e quanti furono costretti ad arroccarsi nell'agone locale. Per questi la principale posta in gioco divenne quella della gestione del centro urbano e della sua municipalizzazione.” (Andreozzi, 2003, 206) L'élite commerciale cosmopolita (esemplificata da due dei più importanti capitalisti triestini, Pasquale Revoltella e Giuseppe Morpurgo), la quale era stata co-artecefa della grande fortuna di Trieste e del suo porto franco nella prima metà dell'Ottocento, si trovò di fronte alla necessità di ridefinirsi e ripensare la propria posizione nei nuovi circuiti commerciali e finanziari austriaci, europei e intercontinentali, in sempre più stretto contatto con le strutture dello stato centrale austriaco (Andreozzi, 2003, 203).

Maggior difficoltà di adattamento, in tale situazione di riduzione e rimodellamento del mercato lavorativo triestino, l'ebbe la classe media cittadina, nata e sviluppatasi attorno alle grandi società di navigazione e assicurative triestine dagli anni Trenta. La media borghesia triestina fu quella maggiormente colpita da tale crisi, e, contemporaneamente, il principale attore del processo di acculturazione e di politicizzazione dagli anni Quaranta (Millo, 2002, 209). Sarà proprio questa parte della borghesia locale che si raggrupperà attorno al programma politico liberale e autonomista comunale e svilupperà e userà poi sul piano della politica locale il primo nucleo della propaganda antislava triestina.

Volendo sintetizzare, le società borghesi triestine – efficacemente raggruppate da Anna Millo sotto la definizione di “élite del potere” (Millo, 1989) – si trovarono durante il passaggio tra gli anni Cinquanta e Sessanta dell'Ottocento, sotto diversi punti di vista, in una crisi strutturale, caratterizzata e fortemente influenzata da congiunture imperiali e internazionali in sempre più rapido mutamento, che portarono le classi medie triestine di lingua italiana e slovena alla ricerca di nuovi paradigmi ideologici di riconoscimento e di autolegitimazione. La nascita di un discorso antislavo rappresentò per la società medio-borghese cittadina uno dei fattori fondamentali di coagulazione e di ricerca identitaria politica e culturale attorno alla tradizione autonomista e all’”italianità” di Trieste (soprattutto dopo la guerra italo-austriaca del 1866), e, al contempo, di esclusione ideologica dell’”Altro” concorrenziale (Catalan, 2015, 40).

ANTISLAVISMI TRA L'ITALIA E LA TRIESTE ASBURGICA: SIMILITUDINI E DIFFERENZE

Secondo un'interpretazione di Jože Pirjevec, lo sviluppo dell'antislavismo nel Litorale austriaco fu una conseguenza riflessa, un transfer politico e ideologico “importato”

dall'accesa diatriba sulla questione del riassetto politico e amministrativo della regione sud-adriatica in Dalmazia negli anni 1860–1861, tra intellettuali e politici di lingua italiana di segno autonomista, e quelli di lingua serbo-croata (“illirica”), sostenitori del progetto politico del “Tiregno” croato (Pirjevec, 2009, 3–15). La cosiddetta “battaglia degli opuscoli” – principalmente tra, da una parte, i due autonomisti Niccolò Tommaseo e Vicenzo Duplancich e, dall'altra, l'annessionista Vinko Milić (Pirjevec, 1977, 186) – portò, da un lato, alla cristallizzazione culturale e politica di visioni stereotipate e negativizzanti verso gli “slavi” da parte italianofonica, presenti in nuce già in precedenza⁸, mentre, dall'altro, ebbe una forte risonanza non solo a Vienna, ma pure nel Litorale austriaco. Non è lo scopo di questo testo elencare le figure retoriche dell'ideologia antislava, le quali sono state più volte analizzate dalla storiografia recente (Collotti, 1999; Pirjevec, 2009; Kirchner Reill, 2012; Manenti, 2015; Catalan, 2015), ma piuttosto quello di toccare alcuni nodi che sembrano centrali per il processo di transfer politico-culturale tra la realtà dalmata e quella triestina, e per la sua concretizzazione come azione politica nella provincia e nella città di Trieste.

Che le annate 1860 e 1861 rappresentassero una svolta per il discorso politico locale e internazionale, non in ultimo luogo per l'ideologia antislava e il successivo irredentismo adriatico, lo conferma pure lo sviluppo della pubblicistica politica nel regno d'Italia riguardo alla questione della città di Trieste e dei territori nord-est adriatici. In particolare ci si riferisce qui alla tarda produzione libellistica di Pacifico Valussi. Non si vuole entrare nei particolari della problematica evoluzione ideologica del giornalista e politico friulano, dal periodo de “La Favilla” (dove Valussi, insieme a Niccolò Tommaseo, propugnò idee e progetti politici per una fratellanza e coabitazione italo-slava nello spazio costiero adriatico compreso tra Trieste e Ragusa/Dubrovnik), fino allo scivolamento verso posizioni che chiameremo “pre-irredentiste” durante gli anni Cinquanta e Sessanta⁹ – quella trasformazione ideologica di Valussi, che Angelo Vivante, ironicamente, attribuiva al “miracolo” dell’unità politica della penisola italiana (Vivante, 1984, 69). Tale tema è stato già affrontato sotto diversi punti di vista dalla storiografia¹⁰. Ciò che interessa in questo contesto è l'inizio di un discorso antislavo d'oltre confine, nel Regno d'Italia, che sicuramente fu influenzato dai dibattiti contemporanei in Dalmazia, e che ebbe una certa risonanza pure negli ambienti politici triestini. Dall'analisi discorsiva di tali libelli si possono riscontare alcuni punti di contatto e trasferimenti ideologico-culturali che

8 Nella fattispecie, ci si riferisce ai testi pubblicistici e giornalistici della generazione dei cosiddetti “favillisti” (soprattutto Pacifico Valussi, Francesco Dall’Ongaro, Niccolò Tommaseo), influenzati da teorie herderiane e interpretazioni esotiche sulle popolazioni slave, considerate come popoli di “buoni selvaggi” (Kirchner Reill, 2012, 67–68, 96).

9 Il termine “pre-irredentista”, qui utilizzato, si basa sull’interpretazione dello storico Angelo Ara riguardo alla nascita di un vero discorso irredentista, che è stato individuato da Ara negli scritti mazziniani dell’anno 1866, cioè nel contesto della guerra italo-austriaca che portò alla conquista del Veneto da parte italiana (Ara, 1987, 164). Inoltre si vuol essere cauti nell’uso del termine “irredentismo” per il periodo precedente alla fondazione del movimento “Associazione pro Patria irredenta” nel 1877, con il fine di evitare letture che possono retrodatare gli albori di tale ideologia secondo interpretazioni teleologiche, come ad esempio: Schiffrer, 1978.

10 Come studio esemplificativo sull’evoluzione ideologica e politica di Pacifico Valussi, si veda: Tafuro, 2004.

vennero a costruirsi in questi anni tra attori politici presenti nel Regno italiano e le nuove rappresentanze politiche e intellettuali liberali italofone dell'area nel nord-est adriatico.

Negli anni 1861 e 1871, cruciali per la politica europea internazionale (unità politica italiana e quella successiva tedesca), Pacifico Valussi pubblicò due importanti libelli sul ruolo che la neonata Italia avrebbe dovuto avere riguardo all'area adriatica, in particolare sulla questione di Trieste e l'Istria – questione vista come centrale per la sopravvivenza del nuovo stato italiano sullo scacchiere internazionale (Valussi, 1954; Valussi, 1871). Soprattutto il secondo testo, *L'Adriatico in relazione agli interessi nazionali dell'Italia* del 1871, risulta di maggior interesse: riprende, infatti, molte tesi già esposte nel suo testo precedente del 1861, *Trieste et l'Istrie. Leurs droits dans la question italienne*, rafforzandole e specificandole ulteriormente alla luce della nuova situazione politica internazionale. Nel 1861 la compagine statuale austriaca sembrava a Valussi ormai a un passo dallo sfacelo economico e politico, tanto che Valussi invitava i triestini e gli altri italiani “ancora soggetti alla dominazione dell’Austria” a prendere coscienza della crisi profonda in cui si trovavano (Valussi, 1954, 19, 72). Il giornalista politico friulano, nella mutata situazione internazionale dopo il 1866 e il 1871, considera invece con maggior preoccupazione il progressivo rafforzamento e riassetto dell’Austria, l’unità tedesca e il crescente movimento panslavo. L’Adriatico nord-orientale viene qui presentato ormai come il punto di collisione delle tre grandi “nazionalità” dell’Europa centro-orientale, l’italiana, la tedesca e la slava. Si rafforzano così, da un lato, il concetto del ruolo civilizzatore dell’“italianità”, e, dall’altro, quello del ruolo strategico di quest’area per l’Italia, presupponendo l’esistenza di “frontiere naturali” (Valussi, 1871, 29–30)¹¹, intese come baluardi contro sia il “*Drang nach Osten*” tedesco, sia i movimenti unitari jugoslavo e panslavo, sostenuti dalla Russia. Valussi riconosce l’impreparazione militare italiana, pure nei confronti dell’Austria, e propone quindi una politica economica e culturale forte dello stato italiano nell’Adriatico, richiamando la sua vocazione tradizionale di potenza marittima e civilizzatrice (Valussi, 1871, 9), contro “una strapotente Germania e la Slavia novella, atte a soffocare insieme sul Litorale ogni elemento italiano” (Valussi, 1871, 30).

In questo contesto ormai internazionalizzato (Klabjan, 2011), si affacciano nel discorso valussiano temi spiccatamente antislavi, accanto e in concomitanza a quelli antigermanici, sempre però presentati in una forma onnicomprensiva e vaga. Lo “slavismo” sudeuropeo, che nel testo del 1861 veniva tratteggiato ancora come una forma di inferiorità culturale e sociale, relegato alla campagna e desideroso solamente di essere assimilato al corpo dell’italianità locale¹², appare a Valussi nel 1871, invece, come una concorrenza sempre più pericolosa. Il cosiddetto “risveglio nazionale” slavo nella Monarchia asburgica appare ora ben più pericoloso, in quanto possibile concorrenza culturale e sociale al predominio italiano sostenuta dalla potenza zarista, che mira al controllo delle coste e degli spazi urbani dell’Adriatico orientale: “La Russia estende ormai la sua influenza

11 Già nel precedente testo, Valussi adoperò concetti come “civilisation latine”, “limites tracées par la nature”, “ligne stratégique” (Valussi, 1954, 23, 35–36, 42).

12 „Les Slaves épars dans une partie de la campagne, désirent, eux aussi, se confondre avec les Italiens, qu’ils estiment et dont ils se rapprochent de jour en jour“ (Valussi, 1954, 93).

sull’Arcipelago e sull’Adriatico” (Valussi, 1871, 64). In tal senso l’”emancipazione” nazionale degli slavi sulle coste adriatiche diventa una vera “usurpazione” economica e politico-amministrativa. In questo discorso si palesa l’influsso dei temi principali derivanti dalla sopra-citata “battaglia degli opuscoli” per la questione dalmatina, adattati alla situazione triestina, istriana e fiumana: Lubiana e Zagabria avrebbero già cercato, secondo Valussi, di “usurpare” il tradizionale predominio dell’elemento italiano a Trieste e a Fiume/Rijeka, come pure in Istria, Dalmazia e persino nel Friuli orientale – sempre con il beneplacito delle amministrazioni austriache (Valussi, 1871, 55).

Qui emerge una delle caratteristiche specifiche del discorso antislavo presente negli stessi anni anche nel gruppo politico medio-borghese triestino parlante italiano: il mito della doppia minaccia, slava, o meglio pan-slava, e quella (austro-)germanica, come due parti di uno stesso ingranaggio. Il ruolo degli “slavi” locali emerge qui sfuocato, non distinto, confuso in un’ottica di gioco tra grandi stati europei: gli “slavi” sudeuropei vengono quindi tratteggiati come popolazioni inferiori, pericolosi e incontrollati strumenti in mano a potenze internazionali, all’interno di una politica globale del “divide et impera” per il predominio dell’Adriatico (Collotti, 1999, 38). Il fatto però che Valussi indentifichi le concorrentziali borghesie nazionali slovene e croate con le città di Zagabria e Lubiana è di particolare interesse: il pericolo del sudslavismo risiede ormai nell’elevazione culturale e politica del nemico, non più facilmente assimilabile, e che, per converso, cerca di scalzare la predominanza italiana nei centri urbani costieri – come è già accaduto un anno prima, nel 1870, con la vittoria schiacciante della *Narodna stranka* alle elezioni per la dieta provinciale dalmatina. Nel frattempo però, attraverso questa simbolizzazione delle due città “slave”, lo “slavismo” triestino e istriano, in particolare l’esistenza di una borghesia slovena e croata locale, vengono fatti sfumare, e persino “delocalizzati”. Trieste e le città istriane, come pure Fiume, rimangono, in tale prospettiva, città puramente italiane, mentre lo slavismo, pericolosamente concorrentiale e aggressivo, viene “spostato” geograficamente verso altri centri urbani dell’entroterra, come per l’appunto Lubiana e Zagabria: in tal senso uno slavismo triestino e istriano, come elemento autoctono, culturalmente e linguisticamente sviluppato, che possa avere proprie rivendicazioni politiche, sociali e culturali, viene escluso a priori dal discorso.

Interessanti punti di contatto con tale discorso valussiano sono riscontrabili in un altro libello di lingua italiana, *Gli slavi e lo slavismo in Trieste. Dagli scritti d’un emissario russo*, pubblicato a Trieste da un certo G. E. Martelanz nel 1867, successivamente alla guerra austro-prussiano-italiana, nonché durante le difficili contrattazioni per l’*Ausgleich* tra Vienna e l’Ungheria. Il testo viene fittiziamente presentato come un diario personale, abbandonato e ritrovato in una locanda, non a caso, della periferia triestina, scritto da una spia russa al soldo di un comitato di San Pietroburgo in viaggio attraverso la Monarchia, con lo scopo di intercettare gruppi panslavi locali. L’agente si aspetta di trovare a Trieste una centrale del panslavismo sulla costa adriatica; ma, già al suo arrivo alla stazione ferroviaria, e in seguito esplorando la città, deve ricredersi: nessuno parla alcuna lingua slava, nemmeno i portantini alla stazione; al contrario, l’italiano risulta essere la lingua comune di comunicazione tra persone di varie nazionalità. Inoltre l’agente russo incontra per puro caso sul molo San Carlo uno “slavo” di estrazione sociale borghese, proba-

bilmente di origine slovena, il quale, durante un lungo discorso a quattrocchi nella sua abitazione privata, gli fa notare che a Trieste non vive nessun vero “slavo”. Qualora ce ne fossero di slavi a Trieste, essi si vergognano di parlare la loro lingua d’origine, preferendo piuttosto l’uso della lingua italiana. La popolazione triestina, multietnica, vive “in perfetta pace e armonia”, senza dover mostrare alcuna specifica appartenenza nazionale, mentre l’italiano svolge il ruolo di unico mezzo di comunicazione (Martelanz, 1867, 12).

Fin la gente slava di servizio, appena messo il piede sul territorio di Trieste, finge d’ignorare la propria lingua materna, e preferisce d’esternare i suoi sentimenti in italiano: in un italiano, che, a dir il vero, offende le orecchie e fa prender la fuga a chi abbia un po’ si senso estetico.

Quanti non v’ha qui Sloveni: mercanti, impiegati e sino scolaretti che non vogliono per niun conto sentir parlare la loro madrelingua e che rinnegano la propria nazionalità! – E così anche i nostri mandriani d’ambi i sessi e persino i cosiddetti Cicci che si recano qui per lo smercio dei loro prodotti, voglion servirsi e si servono esclusivamente della lingua italiana anche nel caso che il compratore li arringasse in islavo. (Martelanz, 1867, 13)

Il discorso sulla lingua italiana porta al tema centrale della propaganda antislava successiva, cioè l’”assimilazione spontanea”, che Valussi nel testo del 1861 chiama “la loi naturelle d’assimilation” (Valussi, 1954, 36), rafforzata nel testo di Martelanz tramite l’uso di verbi di volontà riferiti all’uso esplicito e consci della lingua italiana a Trieste, anche da parte di persone originariamente slave (es. “preferire”, “volere”). Inoltre, l’accento sul cosmopolitismo della città e del porto di Trieste, insieme a quello della tradizionale forza unificante della lingua italiana derivano chiaramente dal mito autonomista triestino. E proprio tale autonomia, come pure l’identità e la “nazione” triestine, basate sul comune uso della lingua e cultura italiana e intese come “spazi” d’aggregazione sociale, trovavano proprio nello slavismo, nella fattispecie nel panslavismo russo, un fattore di forte destabilizzazione e frammentazione. Lo slavismo viene presentato come un corpo esterno che cerca di introdurre il bacillo del sentimento nazionale nella città adriatica plurinazionale, dove, invece, in base al concetto del cosmopolitismo stesso, da decenni ogni nazionalità viene trattata allo stesso modo: Trieste sarebbe quindi un porto dedito solamente agli affari, un luogo d’incontro di molteplici nazionalità, sotto la protezione imperiale e grazie all’uso dell’italiano come lingua franca, come lo dimostrano le diverse bandiere delle varie navi attraccate – presenti tutte, tranne quella russa (Martelanz, 1867, 8–12). In tal senso, qui sembra palesarsi un’altra forma di antislavismo, diversa nell’approccio politico da quella di Valussi: pur condividendone alcuni temi fondamentali, questo libello non può essere accomunato a quelli valussiani “pre-irredentisti”, ma, facendo appello ai “veri patrioti” triestini contro le rivendicazioni panslave russe, si ricollega piuttosto al sentimento filomonarchico asburgico parlante italiano e all’identità della Trieste “urbs fidelissima”.

Nel passaggio degli anni Sessanta, il concetto del cosmopolitismo dell’emporio sembra quindi trovare un suo punto di svolta ideologico presso la classe media borghese triestina: l’italiano, come fattore d’integrazione sociale e culturale nella “società mag-

gioritaria” trova nell’antislavismo, durante la fase di crisi interna, un nuovo fattore tanto di autoidentificazione “al negativo”, quanto d’esclusione di una nuova forma alternativa di socializzazione e acculturazione. Lo “slavismo” a Trieste viene innanzitutto escluso dialetticamente dalla zona urbana, relegato chiaramente alla zona retrostante del Carso, “cui la natura trattò da matrigna”, contrapposto alla città produttiva e vitale (Martelanz, 1867, 3). Inoltre lo slavismo triestino viene inserito ideologicamente in un progetto ben più generalizzato ed esterno, nella fattispecie nel cosiddetto “panslavismo”. Lo scopo discorsivo è chiaramente quello di ridurre le forme di presenza culturale e sociale delle popolazioni slave locali (quali la pubblicazione del giornale locale *Primorec* e l’apertura delle *čitalnice*) a mere apparizioni sporadiche, di ben poco conto e non radicate nella società urbana triestina, mentre nel testo non si fa parola della rappresentanza politica slovena del territorio triestino in consiglio comunale. Queste prime espressioni culturali organizzate della popolazione slovena a Trieste sarebbero organizzate da pochi “esaltati” panslavisti, esterni al corpo cittadino, presentate discorsivamente come separate e ignorate dai “veri triestini”, i quali sono piuttosto intenti a condurre i propri affari (Martelanz, 1867, 11)¹³. Insomma, “lo Slavismo a Trieste – dal pari che il colosso russo – si erge sopra due piedi d’argilla!” (Martelanz, 1867, 13).

Un dato interessante da notare in questo testo, come pure nei due testi valussiani, sono l’uso dei termini “slavo” o “slavismo” e i riferimenti alla Russia e al movimento panslavo, come termini onnicomprensivi, generalizzanti, indici di una visione comune nella pubblicistica dell’Europa occidentale dopo le prime apparizioni di una volontà d’intesa e di fratellanza tra popoli slavi, come i vari congressi slavi a partire dal 1848 (si noti che il libello di Martelanz fu pubblicato nello stesso anno del congresso slavo di Mosca del 1867)¹⁴. Come la storiografia di lingua tedesca ha ben messo in luce, questi termini generalizzanti sono indici di un atteggiamento ambivalente verso i progetti di organizzazione e fratellanza linguistiche e culturali dei popoli slavi, come il “panslavismo” o l’”austroslavismo” (Wippermann, 1996; Skordos, 2014). Da un lato, la percezione e rappresentazione dell’unità slava fu ben più diffusa negli stati europei non-slavi, piuttosto che presso le comunità parlanti lingue slave (Skordos, 2014, 390): in tal senso il concetto di un’unione, linguistico-culturale o politica, serviva dialetticamente alla pubblicistica e giornalistica degli stati nazionali dell’”Europa occidentale” per scopi di auto-legittimazione in politica estera. Dall’altro lato, l’uso ricorrente di tali termini generici rimanda alla mancanza di una forte autodefinizione della stessa borghesia intellettuale e politica parlante sloveno dell’area triestina, la quale piuttosto si riconosceva, dal 1848 fino alla cristallizzazione nazionale degli anni Settanta dell’Ottocento, nel programma d’unione sudslava. Nella prima fase dei movimenti culturali e politici sloveni dell’area triestina, i termini in lingua slovena “*slovanski*” e “*slavjanski*” (“slavo”) furono utilizzati correntemente come sinonimi di “*slovenski*” (“sloveno”), sia nella stampa di lingua slovena, sia

13 Si veda il concetto del “primo dell’economia” proposto da Marina Cattaruzza nella sua interpretazione della società triestina emporiale del primo Ottocento (Cattaruzza, 2002).

14 Sull’uso di simili termini generalizzanti e negativizzanti in una prospettiva di lungo periodo, come per esempio il termine “allogeno” durante il periodo fascista, si veda: Collotti, 1999, 53.

nelle denominazioni dei primi circoli associativi (dallo *Slavjanski zbor v Trstu* del 1848 alla *Slavjanska narodna čitalnica* del 1861), i quali presentavano tra i propri membri figure illustri dello jugoslavismo (tra cui Juraj Dobrila), e riconoscevano, oltre allo sloveno, il croato o il serbo come lingue ufficiali (Verginella, 2001, 456–458).

L'ANTISLAVISMO COME IDEOLOGIA E PRASSI POLITICA TRA LA CITTÀ E LA CAMPAGNA

Esattamente nella prima fase della crisi di stagnazione dell'emporio triestino, si presentarono sulla scena politica locale, accanto al partito conservatore, i due moderni partiti, di segno liberale, quello liberalnazionale di lingua italiana nel 1860 e quello sloveno dei *narodnjaki* nel 1865¹⁵. Dopo la vittoria liberale alle elezioni del 1860 e 1862, nell'autunno 1865 il partito conservatore riottenne la maggioranza dei seggi del Consiglio comunale dopo il doppio scioglimento da parte del governo viennese dei primi due consigli liberali (il secondo nel 1865 per un atto considerato separatista). Ma, come già Vivante mise ben in luce, non esisteva ancora una chiara linea di demarcazione tra la frazione conservatrice e quella liberale: tali cambi dell'indirizzo politico di diversi schieramenti partitici sono da considerare in una dinamica ben più generale, inserita nella diatriba di lungo periodo tra il federalismo e il centralismo austriaci (Vivante, 1984, 95 ss.). Inoltre, rimane aperta alla storiografia un'analisi più puntuale sul significato del passaggio politico della rappresentanza del territorio triestino in Consiglio comunale nel 1865: in precedenza, per l'appunto, il territorio triestino fu rappresentato in sede comunale da Pietro Kandler, esponente politico proveniente pur sempre dal corpo cittadino parlante italiano, mentre, con la svolta delle elezioni locali del 1865, tale rappresentanza passò a Ivan Nabergoj, sindaco di Prosek/Prosecco, rappresentante bilingue e originario del territorio stesso.

Partendo dall'analisi dei verbali delle sedute del Consiglio della città di Trieste, emergono la creazione e l'utilizzo pratico politico di schemi mentali e ideologici di un discorso antislavo locale, che si palesa attraverso la contrapposizione tra città e campagna. Lo scopo di creare una differenziazione sempre più marcata rispetto ad un elemento sociale e politico, percepito come estraneo culturalmente e territorialmente, sembra fosse dettata da una volontà politica concreta dei partiti cittadini, in particolare del partito liberale, che iniziò ad autorappresentarsi come l'unica forza politica ufficiale in grado di proteggere quella “comunità autogovernata” sancita ufficialmente dallo statuto cittadino del 1850, e legittimata politicamente, linguisticamente e culturalmente dalla sua rivendicata continuità con la stessa cittadinanza triestina.

Come prima linea di demarcazione tra l'area urbana e quella rurale triestina, usata politicamente dal partito liberale, s'impone la questione della lingua d'uso delle scuole pubbliche. Già alla sesta seduta del nuovo “Consiglio provinciale e municipale di Trieste”, il 22 aprile 1861, fu lungamente discussa e approvata la proposta del consigliere

¹⁵ A mio avviso, rimangono però ancora da chiarire, da parte della storiografia, le modalità della formazione di questi due schieramenti politici, come pure le evoluzioni del partito conservatore e le interazioni con gli altri due partiti nazionali triestini.

liberale Machlig per la nuova regolamentazione delle lingue d'insegnamento nelle scuole comunali, ripartite geograficamente tra la città e la campagna secondo il principio della nazionalità maggioritaria presente sul territorio. L'intento del nuovo ordinamento, presentato come in linea con i principi generali contenuti nella nuova costituzione imperiale, mostrò il chiaro intento di conservazione dell'identità cittadina italiana, sia dal controllo della lingua tedesca, sia dalle rivendicazioni nazionali slovene. La proposta, votata non solo dai liberalnazionali, ma anche dal partito conservatore lealista (Millo, 2002, 186), impose l'italiano come unico vecolo linguistico d'insegnamento, mentre sul Carso fu concesso il bilinguismo. La regolamentazione segnò la chiusura verso proposte e progetti precedenti per l'istituzione di scuole bilingue pure nell'area urbana, non solamente da parte di parlanti sloveno – come quelle del funzionario di polizia Janez Blazir che, in un articolo sull'"Osservatore triestino", aveva proposto la creazione di una facoltà bilingue di legge, o dello stesso Pietro Kandler, sostenitore dell'apertura di una scuola agraria italiana e slovena a Trieste (Verginella, 2001, 460, 478; Vivante, 1984, 140n).

Egli [Machlig, n.d.a.] è d'avviso potersi concretare la motivazione nel modo seguente: "ritenuto che la nazionalità della città di Trieste e delle contrade suburbane è italiana; ritenuto che quella delle ville e del suo territorio è slava; ritenuto che l'istruzione e l'educazione per essere proficie debbano corrispondere internamente all'indole nazionale ed impartirsi nella lingua del paese ecc. ecc.

Il secondo ritenuto non crede abbia bisogno di giustificazione, perché è fatto notorio essere slave le ville. Ma quantunque sia pur fatto notorio che la nazionalità della popolazione di Trieste sia italiana, pure questa città dal 1849 al giorno d'oggi assiste allo strano spettacolo di vedersi qualificata e slava e tedesca. Per quanto possa essere sensibile a queste prove d'affetto di due diverse nazioni, Trieste non è in grado di aderirvi, ma sostiene d'aver nazionalità sua propria, ricca di tradizioni gloriose, nazionalità dichiarata illustre anche non a guari nel proclama del Podestà ai propri concittadini, e questa nazionalità essere l'italiana. (Verbali, 22. 4. 1861, 30–31)

La separazione chiara di due gruppi linguistici (eccetto quello parlante tedesco) e di due zone geografiche incompenetrabili viene postulata in tale discorso già in maniera essenzialistica, come un dato di fatto: "Se la slovenità delle ville territoriali è fuori d'ogni onorevole questione, vuol esserlo a ragione più forte l'italianità di Trieste" (Verbali, 22. 4. 1861, 31). In tale discorso politico e ideologico, il mito della continuità storica con Roma si lega con le moderne rivendicazioni di diritto e giustizia tra i popoli. Inoltre il richiamo alla legislazione imperiale in materia del riordino amministrativo secondo la discriminante linguistica rimanda al sopraccitato processo generale della "etnicizzazione della politica" dell'impero asburgico nella seconda metà dell'Ottocento (Stourzh, 2011).

Si può notare qui, infatti, uno scivolamento ideologico della rilevanza nell'uso della lingua italiana a Trieste: da lingua franca del cosmopolitismo triestino si passa alla lingua, da un lato, come fattore moderno di aggregazione della nuova realtà borghese cittadina, e, dall'altro, di demarcazione ed esclusione delle componenti borghesi concorrenziali, sia slovene del territorio triestino, che tedesche. Non a caso, l'anno 1849 viene letto, ideal-

mente, come l'entrata dell'idea nazionale nella minoranza slovena e la frammentazione della società cosmopolita di lingua italiana.

Ciò che balza all'occhio è, inoltre, la continua dialettica della differenziazione tra spazio urbano in senso stretto, italiano a priori, e il suburbio cittadino, volutamente rimarcato nella discussione consigliare e rivendicato con forza pure esso come italiano. Questo bisogno, soprattutto da parte liberalnazionale, di rimarcare l'"italianità" dei quartieri periferici della città, porta a ritenere plausibile che, già all'inizio degli anni Sessanta, esistesse, al di fuori del consiglio comunale, una diatriba sul controllo politico e culturale di quella fascia "ibrida" tra spazio urbano e rurale.

* * *

E proprio nella zona suburbana, sette anni più tardi, nel mese di luglio 1868, si arrivò ai primi scontri fisici nella sfera pubblica cittadina a Trieste. Il 10 luglio una manifestazione anticlericale fu organizzata da parte delle forze politiche liberalnazionali cittadine, contro il vescovo Jernej Legat e la Luogotenenza, accusata quest'ultima di sostenere la curia triestina. Due giorni dopo ebbe luogo una contromanifestazione di segno clericale, sostenuta dalle forze politiche slovene del territorio triestino, le quali sfruttarono questa occasione per poter sfilare per la prima volta in quanto formazione politica e nazionale nel centro urbano di Trieste (Cova, 2000, 1940). Il terreno di scontro locale fu rappresentato di nuovo dalla scuola pubblica, nella fattispecie dalla nuova politica scolastica sostenuta dal consiglio comunale liberalnazionale, e osteggiata apertamente dal vescovo (Winkler, 2000, 76). Al contempo, l'atmosfera politica cittadina era già ulteriormente surriscaldata dalle imminenti elezioni per il nuovo consiglio comunale e la dieta di Trieste, previste per il marzo dell'anno successivo. La contrapposizione aumentò di violenza, fino ad arrivare agli scontri fisici per le strade del quartiere periferico di Rojano tra il 12 e il 15 luglio 1868, in occasione dell'apertura di una nuova *čitalinica* (Winkler, 2000, 185–186). Ai violenti tafferugli, che portarono alla morte di due persone e a diversi feriti, prese parte pure la milizia territoriale / *okoličanski bataljon*, formata da sloveni del Carso triestino e guidata da ufficiali austriaci¹⁶.

La questione scolastica e della lingua d'insegnamento nelle scuole comunali, insieme all'apertura delle sale di lettura slovene e alla lotta contro le forze claricali, divennero quindi il terreno del primo scontro violento pubblico nell'area urbana triestina¹⁷. Non è un caso che tali fatti di violenza scaturirono esattamente durante la fase più acuta della più generale *Kultkampf*, la lunga contrapposizione tra il liberalismo e il clericalismo austriaci sul tema del concordato con la Santa Sede e sulle *Religionsgesetze*, che stava scuotendo la Monarchia, proprio a ridosso dell'entrata in vigore della nuova *Dezemberverfassung* del 1867 (Vocelka, 1978; Pirjevec, 2009, 11). In particolare, fu l'allocuzione di papa Pio IX del 1868 contro

¹⁶ I fatti del luglio 1868 a Trieste sono stati già analizzati da Josip Merkù: Merkù, 2002.

¹⁷ Resta ancora da chiarire, analizzando altri tipi di fonti, chi fossero realmente le persone implicate negli scontri, e se, soprattutto, avessero più o meno stretti contatti con le forze politiche presenti in consiglio comunale.

le nuove leggi austriache sulle libertà civili a causare la reazione indignata dell’opinione pubblica liberale e del Consiglio comunale (Millo, 2002, 187).

Questi episodi di sangue portarono a lunghi dibattiti in sede comunale: l’analisi dei verbali stenografici dei dibattiti mette in luce l’evoluzione di prassi discorsive e di azione politica da parte del partito di maggioranza, volte a consolidare il proprio predominio politico e sociale, non solo in consiglio comunale, ma anche nello spazio cittadino. Gli scontri furono innanzitutto presentati dalla compagine liberalnazionale come dei tragici incidenti, che scossero la cittadinanza dopo due decenni di pace (Verbali, 18. 7. 1868, 336). Francesco Hermet, il primo leader dello schieramento liberale cittadino (rinominato nello stesso anno “Società del progresso”), si erse come figura politica e morale carismatica, in grado, da un lato, di placare gli animi, e, dall’altro, di utilizzare questi fatti di violenza come occasione concreta per portare un cambiamento effettivo alla realtà politica cittadina: nella fattispecie per sciogliere la milizia territoriale, e, nel frattempo, per circoscrivere l’influenza della curia e del partito sloveno di minoranza sulla questione dell’educazione scolastica e sul controllo della municipalità.

Durante l’acceso dibattito comunale, il paradigma della contrapposizione tra città e campagna entrò di prepotenza nella discussione politica. Nei protocolli del consiglio comunale triestino, il termine “villico” compare costantemente, da parte dei consiglieri cittadini, utilizzato in un’accezione negativa e dispregiativa per indicare genericamente la popolazione rurale del contado cittadino e carsolino, al quale sono contrapposti idealmente la città e i suoi “cittadini” indifesi. Mentre il partito di maggioranza si erge a unica forza politica in grado di difendere l’ordine e la legge, la mancanza di sicurezza nella sfera pubblica e il senso d’isolamento della cittadinanza, da un lato, consolida il mito della “congiura austriaco-slava”, e, dall’altra, legittima la pratica politica di rafforzamento dell’autogoverno e dell’autodifesa della popolazione cittadina (Verbali, 14. 7. 1868, 327–329; 17. 7. 1868, 331–333; 18. 7. 1868, 335–337).

Egli [Francesco Hermet, n.d.a.] pur riconoscendo la legalità e la necessità della repressione, intende che questa venga fatta a norma di legge, e previe le prescritte ammonizioni, il che, secondo la voce pubblica ed i racconti di molti testimoni oculari degni di fede, non sarebbe avvenuto, ma anzi risulterebbe dalle apparenze, essere opinione generale della popolazione, che gli organi dipendenti dalla Polizia, compresa la milizia territoriale, si fossero fatto lecito di percuotere e ferire colle loro armi, non già assalitori, ma fuggitivi, e persone ancora che accidentalmente o si trovavano o passavano a buona distanza dai luoghi in cui avvennero i fatti che volevano reprimere. (Verbali, 14. 7. 1868, 328)

Durante i dibatti si consolida una rappresentazione di un pericoloso nemico esterno che, nell’intento di avventarsi sulla città e i suoi abitanti, agisce secondo la sua “sete di sangue” (Verbali, 14. 7. 1868, 328). Hermet, durante i suoi interventi, accentua i tratti della contrapposizione tra città e territorio circostante, per poi legarli a un discorso di separazione e contrapposizione nazionale tra “italiani” e “slavi”. Hermet, inoltre, accusa indirettamente i silenti sostenitori degli assalitori nel consiglio comunale, tanto che Ivan

Nabergoj, il capo del partito sloveno (uscendo così dal pressoché generale oblio al quale è relegato dalla narrazione stessa delle sedute) è costretto a esternare la speranza di un rapido ristabilimento delle relazioni pacifiche tra la cittadinanza e gli abitanti del Carso: Nabergoj “prega che, depositi gli odii verso il territorio, sieno ripristinate colla città le antiche buone relazioni, ed assicura che nessuna molestia fu fatta, (sebbene pur troppo in contrario, ma falsamente e con molto dolore dei villici si disse), né sarà fatta ai cittadini che sarebbero per recarsi nel territorio” (Verbali, 17. 7. 1868, 332). Il discorso ideologico di Hermet e degli altri consiglieri liberal-nazionali non rimane però focalizzato solo sul terreno degli scontri locali, bensì si assiste ad un vero e proprio salto di qualità: il piano locale viene idealmente connesso con quello imperiale e persino con quello internazionale, facendo entrare nel discorso il tema del pericolo panslavista.

Senonché i partiti politici acquistarono importanza ad essi non propria, se (come accade da circa 20 anni) sieno sorretti ed eccitati da estranee influenze, che l'oratore rinvie negli organi del Governo stesso, le cui tendenze da parecchi anni furono diverse, ora centralistiche e germaniche, ora favoreggianti lo slavismo, ora clericali, e sempre oscillanti e in contraddizione colle leggi vigenti e col bisogno di pace e tranquillità cui aspira il paese. Ora i partiti in minoranza, i quali da per sé non avrebbero una certa influenza, pure volendo signoreggiare il partito più numeroso, il quale anziché partito è la vera popolazione indigena di Trieste, la cui nazionalità è rimasta da 20 secoli inalterata – è naturale che siffatte minoranze cerchino artificiosamente di comporsi a maggioranza fittizia che non può riuscire efficace, se non con misure di oppressione. Ciò si dica a Vienna, osservando francamente che le persone poste alla direzione degli affari politici amministrativi e giudiziari della città (soggetti d'altronde come gli altri alle umane passioni) appartengono a diverse nazionalità, e molti di loro al partito ultra clericale, molti al panslavistico, i quali giovandosi degli abitanti del territorio, (come i deputati territoriali asseriscono) hanno in animo colle loro arti ed influenze di far prevalere quei principii, pei quali la civiltà ci dovrebbe venire dalle steppe della Siberia. (Verbali, 18. 7. 1868, 335–336)

La retorica del “doppio nemico”, come pure l’accenno marcato ai fantomatici progetti panslavi, vengono trasportati sulla scena politica locale come legittimazione ideologica di un programma politico ormai ben definito di autoconsolidamento e di esclusione sia del partito sloveno che di quello austrofilo (va ricordato che tali fatti accaddero a ridosso della tornata elettorale comunale successiva, prevista per l’inizio del 1869). Il citato discorso di Francesco Hermet del 18 luglio 1868 riassume e cristallizza alcuni dei punti cardine dell’ideologia politica antislava (e antigermanica) del partito liberalnazionale fino alla prima guerra mondiale¹⁸. Grazie a questa impostazione ideologica, che raccoglie diverse delle rappresentazioni stereotipate del nemico presenti nei testi precedentemente analizzati, il partito dei liberalnazionali passa quindi alla pratica politica. Innanzitutto,

18 Simili figure retoriche antislave perdurarono pure nella successiva propaganda nazionalista italiana prima e dopo la prima guerra mondiale (Collotti, 1999).

proclamandosi unico rappresentante ufficiale della cittadinanza triestina, il partito di maggioranza rivendica a sé il potere autogovernativo della città, escludendo le forze politiche giudicate “esterne” (il partito sloveno del territorio e quello conservatore austrolealista). Tale azione viene attuata attraverso, in primis, lo scioglimento delle milizie territoriali, e contemporaneamente con un controllo più diretto della questione scolastica cittadina. Inoltre, il tema dell’autonomia cittadina trova il suo posto di chiave di volta di tale azione politica di concentrazione del potere, nonché del controllo dei posti di lavoro all’interno della municipalità stessa: Hermet rivendica davanti al consiglio comunale il principio secondo il quale a partire da quel momento il comune di Trieste avrebbe dovuto assumere come funzionari comunali esclusivamente “uomini del paese” (Verbali, 18. 7. 1868, 336).

I fatti di violenza del luglio 1868, seguiti dagli accesi dibattiti in consiglio comunale e dalla messa in pratica di un programma politico di egemonia ben definito, ebbero come effetto quello di cristallizzare schemi mentali e culturali precedenti attraverso pratiche politiche e ideologie da parte di due società borghesi, le quali, in un periodo di crisi e di forti rimestamenti politici, sociali e soprattutto economici, erano alla ricerca di nuovi sistemi di rappresentanza e di controllo della sfera pubblica e, non da meno, di un mercato del lavoro fortemente destabilizzato. Politicamente si può affermare che dalla svolta del luglio 1868 si vennero a creare a Trieste, nel consiglio comunale come nella dieta provinciale, due partiti politici, il “partito della città” e il “partito del territorio”, rappresentazioni politiche di due società che si stavano strutturando su due sfere d’ influenza tracciate ideologicamente su crinali linguistici e territoriali sempre più stringenti. Questi due schieramenti politici, oltre ad incarnare due orientamenti nazionali in fase di definizione, rispecchiavano due realtà sociali e geografiche che progressivamente, dagli anni Sessanta, si andavano a differenziare al loro interno e quindi a polarizzarsi l’una rispetto all’altra. Due mesi dopo i fatti di sangue del luglio 1868, che, potremmo dire, posero fine sul piano politico locale all’idea della coesistenza armoniosa e pacifica tra le nazioni del porto franco triestino, il 6 settembre 1868, ebbe luogo il primo tabor nel Litorale austriaco, a Šempas, durante il quale fu proclamata come fine del nuovo movimento nazionale sloveno la nascita dell’unità politica e territoriale slovena.

CONCLUSIONI

La nascita della propaganda antislava di lingua italiana a Trieste fu di certo un processo molteplice e poliforme, che fu influenzato da diversi fattori, sia interni che esterni alla realtà triestina, di natura economica, sociale e politica. La propaganda antislava si delineò solo in parte come (pre)irredentista e unì in sé disparate frazioni politiche ed intellettuali delle classi medie parlanti italiano di varie aree della costa adriatica nordorientale. La crisi politica dalmata del 1860–1861 fu percepita nel Litorale austriaco come esempio negativo di una possibile perdita della propria preminenza sociale e politica, sia dalla nuova rappresentanza politica della media borghesia triestina, sia da pubblicisti nazionalisti nel Regno d’Italia.

A Trieste, infatti, le teorie antislave recepite dalla libellistica dalmato-italiana tra il 1860 e 1871 furono adattate negli anni Sessanta al particolarismo triestino, e utilizzate, accanto all’antigermanesimo e l’anticlericalismo, come cardini dell’ideologia e della

prassi politica dal partito liberalnazionale, con uno scopo molteplice¹⁹: di difesa della tradizionale autonomia cittadina, sempre più legata ideologicamente al concetto di “italianità”, e di rafforzamento della propria identità e del predominio sociale e politico. Sullo sfondo, a Trieste, si stagliava una profonda crisi economica e sociale, che rivoluzionò i rapporti di potere e d’interessi all’interno dell’emporio, sempre più interessato da influssi “dall’esterno”, da parte del centro politico viennese e dal capitale internazionale.

La figura del nemico slavo / sloveno, da cui si doveva proteggere la propria egemonia politica e tutta la cittadinanza autogovernata triestina di lingua italiana, fu costruita secondo *mental maps* proprie della propaganda antislava comune nell’area adriatica nordorientale, che prevedeva la separazione mentale di spazi geografici multietnici, se non culturalmente misti, tra aree urbane e rurali. In un periodo di forte trasformazione economica e sociale, durante l’apertura di nuovi “spazi” di associazione e di rappresentanza, l’antislavismo si presentò dunque come un catalizzatore di un malcontento e di una crisi interna della media borghesia cittadina di lingua italiana, e al contempo come uno strumento di autolegitimazione politica per il controllo della municipalità e la ristrutturazione della vita pubblica cittadina: in tal senso la ricerca di una nuova identità politica si delineò come la chiusura della media-borghesia triestina dietro la difesa gelosa del particolarismo cittadino.

Allo stesso tempo, va ricordato come questo schema mentale della divisione tra città e campagna fu utilizzato pure dalla stessa borghesia slovena come mezzo per il consolidamento del proprio schieramento politico. Il ceto medio sloveno cittadino si identificò nel secondo Ottocento con il territorio, si propose come sua rappresentanza politica in sede consigliare e intensificò la sua propaganda culturale e politica proprio nella zona del suburbio e del territorio triestino, attraverso l’apertura di sale di lettura e centri culturali, con l’intento di instaurare un rapporto di fiducia con il proprio elettorato di riferimento (Verginella, 2001, 459). Non a caso la società *Edinost*, la prima organizzazione slovena veramente politica, fu fondata nel 1874 nel suburbio triestino, a S. Giovanni di Guardiella, e fu campeggiata dalla classe dei possidenti terrieri del territorio triestino (Verginella, 2001, 461). In tal senso risulta chiaro come l’antislavismo rappresentò un’espressione, da parte della borghesia cittadina parlante italiano, della generale dicotomia mentale e discorsiva tra città e campagna, la quale, a sua volta, servì ad entrambe le borghesie, che si stavano nazionalizzando, a definire progressivamente i propri interessi e sfere di influenza.

19 Recentemente Tullia Catalan ha proposto un’interessante interpretazione dell’evoluzione della propaganda e delle pratiche di antislavismo a Trieste tra Ottocento e Novecento: l’antislavismo non va considerato esclusivamente come un fenomeno isolato, ma, bensì, in connessione e a confronto con altre forme di ideologie e pratiche politiche di discriminazione e razzismo come, per l’appunto, l’antisemitismo (Catalan, 2015).

PROTISLOVANSKE NARACIJE IN POLITIČNE PRAKSE V TRSTU MED
MESTOM IN PODEŽELJEM (1850–1871)

Francesco TONCICH

Eberhard-Karls-Universität Tübingen, Forststraße 156 C, 70193 Stuttgart, Nemčija
e-mail: francesco.toncich@uni-tuebingen.de

POVZETEK

Članek obravnava protislovanski diskurz in protislovansko politiko v Trstu od leta 1850 do leta 1871. Avtor analizira posamične razprave v italijanskem jeziku in zapisnike tržaškega Mestnega sveta iz 60. let 19. stoletja. Poleg tega poveže lokalna tržaška dogajanja (krizo proste luke in oblikovanje dveh tržaških nacionalnih strank) z državnimi, cesarskimi in mednarodnimi dejavniki. Namen članka je pretresti temo protislovanstva v Trstu v bolj splošnem okviru in izogniti se preveč etnocentrično naravnanim zgodbopisnim interpretacijam. Pri problematiziranju slednjih se je analiza dihotomije mesto-podeželje izkazala za zelo pomembno.

Ključne besede: protislovanstvo, Trst, mesto-podeželje, prosta luka, ustavna doba, politično predstavništvo

FONTI E BIBLIOGRAFIA

- Verbali** – Verbali del Consiglio provinciale e municipale di Trieste. Trieste, Lloyd austriaco, 1861, 1868.
- Andreozzi, D. (2003):** L’organizzazione degli interessi a Trieste (1719–1914). In: Finzi, R., Panariti, L., Panjek, G. (eds.): *Storia economica e sociale di Trieste II: La città dei traffici: 1719–1918*. Trieste, Lint, 191–231.
- Ara, A. (1987):** Fra Austria e Italia. Dalle Cinque Giornate alla questione altoatesina. Udine, Del Bianco.
- Ara, A., Magris, C. (2007):** Trieste. Un’identità di frontiera. Torino, Einaudi.
- Artl, G., Görtlich, G. H., Zenz, H. (2007):** Mit Volldampf in den Süden. 150 Jahre Südbahn Wien-Triest. Wien, Österreichisches Staatsarchiv.
- Bachmann-Medick, D. (2006):** Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt.
- Brix, E. (1892):** Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den cisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910. Wien, Böhlau.
- Catalan, T. (2015):** Linguaggi e stereotipi dell’antislavismo irredentista dalla fine dell’Ottocento alla Grande Guerra. In: Catalan, T. (ed.): *Fratelli al massacro. Linguaggi e narrazioni della prima guerra mondiale*. Roma, Viella, 39–68.
- Cattaruzza, M. (2002):** Il primato dell’economia: l’egemonia politica del ceto mercantile, 1814–60. In: Finzi, R., Magris, C., Miccoli, G. (eds.): *Storia d’Italia. Le regioni dall’Unità a oggi*. Il Friuli Venezia Giulia, 1, Einaudi, Torino, 149–179.
- Cigui, R. (2008):** Antiche e nuove paure: Le epidemie di colera a Trieste e in Istria nel secolo XIX. Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno, XXXVIII, 429–504.
- Collotti, E. (1999):** Sul razzismo antislavo. In: Burgio, A. (ed.): *Nel nome della razza. Il razzismo nella storia d’Italia: 1870–1845*. Bologna, Il Mulino, 33–61.
- Cova, U. (2000):** Der Landtag der Stadt Triest und ihres Gebietes. In: Rumpler, H., Urbantsch, P. (eds.): *Verfassung und Parlamentarismus. Die regionalen Repräsentativkörperschaften. Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, VII, 2. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1919–1949.
- Hall, S. (2011):** Introduction: Who Needs ‘Identities’? In: Hall, S., du Gay, P. (eds.): *Questions of Cultural Identity*. London, SAGE, 1–17.
- Ivetić, E. (2014):** Un confine nel Mediterraneo. L’Adriatico orientale tra Italia e Slavia (1300–1900). Roma, Viella.
- Johler, R. (2012):** „Hibridismus“. Istrien, die Volkskunde und die Kulturtheorie. *Zeitschrift für Volkskunde*, 108, 1, 1–21.
- Judson, J. M. (2014):** Do Multiple Languages Mean a Multicultural Society? In: Feichtniger, J., Cohen, G. B. (eds.): *Understanding Multiculturalism. The Habsburg Central European Experience*. Oxford, New York, Berghahn, 61–83.
- Kirchner Reill, D. (2012):** Nationalists Who Feared the Nation. Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice. Stanford, Stanford University Press.

- Klabjan, B. (2011):** “Scramble for Adria”: Discourses of Appropriation of the Adriatic Space Before and After World War I. *Austrian History Yearbook*, 42, 16–32.
- Manenti, L. G. (2015):** Geografia e politica nel razzismo antislavo. Il caso dell’irredentismo italiano (secoli XIX–XX). In: Catalan, T. (ed.): *Fratelli al massacro. Linguaggi e narrazioni della prima guerra mondiale*. Roma, Viella, 17–38.
- Martelanz, G. E. (1867):** Gli slavi e lo slavismo in Trieste. Dagli scritti d’un emissario russo. Trieste, Lloyd austriaco.
- Merkù, J. (2002):** Okoličanski bataljon: fatti di luglio 1868. Trieste, Mladika.
- Millo, A. (1989):** L’ élite del potere. Una biografia collettiva: 1891–1938. Milano, Franco Angeli.
- Millo, A. (2002):** Un porto fra centro e periferia (1861–1918). In: Finzi, R., Magris, C., Miccoli, G. (eds.): *Storia d’Italia. Le regioni dall’Unità a oggi. Il Friuli Venezia Giulia*, 1. Torino, Einaudi, 181–235.
- Negrelli, G. (1978):** Al di qua del mito. Diritto storico e difesa nazionale nell’autonomismo della Trieste asburgica. Udine, Del Bianco.
- Nikočević, L. (2006):** State Culture and the Laboratory of Peoples: Istrian Ethnography during the Austro-Hungarian Monarchy. *Narodna Umjetnost* 43, 1, 41–57.
- Osterhammel, J. (2009):** Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts. München, C.H. Beck.
- Pirjevec, J. (1977):** Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia. Venezia, Marsilio.
- Pirjevec, J. (2009):** Foibe. Una storia d’Italia. Torino, Einaudi.
- Rumpler, H. (1997):** Österreichische Geschichte, 10: 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa: Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. Wien, Verlag Carl Ueberreuter.
- Rutar, S. (2003):** Le costruzioni dell’io e dell’altro nella Trieste asburgica. In: Cattaruzza, M. (ed.): *Nazionalismi di frontiera: identità contrapposte sull’Adriatico nord-orientale, 1850–1950*. Soveria Mannelli, Rubbettino, 23–46.
- Schiffer, C. (1978):** Le origini dell’irredentismo triestino, 1813–1860. Udine, Del Bianco.
- Skordos, A. (2014):** Vom „großrussischen Panslawismus“ zum „sowjetischen Slavokommunismus“. Das Slaventum als Feindbild bei Deutschen, Österreichern, Italienern und Griechen. In: Gašior, A., Karl, L., Troebst, S. (eds.): *Post-Panslavismus. Slavizität, Slavische Idee und Antislawismus im 20. und 21. Jahrhundert*. Göttingen, Wallstein, 388–426.
- Slataper, S. (1954):** L’irredentismo. In: Slataper, S.: *Scritti politici*. Milano, Mondadori, 61–115.
- Sluga, G. (2001):** The Problem of Trieste and the Italo-Yugoslav Border. Difference, Identity and Sovereignty in Twentieth-Century Europe. Albany, State University of New York Press.
- Stourzh, G. (2011):** The Ethnicizing of Politics and „National Indifference“ in Late Imperial Austria. In: Stourzh, G.: *Der Umfang der österreichischen Geschichte*. Wien, Böhlau, 283–323.

- Tafuro, F. (2004):** „Senza fratellanza non è libertà“. Pacifico Valussi e la rivoluzione veneziana del Quarantotto. Milano, Franco Angeli.
- Valussi, P. (1871):** L’Adriatico in relazione agli interessi nazionali dell’Italia. Udine, Jacob e Colmegna.
- Valussi, P. (1954):** Trieste et l’Istrie. Leurs droits dans la question italienne. Rocca San Casciano Cappelli editore.
- Verginella, M. (2001):** Sloveni a Trieste tra Sette e Ottocento. Da comunità etnica a minoranza nazionale. In: Finzi, R., Panjek, G. (eds.): Storia economica e sociale di Trieste I. La città dei gruppi: 1719–1918. Trieste, Lint, 441–481.
- Verginella, M. (2008):** Il paradigma città-campagna e la rappresentazione dualistica di uno spazio multietnico. Contemporanea. Rivista di storia dell’800 e del 900, XI, 4, 779–792.
- Vivante, A. (1984):** Irredentismo adriatico. Contributo alla discussione sui rapporti austro-italiani. Trieste, Ed. Italo Svevo.
- Vocelka, K. (1978):** Verfassung und Konkordat? Der publizistische und politische Kampf der österreichischen Liberalen um die Religionsgesetze des Jahres 1868. Wien, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- von Czörníg, K. (1857):** Ethnographie der Österreichischen Monarchie, I. Wien, k.k. Hof- und Staatsdrückerei.
- von Hirschhausen, U. (2015):** Diskussionsforum. A New Imperial History? Programm, Potenzial, Perspektiven. Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft, 41, 4, 718–757.
- van Rahden, T. (2008):** Jews and the Germans. Civil Society, Religious Diveristy, and Urban Politics in Breslau: 1860–1925. Madison, The University of Wisconsin Press.
- Winkler, E. (2000):** Wahlrechtsreformen und Wahlen in Triest 1905–1909. Eine Analyse der politischen Partizipation in einer multinationalen Stadtregion der Habsburgermonarchie. München, Oldenbourg.
- Wippermann, W. (1996):** Antislawismus. In: Puschner, U., Schmitz, W., Ulbricht, J. H. (eds.): Handbuch zur „Völkischen Bewegung“: 1871–1918. München, K. G. Saur, 512–524.
- Wolff, L. (1994):** Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment. Stanford, Stanford University Press.
- Zahra, T (2010):** Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. Slavic Review, 69, 1, 93–119.

SETTING THE BORDERLINE BETWEEN THE URBAN AND THE RURAL IN THE SLOVENE MARCH BETWEEN 1765 AND 1924

Darja KEREĆ

University of Ljubljana, Faculty of Education, Kardeljeva ploščad 16, 1000 Ljubljana, Slovenia
 e-mail: Darja.Kerec@pef.uni-lj.si

ABSTRACT

This article uses select examples of urban development to present the centuries-long development of Murska Sobota, which was the central spot in the so-called Slovene March (the upper part of the Prekmurje region). From the Middle Ages to the first planned changes to the administration, economy, infrastructure and very structure of the town in the 18th century, Murska Sobota held the status of a borough (oppidum), but in the following decades gained the title of a rural town. A somewhat neglectful attitude of the Hungarian national (and local) authority was also reflected in the subsequent attitude and treatment in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes; was Murska Sobota a town in the classic sense of the word or merely a partly urbanised settlement? Media reports on the Slovene March were not always appropriate or were derived from stereotypical notions, which dragged on into the post-independence period.

Ključne besede: Slovene March – Slovenska krajina, Murska Sobota, city, countryside, infrastructure, urban

LA QUESTIONE DEI CONFINI TRA L'URBANO E IL RURALE NELLA SLOVENSKA KRAJINA TRA GLI ANNI 1765–1924

SINTESI

Prendendo in esame esempi dello sviluppo urbanistico l'articolo presenta lo sviluppo pluriscolare della Murska Sobota, il punto centrale della cosiddetta Slovenska krajina (la parte settentrionale di Prekmurje – l'Oltremura). Dal Medioevo fino ai primi interventi programmati nell'amministrazione, nell'economia, nelle infrastrutture e nell'organizzazione stessa della città, avvenuta nel Settecento, Murska Sobota ebbe lo status di borgo (oppidum), sostituito nei decenni successivi dallo status di città provinciale. Il rapporto alquanto trascurabile dell'amministrazione statale (e locale) ungherese si rifletteva anche in seguito nel rapporto e nel trattamento nell'ambito del Regno dei Serbi, Croati e Sloveni; nel caso della Murska Sobota si trattava di una città dal significato tradizionale della parola oppure soltanto di una città parzialmente

urbanizzata? I riferimenti alla Slovenska krajina nel passato non erano sempre consoni oppure si basavano su immagini stereotipate che si protrassero anche nel periodo dopo l'indipendenza.

Parole chiave: Slovenska krajina, Murska Sobota, città, ambiente rurale, infrastruttura, urbano

MURSKA SOBOTA AS THE CENTRE OF THE SLOVENE MARCH

The Slovene March or Province¹ was a territory with a majority Slovene population, which comprised the present-day upper part of the Prekmurje region, i.e. the Slovene part of the county Železna županija / Vas megye. In the north the March bordered on the territory of the Cistercian monastery in Monošter / Szentgotthárd, in the east on the so-called Stražna krajina / Őrség, and in the south on the county Zalska županija / Zala megye. Slovene March is a literal translation of the Hungarian name² for this part of Prekmurje (Kerec, 2005, 17). The first written mention of the word Tótság as a place name for the area inhabited by Slovenes is dated 1617 (Gyula, 2008a, 129). Two centuries later, the press consistently used the name Slovene March or in Hungarian, Vendvidék.³ The largest settlement within the Slovene March was Murska Sobota (or Sóbota). In written works prior to World War I, authors from Prekmurje wrote down the Slovene March either in the Hungarian or in the Slovene version, sometimes even in both.⁴ Slovene newspapers

1 Surroundings, province: *ino Okrogline Szlovenszke*, 1796; »okroglínski«: adj. district, county, 1848 (Novak, 2006, 391).

2 Tótság, also Tóthság.

3 For instance, in 1897 in the statute of the Hungarian Educational Society of the Slovene March: *Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesületet* (Gyula, 2008b, 158).

4 Thus in an article about the village of Dolenci the writer mentions the border village of Šalovci: »Tü se dokonča slovenski kraj, zvani Tótság / This is where the Slovene town called Tótság ends« (Nájszvetejseg Szrca Jezusovoga veliki kalendár za lüdsztvo, 1914, 37).

and the registrars of the newly-acquired territory continued to use this name for this part of the country until the 1940s, i.e. 20 years after the Treaty of Trianon: »*Murska Sobota is the metropolis of the Slovene March* [emphasis added by D. K.], its transport, economic and cultural centre« (Slovenski gospodar, 20 March 1940, 2). Regardless of the subsequent administrative or government measures and the modernisation in the region along the Mura River, Murska Sobota is to this very day considered the only urban centre of the Slovene March. In the revolutionary year (1919) Murska Sobota was the seat of the Directorate for the Slovene March, and later on, for a time, the seat of the civilian commissioner for Prekmurje and of the district governor.

The second largest or most developed town, Lendava or Dolnja Lendava, did not belong under the Slovene March but under the county Zalska županija / Zala megye, and »because of the new state borders after World War I became a small border town without any political influence, which was passed on to Murska Sobota« (Brumen, 1991, 45).

MURSKA SOBOTA – TOWN OR VILLAGE?

The national census of 1828 states that there were 40 boroughs in the county Železna županija / Vas megye, and five Slovene boroughs in the Slovene district (Slovene March): at that time Rakičan and Gornja Lendava were the centres of the local authorities, whereas Martjanci and Cankova are mentioned as two villages along the state road. The population did not exceed 500 in any of these settlements, except in the case of Murska Sobota with 793 inhabitants (Gyula, 2008a, 300). The latter did not exceed 2000 inhabitants (Deák, 2012, 63) until 1890 (see Table 1), which Ernő Deák points out as a criterion for determining the level of development or urbanisation of a given place. In 1910, when the last population census was conducted in Austria-Hungary, the number of inhabitants in Murska Sobota showed no significant increase; it was similar after 1919 or until World War II.

Year	1836	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1941
Number of inhabitants	793	1.786	2.134	2.304	2.748	2.934	3.571	4.354

Table 1: Number of inhabitants in Murska Sobota between 1830 and 1941⁵

According to Deák's categorisation of settlements, Murska Sobota, as one of the (larger) settlements in the county Železna županija / Vas megye, reached the level of a **partly urbanised** settlement – taking into account the number of inhabitants and the social structure (proportion of rural and non-rural population, education, etc.). He divided

5 I was kindly referred to the work of Deák and his findings by doc. dr. Attila Kovács, for which I am much obliged.

settlements into 5 groups according to the points gained; he gave Murska Sobota 7 out of 9 points, thus placing it in the middle, among the »less urban« ones. By contrast, the more urbanised ones are Szombathely, Kőrmend, Sárvár and Monošter / Szentgotthárd (Deák, 2012, 70).

So says Deák, but in the past, the scientific works of historians and geographers often included all kinds of names and comparisons for Murska Sobota as a town: a central place, the centre of the region, the most developed centre, a town amidst the countryside, the Sobota⁶ borough, »váraš« (taken from the Hungarian word »város«) (Novak, 2006, 781) or the most typical denomination, derived from Hungarian administration or government: »mezőváros« (Hungarian for borough, small town or country town) ... If we consider the historical circumstances and the annexation of Prekmurje to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Kingdom of SCS) in 1919, it could be said that Murska Sobota, and the entire »image« it showed to the world beyond the Mura River, was closest to a country town. Something in between; neither a village nor a town. Is such a description historically appropriate? Below is a presentation of the features that, regardless of historical circumstances and the political situation, ought to determine the status of a place or settlement as a town. The most basic explanation in *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (*Dictionary of Standard Slovenian*) states that a town is a settlement which is the administrative, economic and cultural centre of a broader area (SSKJ). In the past, more precisely in the period in question (19th and 20th century), Murska Sobota was all those things. Borut Brumen, ethnologist and cultural anthropologist, who discussed the identity of the Prekmurje area and of Murska Sobota in his book from 1995 (Brumen, 1995), agrees with the hypothesis of Murska Sobota being a town, which finally became one between 1919 and 1941, when it definitively changed from a »vesnica« (village) to a »varaš« (town), in which different lifestyles took shape (Brumen, 1997, 239).

If today we are wondering whether Murska Sobota is (was) a town surrounded by the countryside or »merely« a town in the countryside, such thoughts were even more present in the past; the notion of whether Murska Sobota was (already) a town was often picturesquely mentioned in popular works, for example:

When the houses in Sobota become higher than the trees, than this large village will become a town, a grandfather once told his grandchildren. The main street in Sobota was at that time, only a few years before World War I, slowly beginning to change its characteristic village look. (Mataj, Štraus, 2013, 4).

The formation of a new Yugoslav state revealed the many differences among individual places in Slovene lands, not only in the Prekmurje part of the country. In an article in *Slovenski gospodar* from 1924, the author emphasises the importance of unity and co-habitation, mentions the national consciousness of the rural population, and is extremely

6 »Amidst this maize field stands the borough of Sobota [...]« (travel notes of Anton Trstenjak from 1883). I am quoting the manuscript (NUK-rokopisna zbirka, stari fond 193, Slovenci na Ogrskem). The printed work was published in 2006 (Trstenjak, 2006).

critical of the negative influences (liberalism) of foreign rulers (Germans, Italians and Hungarians) on our soil until 1918:

Town – countryside. There should be reciprocity and unity between both, founded on their mutual economic dependence and connection. According to Catholic principles, this reciprocity is based on the fact that all of the classes make up parts of the national organism. [...] In that regard, the peasantry is the leading class, [...]. The peasantry is of special importance to the Slovene nation, for it has preserved Slovene land, and on it Slovene blood and the Slovene language. In the former state, the towns and boroughs scattered across Slovene lands had mostly departed from the Slovene spirit and yielded to the German, Italian and Hungarian way of life. [...] By moving to the towns and boroughs, those born in rural homes forsook their Slovene rural faith and piety, and submitted to liberalism [...] (Slovenski gospodar, 24 August 1938, 1).

Such convictions often appeared in the aforementioned newspaper, which also liked to emphasise the »effeminacy of the townspeople«. The writer A. Kosi from Središče, for example, wrote in 1917 about the relationship between the townsman and the peasant at the town market. He places the peasant in a superior position, because he is the one who »feeds« the townsman. This text reflects the typical »anti-bourgeois« diction, which is still present among Slovenes today (relationship: capital – other places / regions) and which could most easily be summed up in the vulgar language with two pejorative terms: »hohštaplerija« [humbuggery] versus »kmetavzarstvo« [yokeliness] and vice versa. The above-mentioned writer does not even try to hide this in the introduction:

One often hears complaints and our local newspapers often write about the fact that there is a certain hatred and hostility between the rural population, particularly between those who are bringing or transporting food to the town market, and the townspeople; in short, that they do not get along. It is especially claimed that when the townsman buys food, he treats the peasants rudely and brutally, thus widening the gap between the urban and rural population. Since complaints are heard from all around, such rumours are surely not trumped up, but must be based on reality. The only question is whether such a relationship has always been present between the rural and urban population, or whether it has appeared only recently – in the present time of war. I claim the following: A peasant selling food and the townsman forced to buy it have never gotten along (Slovenski gospodar, 8 November 1917, 1).

The question automatically arises whether the very existence of an urban centre contributes to the development of the entire province by providing it with the basic economic, social, service and cultural conditions, and by outwardly »informing« about the level of development of the entire (!) region. Precisely in the case of Prekmurje and its largest settlement, i.e. the town of Murska Sobota, the answer to that question is negative. Even in the 21st century, despite poor economic conditions throughout Slovenia, Prekmurje is predominantly believed to be the »least developed region«. If we disregard the cruel

fact that the leading factories in Murska Sobota were shut down or went bankrupt, the locals and the connoisseurs find it hard to shake the opinion that this is merely instilled prejudice. This is corroborated, among other things, by the final report of the Targeted Research Project under the Targeted Research Programme »Konkurenčnost Slovenije 2006–2013 / Competitiveness of Slovenia 2006–2013«, which was created under the auspices of the Institute of Cultural History of the Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts (Vovko, 2006/2008). This report focuses on the entire region (not on Murska Sobota alone), on the stereotypical notions about the land and its inhabitants, and highlights the insufficient mention of Prekmurje in primary and secondary school textbooks; however, all of this was already common knowledge prior to the publication of this report.

PERIPHERAL NATURE OF MURSKA SOBOTA

Due to the interesting location of Prekmurje, which is a closed-off region in the east of the country and the one that today borders on three neighbouring countries, the media, public appearances, texts and even technical papers use these almost cliché words and phrases: »border province« (or region), »peripheral province« (or region), »backward province« (or region), »least developed province« (or region), »periphery«, »frontier province« (or region), »peripheral location of Prekmurje« and many more expressions that indicate a lack of imagination or knowledge rather than the actual situation in Prekmurje. For instance, an example from the more recent lexis: »*Peripheral area (with strong emigration; population oriented towards agriculture and the labour-intensive industry.)*« (Slovenski veliki leksikon, 2005, 180). It is an irony of sorts that agriculture and the related industries have died away in recent years to the extent that we cannot speak of a prevailing cultivation of farmland. The most recent obvious example of this was the shutting down of Tovarna sladkorja Ormož / Ormož Sugar Refinery at the end of 2006. In the 21st century, in part due to the above-mentioned words and phrases, Murska Sobota is still most often mentioned in this context and in connection with stories about the bankruptcies of once successful companies. Success stories at the micro-level (including cultural events, the preservation of tradition, and cross-border ecological projects) usually end up in the marginal sections of »local« and »curiosities«.

Putting aside statistics, which is the key tool of geographers when assessing the (economic) development of a (mostly agrarian) region, a cursory review of technical articles leaves the reader with the impression that the paradigm on the »underdevelopment of Prekmurje« was imposed also (!) by the Slovene geographical profession – both in the period up to Slovenia's attainment of independence, and after 1991, when this phenomenon unfortunately became typical of the entire country. I give the introduction in the concluding part of the article by geographer Vladimir Klemenčič from 1991 as an example of imposed pejorative diction:

Prekmurje belongs to the area of the underdeveloped, sub-Panonnian world, which had already presented a peripheral area of Hungary in the period up to World War I,

and remained thus in Yugoslavia and in Slovenia, to the present times. The territory of Prekmurje was in the past and still is today distant from the larger central areas, which became industrialised at the end of the 19th century and acquired important functions of macro-regional significance. With the closing of political borders, Prekmurje was given the character of a peripheral, economically underdeveloped area, especially after World War II. This peripheral nature has been reduced to an extent in the last three decades by the open Austrian-Slovene border and the more intensive industrialisation and urbanisation [...] (Klemenčič, 1991, 119).

Thus, as late as 1991 (!) the »peripheral nature« and »economic underdevelopment« remained the predominant platitudes in certain expert circles, even though Slovene geographers had highlighted the (development) problems and advantages of Prekmurje or Pomurje⁷ (back) in 1959 in *Geografski zbornik* (Geographical Journal), using a much more realistic and less pejorative discourse than some of their contemporaries. In his article in the aforementioned journal, Svetozar Ilešič wrote the following in the introduction:

Today, Murska Sobota is a town and a rather lively town, considering its circumstances. Its function is becoming distinctly urban – administrative, craft-commercial, and cultural-educational. [...] Agriculture now presents the main gainful activity of only 12 percent of the inhabitants of Murska Sobota (Ilešič, 1959, 69).

Thus decades before Slovenia's attainment of independence, when geographers, sociologists and (cultural) anthropologists were starting to discuss the (under)development of specific Slovene sites »anew«, but still based on inherited memory and knowledge, Ilešič completely justified the title of the paper. When reviewing the development of Murska Sobota, he took into account its location, history, ecclesiastical organisation, culture or art, architecture, infrastructure, statistics or population structure, and, last but not least, the development of crafts and the economy. Being aware of the importance of culture, he highlighted the leading role of Murska Sobota in the region: establishment of the printing and publishing house Pomurska tiskarna in založba, of a museum, study library, regional magazines or publications, efforts to establish a theatre, the establishment of a new general secondary school, a college of education and a secondary school of economics (Ilešič, 1959, 77). Just as the geographer Marijam M. Klemenčič did decades later, so had Ilešič highlighted the importance of the functional character and transformation of Murska Sobota into a modern and urban settlement, i.e. a town.

In the opinion of certain authors, »underdevelopment« is not the only identity of Prekmurje, and Marijam M. Klemenčič points out that this underdevelopment went through several development stages, just as elsewhere in Slovenia; these stages can most easily be defined within the context of civilisation levels, which are all con-

7 In 1955, the 9th district Murska Sobota united both banks of the Mura River, i.e. Prekmurje and Prlekija or a part of Štajerska, into the joint administrative unit of Pomurje (see: Stenografski zapiski Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije, 1955, 210).

nected with the long predominance of traditional agriculture, with the rapid and brief industrialisation, and with the entry into the post-industrial era at the beginning of the 21st century. (Klemenčič, 2009, 10–11). He also stresses the difference between the so-called functional area, which may be short-lived, and the region, which is the most comprehensive spatial concept. A specific region takes longer to form and as a rule has a long lifespan (Klemenčič, 2009, 13). Prekmurje is one such region; this premise is also advocated by Ilesić. Yet, two decades ago, when the new state was created and some of the leading companies in Murska Sobota were still in existence or operational, which ensured financial independence and social security of the majority of the population in the region, the hypothesis of a non-urbanised »hinterland« was still predominant. In the past, such a viewpoint could also be found in the papers of certain Slovene geographers, for instance Vladimir Klemenčič:

Prekmurje is a typical example of a frontier region, where more intense forms of industrialisation have appeared only in the last three decades, and with it the forming of stronger centres of non-agrarian employment. For this reason, urbanisation did not encompass the broader countryside (Klemenčič, 1991, 108).

Yet similar was true of certain other regions in Slovenia in that time; nowadays, globalisation has unified the structure, dynamics and, last but not least, the very appearance of larger and smaller localities across Slovenia. Thus, the classic dividing line between the town and countryside, which still existed two decades ago, has disappeared in many places, which is typical of the entire European continent.

DYNAMICS OF THE DEVELOPMENT OF MURSKA SOBOTA FROM A RURAL SETTLEMENT INTO A TOWN

In the 20th century, the development of urban centres on the Old Continent also led to the supplementation or modification of the definitions of towns within the profession (urban ethnology and anthropology), which was the result of both World Wars, the pre-war and post-war industrialisation, and migrations.⁸ Strictly historically speaking, the formation, development and definition of a town is also conditioned by administrative acts, which have been connected with religious and secular authorities and with (financial) power – either of (church) institutions or individuals – since the dawn of civilisation. The ruler could also establish a borough / town, »approve« it, rename it, limit or expand its territory, and grant it certain freedoms, legal privileges and obligations (taxes, defensive function, quarantine, etc.). As written by Leonardo Benevolo in his study on European towns, the first characteristic of the Western urban world is that the »*idea of a town has lost its general and systemic connotations, and simultaneously, by being precisely adapted to the geographical and landscape features, has been given character.*« (Benevolo, 2004, 36). If anywhere, then the geographical and landscape features have special bearing on the

⁸ More on the topic: Brumen, 1994.

development of Murska Sobota, especially as regards the development of infrastructure since the Middle Ages until the 20th century, which is discussed below.

Putting aside ancient civilisations (and the towns of the ancient world), from which humanity has inherited and adopted mental associations and words, such as *polis*, *urbs* and *civitas* (Benevolo, 2004, 17), in the former Western Empire the reorganisation and transformation of settlements took place in the second half of the Early Middle Ages. Owing to the location, historical circumstances and social dynamics, the transformation processes of European settlements cannot be geographically unified. Moreover: settlements within macro-regions developed from villages and boroughs into towns in such different ways that any unification on the example of the so-called Central Europe (e.g. present-day Slovenia and the neighbouring countries) would be pointless. The development of settlements in Hungary until World War I alone shows certain specifics as a result of its geographical location and geostrategic role. In the Middle Ages one such specific was the (border) location itself: e.g. settlements in the West, which gravitated more toward the Germanic area (in this case Murska Sobota toward Radgona) rather than toward central Hungary. Mediaeval commercial relations were enabled by the so-called Gates of Radgona or Radgona, which was given a railway in 1885; from then on, Murska Sobota remained in its shadow until it received its own railway section (1907). However, after World War II the situation was reversed: Radgona was overshadowed by Murska Sobota!

Another specific is the very status of such peripheral settlements: *oppidum* versus *civitas*. Even in the Middle Ages, there were no royal free towns (*civitas*) in Prekmurje, and one of the most important towns or boroughs (*oppidum*) was Murska Sobota, to which King Matthias Corvinus granted privileges on 6 August 1479, including a weekly market.⁹ Market activity had been present in Železna županija / Vas megye since the House of Árpád, but was rivalled by Szombathely and its nearby localities (e.g. Monošter / Szentgotthárd) or smaller hamlets also on the Austrian side (Kiss, 2004, 399). The 16th and 17th centuries left a mark on Prekmurje and Murska Sobota due to confessional diversity, local conflicts among the aristocracy, Turkish invasions, a plague epidemic (1710), local revolts by subjects, floods caused by the Mura River ... In 1690, Peter Szápáry was appointed the owner of Sobota by consent of the King, and the town was under the aegis of his house until the end of World War I or 1919.

GRADUAL SHIFTS TOWARD URBANISATION IN THE 18th AND 19th CENTURIES

In the middle of the 18th century Murska Sobota almost lost its market freedoms, since the Deed of Privilege changed hands and as a result a hearing was held before the county court in 1765. The inhabitants of the borough fell victim to personal schemes

⁹ »We, Matthias Corvinus [...] grant permission for organising an annual free fair in this town, on the third day of the Pentecost holidays and for the days following it, if need be. We likewise permit a weekly market with the corresponding privileges. [...] Furthermore, by the power of this Letter of Privilege, we decree that any merchant and other people going to the fair or market, including all of the items and goods from the aforementioned market, shall be under our protection, and shall return to their homes safely and without fear:« (Gyula, 2008a, 78).

and greed; while the Deed of Privilege was being kept (until 1737) in Prosenjakovci, the nobleman Miklós (Nikolaj) Vasdinyei purposely damaged it, because the inhabitants of the Sobota borough had not given him nine buckets of oats as payment for safekeeping. The damage to the deed was discovered at a later date, namely in 1737. Thirty years later, the missing piece of parchment with a watermark was in the possession of the son of a former committee member,¹⁰ Mihály Bertalanics (Mihael Bertalanič), who offered it to his acquaintances at a price of 20 to 30 forints. To prevent the town from taking it back by force, he declared that it was kept by the mayor of Dolnja Lendava. However, one of the witnesses, who had visited his home, recognised the torn-off piece of the deed from Murska Sobota. In 1765, both pieces (the deed itself and the torn-off watermark) finally came before the county court, and the document was hence preserved as an appendix to a legal deed (Gyula, 2008a, 256–257). In the previous century the inhabitants of Murska Sobota were forced to turn to higher authorities several times to defend their privileges and freedoms; in 1631, King Ferdinand II himself intervened by ordering the Hungarian Palatine Esterházy to settle the matter in favour of the inhabitants of the borough or of Murska Sobota (»*oppidi Murayszombat*«); it concerned additional forced labour imposed by Mihael Seči,¹¹ which was used to »turn a privileged borough into a village and the inhabitants of the borough into subordinate peasants« (Hozjan, 2007, 93, 95). Such efforts from the inhabitants of Murska Sobota had appeared ever since 1479 and were the minimum assurance for improving their social standing; after all, these processes influenced the continuity of the town or borough status until the end of World War I. Generally speaking, until the abolition of feudal dues it was characteristic that the townspeople complied with the rules, order and contracts much more than their lords or the nobility. Even though the rules were mutually binding, they had to be legally approved and emphasised time and time again, for instance at the turn of the year 1771 in the case of the contract on urbarium obligations between the inhabitants of Murska Sobota and their landlord, Count Peter Szapáry:

We and the townspeople listed below agree with the contract and commit to abide by it with a humble oath and through us others commit to do the same by signing with an X; we would like to add that should the honourable Landlord or we someday wish to withdraw from the contract and only abide by the urbarium, or should we wish to enter into another contract, that we shall be obligated to inform one another of such an intention two months in advance (Gyula, 2008a, 270).

In the national census of 1828, the registrar highlighted the importance of trade and of a market, which did not exist in Murska Sobota: »*There is no market nearby and no cereal fair here; people mostly go to Körmend and Szombathely to buy and sell*« (Gyula, 2008a, 302). Well, a market was established later on; thus in 1885 the local weekly *Muraszombat és vidéke* reported on the prices and surpluses of the market in Murska Sobota, which

10 Member of a county or town council.

11 Also Széchy, Szécsi or in the above-mentioned deed of 1631 »*Zechi*«.

mostly sold field crops (cereals), meat and wine (Gyula, 2008b, 103). In the next three decades, the development of Murska Sobota nevertheless continued and in 1853, when the Hungarian public administration was reorganised, it succeeded in keeping the seat of the district. One proposal suggested that the seat be moved to Gornja Lendava (the present-day Grad na Goričkem), but its location and remoteness resulted in the proposal's rejection. The statement of grounds as to why this proposal was rejected indicates the intent towards the permanent development or progress of Murska Sobota:

It is true that the rent in Murska Sobota is currently high, however, several buildings are being built and when they are finished, there will not only be enough offices available, but they will also be cheap. Besides, there are good roads leading to Murska Sobota from several directions; it has a large population, a developing trade, postal services and transport, and all other circumstances which indicate that Murska Sobota should be proposed as the seat and given priority over Gornja Lendava (Gyula, 2008b, 26).

The mention of **good** (emphasis added by D. K.) roads, trade and transport does not reflect the real state of the infrastructure, but made sense within the context of rejecting Gornja Lendava.

OVERDUE ARRIVAL OF THE RAILWAY

People travelled to the above-mentioned Körmend on foot or by carts until 1907, when a railway line was finally laid. In Hungary a railway system was opened with the first connection in 1846 (Pest-Vác) and by the end of the 19th century the country had already set up a central railway network,¹² whereas the Slovene March remained excluded from it. The town authorities, led by the district governor Pongrác, were aware of this and informed the royal councillor in February 1901 of the following:

The Assembly of the District of Murska Sobota has been doing all it can for decades to provide a railway line to this industrially and economically backward poor region, dependent on the Štajerska region, in order to connect it from all sides with this vital means of transport, particularly with regard to the Hungarian national orientation, thus confirming its connection with the county and the state (Gyula, 2008b, 177).

Perhaps all of the previous lamenting over »a poor and industrially and economically backward province« (by the end of the 19th century Murska Sobota already received its own post office and by 1885 its own telegraph office: Gyula, 2008b, 109–110),¹³ a savings

12 Between 1846 and 1867 around 2285 km of railway lines were built in Hungary; from 1857 to 1913 the railway network amounted to 22,000 km (Romsics, 1999, 18–19).

13 The first telegraph office in Hungary was opened in Bratislava in 1847 (Romsics, 1999, 20).

bank,¹⁴ several societies, a public library, hospital, etc.) did after all contribute to building a railway section, naturally with substantial »local self-imposed contributions« (a decade earlier a public limited company was founded for the building of the railway, not to mention the financial contributions or remittances). The fact that the opening of this line was so important is corroborated by two much overdue modernisations: Murska Sobota was not supplied with electricity until 1926, and before that, the town received gas lighting at the end of the first decade of the 20th century.¹⁵

Thus on 27 June 1907, the railway line was solemnly opened; two days earlier (25 June) *Muraszombat és vidéke* wrote the following about the solemn opening ceremony of the railway line: Two more days and the moment we have been waiting for with such longing for 30 years will finally arrive:

Murska Sobota will get a railway line. On the 25th of this month, the Körmend-Murska Sobota line, which is not yet open to traffic, will undergo an expert and technical inspection, in the presence of representatives of the Ministry of Trade, the county Železna županija / Vas megye and the Hungarian State Railways. It will be a historical moment in the life of Murska Sobota, which the town's inhabitants will be celebrating with the proper earnestness and splendour. [...] At 2 p.m. the train, boarded by members of the committee, will arrive in Murska Sobota. [...] The Assembly has reached a unanimous decision to ceremonially and officially welcome the train. Accompanied by cannon shots and the Rákóczi March, the train will come rushing to an adorned railway station [...] (Gyula, 2008b, 217).

Below is a detailed description of the reception at the station in Murska Sobota:

The volunteer firemen's band, [...] the girls dressed in white will give bouquets to the Minister of Trade and the representatives of the county, after which they will head to the school building. A large triumphal arch will be erected in front of the station and flags will be fluttering in the town. The town administration has been requested to attend the reception (Gyula, 2008b, 218).

The opening of the railway line in 1907 as one of the key factors in the spreading and urban development of Murska Sobota can be found in several headwords of general lexicons and encyclopaedias, for example:

14 More on the first financial institution in Murska Sobota and on the initiator who established the Murska Sobota savings bank in Lendava in 1873, together with the wealthy townspeople (Lendvai Kepe, 2013, 30–39).

15 »There are now 110 such gas stations in Hungary. This lighting is suitable for homes and commercial buildings, for all public institutions and barracks [...]. The Benoid gas lighting eliminates the risk of an explosion. The installation is inexpensive, for it costs only 2 fillers (for an intensity equalling 50 candles). All interested townspeople are invited to a demonstration of the aforementioned lighting at the Dobray inn. All questions will be answered by the company's engineer, Sebestyén József. The demonstration of street lighting will take place on Monday evening.« (*Muraszombat és vidéke*, 27 September 1908).

Until the 2nd half of the 19th century a mostly rural settlement, which spread quickly after the building of a railway in 1907 and especially after World War II [...] (Slovenski veliki leksikon, 2004, 677).

After this solemn opening ceremony and the launching of passenger (and cargo) transport, things reverted to the old ways in the next few years, at least at the symbolic level, because the inhabitants of Prekmurje were once again forced to wait – literally. Namely, World War I intervened and afterwards, from the year 1919 onward, there were daily pressures and warnings from authorities and those with jurisdiction to establish a connection between Prekmurje and the »Slovene mother country«. The inhabitants of Štajerska and of Kranjska were awaiting this more eagerly than the inhabitants of Prekmurje – thus a travelogue on Prekmurje, written in Ljubljana, had this to say:

Murska Sobota has no railway connection with our towns. A railway line is now being planned and in the spring they will begin building the Ormož – Ljutomer – Murska Sobota railway line, which will be of vital importance to the inhabitants of our Prekmurje. They are currently living cut off from the world. – The town does have a railway station, but the connection between Murska Sobota and the last station in our country, Hodoš, is only operational twice a week (Zvonček, October 1922, 247).

On 22 November 1924, the so-called Wall of China finally fell and the inhabitants of Prekmurje were able to look to the West: »Two festooned locomotives slowly but surely led the crammed saloon and business carriages along the new line from Ljutomer to Murska Sobota. The railway station was teeming with people. Hungarians could not stop wondering at the great number of gentlemen Yugoslavia had, with top hats and all.« The gentlemen were wearing top hats also because a banquet was organised in Ljutomer for select guests from Murska Sobota. Sušnik wrote the following about the reaction from Hungarians: »The Hungarians do not like this new connection. They say it should have been opened through Hodoš and across the Hungarian border! Who cares about Maribor?!« The thirty-eight kilometres long Ormož-Ljutomer-Sobota line was built for 21 months with help from 150 Russian refugees and 150 workers from Bulgaria and Bosnia. The article concludes with a prediction of the consequences of the opening of the railway line: »Now the inhabitants of Ljutomer will be coming to Sobota, so that the connoisseurs will try the wines of Sobota; and the inhabitants of Sobota will be going to Ljutomer for the Ljutomerčan wine. In Commercium et Connubium!« (Kerec, 2004, 109). The writer's almost exaggerated emphasising of bourgeois attributes is eye-catching: »gentlemen, top hats, banquet, connoisseurs« or villagers »versus« townspeople (Sóbota).

The awareness that the merging of Prekmurje with the mother country in 1919 was important for the entire Slovene territory was constantly present in the central newspapers, weeklies and monthlies, at least in that period. Journalists pointed out transport infrastructure as the key point or advantage (or disadvantage), i.e. roads and the railway

connection, which had until then connected Murska Sobota with the »world« only in the East, that is, towards Hungary (the connection between the town and the neighbouring town of Körmend). The concluding remark on the importance of transport connections for the rural population is also telling. In the bilingual newspaper from Prekmurje, *Mőrzska krajina – Muravidék*, the author wrote in April 1924 (only a good six months before the opening of the Ormož-Ljutomer-Murska Sobota line) in an article about neglected roads and the imminent construction of a railway connection: »*Dobre ceszé szo fundament vérsztvenoga¹⁶ napréidénysa!*« (*Mőrzska krajina – Muravidék*, 20 April 1924, 1) Good road connections are therefore the basis for economic progress.

Slovenes waited for a direct railway connection between Prekmurje (Murska Sobota) and the rest of the new common state (Kingdom of SCS) until 1924. The word »waited for« is appropriate, because the limited transport connections also contributed to the lack of knowledge about Prekmurje among other Slovenes; this situation quite paradoxically continued even after the attainment of independence; namely the new state did not build the so-called motorway or expressway through the Pomurska region until 2008. That the addition to the European transport corridor is of vital importance not only for all of Slovenia, but also and above all for Prekmurje, has already been pointed out as a projection under the headword *Prekmurje* in the above-mentioned lexicon.¹⁷ Unfortunately, predictions and projections are merely that, while the economic and financial (in)competence of the state and of the local communities is a fact which is hard to accept. Let us once more highlight the advantages and urban features of Murska Sobota at the micro-level: cultural and religious diversity, the operation of local cultural institutions, organisations or societies, and, last but not least, of individuals or groups, i.e. the cultural-artistic and alternative scene of the younger generation from Prekmurje in the fields of music, contemporary dance and literary creation. Precisely because of (and despite) the extremely deep-rooted, stereotypical notions of (lack of) progress in the Slovenian space, this generation is in many ways surpassing the framework of the region and of the country. Which, after all, is not that difficult to do in the 21st century, since the digitisation and mobility of the younger generation enable it to erase the borders between urban and rural. And in many ways this is why Prekmurje and Murska Sobota appear more urban than other places in the otherwise more developed central or western part of Slovenia. Therefore, the question is not whether Murska Sobota is urban in the classic sense of the word, because this town has undoubtedly been that for decades. The question whether Prekmurje is truly so underdeveloped as portrayed in the nostalgic film adaptations of the works of writer Miško Kranjec and in the cliché depictions in Slovene media is likewise not pertinent. The question is whether in the 21st century it is even sensible to additionally and deliberately point out the (urban)

16 »*Vérsztven*«: Prekmurje dialect, economic; »*vérstvo*«: economy, property; »*vért*«: lord (still a commonly used word among the older population). See also: Novak, 2006, 797.

17 »*New development opportunities will result from the addition to the European Transport Corridor No. 5 (Venice – Ljubljana – Budapest – Kiev) and the construction of the Maribor-Hungarian border motorway and the Murska Sobota-Zalalövő railway line.*« (Slovenski veliki leksikon, 2005, 180).

development of Prekmurje or of the Slovene March, when there are other towns and regions in Slovenia, which unfortunately do not even have half of what has been given to the inhabitants of Prekmurje or of Murska Sobota.

VPRAŠANJE RAZMEJITVE MED URBANIM IN RURALNIM V SLOVENSKI KRAJINI V OBDOBJU 1765–1924

Darja KEREC

Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Kardeljeva ploščad 16, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: Darja.Kerec@pef.uni-lj.si

POVZETEK

Slovenska krajina je drugo ime za današnje gornje Prekmurje, kot se pojavlja v listinskem gradivu, poročilih, časopisnih zapisih ter spominih posameznikov. Njeno največje urbano središče je bila Murska Sobota, ki je vse od konca 15. stoletja imela status trga, v naslednjih stoletjih si je konstantno prizadevala oz. obnavljala privilegije, dane od kraljevih oblasti. V kraj so gravitirali okoliški prebivalci, kljub temu je bilo zaledje s kmečkim prebivalstvom tisto, ki je identiteti kraja navzven odvzemalo status ali videz urbanega središča. Takšne interpretacije so bile značilne tako za uradne spise oz. poročila kot lokalno časopisje v 19. in 20. stoletju. Da je bila Slovenska krajina vedno podeželska, Murska Sobota pa vsaj za odtenek bolj urbana, pričajo različne faze razvoja ali potrjevanja predhodnega stanja (tako je bilo v primeru obravnavе zlorabe listine o murskosoboških trških privilegiijah leta 1765), vendar v razvezani mreži madžarskih naselij in glede na kategorizacijo madžarskih zgodovinarjev Murska Sobota ni uvrščena visoko na lestvici urbaniziranosti, še posebej zaradi konkurenčnih naselij, ki so gravitirala k Szombathelyju. Na tendenco k urbanosti kaže več desetletno prizadevanje za izgraditev železniške povezave s Körmentom, kar se je zgodilo šele leta 1907 ter ne nazadnje odprtje železniške proge med Mursko Soboto in slovenskim delom Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev leta 1924. Vmesno obdobje so Mursko Soboto in posledično celotno krajino zaznamovali postopni gospodarski in urbanistični premiki (poštni in telegrafski urad, hranilnica, več društev, javna knjižnica, bolnišnica), a šele dve leti po odprtju železniške proge je mesto dobilo tudi elektriko. Nejasno ali posplošeno mnenje o nerazvitosti Slovenske krajine po letu 1924 se dokaj pogosto pojavlja predvsem pri geografih. Tovrstne stereotipne predstave niso zamrle niti po letu 1991.

Ključne besede: Slovenska krajina, Murska Sobota, mesto, podeželje, infrastruktura, urbano

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Benevolo, L. (2004):** Mesto v zgodovini Evrope. Ljubljana: Založba /*cf.
- Brumen, B. (1991):** Vsakdanja kultura Prekmurja in slovenskega Porabja v etnoloških topografijah. Zbornik soboškega muzeja, 43–52.
- Brumen, B. (1994):** Evropske urbane študije pred durmi posturbanosti. Etnolog, 4, 1, 19–34.
- Brumen, B. (1995):** Na robu zgodovine in spomina: urbana kultura Murske Sobote med letoma 1919 in 1941. Murska Sobota, Pomurska založba.
- Brumen, B. (1997):** Murska Sobota in Sobočani 1919–1941: katalog stalne razstave. Murska Sobota, Pokrajinski muzej Murska Sobota.
- Deák, E. (2012):** A városiasodás folyamatai a Dunántúlon, különös tekintettel Vas vármegyér, 1780–1910. V: Istvan, B., László, M. (ur.): Határon innen, határon túl. Tanulmányok Tilcsik György 60. születésnapjára. Szombathely, Vas Megyei Levéltár.
- Gyula, B. et al. (2008a):** Viri za zgodovino Prekmurja 1: zbirka dokumentov. Források a Muravidék történetéhez: szöveggyűjtemény. Szombathely, Vas Megyei Levéltár (Arhiv županije Vas); Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár (Arhiv županije Zala).
- Gyula, B. et al. (2008b):** Viri za zgodovino Prekmurja 2: zbirka dokumentov. Források a Muravidék történetéhez: szöveggyűjtemény. Szombathely, Vas Megyei Levéltár (Arhiv županije Vas); Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár (Arhiv županije Zala).
- Hozjan, A. (2007):** Širje dokumenti o zgodnjenoštevki Murski Soboti. Arhivi, 30, 1, 89–96.
- Ilšeč, S. (1959):** Pregled razvoja Murske Sobote. Geografski zbornik (Murska Sobota), 69–80.
- Kerec, D. (2004):** Sôbota na prelomu 19. in 20. stoletja. Borec, 56, 617–620, 71–171.
- Kerec, D. (2005):** Szécsiji, Gornja Lendava in Sôbota od 13. stoletja do bitke pri Mohaču: doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.
- Kiss, G. (2004):** Topográfiai megfigyelések Vas vármegye Árpád-kori piachelyeihez. V: László, M., György, T. (ur.): Előadások Vas megye történetéről 4. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 399–408.
- Klemenčič, M. M. (2009):** Pomurje in regionalna identiteta Prekmurja. V: Kikec, T. (ur.): Pomurje: trajnostni regionalni razvoj ob reki Muri: zbornik. Ljubljana, Murska Sobota, Zveza geografov Slovenije, Društvo geografov Pomurja, 8–15.
- Klemenčič, V. (1991):** Prekmurje kot nerazvito območje v Sloveniji. V: GEOGRAFSKA problematika Severovzhodne Slovenije: medinstitutski seminar Oddelka za geografijo Pedagoške fakultete v Mariboru in Oddelka za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Ob 30. letnici Oddelka za geografijo v Mariboru. Ljubljana, Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 108–124.
- Lendvai Kepe, Z. (2013):** 140 let denarnih zavodov v Prekmurju: gospodarska zgodovina območja Lendave 2: vodnik po razstavi. Lendava, Galerija-Muzej.

- Mataj, J., Štraus, S. (2013):** Murska Sobota nekoč in danes. Murska Sobota, Franc-Franc.
- Mőrzska krajina – Muravidék –** Markisevci, Kühár Stevan, 1922–1927.
- Muraszombat és vidéke –** Murska Sobota, Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület, 1884–1945.
- Nájszvetejsega Szrca Jezusovoga veliki kalendár za lüdsztno.** Szombotel, Cérkvena stamparija, 1904–1944.
- Novak, V. (2006):** Slovar stare knjižne prekmurščine. Ljubljana, Založba ZRC.
- NUK-rokopisna zbirka –** Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK), Slovenci na Ogrskem (rokopisna zbirka, stari fond 193).
- Romsics, I. (1999):** Hungary in the twentieth century. Budapest, Corvina, Osiris.
- Slovenski gospodar –** podučiven list za slovensko ljudstvo. Maribor, 1867–1941.
- Slovenski veliki leksikon (2004):** 2: H-O. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Slovenski veliki leksikon (2005):** 3: P-Ž. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- SSKJ –** Slovar slovenskega knjižnega jezika. Geslo: mesto. Ljubljana, Inštitut Frana Ramovša ZRC SAZU (http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=mesto&hs=1; 26. 5. 2016).
- Stenografski zapiski Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije (1955):** (Tretji sklic) Seje od 1. aprila do 30. novembra 1955. Ljubljana, Ljudska skupščina LRS.
- Trstenjak, A. (2006):** Slovenci na Ogrskem: narodopisna in književna črtica: objava arhivskih virov. Maribor, Pokrajinski arhiv.
- Vovko, A. (2006/2008):** Zapostavljeni spomin pokrajine – Prekmurska zgodovina kot primer spregleda lokalne zgodovine v učnem načrtu osnovnih in srednjih šol.
- Zvonček –** list s podobami za slovensko mladino. Ljubljana, 1900–1939.

MODERNIZACIJE PRI SLOVENCIH

Božo REPE

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: bozo.repe@ff.uni-lj.si

IZVLEČEK

Vprašanje modernizacije slovenskega prostora in Slovencev kot naroda je iz več vzrokov zelo kompleksno vprašanje. V zgodnejšem obdobju ga opredeljujejo močna regionalna razdeljenost na t. i. historične dežele Avstro-Ogrske, nacionalno mešana območja obremenjena z nacionalnimi boji, specifičnost robnih prostorov (Koroška, Primorje, Prekmurje – slednje v ogrskem delu monarhije) ter vprašanje »centra« in »periferije«. Do druge svetovne vojne gre zlasti za spopad med konservativizmom, katerega glavni steber je katoliška cerkev, in liberalizmom (kasneje komunizmom).

Ključne besede: modernizacija, kulturni boj, socialistična modernizacija, kulturni prelom, evropsko obrobje, globalizacija

LA QUESTIONE DELLA MODERNIZZAZIONE DEGLI SLOVENI

SINTESI

La questione della modernizzazione nel mondo sloveno e degli sloveni come nazione è, a causa di numerosi motivi, una questione molto complessa. Nel periodo iniziale venne caratterizzata da una forte divisione territoriale nelle cosiddette regioni storiche dell'Impero austro-ungarico ovvero nelle zone etnicamente miste, dove la situazione era aggravata a causa delle lotte nazionali, dalla specificità del territorio limitrofo (la Carinzia, il Litorale, l'Oltremura – quest'ultima nella parte ungarica dell'Impero) e dal rapporto tra »centro« e »periferia«. Fino alla Seconda guerra mondiale si trattava soprattutto della lotta tra il conservatorismo, il cui pilastro principale era la chiesa cattolica, e il liberalismo (più tardi il comunismo).

Parole chiave: modernizzazione, lotta culturale, modernizzazione socialista, svolta culturale, periferie d'Europa, globalizzazione

UVOD

Vprašanje modernizacije slovenskega prostora in Slovencev kot naroda je iz več vzrokov zelo kompleksno vprašanje. Močna regionalna razdeljenost na t. i. historične dežele Avstro-Ogrske, nacionalno mešana območja obremenjena z nacionalnimi boji, specifičnost robnih prostorov (Koroška, Primorje, Prekmurje – slednje v ogrskem delu monarhije) ne nazadnje vprašanje »centra« in »periferije« otežujejo iskanje splošnih značilnosti in posloševanje.¹ To se spremeni šele po drugi svetovni vojni, z nastankom Ljudske republike Slovenije v federativni Jugoslaviji, z dokončnim oblikovanjem meja, z enotnim konceptom socialistične modernizacije na vseh področjih (na gospodarskem z vzpostavljivijo nacionalnega gospodarstva in konceptom t. i. »forsirane« industrializacije). Tudi tu je seveda treba upoštevati regionalne razlike, ki jih je policentrični koncept razvoja v času socializma omilil, ne pa odpravil. V samostojni Sloveniji, po propadu socialističnih podjetij, odpravi regiji in razdrobljeni občinski mreži so se razlike znova poglobile, nekateri industrijski centri (npr. Maribor) pa so zašli v dolgoletno agonijo. Poleg tega je z modernizacijskega stališča eden ključnih elementov v koncentraciji mestnega prebivalstva, to pa le v primeru Ljubljane dosega približno primerljivost z regionalnimi središči v sosednjih državah (271.885 prebivalcev leta 2010), čemur sledi Maribor z 95.787 prebivalci. Celje (37.777) ter Kranj (36.781) sta že na dobrini tretjimi te številke, vsa druga mesta so daleč pod 30.000.² Tudi edini dve mesti, ki sta nastali po konceptu (socialistične) modernizacije po drugi svetovni vojni, Velenje in Nova Gorica sta bolj na ravni trgov, kot mest (Velenje 25.333 prebivalcev in Nova Gorica 12.997).³ Razvoj večjih mest je po drugi svetovni vojni, v času t. i. forsirane industrializacije je bil stihiski, predmestja pa so neopazno prehajala v podeželje. Koncept urbanistično zasnovanih »satelitskih mest« z urejeno infrastrukturo po sistemu »new towns«, ki bi morda povečal kritično maso meščanstva, v Sloveniji ni bil predmet resne razprave ne v času med obema vojnoma in ne po njej. Uspešno so ga uporabili britanski laburisti v Londonu in z njim »uskladili tradicionalno željo po življenju v zelenem okolju z doseganjem urbanega učinka ...« (Benevolo, 2004, 237).⁴ Slovenski koncept modernizacije je bil tako bližje klasičnemu (antičnemu) konceptu t. i. »agromestu«, to je kompaktne, strnjene naselbine, ki je po videzu urbana, po načinu preživljjanja pa ruralna (Baskar, 2012, 76), le da je bil

1 Tu se na prelomu iz 19. v 20. stoletje postavlja vprašanje razmerja med Ljubljano in Trstom, tako v modernizacijskem smislu (Trst kot »slovenski New York«) kot v kontekstu »slovenskosti« Trsta (Pirjevec, 2007; Verginella, 2005). Na podoben način seveda tudi nemško-slovenski boji predvsem na Štajerskem in Koroškem (Cvirk, 1997; Cvirk, 2006; Verginella, 2012). Zaradi teh razmerij med historičnimi deželami in znotraj njih je Kranjska s prevladujočim slovenskim političnim vplivom – čeprav najbolj konservativna med deželami – postala osrednja pokrajina, Ljubljana z relativnom skromnim številom prebivalstva in počasno industrializacijo pa »slovensko glavno mesto«.

2 <http://www.stat.si/letopis/LetopisVsebina.aspx?poglavlje=32&lang=si&leto=2013>.

3 <http://www.stat.si/letopis/LetopisVsebina.aspx?poglavlje=32&lang=si&leto=2013>.

4 London so že konec tridesetih let zamejili z zelenim pasom (»green belt«), po drugi svetovni vojni pa na drugi strani pasu začeli izvajati nacionalni program novih mest (»new towns«), ki naj bi imela vsako po okrog 50.000 prebivalcev, a so nekatera (npr. Milton Keynes) narasla celo na 250.000. »New towns« so razvila lastno urbano življenje, hkrati pa bila del širšega zaledaj prestolnice.

(in je v veliki meri še vedno) način preživljjanja kombiniran, to je agrarno-industrijski). V kulturnem smislu pa gre za »podeželje v mestu« ali ko je kot je to za drugo slovensko največje mesto opredelil sociolog in župan Maribora dr. Andrej Fištravec, ki je prišel iz vstajniških vrst, potem, ko so vstaje odnesle dotedanjega župana Franca Kanglerja:

Kanglerjanstvo kot fenomen mesta ne potrebuje. Potrebuje svojo njivo, recimo še gasilski dom, sebe in svoje potrebe pa zadovoljuje na najbolj elementaren način. V Mariboru se je to žal prepletalo z njegovo zgodovino, kot industrijskim mestom z nizko izobraženo delovno silo, ki je vezana na popoldanske aktivnosti. Res je, imamo tudi sodobni Maribor; nekakšno etablirano kulturo. A to je dejansko elita in se razvija v neskladju z ostalim mestom. V strukturi obiskovalcev mariborske največje kulturne ustanove, našega narodnega gledališča (SNG), prevladujejo po statistiki recimo visoko izobražene ženske, stare nad 60. let. To kaže, da urbani del mesta ni povezan z ruralnim delom – 70 odstotkov Maribora so namreč primestna naselja na ruralnem območju. Tako nastane kanglerjanstvo. Kanglerjanstvo je govorica kratkih stavkov, neposrednih sporočil, njegova objektivna potreba je v hitri konzumaciji. V veliki meri je kanglerjanstvo tudi slovenski fenomen, le da se v Mariboru to še posebej očitno vidi. Glavni problem Slovenije je namreč, da vsak čepi v svoji dolini in vidi le svoje parcialne interese, simbolna celota pa se ne vzpostavlja (Fištravec, 2014).

Na določeni ravni pospolišitve do konca druge svetovne vojne lahko govorimo o slovenski družbi kot pretežno konservativni in slovenskem narodu kot prevladajoče katališkem, a hkrati obremenjenim s kulturnim bojem.⁵ V 19. stoletju je zgodnejša delitev na staro in mladoslovence zamenjalo strankarstvo, z njim pa kulturni boj po »mahničevskih« načelih, saj je Katoliška cerkev hotela zadržati tedanji prevladujoči vpliv v družbi in se upreti modernizaciji. Kulturni boj je tlel in se razplamteval tudi med obema vojnama, še posebej v tridesetih letih, višek pa je dosegel z medsebojnim obračunavanjem med drugo svetovno vojno in poboji ter drugimi oblikami nasilja neposredno po njej. Novi vzpon je doživel v samostojni Sloveniji.

Slovenci so bili v sodobni zgodovini le deloma privajeni na strankarsko demokracijo, tudi parlamentarizem so doživljali »fragmentarno«: nekaj v Avstro-Ogrski, nekaj v Kraljevini Jugoslaviji in nekaj v specifični samoupravni (»delegatski«) obliki v socialistični Jugoslaviji. Polno – vsaj v formalnem smislu – pa šele od leta 1990. Ženska emancipacija je bila sprva omejena na posameznice in ozka strokovna društva, pot (vključno z volilno pravico) ji je odprlo šele obdobje socializma. Gospodarska modernizacija je deloma potekala pod močno državno zaščito v Kraljevini Jugoslaviji in nato s hitro industrializacijo v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni.

Največji kulturni prelomnici v 20. stoletju sta bili v šestdesetih letih z delnim prehodom na terciarni način gospodarstva, z odprtjem meja, vzponom televizije, motorizacijo

⁵ Do prve velike delitve je sicer prišlo že precej prej, v času verskih vojn v 16. stoletju, ko je bil protestantizem kot tedanji nosilec modernizacijskih procesov (in hkrati slovenstva) s silo odstranjen iz večine slovenskega prostora (z izjemo Prekmurja).

in modernim potrošništvom ter deloma v osemdesetih letih s sicer kratkotrajnim, a silnim porastom civilne družbe.

Po osamosvojitvi so se mnogi elementi konservativizma obnovili, hkrati pa sta opazna vpliv tehnološke (zlasti informacijske) revolucije in globalizacije. Glavni izziv za vrednotenje modernizacije je v skokovitem širjenju uporabe komunikacijsko-informacijskih tehnologij in izginotju industrijske družbe. V najširšem smislu pa se pred današnjega prebivalca Slovenije – in tu gre za globalizacijski izziv – postavlja vprašanje, koliko je naše življenje še realno in koliko virtualno oz. kako se ta dva svetova prepletata. Problem seveda ni toliko v tehnologijah kot v razbiranju tega, koliko modernizacija in globalizacija po eni strani spreminja naše vsakdanje življenje, medsebojne odnose, bonton, navade. In po drugi strani, koliko to ostaja površinsko (mobilite ne nazadnje uporabljojo tudi afghanisti in kakšni drugi pastirji), medtem ko naš, recimo temu narodni značaj, ostaja nespremenjen. Enako pa tudi vedenjski vzorci, še posebej po podeželju. Ali, npr. očitni upad pripadnosti sicer po osamosvojitvi institucionalno in ekonomsko okrepljeni Katoliški cerkvi, hkrati pomeni tudi upad religioznosti? Ali pa gre le za drugačen tip verovanja (duhovnosti), ki ne temelji več na nebesih, peklu, grožnjah z grehom, pokornosti, utečenih ritualih?

Pri the vprašanjih se soočimo z več problemi, ki pa imajo bolj politično, v znanstvenem smislu pa deloma še sociološko konotacijo, precej manj pa zgodovinsko. O modernizaciji obstajajo namreč številne teorije, ki so običajno začenjajo z Marxovo, da bo industrializacija spremenila svet. Tu naj bi tudi po mnenju sodobnih piscev imel prav, medtem, ko naj bi zgrešil s svojo vizijo socializma. Ekonomski razvoj naj bi zato imel sistematične in do določene mere previdljive kulturne in politične posledice, a hkrati v postmodernih družbah (lahko) prihaja do zasuka k (ponovnemu) tradicionalizmu, čeprav naj bi v slovenskem primeru – vsaj po navedenih podatkih – do tega prišlo v manjši meri. (Inglehart, Baker, 2000).⁶ Pri modernizacijskih teorijah se sicer pojavlja še vrsta drugih problemov. Eden je gotovo vprašanje, zakaj tehnološki in socialno-ekonomski napredok ni preprečil dveh svetovnih vojn in tudi v času globalizacije ne prinaša boljšega življenja večini prebivalstva. Prav tako nekakšna pospolena zaverovanost v zahodni tip demokracije: »Demokracije se skoraj nikoli ne bojujejo z drugimi demokracijami« (Inglehart, 1997; Inglehart, Welzel, 2005). Za slovensko in srednjeevropske družbe pa so zlasti vprašljive teorije »tranzitologije«, ki so jih po koncu socializma razvili na Zahodu, bivše socialistične države pa nekritično povzele in ki modernizacijo jemljejo izključno v formi zahodnega tipa demokracije in tržnega gospodarstva (Blokker, 2005). V Sloveniji (pa tudi v številnih drugih bivših socialističnih državah), pač avtomatične vzporednice med parlamentarizmom in (neo)liberalno ekonomijo na eni in modernizacijo na drugi strani še zdaleč ni mogoče avtomatično potegniti.

6 Avtorja gradita na podatkih za 65 držav in 75 % svetovnega prebivalstva, iz njune statistike za devetdesetaleta 20. stoletja je v Sloveniji zaznaven rahel upad religioznosti tako pri odstotku tistih, ki obiskujejo verske obrede kot odstotku tistih, ki se sprašujejo o namenu in smislu življenja.

NA PRELOMU IZ 19. V 20. STOLETJE

Slovenke in Slovenci so v dvajseto stoletje v glavnem vstopili še kot Štajerci, Kranjci, Korošci, Primorci ali Istrani, v kmečki opravi in na lojtrnikih, čeprav jim tudi vožnja z vlakom že nekaj desetletij ni bila tuja, v mnogih slovenskih krajih pa se je kadilo iz tovarniških dimnikov. Vendar je večini dnevnih časov še vedno odmerjala cerkvena in ne tovarniška ura, župnik, župan in učitelj pa so ostale glavne avtoritete. Bili so razdeljeni na tradicionalne avstrijske dežele in regionalna identiteta je bila močnejša kot nacionalna. Po popisu prebivalstva leta 1910 je bilo na ozemlju današnje republike Slovenije 66,6 % vsega prebivalstva kmečkega (leta 1857 še več kot 83 %), poljedelstvo in živinoreja sta dajala 60 % narodnega dohodka, od industrije in obrti je na prelomu stoletja živilo le okrog 11 % ljudi in to največ od rudarstva in železarstva, kovinske, lesne, živilske industrije ter gradbeništva.

Avstro-Ogrska ni bila naklonjena slovenskim nacionalnim zahtevam, ne nazadnje zato, ker so Slovenci Nemcem zapirali pot do Jadrana in pristanišča Trsta. Kljub temu je specifično večnarodno okolje donavske monarhije, ki se je le počasi prilagajalo modernizacijskim trendom zahodne Evrope, omogočilo, da so Slovenci poleg pokrajinske oblikovali tudi nacionalno zavest, pogosto v ostrih bojih z nemštvom. Priučili so se politični kulturi in se navadili na parlamentarizem. Bili so večinoma pismeni (leta 1910 so v monarhiji po pismenosti zaostajali samo za Nemci, Čehi in Italijani) in z vedenjem, kaj se dogaja okrog njih, z dozorelo kulturo in umetnostjo, ki je sledila evropskim tokovom in vanje tudi kaj prispevala.

Strankarska organiziranost (in z njo povezani ideološki spori) so bili na začetku stoletja že nepogrešljivi del vsakdanjika, bolj razgledane družine so imele naročen kakšen časopis (na prelomu stoletja jih je izhajalo več kot sto dvajset), Slovenci so se lahko pohvalili tudi s kakšnimi odmevnješimi dosežki v znanosti, po avstrijskih in nemških univerzah so imeli raztresenih več uglednih znanstvenikov. Niso pa uspeli doseči svoje univerze. Zbirali so se v društvih in čitalnicah in na raznih shodih, hodili v hribe in se zabavali v gostilnah. Naprednejši del intelektualcev in politikov je v skladu s tedanjimi razmišljanji v razvitejših delih sveta verjel v nepretrgan in neustavljen znanstveni napredek, ki se je tudi na Slovenskem kazal v postopnem uvajanju novih tehnoloških dosežkov kot sta elektrika in plin, novih načinov proizvodnje in prometa in s tem tudi velikih sprememb v socialni strukturi in načinu življenja sploh. Toda slovensko gospodarstvo je bilo šibko in koncentracija kapitala majhna (Nećak, Repe, 2004). Veliko demografsko izgubo je na prelomu stoletja pomenilo izseljevanje (po nekaterih podatkih naj bi se izselilo več kot 250.000 Slovencev). Glavni vzroki so bili v veliki brezposelnosti, a ne samo v njej. Pri Slovencih, ki so se odločili za izselitev, se je vedno bolj kazala tudi želja po višjem standardu, ki ga doma ni bilo moč doseči (Drnovšek, 1991).

MED OBEMA VOJNAMA

Slovenci so bili po prvi svetovni vojni postavljeni pred novo stvarnost: živeli so v štirih državah z različnimi političnimi sistemi, vsi pa so imeli v osnovi avtoritarno izhodišče

in so bili v nacionalnem smislu Slovencem nenaklonjeni. Več kot tretjina Slovencev je ostala izven matičnega ozemlja, Slovenija pa je ostala brez Trsta, v katerem je živel 57.000 Slovencev, in s tem brez najmočnejšega industrijskega centra in izhoda na morje.

Slovenske meščanske stranke v Jugoslaviji niso zmogle izpeljati nekaterih temeljnih modernizacijskih premikov, npr. uvedbe ženske volilne pravice, čeprav so se zanjo deklarativno zavzemale. Vodilni politični blok je ves čas ostal katoliški, s Slovensko ljudsko stranko na čelu. V drugi polovici tridesetih let se je ideoleska in politična razcepjenos na Slovenskem stopnjevala, tradicionalni politični tabori so razpadali. Enega ključnih razkolov je prineslo opredeljevanje do fašizma (nacizma) na eni ali komunizma na drugi strani. Ali je ozemeljska omejenost in občutek majhnosti (jugoslovanski del Slovenije je bilo, kot je zapisal pisatelj Fran Albreht, ob lepem razgledu mogoče pregledati že s prostim očesom z Ljubljanskim gradu), vplivala tudi na siceršnjo slovensko razgledanost? Tisto, kar lahko opazimo v času med obema vojnoma, je kulturna in izobrazbena preusmeritev, ki je bila posledica stoletnega strahu pred prevladajočim nemškim vplivom. Učenje nemščine so opuščali, uveljavljala se je zlasti francoščina. Francoski vpliv je (tudi zaradi tradicionalnega srbsko oz. jugoslovansko-francoskega zavezništva) postajal vse močnejši zlasti v filozofiji, literaturi in kulturi sploh. Slovenski ustvarjalci so na glasbenem, literarnem, likovnem in drugih področjih v glavnem sledili modernim evropskim tokovom. Podobno velja za arhitekturo, kjer je Plečnika zamenjala mlajša generacija. V jugoslovanskih razmerah so si Slovenci izborili neke vrste neformalno kulturno avtonomijo, ki se je odražala v slovenskem šolstvu (okrog 860 ljudskih in 85 meščanskih in strokovnih šol), ustanovitvi univerze (1919) in vrsti drugih izobraževalnih in kulturnih ustanov: Narodne galerije (1918), Ljubljanske filharmonije, glasbenega konzervatorija, vrste muzejev, Narodne in univerzitetne knjižnice (začetek gradnje 1935, odprtje 1941), Akademije znanosti in umetnosti (1938), radia (1928). Slovenija je v času med obema vojnoma imela 54 kinematografov (priči so zvočni film predvajali leta 1924), dve poklicni, več amaterskih gledališč, okrog 2200 knjižnic, že tradicionalno razvit dnevni in periodični tisk in okrog 8200 raznih društev (Dolenc, 1996; Dolenc, 2010; Borak, 2006; Nečak, Repe, 2008).

Sprememba državnega okvira je Sloveniji prinesla tudi drugačen gospodarski prostor. Iz »vzdrževanega« dela avstro-oogrsko monarhije se je v hipu spremenila v najrazvitejši del jugoslovanske države (leta 1910 je bil slovenski bruto proizvod na prebivalca 220 dolarjev, v Srbiji in Črni Gori pa 70 do 80 dolarjev, slovensko gospodarstvo pa je izvažalo približno tretjino svoje proizvodnje). Postopoma so se oblikovale nekatere prvine narodnega gospodarstva z osnovnimi institucijami (gospodarsko zbornico, borzo). Kot doto je v novo državo prinesla izgrajeno železniško infrastrukturo (v času med obema vojnoma je bilo treba zgraditi le 60 km novih prog), ob kateri so se tudi razvijala glavna industrijska središča, solidno električno omrežje (po prvi svetovni vojni 20 milijonov kilovatnih ur, ki so v času med obema vojnoma narasle na 300 milijonov), razvito finančno-kreditno mrežo in relativno izobraženo prebivalstvo (90 % pismenost). Slovenska družba pa je bila ob vstopu v Jugoslavijo vendarle večinsko agrarna. V času med obema vojnoma se je kljub krizam vztrajno industrializirala, tako da je delež kmečkega prebivalstva tik pred drugo svetovno vojno padel na dobro polovico, število tovarn se je podvojilo (z 275 ob nastanku jugoslovanske države na 523 ob začetku druge svetovne vojne), proizvodnja pa povečala za dvakrat in

pol. Značilnost slovenskega gospodarstva so bila majhna podjetja z do 200 zaposlenimi in policentrični razvoj, kar je omogočalo migracije s prenaseljenega podeželja v manjša in večja industrijska središča. Hkrati se je Ljubljana utrdila kot gospodarsko (tudi kulturno in politično) središče. Najmočnejše gospodarske panoge so bile tekstilna, lesnopredelovalna in metalurška industrija, sledile so živilska, gradbena, papirna, steklarska in usnjarska. Ovira policentričnemu razvoju je bila slaba cestna infrastruktura (prva betonska cesta Ljubljana – Jesenice je bila zgrajena šele v drugi polovici tridesetih let, pa tudi sicer je bil motorni promet šele na začetku). Nezaposlenost je ostajala velik problem (v času krize na začetku tridesetih let je dosegala 27 %). Sredi tridesetih let je bilo v industriji zaposlenih okrog 130.000 delavcev, od tega okrog 40 % žensk. Močan je bil vpliv tujega kapitala, še posebej v bančništvu in vodilnih industrijskih panogah, čeprav se je okreplil tudi slovenski (ki je dosegel razmerje 1 : 2 v svojo korist) (Kresal, 1998; Lazarević, Prinčič, 2010; Borak, 2006; Nećak, Repe 2008). Na Slovenskem je delovalo okrog 10 bank in 18 bančnih podružnic, prevladovale so tuje, vsi denarni zavodi so bili med krizo močno prizadeti, zlasti tisti, ki so bili povezani z avstrijsko Credit-Anstalt (ta je leta 1931 bankrotirala) (Lazarević, Prinčič, 2010). Močno podpora, zlasti kmetom so nudile kmečke kreditne zadruge, od katerih sta bili dve najmočnejši pod političnim vplivom katoliškega in liberalnega tabora. Kmetijstvo je bilo ves čas med obema vojnoma v stalni krizi, izpostavljeno premočni konkurenčni drugih delov Jugoslavije, kmetje pa prezadolženi, tako da je bila država prisiljena za nekaj let razglasiti moratorij na kmečke dolgove, polovico dolgov pa so jim v drugi polovici tridesetih let črtali (Lazarević, 1994). Kmečko prebivalstvo je živelovo revno, na robu preživetja, podobno tudi delavstvo, čeprav je delavska zakonodaja omogočila ustanovitev borze dela in delavske zbornice ter drugih zaščitnih mehanizmov, med drugim uvedbo osemurnega delavnika. Življenska raven se je še znižala med krizo, nato pa po kratkotrajnem izboljšanju znova v letih 1940 in 1941, ko so začeli tudi racionirati živila in uvajati nakaznice za kruh in moko. Razslojenost je bila tudi med delavci velika: najrevnejši so živeli v barakarskih naseljih in gospodarskih poslopjih, v nevzdržnih higienskih razmerah, večina delavcev je stanovala v najjemniških stanovanjih v predmestjih, najvišji delavski standard so bile enonadstropne vrstne hišice. Prosti čas so delavci preživljali po gostilnah, na krajsih izletih ali veselicah. Razvita so bila delavska društva. Prehrana je bila skromna, meso, pa tudi mleko in mlečni izdelki redke dobrane. Srednji sloj je bil sestavljen iz uradništva in podobnih poklicev. Živel je bolje, v meščanskih stanovanjih, lahko si je privoščil dopust in višji kulturni standard. Zgornji, najtanjši sloj družbene lestvice so predstavljali podjetniki, industrialci, bankirji, politiki, deloma tudi univerzitetni profesorji, zdravniki, založniki. Velik del teh je izšel iz kmečkega okolja in je pripadal prvi generaciji nastajajočega meščanstva. Statusni simboli so bili meščanska vila, ali stanovanje, avtomobil, radio, šolanje otrok v tujini, potovanja.

PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Prehod v industrijsko družbo

Temelj socialistične modernizacije so bile nacionalizacija, agrarna reforma in nacionalizacija. Na tem sta temeljili pospešena industrializacija in elektrifikacija, kar vse je

terjalo veliko nekvalificirane delovne sile. Z nacionalizacijami (1946 in 1948 ter 1958 – slednja je zajela stanovanja in poslovne prostore, z njem pa so zlasti reševali stanovanjsko stisko, do katere je prišlo zaradi povečanega preseljevanja v mesta) je v državno last prišlo 93 % vseh podjetij z več kot 99 % vseh zaposlenih. V zasebni lasti so ostale le majhne gostilne in obrtne delavnice, večinoma po podeželju. Trg je bil ukinjen, uveden pa sistem planskega gospodarstva po sovjetskem vzoru. Gospodarstvo je bilo administrativno vodeno iz enega centra, načrtovano pa po petletkah. Prva petletka (t. i. kapitalne izgradnje) se je začela leta 1947, formalno končala leta 1952, dejansko pa so jo izvajali še naslednja tri leta. Druga petletka se je začela šele leta 1957, končala pa predčasno leta 1960 (Čepič, 1995; Prinčič, 1992; Prinčič, 1995; Prinčič, 1999).

Slovenija je dobila osnovno (republiško) državno strukturo, prvič v zgodovini z ustavo in skupščino (parlamentom) ter (po kratkotrajnem obdobju leta 1918) vlado. V centralizirani partijski državi je sprva šlo predvsem za nastavke državnosti, ki pa so se skozi desetletja krepili in vrh dosegli z ustavo leta 1974. Socialna struktura družbe se je začela naglo spremnijati. Nova elita so postali vodilni ljudje iz partizanskega in predvojnega revolucionarnega gibanja, ki so večinoma izšli iz nižjih slojev in so bili pomanjkljivo izobraženi. Pojem meščanstva je dobil negativni prizvok. Ključni kriterij za dosega položaja v družbi je bil politični in ne strokovni. Ena glavnih novih značilnosti je postala egalitarnost. Vpeljan je bil kult fizičnega dela, medsebojnega tekmovanja v doseganju zastavljenih delovnih rezultatov, udarništva. »Junakom borbe naj slede junaki dela«, je bilo tedaj vodilno geslo, ki ga je izrekel Boris Kidrič. Na kulturnem in umetniškem področju se je povečeval sovjetski vpliv, kulturni ustvarjalci so postali državni uradniki, organizirani v stanovskih društvh, prevladujoča smer v umetnosti je postal soerealizem (Gabrič, 1991; Gabrič, 1995). V razmerah zelo skromnega standarda in vsesplošnega pomanjkanja so oblasti oskrbo še zlasti mestnega prebivalstva skušale reševati s prisilnim odkupom pridelkov in živine pri kmetih (ti so se temu upirali), z administrativnim razdeljevanjem živil (živilske in druge nakaznice) ter z mednarodno pomočjo Unrre. Uvedena je bila večja socialna in zdravstvena zaščita, še posebna skrb je bila namenjena zaščiti in varstvu otrok ter zagotovitvi enakih možnosti za šolanje vsem slojem prebivalstva (Repe, 2003a). Med zapoznanimi procesi modernizacije slovenske družbe, ki so jih nove oblasti na hitro skušale uresničiti v okviru uvajanja novega družbenega reda, je bila tudi ženska emancipacija. Ta je bila pojmovana na specifičen, socialistični način, glavne nosilke enakopravnosti so bile revolucionarke, ki so se prebile v politični vrh med vojno in so svet dojemale »skozi Marxa in Lenina« ter z »ognjem svetega zanosa«, kot pravi ena tedanjih pesmi. Ženske naj bi v vsakem pogledu, tudi kar zadeva fizično delo, postale enakovredne moškim. Dobile so volilno pravico, večje možnosti zaposlitve, porodniški (sprva zelo skromen, manj kot trimesečni) dopust. Zasedle so okrog 10 % vodilnih položajev v politiki. Kljub tem posebnostim je začeti proces v kasnejših desetletjih omogočil, da se je zaposlilo skoraj dve tretjini žensk, da so se po doseženi izobrazbi postopoma izenačevale z moškimi, v posameznih poklicih (tudi intelektualnih) pa sploh začele prevladovati (Antić Gaber, 1999; Žižek, 2004; Verginella, 2013). Na oster način, z nacionalizacijo premoženja in sodnimi procesi ter drugimi oblikami obračunov, je bila tudi ločena cerkev od države (Prinčič, 2013; Repe, 2003b). Slovenska družba je prvič v zgodovini formalno

postala laična družba. Moralni standardi so sicer tudi v socializmu vse do šestdesetih let ostali konservativni, le da je katoliško konzervativizem zamenjal socialistični.⁷ Sredi petdesetih let je Slovenija doživela preskok iz kmetijske v industrijsko družbo: več kot polovica ljudi si je kruh služilo v nekmetijskih dejavnostih. Z izgradnjo pristanišča v Kopru, se je začela razvijati tudi kot pomorska država. Pospešena industrializacija pa je puščala posledice: pozidave kvalitetnih kmetijskih površin, hitro gradnjo velikih delavskih naselij brez ustrezne infrastrukture, večno stisko s stanovanji, ustvarjanje posebnega sloja polkmetov – poldelavcev v širšem okolju industrijskih središč, ekonomske migracije iz nerazvitih delov Jugoslavije v Slovenijo, nastajanje novega urbanega sloja prebivalstva v majhnih mestnih stanovanjih a še vedno s kmečko miselnostjo, ki je ustvarjala posebno kulturo in navade (množična potovanja ob vikendih na podeželje, vrtičkarstvo).

Kulturni prelom v šestdesetih

Šestdeseta leta so za Slovence pomenila eno največjih kulturnih prelomnic v povojnem obdobju, morda pa celo v dvajsetem stoletju sploh. Začela je nastajati civilna družba (reakcije javnosti ob ukinitvi revije *Perspektive*), prišlo je do generacijskega konflikta, ki se je izrazil v študentskih protestih konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let, v seksualni revoluciji in spremenjenem načinu oblačenja in vedenja (prodor jeansa, ženskih hlač, športnih copat, kozmetike, »beatlomanija«). Slovenijo je zajela množična motorizacija, ta je s sabo prinesla spremenjeno preživljvanje prostega časa in vračanje k individualizmu (potovanja, pikniki, nakupovanja v tujini). Množična uporaba hladilnikov in rast samopostežnih trgovin sta spremenila prehranjevalne navade. Odprtje meja (sredi šestdesetih let je brez posebnih administrativnih omejitev potni list lahko dobila večina državljanov, mejo pa so prestopali milijoni Jugoslovanov) in ekonomske migracije (v letih 1964–1969 je samo v Nemčijo organizirano odšlo delat več kot 62.000 Slovencev, neorganizirano pa vsaj še toliko) so spodbujale posnemanje zahodnih vzorcev pri stanovanjski opremi, gospodinjskih aparatih, oblačenju, poslušanju glasbe, filmski in drugi kulturni produkciji. Mentaliteto in navade Slovencev je začela spominjati televizija, ki je

7 Homoseksualnost (»nenaravno nečistovanje med osebami moškega spola«) je, npr. po 186. členu kazenskega zakonika SFRJ ostala kazniva do sedemdesetih let, čeprav se od šestdesetih let dalje v Sloveniji de facto ni preganjala. Lezbičnih odnosov niso preganjali, kar je posledica patriarhalnega razumevanja spolnosti (interpretacija, da so ženski spolni odnosi manj problematični oz. zaradi odsotnosti moškega spolnega uda nemogoči in zato neobstoječi). Homoseksualnost so šteli za duševno motnjo, tu so se socialistične oblasti (tudi medicinska in druge stroke) ujele s katoliško moralno (katoliški psiholog Anton Trstenjak je v knjigi *Pastroralna psihologija* leta 1946 zapisal, da je homoseksualec po njegovem »predstavnik fanatičnega tipa psihopata, ki je človeku nevaren«. Enako dikcijo je pa ohranil v predelani verziji knjige 1987: Kuhar, 2003). Iz dokumentov političnih organov, ki sem jih pregledal ob pisaniju knjige *Slovenci v osmdesetih letih*, je razvidno, da so še tedaj pomembnejši slovenski politiki (Stane Dolanc, Jože Smole) ostro nasprotovali organiziranemu vstopu istospolnih v javni prostor (leta 1984 je novoustanovljeno gejevsko društvo Magnus organiziralo festival Kultura in homoseksualnost, še posebej pa je politike razburil poskus organizacije četrtega festivala na dan mladosti 25. maja 1987). Značilen je tudi odnos do sicer znanih ljudi, ki so kršili definirane ali nedefinirane »družbene norme«, npr. do pisatelja Vitomila Zupana, kjer se ponuja zanimiva vzporednica z moralno predvojne in povojne družbe (Zupan, 2014).

začela oddajati leta 1958. Potrošništvo (tudi mladostniške generacije) je postal sestavni del slovenske kulture. Mešanica socialističnega sistema in posnemanje zahodnih kapitalističnih vplivov sta v Sloveniji ustvarila nenavadno kulturno ozračje. Ljudje so verjeli v Tita, samoupravljanje in neuvrščenost, toda tudi v pralne stroje, hladilnike, televizorje in druge postulate potrošniške družbe (Repe, 1998; Repe, 2004).

SAMOSTOJNA DRŽAVA: MODERNIZACIJA ALI VRAČANJE V KONSERVATIVIZEM?

Dvajset let po kulturnem prelomu šestdesetih, v osemdesetih letih, se je v slovenski družbi začela politična modernizacija, ki je – bolj kot kdaj prej v zgodovini – v ospredje izrazito postavila civilno družbo (vključno z istospolnimi organizacijami) ter vzpostavila nastavke za večstrankarsko demokracijo in volitve, do katerih je prišlo leta 1990. Na večini drugih področij pa zaradi gospodarske krize in mednacionalnih odnosov v državi (vzpona nacionalizmov, tudi slovenskega) beležimo bolj kot ne regresijo.⁸ K odhodu iz Jugoslavije so Slovenijo prisilile okoliščine, vedno večji razkorak z razvitimi državami, v prvi vrsti pa nezmožnost, da se Jugoslavija demokratizira, modernizira in zagotovi nacionalne pravice svojim narodom. Politične in družbene spremembe v osemdesetih letih v Sloveniji so se dogajale v kontekstu globalne krize komunizma, razpadanja bipolarne delitve sveta in Sovjetske zveze in globoke politične, mednacionalne in ekonomske krize v Jugoslaviji. Brez zunanjih sprememb bi se procesi poimenovani »slovenska pomlad« verjetno končali s porazom alternativnih gibanj, obračunom z opozicijo in prisilnim odhodom reformističnih oblasti v Sloveniji s političnega prizorišča.

Prelomnica med starim in novim družbenim redom ter staro in novo državo je bila ustava, sprejeta v Državnem zboru Republike Slovenije 23. decembra 1991. Zagotovljala naj bi standardne evropske politične, ekonomske in socialne pravice. European Convention on Human Rights and Freedoms (ECHRF) je Slovenija sicer podpisala kasneje, leta 1993 in ratificirala leta 1994, s čimer je postala del evropskega pravnega reda. Slovenski politični sistem je konec osemdesetih let postal večstrankarski, po novi ustavnri ureditvi proporcionalen, parlament pa teoretično osrednja točka političnega sistema. Sprejel je glavne »tranzicijske« odločitve, od katerih so bile mnoge enkratne in z dologoročnimi (v pomembnem delu tudi negativnimi) posledicami. Ker so bile sprejete v prelomnem času, jih je zelo težko ali nemogoče popravljati za nazaj.

Slovenski večstrankarski parlamentarizem po osamosvojitvi je tako dobil dva obraza: po eni strani s svojim obstojem in več kot dvajsetletnim nepretrganim delovanjem (kar se je zgodilo prvič v zgodovini) zagotavlja funkcioniranje političnega ustroja in vsaj formalno uravnotežen odnos med tremi ločenimi vejami oblasti (večkrat je sicer prihajalo do poskusov nadzorovanja predvsem sodne oblasti). Nasproti tej pričakovani, a slabo izvajani »nevidni funkciji« so se dogajali konflikti in blokade političnega sistema, zlorabe

⁸ Gre za dva vzporedna, deloma komplementarna, deloma pa nasprotujoča si procesa: demokratizacija družbe, ki jo je v ospredje postavljal liberalno-levi pol javnosti in nacionalno osamosvojitev, v precejšnji meri temelječa na nacionalizmu, ki jo je v ospredje postavljal desno-konservativni del (Repe, 2001).

parlamentarnih instrumentov in postopkov za »spinovsko« preusmerjanje pozornosti od pravih problemov, afere in tudi kriminalna dejanja. Tudi histerizacija družbe, kar vse močno presega sicer samo po sebi razumljivo funkcijo parlamenta kot ventila, ki z možnostjo odprte besede preprečuje eskalacijo družbenih nasprotij v kaj hujšega. Strankarska politika, ki je ustvarila take razmere, je funkcionirala po principu partitokracije in je večinoma temeljila na fevdalni delitvi posamičnih resorjev.

Med konstrukcijske napake dvajsetletne zgodovine sodijo vprašanje denacionalizacije, t. i. »pidovske« privatizacije⁹ in plenjenje nekdanjega družbenega premoženja. Prehod slovenskega gospodarstva iz socialističnega v kapitalistično bi zato glede na način izvedbe le stežka označili za modernizacijo.

Odnos do Katoliške cerkve, je bil urejen na predmoderen način, z vračanjem fevdalnega premoženja¹⁰ in tiko vzpostavijo statusa državne cerkve (deloma tudi skozi t. i. »vatikanski sporazum«, ki pomembne segmente odnosa med državo in katoliško cerkvijo pušča nedorečene oz. dopušča možnost različnih interpretacij). Cerkve bodisi neposredno, bodisi preko strank, ki jih podpira (predvsem preko Slovenske demokratske stranke) ali raznih namensko ustanovljenih »civilnodružbenih« organizacij posega v politiko in skuša uveljaviti vlogo, kakršno je imela med obema vojnoma ter konservativne vrednote. Privatizacija medijev se je izrodila, pri čemer so zgodovinski preizkušnji podlegli tudi novinarski kolektivi večjih časopisov, ki bi lahko izvedli notranji odkup in ohranili avtonomijo, a so podlegli skušnjavi dobre prodaje svojih certifikatov ali delnic (Hrvatin, 2004; Hrvatin, 2006).

Na ravni nastanka in razvoja države sicer lahko govorimo o pomembnih političnih premikih. Po osamosvojitvi in prvih mednarodnih priznanjih konec leta 1991 in v začetku leta 1992 je Slovenija maja 1992 postala članica OZN, leta 1993 članica Mednarodnega denarnega sklada in polnopravna članica Sveta Evrope. Leta 1998 je postala nestalna članica VS OZN in mu tudi predsedovala. Članica EU in Nata¹¹ je postala leta 2004,

9 Pri privatizaciji so državljanji dobili neprenosljive lastniške certifikate, ki so jih nato lahko zamenjali za delnice. Nekaterim jih je uspelo vložiti v uspešna podjetja, večji del pa jih je končal v t. i. pooblaščenih investicijskih družbah (Pid-ih) brez večjih vrednosti. Vodilni v Pidih in v njihovih kasnejših izvedbah (raznih borzno-posredniških hišah) so s finančnimi malverzacijami obogateli, denar pa prenesli v davčne oaze, del se je tudi zakalkuliral in propadel. Druga faza privatizacije so bili poskusi prevzemanja podjetij s strani menedžerjev, tako, da so zadolžili podjetja za odplačevanje najetih kreditov, s katerimi naj bi jih olastnini, s čimer so podjetja notranje izčrpavali. Podjetja so se zato znašla v stečajih in prisilnih poravnava ali pa so propadla. Nekateri najvidnejši menedžerji so bili zato obsojeni. Tretja faza privatizacije preostanka družbenega premoženja v tem trenutku še čaka na (raz)prodajo tujim lastnikom, kar je zaveza Slovenije EU.

10 Ob asistenci ustavnega sodišča in večjega dela politike je bil tudi preprečen referendum, ki bi (glede na javnomnenjske ankete) preprečil vrnitev v naravi. Vrniti premoženja Katoliški cerkvi v naravi je sledilo tudi vračanje nekaterih drugih fevdalnih posesti, s čimer je – vsaj zgodovinsko gledano – prišlo do izrazite zgodovinske regresije. Prvič zato, ker so bile v ekonomsko-pravno ureditev komaj nastale republike uvedene fevdalne lastniške privine. In drugič zato, ker je država izgubila eno najpomembnejših naravnih dobrin: gozdove. Poskus privatizacije drugega življenjskega vira, vode, ki ga je s posebno direktivo za celotno EU načrtovala Evropska komisija, je zaradi odpora prebivalcev (tako evropskih kot slovenskih), zaenkrat zastal.

11 Večina volivcev »modernizaciji«, ki naj bi jo prinesel vstop v Nato ni verjela, zato je bila pridružitev vprašljiva. Politične elite so jo povezale z vstopom v EU (sintagma »evroatlantske povezave«), vlada je v

leta 2007 pa članica evrskega območja in je prevzela evro, konec leta pa postala tudi članica schengenskega območja. Leta 2008 je kot prva članica in vzhodnoevropske unije uspešno in brez večjih zapletov predsedovala EU. Leta 2010 je postala še članica OECD. Po bruto družbenem proizvodu kljub krizi še dosega evropsko povprečje, vendar pospešeno izgublja veliko prednost, ki jo je pred vzhodnoevropskimi državami dobila v času socializma.¹²

Današnjo Slovenijo bi torej lahko označili kot sodobno državo, z razvejanim šolskim sistemom in razvitimi, večini prebivalstva dostopnimi informacijskimi tehnologijami ter zgrajenim cestnim križem.¹³ Je med ekološko razvitejšimi državami, ima nizko stopnjo kriminala, življenje v njej je udobno in kakovostno. Vendar je to v veliki meri tudi videz, ki hkrati prikriva pomanjkanje vizije in regresije na številnih področjih, med katerimi je še posebej izstopajoč neperspektiven položaj mladih generacij.

Tranzicija »po slovensku«, ki se je dolgo kazala kot »zgodba o uspehu« in je napovedovala nov modernizacijski premik v slovenski družbi, tako kaže danes tudi precej temno podobo, mnoge, prej prikrite slabosti, pa je razkrila šele sedanja kriza. Državne institucije so v teh dveh desetletjih imele šibko avtoritetno in so bile v resnici plen posameznih političnih strank oz. političnih opcij, podobno je še danes. Logika nespoštovanja (sicer dostikrat slabo napisanih) zakonov se vleče še iz jugoslovenskih časov, ko je nepriznavanje avtoritete državnih organov in izigravanje zakonodaje veljalo za vrlino. Nekdaj pretirano egalitarnost je zamenjal skrajni individualizem, glavna kriterija uspeha sta politična moč in bogastvo, sredstva za doseglo ciljev niso pomembna. Politika obvladuje vse družbene segmente, civilna družba (izjema je vstajniški val proti Janševi vladi pozimi 2012–2013), pa je slabo razvita. Zaradi majhnosti in drugih razlogov (zaslužkartsvo, želja po medijski odmevnosti ipd.) se kot šibke in podrejene politiki kažejo elite na vseh področjih. Značilnosti so še hitro razslojevanje, velik odstotek ljudi, ki živijo na pragu revščine ali pod njim, naglo krčenje srednjega sloja.¹⁴ Regionalne delitve je zamenjala razdrobljenost na majhne občine brez regij (ob 20.273 tisoč kvadratnih kilometrih površine in dveh milijonih prebivalcev 212 občin, od tega le deset mestnih s po več kot 10.000 prebivalci), politika pa ni zmožna sprejeti zakona o pokrajinah, ki bi jih povezale. Le redke občine – še posebej po propadu socialističnih podjetij, ki so v lokalnih okoljih imela tudi ključno socialno vlogo – zmorejo razvojni zagon. Tudi volitve, še posebej regionalne, kažejo na pretežno podeželsko naravo slovenske družbe, od katere bolj ali manj odstopa le tradicionalno levo-liberalna Ljubljana. Tako, npr. na lokalnih volitvah

zadnjem hipu v propagando vložila velika sredstva, referendum pa je bil organiziran hkrati za vstop v EU in Nato.

12 Slovenija je v obdobju po drugi svetovni vojni, npr. občutno prehitela Češkoslovaško, ki je bila v času Avstro-Ogrske najbolj razviti del monarhije, v času med obema vojnoma pa industrijsko najbolj razvita srednjeevropska država.

13 V tridesetih letih je bilo zgrajenihokrog 650 kilometrov avtocest, vendar preplačanih, z velikim zadolževanjem, zanemarjanjem regionalne infrastrukture in hkrati s strahovito zastarelom železniškim sistemom.

14 Nekatere mednarodne primerjave (npr. t. i. Gimijev količnik) sicer kažejo, da se je socialna kohezivnost slovenske družbe v pomembnem segmentu ohranila, vendar nekateri segmenti (npr. t. i. »podaljšane adolescence«, torej življenja mladih pri starših še v starosti globoko preko trideset let in socialna odsvisnost od njih), niso zajeti ali se ne upoštevajo.

največji delež tradicionalno dobivata konservativni Slovenska ljudska stranka in Slovenska demokratska stranka, kar so potrdile tudi zadnje lokalne volitve leta 2014 in to kljub porastu t. i. nestrankarskih list in kandidatov ter drastičnemu upadanju volilne udeležbe. V nasprotju s tem pa je na volitvah v Ljubljani znova v prvem krogu (kljub očitkom o korupciji) že tretjič zmagal Zoran Janković, njegova lista pa je dobila 42 odstotkov glasov oz. 22 mandatov od 45.¹⁵ Tudi sicer slovenska desnica skuša na različne načine v urbana okolja, še posebej Ljubljano, vnesti čim več podeželske mislenosti, gradi pa tudi na konfliktu center-periferija.

Po načinu političnega delovanja, tipu privatizacije in mnogih drugih kazalcih se Slovenija kljub vstopu v EU ne razlikuje bistveno od bivših jugoslovenskih republik, kar pomeni, da so bile politične obljube o hitri modernizaciji in priključitvi najrazvitejšim državam, kar naj bi prinesla osamosvojitev (sintagma »slovenska Švica«) močno pretirane (Repe, 2013). Današnje generacije so tako soočene s protislovjem: po eni strani se slovenska družba globalizira (kar sicer bolj ali manj ostaja na komunikacijski ravni), po drugi strani pa vedno bolj (p)ostaja marginalni prostor Evrope.

---

15 <http://www.rtvslo.si/strani/rezultati/5017> (dostop 7. 10. 2014). Glej tudi: Dnevnik, 6. 10. 2014, 1–5.

MODERNIZATIONS AMONG SLOVENES

Božo REPE

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškrčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: bozo.repe@ff.uni-lj.si

SUMMARY

In its earlier period, the modernisation of Slovenia is characterised by strong regional dividedness; ethnically mixed regions, burdened by national struggles; the specifics of the border areas; the issue of »centre« and »periphery«; and the cultural struggle. After World War II, a uniform concept of socialist modernisation was implemented in all areas (»forced« industrialisation, women's emancipation, separation of church and state). Slovenes experienced the biggest cultural milestone of the 20th century in the 1960s with the opening of borders, a new residential and clothing culture, the rise of television, motorisation, and modern consumerism. The independent state brought with it contradictory processes. Many elements of conservatism were renewed, and egalitarianism was replaced by individualism. One novelty is the marked influence of the technological revolution (particularly of information technology) and globalisation on Slovene society. The main challenge in evaluating modernisation lies in the rapid proliferation of the use of information and communication technologies and in the disappearance of the industrial society. At the national level it is facing a contradiction between globalisation on the one hand, and a shift towards the European periphery on the other.

Keywords: modernisation, cultural struggle, socialist modernisation, cultural milestone, European periphery, globalisation

VIRI IN LITERATURA

- Antić Gaber, M. (ur.) (1999):** Naše žene volijo. Ljubljana, Urad za žensko politiko.
- Baskar, B. (2012):** Posredniki Evrope. Zamišljanja in uprizarjanja civilizacije v perifernih mestih. V: Repič, J., Hudales, J. (ur.): Antropološki vidiki načinov življenja v mestih. Ljubljana, Filozofska fakulteta, 75–94.
- Benevolo, L. (2004):** Mesto v zgodovini Evrope. Ljubljana, Založba/*c.f.
- Blokker, P. (2005):** Post-Communist Modernization. Transition Studies and Diversity in Europe. European Journal of Social Theory, 8 (4), 503–525.
- Borak, N. et al. (2006):** Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjenja Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. Ljubljana, Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Cvirk, J. (1997):** Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914). Maribor, Obzorja.

- Cvирн, J. (2006):** Aufbiks! Nacionalne razmere v Celju na prelomu 19. v 20. stoletje. Celje, Visual Production.
- Čepič, Z. (1995):** Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945–1948. Maribor, Obzorja.
- Dnevnik – Ljubljana, 1968–.**
- Dolenc, E. (1996):** Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Dolenc, E. (2010):** Med kulturo in politico. Kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnima vojnoma. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Drnovšek, M. (1991):** Pot slovenskih izseljencev na tuje. Ljubljana, Mladika.
- Fištravec, A. (2014):** Kanglerjanstvo mesta ne potrebuje. Potrebuje njivo. Intervju: Mekina, B. (ur.). Mladina, 40, 30–33.
- Gabrič, A. (1991):** Slovenska agitpropovska kulturna politika: 1945–1952. Borec, 43, 7–8–9. Ljubljana, Mladika.
- Gabrič, A. (1995):** Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Hrvatin, S. et al. (2004):** Medijsko lastništvo. Vpliv lastništva na neodvisnost in pluralizem medijev v Sloveniji in drugih post-socialističnih evropskih državah. Ljubljana, Mirovni institut (<http://mediawatch.mirovni-institut.si/edicija/seznam/15/mediawatch15.pdf>).
- Hrvatin, S. (2006):** Media Liberalism. V: Ramet, S. P., Fink-Hafner, D. (ur): Democratic transition in Slovenia: value transformation, education, and media. College Station, Texas A&M University Press.
- <http://www.rtvslo.si/strani/rezultati/5017>.
- <http://www.stat.si/letopis/LetopisVsebina.aspx?poglavlje=32&lang=si&leto=2013>.
- Inglehart, R. (1997):** Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. Princeton, Princeton University Press.
- Inglehart, R., Baker, W. (2000):** Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values. American Sociological Review, 65, 19–51.
- Inglehart, R., Welzel, C. (2005):** Modernization, Cultural Change and Democracy. The Human Development Sequence. Cambridge, New York, Melbourne, Cambridge University Press.
- Kresal, F. (1998):** Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Kuhar, R. (2003):** Medijske podobe homoseksualnosti. Analiza slovenskih tiskanih medijev od 1970 do 2000. Ljubljana, Mirovni inštitut (<http://mediawatch.mirovni-institut.si/edicija/seznam/14/mediawatch14.pdf>).
- Lazarević, Ž. (1994):** Kmečki dolgozi na Slovenskem. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Lazarević, Ž., Prinčič, J. (2000):** Zgodovina slovenskega bančništva. Ljubljana, Združenje bank Slovenije.
- Nečak, D., Repe, B. (2005):** Prelom: 1914–1918. Svet in Slovenci v 1. svetovni vojni. Ljubljana, Sophia.

- Nećak, D., Repe, B. (2008):** Kriza. Svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Prinčič, J. (1992):** Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji 1945–1956. Novo mesto, Dolenjska založba.
- Prinčič, J. (1995):** Povojne nacionalizacije v Sloveniji 1945–1963. Novo mesto, Dolenjska založba.
- Prinčič, J. (1999):** V začaranem krogu: slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955–1970. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Prinčič, J. (2013):** Križ in capital. Premoženje, financiranje in podjetniška dejavnost RKC na Slovenskem. Ljubljana, Modrijan.
- Pirjevec, J. (2007):** »Trst je naš!« Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.
- Repe, B. (1998):** »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka«. Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni. Zgodovina za vse, 5, 2, 90–96.
- Repe, B. (2001):** Slovenci v osemdesetih letih. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001.
- Repe, B. (2003a):** Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi iz obdobja socializma. Ljubljana, Sophia.
- Repe, B. (2003b):** Katoliška cerkev v Sloveniji po 2. svetovni vojni: od opozicije do partnerja. V: Arzenšek, I. (ur.): Zbornik ob 80-letnici škofa Grmiča. Petrovče, Znamenje (33, 3–4), 113–117.
- Repe, B. (2004):** Vpliv zahodnih držav na domači sceni. V: Fischer J. et al. (ur.): Jugoslavija v hladni vojni / Yugoslavia in the Cold War. Ljubljana, Toronto, Institute for Contemporary History, Toronto University, 361–373.
- Repe, B. (2013):** Dežela ali država? Glavni družbeni procesi v samostojni Sloveniji. V: Štih, P. (ur.): Dvajset let slovenske državnosti. Prispevki s posveta na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 16. decembra 2011. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 34–56.
- Verginella, M. (2005):** Mit o slovenskem Trstu. V: Bratož, R. (ur.): Zbornik prispevkov v počastitev 75-letnice prof. Sergia Tavana. Nova Gorica, Goriški muzej, 91–104.
- Verginella, M. (2012):** Between rejection and affinity. Slovene-German relations on the periphery of the Habsburg monarchy. V: Brunner, J., Nachum, I. (ur.): »Die Deutschen« als die Anderen: Deutschland in der Imagination seiner Nachbarn. Göttingen, Wallstein, 44–59.
- Verginella, M. (ur.) (2013):** Dolga pot pravic žensk. Pravna in politična zgodovina žensk na Slovenskem. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Studia humanitatis.
- Zupan, V. (2014):** Važno je priti na grič. Življenje in delo Vitomila Zupana (1914–1987). Simonović, I. et al. (ur.). Ljubljana, Mladinska knjiga, Korotan.
- Žižek, A. (ur.) (2004):** Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september – 2. oktober 2004. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

MESTO IN PODEŽELJE V POVOJNI ITALIJANSKI AGRARNI ZGODOVINI IN ETNOANTROPOLOGIJI

Bojan BASKAR

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškrčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
 e-mail: bojan.baskar@ff.uni-lj.si

IZVLEČEK

Članek obravnava umevanja razmerij med ruralnim in urbanim v italijanski povojni družboslovni misli (s poudarkom na agrarni zgodovini in etnoantropologiji). Čeprav so italijanski zgodovinarji tradicionalno slavili urbanost kot specifiko italijanske civilizacije in čeprav je v povojni Evropi povsod prišlo do odločne zavrnitve agrarnih ideologij, je v italijanskem zgodovinopisu in etnoantropologiji prvih povojnih desetletij dominirala agrarna problematika. Ta »zasuk k ruralnemu« pa ni bil izraz kakšnega »rezidualnega« ruralizma, temveč je bil posledica nerešenega agrarnega vprašanja in revolucionarne mobilizacije kmečkih zahtev po zemlji.

Ključne besede: agrarna zgodovina, etnoantropologija, dihotomija urbanega in ruralnega, Antonio Gramsci

CITTÀ E CAMPAGNA NELLA STORIA AGRARIA ITALIANA DEL DOPOGUERRA E NELL'ETNOANTROPOLOGIA

SINTESI

L'articolo tratta la comprensione delle relazioni tra le zone rurali e quelle urbane nel pensiero sociologico italiano del dopoguerra (in particolare intorno alla storia agraria e l'etnoantropologia). Benché gli storici italiani avessero tradizionalmente celebrato l'urbanità come una specificità della civiltà italiana e sebbene nell'Europa postbellica ci fu ovunque un forte rigetto delle ideologie agrarie, nei primi decenni del dopoguerra la storiografia e l'etnoantropologia italiana furono dominate da questioni agrarie. Questa «svolta al rurale» non era però espressione di un qualche ruralismo «residuale», bensì si trattava di una conseguenza delle questioni agrarie irrisolte e della mobilitazione rivoluzionaria dei contadini nel richiedere la terra.

Parole chiave: storia agraria, etnoantropologia, dicotomia tra urbano e rurale, Antonio Gramsci

*Bologna è una ricca signora che fu contadina,
benessere, ville, gioielli – e salami in vetrina.
(Francesco Guccini, Bologna)*

UVOD

Čas po drugi svetovni vojni je v Evropi in tudi marsikje drugje prinesel najradikalnejši zasuk v vrednotenjih urbanega in ruralnega v dvajsetem stoletju. Od konca devetnajstega stoletja do druge svetovne vojne so bile antiurbane ideologije dokaj močne in razširjene; vrhunec so doživele v dvajsetih in tridesetih letih v sponi z naraščajočimi in vse bolj patološkimi nacionalizmi in regionalizmi. Vendar pa so v tem obdobju tudi mesta in urbanizem imeli dolgoročno vplivnejše zagovornike in častilce. Modernistične teorije so bile konstitutivno povezane z dihotomijo *Gesellschaft* in *Gemeinschaft* ter s kontrastom dinamičnega mesta in inertnega podeželja. Shematsko bi lahko to obdobje na Zahodu označili kot čas ostre in toge dihotomije mesta in podeželja, urbanega in ruralnega kot nasprotnih polov brez skupnega imenovalca. Med vojnoma se je togi dualizem urbanega in ruralnega najmočneje izrazil. Prav iz tega obdobja izhaja tudi teza o dveh ločenih civilizacijah: kmečki oziroma ruralni in urbani. Durkheimovski sociologi, zlasti Maurice Halbwachs, so kmetske in meščanske obravnavali kot dva popolnoma ločena in kontrastna načina življenja, kot dve civilizaciji brez skupnega imenovalca. Halbwachs se je sicer zelo dobro zavedal razredne razlojenosti obeh svetov, a je vseeno verjel, da je za meščane in kmetske pripadnost urbani oziroma agrarni civilizaciji bolj temeljno dejstvo od pripadnosti družbenemu razredu (Halbwachs, 1955). V ZDA so podobno pot ubirali sociologi chicske šole in z njimi povezan Robert Redfield, utemeljitelj ameriške antropologije kmečkih družb. Ob koncu vojne pa je konjunktura agrarnih in ruralističnih ideologij doživelja strm padec. V družboslovnih vedah je bil zasuk od ruralnega k urbanemu še posebej izrazit. V prvem obdobju (od konca vojne do konca šestdesetih let) so družboslovne vede, ki so zdaj dajale nedvoumno prednost urbanemu, še naprej ohranjale dihotomijo ruralnega in urbanega, ne da bi jo problematizirale. V naslednjem obdobju (v sedemdesetih letih in pozneje) pa preprosta dihotomija, ki podrazumeva nereflektirana opredeljevanja za en ali za drugi pol, ni bila več sprejemljiva.

Povojno hegemonijo prourbanih zadržan lahko najlepše ponazorimo z zelo odmevnvo multidisciplinarno znanstveno konferenco z naslovom *Mesta in podeželja, urbana civilizacija in ruralna civilizacija v Franciji*, ki jo je leta 1951 organiziral francoški sociolog Georges Friedmann. Na konferenci se je zbrala dolga vrsta najuglednejših imen med tedanjimi francoškimi zgodovinarji, geografi, sociologi, etnologi, geografi in drugimi. Skladno z naslovom konference so udeleženci konference praktično vsi po vrsti – »z manihejsko naivnostjo«, kot je retrospektivno pripomnil Bernard Kayser (1988, 79) – obravnavali mesto in podeželje kot dve docela ločeni in celo nasprotni civilizaciji. Velika večina jih je slavila mesto in le redki posamezniki so si upali temu ugovarjati. Slavljenje kmečkega podeželja je imelo v teh povojnih letih tudi močne politične konotacije, povezovali so ga s fašizmom in Vichyjem. Zgovorna je tudi anekdota o tem, kako je mladi Braudel v diskusiji blago ugovarjal tedaj vodilnemu francoškemu zgodovinarju Ernestu

Labrousseu, ki je zagovarjal tezo o popolnoma imobilnem podeželju. Medtem ko je to tezo označil za rahlo netočno in opozoril, da so nekatera podeželja podvržena enako dinamičnemu razvojnemu tempu kakor mesta, ga je Labrousse nenehno prekinjal in izražal nestrinjanje z njim (Kayser, 1988, 80). Braudel sicer ni bil ravno ruralist.

V primerjavi s Francijo, ki se je v obdobju tretje republike (1870–1940) konstituirala kot »kmečka republika«, kot država, ki je utemeljila svojo stabilnost na malih kmečkih posestnikih z močno lokalno-regionalno zakoreninjenostjo (Hervieu, Viard, 2011, 50–53), so bile agrarne in ruralistične ideologije v Italiji razmeroma šibke. Poudarjanje pomena mest za italijansko zgodovino in slavljenje urbane civilizacije sta na splošno prevladovali nad bolj marginalnimi težnjami slavljenja kmečkega podeželja, zato povojni zasuk k modernističnim teorijam v Italiji ni mogel biti tako izrazit. Italijanska zazrtost v urbano civilizacijo je bila neločljivo povezana z dolgotrajno zgodovino municipalizma mestnih državic, ki je – z delno izjemo juga – dokaj učinkovito zaviral centralistične procese vzpostavljanja absolutistične oblasti, čeprav je v zgodnjem novem veku marsikatero mesto izgubilo samostojnost in se je število mestnih državic v primerjavi s srednjim vekom občutno zmanjšalo. Mesta so imela nad podeželji veliko večjo moč kakor v pravih fevdalnih državah, zato so bila slednja v večji meri podložna mestom kakor ruralni fevdalni gospodski. Trgovci in drugi meščani, ki so imeli zemljo zunaj mestnega obzidja, so organizirali produkcijo svojih kmetov, ki je bila tako že zelo zgodaj in dokaj intenzivno vpeta v tokove porajajočega se kapitalizma. Zlasti v centru in na severu, a tudi na jugu so se – tako pred zedinjenjem Italije kakor po njem – kot posledica teh procesov razvile oblike urbanega etosa, ki kažejo družinske podobnosti (v Wittgensteinovem pomenu besede). Zaradi dolgotrajne hegemonije tega etosa je mogoče kljub pomembnim razlikam med Severom in Jugom (in Centrom) pogojno govoriti o distinkтивni »italijanski« relaciji med mestom in podeželjem. Namen pričujočega članka je osvetliti nekatere vidike te relacije (te dihotomije) in jih genealoško povezati z značilnostmi ruralnih študijev v okviru povojnih italijanskih družboslovnih ved. Pri tem se bomo omejili na glavni tok teh študijev, ki je bil dominanten nekje do konca osemdesetih let in se je napajal iz po vojni še zmeraj nerešenega agrarnega vprašanja ter se razvijal v tesni povezavi s teoretskimi in praktičnimi vprašanji organizacije delavskih in kmečkih revolucionarnih gibanj.

GRAMSCI: AGRARNO VPRAŠANJE IN JUŽNA MESTA

Daniel Curtis piše, da so pri zgodovinarjih, ki se ukvarjajo s predindustrijskim obdobjem, razmerja med mesti in podeželji glavna preokupacija (Curtis, 2012, 472). Kar zadeva italijanski primer, bi lahko dodali, da so bila v prvih povojnih desetletjih ta razmerja prav tako osrednja preokupacija tistih, ki so se ukvarjali s sodobno Italijo, Italijo intenzivne industrializacije in urbanizacije, Italijo »gospodarskega čudeža«.

V prvih povojnih desetletjih italijansko družboslovje ni premoglo močne, institucionalno samostojne univerzitetne sociologije, ki bi lahko, tako kot durkheimovska sociologija v Franciji, suvereno tekmovala in sodelovala z zgodovinopisjem. To sicer nikakor ne pomeni, da sociološko mišljenje v Italiji ni obstajalo, pač pa, da se je zaradi hegemonije

historicizma (predvsem crocejevskega) in močnega institucionalnega položaja historiografije v veliki meri razvijalo v okvirih slednje. Močna prisotnost socioškega in političnoekonomskega mišljenja v italijanskem zgodovinopisu se je med drugim izražala v tem, da sta postali socialna in ekonomska zgodovina njegovi paradni poddisciplini. Zlasti v prvih letih po vojni, in nato še v sedemdesetih letih, je na teh poljih nesporno dominiral marksizem, katerega ritmi so se ujemali z ritmi radikalizacije delavskih in kmečkih gibanj v družbi, ki je hodila po robu socialne revolucije. Italija je namreč konec druge svetovne vojne dočakala z nerešenim agrarnim vprašanjem. Agrarna reforma, ki naj bi končno odpravila latifundizem, je bila izpeljana šele leta 1950, pa še takrat le v močno okrnjeni obliki in pod pritiskom množičnega kmečkega gibanja za zasedbo latifundijev, ki ga je v veliki meri katalizirala komunistična partija.

Povojni angažma italijanskega družboslovja s kmeti in s podeželji ter z relacijami urbanega in ruralnega je zato občutno bolj kakor v Franciji vseboval politično dimenzijo in revolucionarni marksistični ferment. Italijanski marksistični zgodovinarji, ki so se ukvarjali z razmerji mest in podeželja, so sicer zvečine imeli stike s francoskimi agrarnimi zgodovinarji in geografi. Emilio Sereni, vodilni povojni zgodovinar agrarnega vprašanja in kapitalističnih procesov na podeželju, avtor slavnega *Zgodovine italijanske agrarne krajine* (1961), sicer pa tudi vpliven komunistični politik, denimo, je svoje poglede na agrarno zgodovino razvil pod močnim vplivom francoskega zgodovinarja Marcia Blocha. Toda v francoskih ruralnih študijih, ki so se po vojni obogatili še z novonastalo ruralno sociologijo, je bil spekter političnih pripadnosti in afinitet širiši kakor pri Italijanah, čeprav so bili komunisti tudi v francoskem primeru pomembno prisotni in so leve usmeritev na splošno dominirale.

Če italijanski agrarni zgodovinarji in drugi, ki so se ukvarjali z razmerji med mestom in podeželjem, niso imeli poleg sebe ruralnih sociologov,¹ pa so imeli pred sabo figuro misleca in revolucionarja, ki jih je usmerjala in navdihovala, in sicer Gramscija. Antonio Gramsci je po vojni, ko so začeli izhajati njegovi zaporski zvezki, postal na komunistični levici, pa tudi širše, avratični mislec in revolucionarni strateg, ki so ga vsi prebirali in v katerega opusu so iskali in najdevali odgovore na vitalna vprašanja. Tisti, ki so v njem iskali misli o kmečkem vprašanju, o mestih in o podeželju in o delavsko-kmečki revolucionarni navezavi, so imeli na voljo izobilje čtiva. V zaporskih zvezkih, pa tudi v delih, objavljenih preden ga je dal Mussolini zapreti, je Gramsci obravnaval italijansko agrarno vprašanje, t. i. južno vprašanje in vprašanje *zgodovinskega bloka* severne industrijske buržoazije in južnih veleposestnikov. Razmišljal je o posebnostih in o vlogi italijanskih mest ter italijanske urbane civilizacije, o medsebojnih odnosih mest in podeželja, o ruralnih in urbanih buržoazijah, o kulturi podrejenih razredov in slojev, o vprašanjih folklore, kritiziral pa je tudi sočasni pojav antimodernegra, ksenofobnega in ruralističnega umetniškega gibanja, ki si je nadelo ime *strapaese* in ki je postal ena od komponent režimskega pojmovanja umetnosti, čeprav ni bilo pripuščeno prav v središče režimske umetnosti.

1 Tedanjša italijanska institucionalna sociologija je bila izrazito omejena na moderne urbane procese (Pinto, 1980). Ruralna sociologija se je razvila šele pozneje, vendar se je, zanimivo, poimenovala *ruralna in urbana sociologija*.

O Gramsciju, ki je izhajal iz obubožane sardinske družine in ki se je, preden je odšel na študij v Turin, opredeljeval za sardinsko neodvisnost in za sardinskega kmeta proti izkoriščevalskemu »kontinentu«, je njegov liberalni simpatizer Piero Gobetti zapisal, da je prišel s podeželja, da bi v velemestu pozabil njegove tradicije in se znebil »bolne dedičine sardskega anahronizma« (Gobetti, 1964, 105; po Orrù, 2009, 20). Gramsci je dejansko izražal averzijo do kampanilizma in podobnih teženj, ki jih je v neki opombi v zaporskih zvezkih označil za izraz »seksaškega in netolerantnega duha« in te »primitivizme« ponazoril s primerom vaških pretegov, katerih namen je preprečiti lokalnim dekletom, da bi hodile s »tujci«, pa čeprav so ti le iz sosedne vasi (Gramsci, 1977a, 1117). A to še zdaleč ne pomeni, da je Sardinijo, podeželje in kmete izbrisal iz spomina in se nehal zanimati zanje. Prav nasprotno kot pri Mazziniju, ki mu je Marx v nemem pismu po letu 1848 očital, da pozna samo liberalno plemstvo in razsvetljeno meščanstvo, medtem ko o materialnih pogojih življenja ruralnih množic ne ve nič, ker so mu te nepomembne, sta bila položaj in vloga kmetov v središču Gramscijevega zanimanja. Tudi v njegovi tezi o *risorgimento* kot izostali jakobinski revolucioni, ki ji je v zaporskih letih posvetil veliko razmišljanja, so kmetje v središču, saj je treba pojasniti, zakaj ni prišlo do njihove mobilizacije. Gramscijevi kmetje niso abstraktni ali celo stereotipni junaki razrednega boja. Gramsci jih obravnava v okviru širšega in dokaj kompleksnega družbenega sistema, pri čemer njegov slog razredne analize vsebuje tudi študij materialnih pogojev življenja, pogoje materialne produkcije, psihologije oziroma »mentalitete« družbenih razredov oziroma skupin. To med drugim zahteva poznavanje agrarne zgodovine in folkloristike. Podobno velja za analizo razmerij med podeželji in mesti, ki izhaja iz podmene, da so ta razmerja raznovrstna, ker je družba kompleksna. Njegova razredna analiza ne zajame le neposrednih razrednih grupacij, ki bi jih obravnavala v abstraktnem prostoru, temveč vključuje tudi teritorialno razsežnost, torej teritorialno, geografsko razredno členitev. Buržoazija, delavci in kmetje se še naprej delijo glede na položaj v regionalni delitvi dela. Tu gre v prvi vrsti kajpada za temeljno dihotomijo Severa in *Mezzogiorna*, ki se po potrebi razširi v trinom Sever-Center-Jug. Analiza kompleksnih razmerij med mesti in podeželji je pri tem temeljnega pomena, saj brez nje ni mogoče identificirati vseh glavnih akterjev. Ta razmerja je treba preučiti z različnih zornih kotov, pri čemer se geografiji ni mogoče izogniti. Tako je kot »glavne gibalne sile italijanske zgodovine« identificiral naslednje razredne grupacije, ki so v svoji razrednosti tudi geografsko razlikovane: 1) severna urbana sila; 2) južna ruralna sila; 3) severno-centralna ruralna sila; 4–5) ruralna sila Sicilije in Sardinije (Gramsci, 1977b, 2042).

Čeprav je poudaril raznovrstnost in kompleksnost razmerja med mestom in podeželjem v Italiji, je Gramsci hkrati verjel, da je to razmerje italijanska posebnost in ga je večkrat primerjal z »normalnim« razmerjem. Dejansko je s tem imel v mislih prisotnost neindustrijskih mest, »mest tišine«, kot jih je tudi označil z D'Anunziovo metaforo, in prisotnost ruralne buržoazije. Posebnost »Italije stotih mest« je ta, da sicer visoka urbanizacija tu zvečine ne sprembla kapitalističnega razvoja in velike industrije. Celo Neapelj (dolgo časa največje italijansko mesto) in Rim (današnje največje mesto) sodita v to skupino. Medtem ko je za industrijska mesta verjel, da so nujno napredna in zmeraj naprednejša od njihovega podeželja, je neindustrijska mesta, mesta »srednjeveškega tipa«, v

katerih morebitna jedra prebivalstva modernega urbanega tipa preplavlja in duši večinsko prebivalstvo nemodernega tipa, označil kot inertna in parazitska, ker v njih gospoduje neproductivna zemljiška buržoazija (Gramsci, 1977b, 2036). Pri tem tipu mest obstaja pri vseh družbenih skupinah enotna urbana ideoološka nastrojenost proti podeželju. Kmetje so osovraženi in zaničevani. Obstaja enotna fronta proti zahtevam podeželja. In obrnjeno, obstaja tudi generična, vendar strastna in vztrajna averzija podeželja do mesta in do vseh skupin, ki ga sestavljajo (Gramsci, 1977b, 2036).

V tridesetih letih prejšnjega stoletja, ko je Gramsci to pisal, je v revolucionarnih okoljih prevladovalo modernistično umevanje, ki je mesto preprosto enačilo z modernostjo. Preučevanje predmodernih, predindustrijskih mest, kot jih je tri desetletja pozneje poimenoval sociolog Gideon Sjoberg, je bilo še onstran obzorja; Max Weber, ki je o njih pisal že desetletja prej, pa je bil pozabljen. Terminologija, s katero je Gramsci razpolagal, je bila pomanjkljiva in premalo natančna. Tradicija, iz katere je izhajal, ni imela koncepta neproductivnih mest; bila je tradicija obravnavanja italijanskih mest kot dejavnikov zgodnjega razvoja in bogastva, renesanse in humanizma, trgovine in bančništva, elitne kulture in civilne družbe. Italijanska mesta s svojim urbanim etosom so bila videna tudi kot temelj nacionalne identitete in celo – na primer pri Carlu Cattaneu, ki je bil Gramsciju kljub političnim razlikam glede tega dokaj blizu – kot »idealno načelo italijanskih zgodovin«: »To resnico bomo razširili v trditev, da je mesto edino načelo, s pomočjo katerega je mogoče organizirati trideset stoletij italijanskih zgodovin v razviden in kontinuiran prikaz. Brez te idealne niti se spomin zgubi v labirintu osvajanj, strank, državljaških vojn in v nenehnem sestavljanju in razstavljanju držav« (Cattaneo, 2001, 195). Tradicija je poudarjala starodavnost teh mest, njihovo kontinuiteto, ki je zgodnji srednji vek v Italiji ni pretrgal, in njihovo avtonomijo, včasih pa tudi tesno povezanost z njihovim podeželjem. Gramsci izhaja iz te tradicije, vendar je opozoril na nekaj, kar so pred njim ignorirali: niso vsa italijanska mesta odigrala te vloge.

Gramsciju je manjkala tudi širša primerjalna perspektiva, zato je zmotno mislil, da francoski primer predstavlja normalno razmerje med mestom in podeželjem, italijanski pa anomalijo. Poznejše študije so pokazale, da so tako mesta bolj pravilo kakor izjema. Tovrstna mesta so zlasti pritegnila pozornost socialnih antropologov, ki so se ukvarjali z mediteranskimi deželami, še posebej mesta južne Italije in južne Španije. Imenovali so jih agromesta. Anton Blok in Henk Driessens (1984) sta sistematično primerjala agromesta zahodne Sicilije in Andaluzije, pri čemer sta za temelj primerjave vzela podobno ekologijo obeh pokrajin in stoletja skupne zgodovine pod špansko krono. Oba sta agromesta povezala z latifundizmom (od tod omejitev na *zahodno Sicilijo*); podobno kot Gramsci sta poudarila zaničevanje kmetov in podeželja ter kampanilizem (lokalni patriotizem), ki sta ju opisala kot sestavini dominantnega urbanega etosa. Gramsci ni posvečal pozornosti morfologiji naselij, zato je njegova terminologija glede tega rudimentarna in nezanesljiva. Ali je zaznal obstoj tipa agromesta (agrarnega mesta)? V njegovem opusu je en sam pasus, za katerega se zdi, da specifično govori o tem: »... problem 'stotih mest', tj. aglomeracij ruralne buržoazije v mestih (*borghi* oziroma *città*) in aglomeracij velikih množic agrarnih delavcev in kmetov brez zemlje na področju prostranih latifundijev (Sicilija, Apulija) v strnjениh kmečkih naseljih (*borgate contadine*)« (Gramsci, 1951, 98).

Tudi če odmislimo, da je formulacijo mogoče razumeti na dva načina (ali v Italijo »stotih mest« šteje tudi kmečke *borgate* ali zgolj mesta, ki jih naseljuje podeželska buržoazija?), smo lahko ob njej nekoliko zmedeni, saj Gramsci vsakega od teh dveh tipov aglomeracije poveže z enim, in samo enim, družbenim razredom, ki ga naseljuje. Pojem agromesta, kot se je pozneje uveljavil v specialistični literaturi, pa zmeraj predpostavlja razredno heterogeno populacijo (sam izraz agromesto sugerira, da je to hibrid), torej sobivanje ruralne buržoazije in poljedelcev različnih kategorij, čeprav so v novejšem času raziskave južnoitalijanskih mest razodele, da se pod oznako agromesto lahko skrivajo zelo različna mesta (ali sploh zmeraj mesta?), ki so se vrh tega s časom spremnjala in niso bila nujno ves čas svojega obstoja agromesta (npr. Colclough, 2010; Curtis, 2013).

GRAMSCIJEVI NEČAKI

Tradicija slavljenja posebne vloge mest in urbane civilizacije v zgodovini Italije je bila dolgo časa tako dominantna, da nenadni zasuk v agrarno zgodovino, osredotočeno na kmečko gibanje in agrarno vprašanje, ki je postavil poljedelstvo, kmete in agrarne strukture v središče zanimanja italijanskega zgodovinopisa in ga s tem odrešil popolnega urbocentrizma (Bevilacqua, 2009, 21), ni pomenil že kar opustitve temeljnih podmen o razmerju mesta in podeželja. Podmena, da mesto normalno *dominira* nad svojim podeželjem in da ga *organizira*, je v povojnem obdobju, ki je povsod slavilo moderno urbano civilizacijo in razvoj, postala kvečjemu eksplisitnejša. Vsi marksistični agrarni zgodovinarji so uporabljali to govorico, ki jo je že Gramsci prevzel od nemarksističnih prednikov. Pri Sereniju mesto celo *žarči* svoj vpliv na svoje podeželje: v času barbarskih invazij in zapuščanja mest so ta mesta vse bolj zgubljala »zmožnost organiziranja agrarne krajine svojega starega ozemlja in gospodovanja nad njo« (Sereni, 1993, 78), v času renesanse mestnih komun pa so elementi agrarne krajine, ki so našli zatočišče v mestih, »lahko ponovno žarčili in se širili na podeželje – *potranno di nuovo irradiarsi e diffondersi per il contado*« (1993, 94).

Pri Gramsciju in agrarnih zgodovinarjih, ki so sledili njegovi zastavitvi problema – Emilio Sereni, Rosario Villari, Pasquale Villani, Giuliano Procacci, Ruggiero Romano, Giuseppe Giarizzo, Corrado Vivanti, Francesco Renda in številni drugi – je vprašanje razmerja mesto-podeželje neločljivo povezano z vprašanjem razmerja Sever-Jug. Gramsci je ugotavljal, da je položaj urbanih sil na Jugu šibak v primerjavi z ruralnimi silami in da se ta šibkost včasih kaže kot prava pravcata podvrženost mesta podeželju. (S tem je imel v mislih šibkost urbane buržoazije napram ruralnim latifundistom.) Političen in revolucionaren zorni kot – moderne urbane sile s Severa artikulirajo ruralne množice – mu je omogočil, da je med mestom-podeželjem in Severom-Jugom potegnil analogijo. Ta analogija podrazumeva, da so južna mesta – in prav tako podeželja – konstitutivno drugačna od severnih in centralnih. Mesta na Jugu so po svojem nastanku *le città villane*, aglomeracije z močno ruralno primesjo in odsotnostjo urbanih funkcij, medtem ko so se severno-centralna mesta razvijala kot *comuni*, kot avtonomne mestne državice. Južna mesta niso opravljala svoje vloge, niso bila sposobna dominirati nad svojimi podeželji in jih organizirati. Dihotomija Sever-Jug je tako hkrati dihotomija severnih (ter centralnih)

in južnih mest.² In to dihotomijo je Gramsci hkrati ponudil kot italijansko posebnost: medtem ko mesta normalno organizirajo in razvijajo svoja podeželja, to za *Mezzogiorno* ne velja. Tako je nastala teza, da ima Italija posebno artikulacijo razmerja mesto-podeželje, za katero je značilna zelo ostra dihotomija. Dihotomija, ki jo tvorita dve izjemni in kontrastni situaciji: na Severu in v Centru *comuni*, ki so bili izjemni in zgledni akterji urbane civilizacije ter civilne družbe, na Jugu izjema parazitskih in pasivnih agrarnih (psevdo)mest.

Gramscijevski usmerjeni agrarni zgodovinarji so ostajali znotraj te paradigmе zvečine do konca sedemdesetih let oziroma dokler je imel marksizem v agrarni zgodovini hegemonijo. Nastalo je veliko monografij, ki so obravnavale kmečka in delavska gibanja ter agrarno vprašanje po regijah, tako južnih kakor severnih, občasno pa so se pojavile tudi teze, ki so problematizirale paradigma in sprožale notranje diskusije in polemike. Najlepši primer je zgodovinar Ruggiero Romano, ki je tezo o parazitskih mestih kot italijanski posebnosti razširil na celotno Italijo in s tem dihotomiji Sever-Jug spodmaknil tla pod nogami. Tu je šlo za direkten napad na globoko zakoreninjeno verovanje, da je Italija posebna po tem, da premore najstarejšo in nepretrgano urbano civilizacijo. Italijansko mesto, ki so mu peli tolikšne hvalnice in ga razglašali za protagonista zgodnjega trgovskega in kapitalističnega razcveta italijanskega gospodarstva, je v resnici predstavljalo največjo oviro sleherni sprememb. Ponovni razcvet urbanizma proti koncu srednjega veka je v bistvu pomenil ponovno uveljavitev antičnega agrarnega mesta kot prevladujočega tipa, zato je iskanje zgodnjega kapitalizma v Italiji brezplodno prizadavanje (Romano, Vivanti, 1972–1976; navedeno po Procacci 1998, II, 568.). To izzivalno tezo, objavljeno v dveh člankih vplivne Einaudijeve *Storia d'Italia* v šestih zvezkih (1972–1976), je Giuliano Procacci v svoji *Zgodovini Italijanov* označil za pretiravanje in ji postavil nasproti tezo o dveh dušah, dveh vokacijah italijanskih mest: ena duša je meščanska in podjetniška, druga pa je zemljiška in rentniška. V nekaterih obdobjih je prišla bolj do izraza prva, v drugih pa druga duša (Procacci, 1998, II, 569). Ta teza bi bila Gramsciju nedvomno bolj blizu.

Trditev, da je zasuk povojne agrarne zgodovine h kmečkim množicam, agrarnim strukturam in podeželjem pomenil »globok kulturni prelom« (Bevilacqua, 2009, 21), se zaradi ohranitve urbane dominante zato zdi malce pretirana. Res je, da so kmečke množice »vdrle« na prizorišče velike nacionalne historiografije, kjer jim prej ni bilo mesta, vendar to ni pomenilo nikakršne »ruralizacije« agrarne zgodovine, kaj šele vdora agrarne ideologije oziroma kulta kmetov in podeželja. Če bi to vprašanje zastavili v terminih *kultурне razdalje*, ki ločuje Gramscija in njegove »nečake« od kmetov, bi imeli na razpolago kar nekaj evidence o tem, da je bila distanca relativno majhna. Ne le Gramsci sam, čigar odnos do lastnega ruralnega in provincialnega porekla je bil izjemno konstruktiven, tudi nekateri agrarni zgodovinarji njegove linije so imeli s severnimi in južnimi podeželji Italije globoko osebne izkušnje. Lansko leto preminuli sicilski zgodovinar Francesco

2 Socialna antropologija Mediterana je to dihotomijo tudi sama prevzela, čeprav holandski in anglosaški antropologi, ki so vpeljali preučevanje južnih agromest, Gramscijevih razmišljaj o parazitskih neindustrijskih mestih sploh niso poznavali. Najjasnejše je razliko med centralnoitalijanskimi in južnoitalijanskimi mesti začrtala Sydel Silverman (1975). Več o tem v: Baskar, 2012.

Renda, denimo, je bil 1. maja 1947 udeleženec delavsko-kmečkega praznovanja volilne zmage v Portelli della Ginestra nad Palermom in je preživel masaker, ki ga je nad zbranimi zagrešila tolpa Salvatoreja Giuliana in katerega naročniki in izvajalci še danes niso v celoti identificirani.

Podeželje (*contado*) in kmetje (*contadini*) sta besedi, ki se v Gramscijevih spisih pogosto pojavljata, toda kmetje pri Gramsciju in njegovih potomcih niso nikoli totalizirani. Nikoli ne postanejo ljudstvo *tout court*, kaj šele njegovi najbolj avtentični predstavniki. Njihov položaj je v temelju relacijski (mesto-podeželje, kmetje-buržoazija, kmetje-delavci, severni kmetje-južni kmetje itn.) in po svojem položaju v družbeni strukturi so del širšega bloka podrejenih, ki ga je Gramsci označeval z izrazi *gruppi subalterni*, *ceti subalterni*, *classi subalterne* (podnjene skupine, podrejeni sloji, razredi). Gramscijev koncept kmetov in podeželja se konstitutivno upira redukciji kmetov na ljudstvo oziroma narod.

POST-'68

Na začetku sedemdesetih let, ko je Romano razglasil novoveška italijanska mesta za oviro ekonomskemu razvoju, so tudi drugod vznikale nove teorije, ki so revidirale pomen in vlogo podeželj ter podeželjem prisodile različne razvojne pobude in dinamike. Najpomembnejši med njimi sta bili Brennerjeva teorija prehoda v kapitalizem, ki je postulirala agrarne korenine kapitalizma (Brenner, 1976), in teorija protoindustrializacije Franklina Mendelsa. Mendels je izpostavil zaviralne težnje mest (zlasti cehov), ki so poskušala ovirati razmah protoindustrijske manufakture na podeželjih (Mendels, 1972).

Reafirmacija razvojne vloge podeželja je bila le en vidik širših preizprševanj razmerij med urbanim in ruralnim v sedemdesetih letih. Naivna vera v zakonitosti modernizacije se je po letu 1968 začela razblinjati. Tudi sama antiteza urbano-ruralno je postajala vse bolj nezadovoljiva; še posebej so bili do nje kritični francoski in britanski ruralni sociologi, ki so iskali nove načine, kako preseči ta dualizem. Ena od možnih poti, ki jo je proslavil zlasti Henri Lefebvre, je bila odpraviti antitezo z ukinitvijo enega – in sicer ruralnega pola – ter njegovo asimilacijo urbanemu polu. Tako se je rodila teza, značilna za sedemdeseta leta, da »je vse urbano«. Ruralnega ni bilo več: »Urbano tkivo se bohoti, se širi, razjeda ostanke agrarnega življenja. [...] V tem smislu vikendica, avtocesta ali supermarket sredi podeželja predstavlajo del urbanega tkiva.« (Lefebvre, 1970, 10).

Čeprav marsikateri pregled ruralnih študijev prikazuje sedemdeseta leta kot desetletje, v katerem je podeželje razglašeno za svet, ki ga ni več, je to desetletje hkrati pomenilo začetek renesanse ruralnega in oblikovanja novih podob in novih vrednotenj podeželja. Revizija razmerij urbano-ruralno, ki je sočasno potekala v zgodovinopisu in v drugih družboslovnih vedah, je bila v sozvočju s premenami širših kulturnih senzibilnosti in vrednotenj, ki jih simbolizira leto 1968. Regionalistična čustva, iskanje korenin, valorizacija lokalnosti in konstrukcija krajevne avtentičnosti poslej niso več zgolj domena desnice, saj jih odkrije tudi levica.

Etnologija oziroma antropologija (v italijanski nomenklaturi *etnoantropologija*) se je s to prelomno letnico srečevala drugače kakor zgodovinopisje ali sociologija, saj je ta veda po svoji konstituciji in po svoji zgodovini intimnejša s podeželji in s kmeti. Celo

moderna britanska socialna antropologija, ki se je ob svojem prihodu v Mediteran takoj po koncu druge svetovne vojne jasno distancirala od lokalnih nacionalnih etnologij, je izbirala svoje terenske lokacije na čim bolj oddaljenih in »nedotaknjenih« krajih. Samokritike svojega ruralnega nagnjenja in izogibanja mestom se je lotila šele proti koncu sedemdesetih let. Toda za italijansko etnoantropologijo, ki je bila po vojni prav tako kot zgodovina pod močnim Gramscijevim vplivom in pretežno marksistična, je privilegirana pozornost do kmetov veliko manj značilna kakor za prenekatere druge etnologije, zlasti seveda vzhodnoevropske. Vodilni etnologi te šole – Ernesto de Martino, Vittorio Lanternari, Alberto Mario Cirese, Alfonso Maria di Nola – in množica njihovih še danes aktivnih učencev (Clara Gallini, Pietro Clemente, Giulio Angioni itn.), ki sestavljajo t.i. sardinsko antropološko šolo, so bili podobno kakor gramscijevski agrarni zgodovinarji zmeraj značilno odporni na skušnjave po zvajanju kmetov na privilegirani izraz ljudstva. In to kljub dejству, da jih je velika večina opravljala raziskave na južnih podeželjih in agromestih in da je nekatere med njimi mogoče opredeliti kot predvsem folkloriste.

Kljud omenjeni podobnosti z zgodovinarji se pri teh etnoantropologih v vsem povojnem obdobju kaže večje zanimanje za vprašanja identitete in lokalnosti, od De Martina, ki je s svojim konceptom *krize prezence* in s študiji tarantelizma in ritualnega žalovanja postavil temelje italijanske etnopsihatrije in antropologije religije, do Pietra Clementeja, ki se danes ukvarja z antropologijo kulturne dedičine, historično antropologijo, s poetiko in politiko spomina, z življenjskimi zgodbami kmetov itn. Clemente morda najuspešneje od vseh rehabilitira teme domačega kraja in pokrajine (regije), korenin, povezanosti ljudi z njihovimi intimnimi kraji in pripadnost tem krajem. Pri tem postavi v središče polisemični izraz *paese*, ki pomeni vas, mestece, domači kraj in deželo (slednjo tako v pomenu domače pokrajine kakor države). V eseju o deželi (Italiji) in deželah (iz katerih dežela sestoji) (Clemente, 1997) vzame Gramscija za enega od dveh nasprotnih modelov afektivnega odnosa do dežele, dveh modelov identitetne navezanosti na domači kraj oziroma ožjo domovino. Nasprotni model označi z imenom pesnika Giovannija Pascolija, ki je s svojimi poetičnimi evokacijami idilične »deželice« oziroma »vasice« (*paesello*) močno vplival na ruralistično gibanje *strapaese*. Gramsci je bil, kot smo že zapisali, močno kritičen do tega gibanja nekdanjih umetniških avantgardistov, ki so se na začetku dvajsetih let prelevili v fašiste. Iz zaporskih zapiskov, v katerih analizira in kritizira *strapaese*, pa je jasno razvidno, da ga ni motil zgolj njegov fašizem, temveč tudi njegov ruralizem. Clementejeva kritika Gramscija je ob tem prizanesljiva, vendar natančno identificira »problem«, ki ga je Gramsci imel z lokalno in regionalno pripadnostjo: »Medtem ko v analizi razmerij mesto-podeželje in Sever-Jug Gramsci uporabi polje svojega pristopa v vsej njegovi globini in zajame tudi zorni kot ruralnega sveta, ga specifični mehanizem deželne (*paesana*) identitete negativno zadene« (1997, 26). Gramsci je videl v lokalni in regionalni identifikaciji zgolj kampanilizem, tribalizem, apolitičnost in duh vaškega pretepaštva.

Clemente v istem eseju sugestivno pokaže, kako se sodobno odkritje podeželja oziroma *kraja* na italijanski levici (in »postlevici«) ne ozira na mejo med znanstveniki (antropologi) in laiki. V tem smislu primerja izkušnjo razmerja mesto-podeželje kantavtorja Francesca Guccinija s svojo izkušnjo. Oba pripadata »generaciji '68« in oba imata

svojo »vas«, vas svojih staršev, čeprav se noben od njiju ni rodil v njej. Clemente je rojen v Nuoru in je svoje najzgodnejše otroštvo preživel v bližnji vasi Meana Sardo, nato pa odraščal v Cagliariju, medtem ko je Guccini rojen v Modeni in pozneje odraščal v Bologni, v apeninski vasi Pàvana pa je preživel prvih nekaj let svojega življenja in pozneje tam pri starih starših preživiljal počitnice. Medtem ko je Clemente po dolgih letih življenja v Sieni spoznal – oziroma se odločil – da je v temelju pravzaprav *cagliaritano* in da je potemtakem njegov *paese* mesto in ne vas, je ruralna in hribovska Pàvana Gucciniju vse življenje ostala sidrišče njegove identitete³ oziroma tisti *drugi kraj*, s pozicije katerega je v številnih pesmih izražal kritične zadržke glede mest in evolucije urbanega življenja v smeri »globalne vasi«. Guccinijeva kritična nastrojenost do mest sicer še zdaleč ni takšna in tolikšna, da bi ga lahko označili za ruralista. Posebej zanimivo je izrazito ambivalentno, skorajda bi lahko rekli *love-and-hate* razmerje do Bologne, ki se izrazi v pesmi *Bologna* iz leta 1982. Guccini Bologno, ki jo metaforično naslavljja kot žensko, hkrati zmerja in ji deli komplimente, ji lepi protislovne pridevnike, ji očita provincialno pretencioznost⁴ ter izpostavi njeno ruralno in kmečko poreklo, ki ga izdajajo salame v izložbah, pomešane z dragulji, vilami in bogastvom.

Danes bi v salamah v izložbi verjetno le malokdo videl indic kmečkega porekla mesta ali prisotnost ruralnega elementa v urbanem okolju, vendar pa naše današnje percepceije niso nujno merodajne. Odkrivanje podeželja v mestu, odkrivanje urbano-ruralne hibridnosti tam, kjer so slavilci italijanske urbane civilizacije videli »čisto« mesto (mesto kot čisto nasprotje vasi), je le ena od novih možnosti, ki so se odprle z reafirmacijo »postprodukтивnega« podeželja in z relativizacijo urbano-ruralne dihotomije. Razrahljana dihotomija je spodbudila tudi zanimanje za prej neopažene hibridne in dvoumne oblike, ki niso niti čisto mesto niti čista vas. Mesto in podeželje se približata drug drugemu in zahtevala nove definicije.

A kot je mogoče razumeti iz tistega, kar smo doslej povedali, so spoznanja o urbano-ruralni hibridnosti, ki jo v današnjih ruralnih študijih marsikje slavijo kot novost, ki naj bi se pojavila šele z globalizacijo zadnjih nekaj desetletij, v italijanski družboslovni tradiciji stara toliko kot povojna Italija. Alberto Cirese je v leta 1956 objavljenem članku o demoloških študijih kot prispevku k zgodovini kulture poudaril, da sta bila zgodovinska razvoja podeželij in mest vselej povezana, kar pa ne pomeni, da je mogoče zgodovino podeželij kar razpustiti v zgodovino mest (Cirese, 2006, 116). Kmetje *Mezzogiorna* in njihov ideološki svet, je nadaljeval, »niso bili nikoli 'zunaj' zgodovine in zunaj kulturnega kroženja nacije; vendar pa so bili 'znotraj' te zgodovine in tega kroženja na poseben način« (2006, 117). Ob tem je Cirese načel tudi vprašanje »avtonomije« njihovega sveta, ki jo je konsekventno zanikal, in trditev podprt z rezultati folklorističnih raziskav ljudskih izročil, ki razodevajo sinkretični pluralizem (danes bi rekli hibridnost) ritualnih praks,

3 V pesmi *Addio* (2000) se označi za urbaniziranega podeželana (*campagnolo inurbato*), ki je odraščal »fra i saggi ignoranti di montagna« . Pàvana z okolico in z mlinom družine Guccinijevih v središču je prizorišče poetičnega romana *Crôniche epafâniche* (Guccini, 1989), ki je do neke mere avtobiografski in nasičen z dialektalnim besediščem. Roman vsebuje zgodbe oziroma spominske evokacije teh hribovitih krajev na meji Emilie-Romagne in Toskane in hribovskih kmetov, ki so tam živelji.

4 *Bologna per me provinciale, Parigi minore / mercati all'aperto, bistrot, della 'rive gauche' l'odore.*

pri čemer pa različne ritualne tradicije – ene ruralnega, druge urbanega izvora – niso »enakopravne«, saj je ena izmed njih, in sicer katoliška, *hegemonična* (2006, 118).

Ob tem je treba upoštevati kontekst Ciresejevega članka. Ko Cirese zanika avtonomijo in zunajzgodovinskost kmečkega Juga, namreč polemizira s tezo Carla Levija o kmečki civilizaciji. Pojem kmečke civilizacije (*civiltà contadina*), ki so ga sociologi Durkheimove šole v Franciji uporabljali že med obema vojnoma, je namreč vpeljal v italijansko marksistično diskusijo o agrarnem vprašanju prav Levi v svojem kultnem delu *Kritus se je ustavil v Eboliju* (1947). Carlo Levi, sicer revolucionar, je »kmečko civilizacijo«, kot si jo je zamislil v političnem izgnanstvu v agromestu Aliano v Basilicati, opisal kot negibno, kot civilizacijo zunaj časa in zunaj zgodovine. Ta civilizacija je docela avtonomna; nanjo ne morejo vplivati ne mesta ne italijanski Sever. V nasprotju z Gramscijevim naukom kmečkega Juga ne morejo odrešiti severni delavci, temveč se lahko odreši – in se bo odrešil – z revolucijo samo sam. Za Gramscijevske nečake, tako zgodovinarje kakor etnologe, je bila ta koncepcija, ki sicer niima prav veliko skupnega niti s »francoskim« konceptom kmečke civilizacije, seveda nesprejemljiva. Literarni kritik Mario Alicata je leta 1954 objavil polemični članek z naslovom »Meridionalizem se ne more ustaviti v Eboliju«, v katerem se najbrž prvič pojavi teza, da je Levijeva kmečka civilizacija meridionalistični mit. Leto pozneje so se s tem pojmom spopadli na simpoziju v Materi, sicer posvečenem južnemu intelektualcu, pesniku in revolucionarju Roccu Scotellaru. Med udeleženci sta bila tudi Levi s prispevkom o kulturi in kmetih v Scotellarovem delu in Cirese, ki je pomen tega simpozija ocenjeval dve desetletji pozneje v kratkem zapisu »Scotellaro, il convegno di Matera e la civiltà contadina« (Cirese, 1976, 139–140). Cirese sklene ta zapis z opažanjem, da pojem kmečke civilizacije (ki je do konca sedemdesetih let pretežno izginil iz agrarne zgodovine) v najnovejšem času znova uživa naklonjenost, vendar v drugačnem pomenu od tistega iz petdesetih let. In za zgled navede izraz »muzej kmečke civilizacije« (1976, 140). Cirese je s tem pokazal na trend ponovnega odkrivanja lokalne in regionalne identitete, ki se je začel po letu 1968 in se razmahnil v naslednjih desetletjih. Danes je v Italiji na desetine lokalnih in regionalnih muzejev kmečke civilizacije – toda izraz se je ustalil v muzejski praksi prav takrat, ko je začel iz akademske rabe izginjati.

SKLEPNE PRIPOMBE

V pričujoči razpravi smo poskušali pokazati, da so povojna italijanska agrarna zgodovina in sosedne discipline kljub tradicionalni prevladi slavljenja urbane Italije (in z njim povezanega zaničevanja kmečkih slojev) proizvedle distinktiven, iz Gramscijeve revolucionarne teorije izhajajoč pristop. Značilnost tega pristopa, ki je še posebej lepo razvidna, če ga primerjamo s povojnimi francoskimi ruralnimi študiji, je poleg revolucionarne intence, ki ji je botrovalo nerešeno agrarno vprašanje, močan poudarek na relacijski soodvisnosti mest in podeželij. Mesta so bila pretežno videna kot organizatorji podeželske proizvodnje in menjave ter kot nosilci razvoja podeželij ter politične in ideološke oziroma kulturne hegemonije, pri čemer pa se je počasi uveljavljalo spoznanje, da te vodilne funkcije nikakor niso opravljala vsa mesta. Postopoma je prodiralo tudi

sposnanje, da podeželja niso zmeraj in povsod pasivna in da so lahko nosilci pomembnih razvojnih dinamik.

Ta pristop je bil prevladujoč, nikakor pa ni bil edini. Tradicionalnemu slavljenju urbanosti italijanske kulture in italijanskega »nacionalnega značaja« se seveda ni bilo mogoče tako zlahka odreči. Še v leta 1999 objavljeni knjigi Leonarda Benevola *Mesto v zgodovini Evrope* (Benevolo, 2004) se lahko srečamo s popolnoma urbocentrično zgodovino, v kateri je podeželje komajda kdaj omenjeno in v kateri so relacije urbane in ruralnega absolutno netematizirane, mesta pa kot da se iz nekega njim lastnega notranjega vzgiba razvijajo in širijo v abstraktnem, bolj ali manj praznem prostoru. V takem pristopu je podmena o »čistem mestu« – mestu kot čisti negaciji podeželja in kot nekontaminiranemu s podeželjem – maksimalno izražena. Tak puristični diskurz o mestu je kajpada eden od stoterih obrazov diskurza o drugem kot ogrožajočem in manjvrednem. Postavljanje v opozicijo mesta in vasi v takem diskurzu opravlja funkcijo bolj ali manj izrazite konfrontacije z bolj ali manj umišljenim nasprotnikom.

Italijanski nacionalizem je bil v svojih konfrontacijah z različnimi »sovragi« zaradi urbane definicije nacionalne identitete zmeraj dovzet za poudarjanje lastne urbanosti in civiliziranosti. Izpostavljal ju je bodisi kot emblem lastne razvitosti, modernosti in evropskosti bodisi kot argument za legitimacijo prizadevanj po koloniziranju, podvrženju in asimilaciji inferiornih ljudstev. Postavljanje v opozicijo urbanega in ruralnega je italijanskemu nacionalizmu še posebej dobro služilo na jadranski strani, kjer se je italijanski iredentizem konfrontiral z južnoslovanskimi nacionalizmi, ki so, prav nasprotno, zvečine postavljali ruralno nad urbano. Pri tem se je znatno naslanjal na historično dediščino beneškega imperija, ki je vzdolž vzhodne jadranske obale stoletja vladal tudi s pomočjo ideološkega razločevanja med civiliziranimi prebivalci obale pod italijansko kulturno dominacijo in neukimi gorjanskimi Morlaki. V nacionalistični instrumentalizaciji te kulturne meje, ki se pač ni ozirala na »detajle« (in hudič se zmeraj skriva v detajlih ...), se je opozicija urbanega in ruralnega lepo ujela z etnično opozicijo Italijanov in Slovanov, civilizirancev in barbarov, pri čemer so to mejo, kot so pokazale številne novejše raziskave, hkrati konstruirali kot segment velike ločnice med evropskim Zahodom in Vzhodom (Verginella, 2008).

V analizah potopisov tržaškega novinarja in potopisca Paola Rumiza (Baskar, 2002; Baskar, 2007), ki je s fascinantnim darom za mitotvorje postavljal v opozicijo nasilne gorjance in miroljubne ravnine ter delal analogije med blaznimi dinarskimi in padanskimi separatisti, smo opozorili tudi na Rumizovo averzijo do oblik naselij, ki »niso ne mesto ne vas«. Zlasti v svojem potopisu po »Padaniji« (Rumiz, 1998) jih je povezal s socialno patologijo in jih razglasil za monstruosno okolje, v katerem se generirata separatistična psihoza in etnično nasilje. Hkrati je naredil analogijo med temi naselji, še posebej značilnimi za italijanski severovzhod, in balkansko *palanko*. Rumizova siceršnja eksaltacija kulturne in etnične hibridnosti se pred hibridno obliko naselij paradoksnostavti in obrne v odporn. Odporn do agrarnih mest, odporn do rurbanizacije, do razraščanja mest na bližnje podeželje (*urban sprawl*) in drugih hibridnih oblik je pri Rumizu nujni pogoj, da se dihotomija urbano-ruralno lahko zlepí z etnično dihotomijo.

CITY AND COUNTRIES IN THE POSTWAR ITALIAN AGRARIAN HISTORY AND ETHNOANTROPOLOGY

Bojan BASKAR

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškrčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: bojan.baskar@ff.uni-lj.si

SUMMARY

After the end of WWII, a strong »urban turn« took place in the social sciences throughout Europe, following the decades of the relative domination of agrarian and ruralist ideologies (often culminating in the fascist period). In this framework, Italian social sciences represent a paradoxical, and perhaps unique, case. Italian scholars have traditionally celebrated urbanism as a defining Italian national trait and the repudiation of fascist agrarianism (strapaese, etc.) was quite clear, but agrarian problematics nevertheless became a prominent, even central problematic of Italian historians till the beginning of the 1980. This focus on agrarian questions, which included rethinking of the urban-rural relations, was clearly related to the revolutionary mobilization of the landless peasants and the hegemony of Marxist social thought. While rural sociology was a kind of latecomer in Italy, Italian historians and ethnoanthropologists could rely on the charismatic figure of Antonio Gramsci who in a decisive manner influenced and inspired their thinking of the rural-urban problematic. The central focus on rural (or rural-urban) problematics, however, does not imply a ruralist bias or some residual agrarian ideology) in the work of these historians and ethnologists. The rural as they viewed it was, as it were, »less rural« than elsewhere (e.g., in France). Even ethnoantropologists who were closer to the themes of locality and identity and had more direct experience with agriculturalists, never thought about turning peasants into essentialized representatives of the nation.

Keywords: agrarian history, ethnoanthropology, urban and rural dichotomy, Antonio Gramsci

VIRI IN LITERATURA

- Baskar, B. (2002):** Dvoumni Mediteran: študije o regionalnem prekrivanju na vzhodnojadranskem območju. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.
- Baskar, B. (2007):** I paesaggi mediterranei ed istriani in chiave etnica. *Qualestoria*, 35, 1, 133–155.
- Baskar, B. (2012):** Posredniki Evrope: zamišljanja in uprizarjanja civilizacije v perifernih mestih. V: Repič, J., Hudales, J. (ur.): *Antropološki vidiki načinov življenja v mestih*. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 75–94.
- Benevolo, L. (2004):** Mesto v zgodovini Evrope. Ljubljana, *cf.
- Bevilacqua, P. (2009):** La storiografia agraria in Italia (una breve ricognizione). Dimensioni e problemi della ricerca storica, 1, 18–30.
- Blok, A., Driesssen, H. (1984):** Mediterranean agro-towns as a form of cultural dominance: with special reference to Sicily and Andalusia. *Ethnologia Europaea*, 14, 111–124.
- Brenner, R. (1976):** Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. *Past and Present*, 70, 30–75.
- Cattaneo, C. (2001):** Notizie naturali e civili su la Lombardia: La città considerata come principio ideale delle istorie italiane. Milano, Mondadori.
- Cirese, A. M. (1976):** Intellettuali, folklore, istinto di classe. Note su Verga, Deledda, Scotellaro, Gramsci. Torino, Einaudi.
- Cirese, A. M. (2006):** All'isola dei Sardi: Per un anniversario 1956–2006. Nuoro, Il Maestrale.
- Clemente, P. (1997):** Paese/Paesi. V: Isnenghi, M. (ur.): *I luoghi della memoria: Strutture ed eventi dell'Italia*. Bari, Laterza, 3–39.
- Colclough, N. (2010):** Variation and Change in Land Use and Settlement Patterns in South Italy: Ascoli Satriano 1700–1900: The Making of a Southern Agro-town. *History and Anthropology*, 21, 1, 1–17.
- Curtis, D. (2012):** Florence and its hinterlands in the late Middle Ages: contrasting fortunes in the Tuscan countryside, 1300–1500. *Journal of Medieval History*, 38, 4, 472–499.
- Curtis, D. (2013):** Is there an 'agro-town' model for Southern Italy? Exploring the diverse roots and development of the agro-town structure through a comparative case study in Apulia. *Continuity and Change*, 28, 3, 377–419.
- Gobetti, P. (1964):** La rivoluzione liberale: Saggio sulla lotta politica in Italia. Torino, Einaudi.
- Gramsci, A. (1951):** Passato e presente. Torino, Einaudi.
- Gramsci, A. (1977a):** Quaderni del carcere. Zv. II (Quaderni 6–11). Gerratana, V. (ur.). Torino, Einaudi.
- Gramsci, A. (1977b):** Quaderni del carcere. Zv. III (Quaderni 12–29). Gerratana, V. (ur.). Torino, Einaudi.
- Guccini, F. (1989):** Cròniche epafàniches. Milano, Feltrinelli.

- Halbwachs, M. (1955):** Esquisse d'une *psychologie* des *classes* sociales. Pariz, Marcel Rivière.
- Hervieu, B., Viard, J. (2011):** L'archipel paysan: la fin de la république agricole. La Tour-d'Aigues, Éditions de l'Aube.
- Kayser, B. (1988):** Permanence et perversion de la ruralité. Études rurales, 109, 75–108.
- Lefebvre, M. (1970):** La révolution urbaine. Pariz, Gallimard.
- Mendels, F. (1972):** Proto-industrialisation: the first phase of the industrialisation process? Journal of Economic History, 32, 241–61.
- Orrù, E. (2009):** Gramsci, la questione sarda e il valore della democrazia. V: Lubinu, P. (ur.): Gramsci e la Sardegna. Atti del convegno Cosiderazioni su Gramsci, Ossi – 18 giugno 2008. Ossi, Comune di Ossi, 19–34.
- Pinto, D. (1980):** La sociologie dans l'Italie de l'après-guerre, 1920–1980. Revue française de sociologie, 21, 2, 233–250.
- Procacci, G. (1998):** Storia degli italiani, 2 zv. Bari, Laterza.
- Romano, R., Vivanti, C. (ur.) (1972–1976):** Storia d'Italia, 6 zv. Torino, Einaudi.
- Rumiz, P. (1998):** La secessione leggera. Dove nasce la rabbia del profondo Nord. Roma, Editori riuniti.
- Sereni, E. (1993):** Storia del paesaggio agrario italiano. Bari, Laterza.
- Silverman, S. (1975):** Three Bells of Civilization: The Life of an Italian Hill Town. New York in London, Columbia University Press.
- Verginella, M. (2008):** Il paradigma città/campagna e la rappresentazione dualistica di uno spazio multietnico. Contemporanea, 11, 4, 779–792.

URBAN VISIBILITY CHANGES AS AN EFFECT OF THE REDEFINITION OF MINORITIES IN POLAND AFTER 1989

Davide ARTICO

University of Wrocław, plac Uniwersytecki 1, 50-140 Wrocław, Poland
e-mail: artico.dawid@googlemail.com

ABSTRACT

The purpose of the article is to present selected study cases of the urban visibility changes which took place in post-1989 Poland as a result of the redefinition of population minorities. While the largest part of the analysis concerns Warsaw, other examples of large urban areas, such as Wrocław, were taken into consideration too. The relevant research was based on raw demographic and statistical data issued by state agencies, confronted with Polish scientific literature of a mostly sociological origin.

Keywords: *urban visibility, inner migration, integration vs. assimilation, transversal minorities*

MODIFICHE NELLA VISIBILITÀ URBANA COME CONSEGUENZA DELLA RIDEFINIZIONE DELLE MINORANZE IN POLONIA DOPO IL 1989

SINTESI

Scopo dell'articolo è presentare specifici casi di studio delle modifiche intercorse nella visibilità urbana nella Polonia post-1989 e dovute alla ridefinizione del concetto di minoranza. Benché il grosso dell'analisi riguardi Varsavia, sono stati presi in esame anche altri esempi di aree urbane vaste, fra cui Breslavia. La ricerca si è basata su dati demografici e statistici prodotti dai relativi enti pubblici, messi poi a riscontro con letteratura scientifica polacca di ambito soprattutto sociologico.

Parole chiave: *visibilità urbana, migrazioni interne, integrazione contro assimilazione, minoranze trasversali*

INTRODUCTION

As Leonardo Benevolo first stated in the mid-Seventies of the 20th century, and then underscored again in a recent interview, cities can be considered on a European scale as attempts to translate a peculiar concept into reality: A multi-faceted and self-sufficient community (Benevolo, 1975; Benevolo, 2011). Far from being universal, this concept appeared in a specific phase of the evolution of human societies, and in the future it may either undergo a major transformation or even disappear completely. Still, as far as this specific phase is involved, cities can be defined as a collective residential form taking shape through a growing concentration of handicraft, trade, manufacturing, communication, cultural and administrative activities. It can also be observed that, with time, cities have increased their dimensions, facing therefore infrastructural problems, but experiencing an accelerated transmission of cultural models too, with the coexistence of different lifestyles as their hallmark.

From this point of view, a binomial opposition between the peculiar residential form represented by the city on the one hand, and its surrounding countryside on the other hand, ended with implying, also in scientific literature, the existence of a great divide marking cultural and political differences between the two *topoi* – differences going far beyond the patent geographical and economical ones. Such a simplified interpretation has survived in today's historiographical contexts, though it fails to explain a few among the most recent changes in European society, those taking place after 1989 especially.

This is not the place to discuss those changes at large. Still, a quick and somewhat simplified summary ought to be made for the sake of clarity. One fundamental fact must be kept in mind especially when studying the last decade of the 20th century: The decline of socialism, not only as the main ideology authoritarian regimes were based upon, but as "an idea with the power to move men's minds" (Krugman, 2009, 10). The unraveling of the Soviet block in 1989, and of the USSR itself in December 1991, had worldwide effects which were definitely favourable not only to the political dominance of capitalism, but to its ideological primacy as well. For the first time since 1917, the most unpleasant aspects of a market system, such as inequality, unemployment and injustice, took to being largely accepted as unavoidable facts of life.

In Poland, a dystopian and ideologically distorted image of the former People's Republic contributed to the rise of a fresh binomial opposition, which partially replaced the old cultural demarcation between 'advanced' urban environments and the 'backward' countryside. Assuming the People's Republic was itself the embodiment of absolute evil, it became sufficient to state that those who opposed conservative transformations were nothing more than nostalgic freaks of sorts. By emphasizing their alleged communist heritage, they began to be not only shunned, but also exposed to public shaming as wrecks of history¹.

As emerged from the papers delivered at the conference *Narrating the People's Republic of Poland*, organized in February 2011 by the Literature Research Institute (*Instytut Badań Literackich*) of the Polish Academy of Sciences, some of the practices of

1 On the social and political role of public shaming, see Nussbaum, 2006.

ideological indoctrination of the past regimes have been preserved up to the present day, albeit Poland has now enjoyed as many as 25 years of parliamentary democracy. Despite this relatively long time, today's mental attitude to real life in the former People's Republic continues to be strongly influenced by political propaganda, and it has led to many a distortion in popular culture. Since the days of Solidarity, stigmatising the People's Republic as a whole has constituted an integral part of Polish national self-consciousness. The years between the end of World War II and 1989 are not considered yet as a mere period in contemporary history, that is, a research subject for academic historians. They have become a sort of dystopia, a symbol of the absolute evil from which the Poles were eventually delivered. Self-identification, in other words, has taken place through a negative process. People assert their identity by underscoring what they are not, or what they are no longer. This, in turn, works as an uncritical legitimisation of today's political and economic system, justifying the enforcement of the new economic and social order, and the imposition of new symbols from above.

The mainstream image of the People's Republic is therefore rendered mainly through undistinguishing stigmatisation and exorcising rituals which largely distort reality. According to a classic pattern that can be traced back to Mary Douglas, societies create a world of their own, banning what is deemed as undesirable. Thence, any identity narrative necessarily depends on the invention of "outsiders" arousing negative emotions. Fully legitimised (i.e. not only legal) citizenship depends in turn on the rejection of those "outsiders", to whom respectable community members never belong, but they stand out from them instead (Douglas, 2002).

It is interesting to notice in passing that the former regime followed exactly the same procedure in relation to interwar Poland, which was presented as a backward country as far as both material conditions in everyday life and social relations were concerned. Stereotypical images of matches split in four because common people could hardly afford them, and of barefoot children, mass illiteracy and the prison for political prisoners in Bereza Kartuska, were used by communist elites to depict Poland between the wars as a sort of "reservoir of evil". They can be compared to the images which present-day elites now give of the People's Republic: Stores on whose shelves nothing stood but bottles of vinegar, polystyrene beds on which the dissidents were forced to sleep while held in custody during the martial law in the early Eighties, "controlled conversations" on the telephone. The rhetorical devices are very similar. We are faced, in both cases, with the construction of an immanent image of the enemy, meant to legitimise revolutionary changes. In fact, in both cases, quite similar revolutions occurred, although they were of opposite sign.

One difference between the two is to be found in the fact that the social classes which had supported the former regime had subsequently expressed the bulk of the beneficiaries of the power system of the People's Republic, while the subsequent adoption by Poland of a market economy and a political system of parliamentary democracy after 1989 immediately led to the repression of dissenting voices among transformation supporters: Not only trade-union leaders, who would have dramatically slowed down the neoliberal economic transformations, but also civil rights activists. In the early 1990s, such civil

society expressions as civic committees were disbanded, and the statutory prohibition of abortion was symbolically imposed although over a million signatures had been raised against the relative bill.

This new divide between mainstream supporters of the new ideology of triumphant capitalism (and revived right-wing authoritarianism, going hand in hand with clericalism) on one side, and the “losers of the Polish transformation” (according to the definition given by a scholarly team of the Polish Academy of Sciences) on the other side, made the demarcation line between the city and the countryside less and less important (ISP PAN, 2005). Cultural and political differences are now definitely transverse to the two *topoi*, and they are no longer apparent from the place of abode in itself (city versus country) but from the relevance won by those population groups *inside* the environment they reside in, that is, from the visibility² they are respectively granted either in urban areas or in the countryside.

WHAT MINORITIES?

This long introduction was needed for two purposes: First, to identify minorities, that is, what groups of Polish citizens are deemed not to belong in the national mainstream; and then, to understand the attitudes of the majority towards them and what effects those attitudes have in practice. The question of “what” minorities are to be found in post-1989 Poland, in other words, is to be answered on two distinct levels: What (*które*) groups of population are to be considered as “minorities”, and what (*jakie*) they are like, that is, what role they are meant to play in the majority’s self-narration about national identity. From this latter issue, another question proceeds: Which level of visibility should those minorities be allowed in their places of abode, be they in the city or in the countryside?

Since 1989, the two main lines of revolutionary changes have been market economy in its most extreme, neoliberal aspects (in fact a market, albeit limited in scope, had existed in the People’s Republic too, at least since the Seventies of the 20th century, though the postulate of the social function of private property was still paramount at the time), and clericalism understood as institutionalised hegemony of the Catholic Church. Both ideal types, as mentioned above, proceed from an identification in the negative, which hinges on charges of “communism” to all those who express criticism towards the new “revolutionary” or, indeed, reactionary postulates. A third ideal type is strictly ethnic, though not as strong and not as widespread as it could be, for example, in the Balkans. Here again, self-identification carries an opposite sign to rhetoric on proletarian internationalism of the Soviet era. Hallmark of this fresh rhetoric is the use of the term “independence” to exclusively denote Poland after 1989, as if the People’s Republic of Poland had not been itself an independent state, but a sort of additional Soviet republic like Georgia or Latvia. In this context, attempts are made to label as “communist” those who did not support Solidarity’s messianic rhetoric and, consequently, a xenophobic nationalism which even led up to acts of extreme physical and verbal violence in the past.

2 For a definition of “urban visibilities”, see Brighenti, 2010.

The effectiveness of this kind of nationalistic rhetoric has been greatly weakened thanks to the European integration process during Aleksander Kwaśniewski's double term as State President (1995–2005), and especially after Poland joined the Schengen Agreement and, as a consequence, Polish citizens gained unlimited freedom of travel in the countries of "old Europe". Nowadays, ethnocentric nationalism is no more than the prerogative of a hard core of supporters of extreme rightist parties, who can be quantified in no more than a fifth of the total adult population. Even long-term phenomena such as the inherent hostility towards Russia and congenital paternalism towards the Ukraine seem to be waning. In other words, the issue of "straight" national minorities, that is, those composed of immigrants from beyond the eastern border of the European Union, is not so different in today's Poland from what it is in the rest of the EU. What instead appears to be far from disappearing is Eurocentric xenophobia, from which the puny non-Caucasian (mostly Vietnamese and Black African) communities in Poland suffer the most.

Coming back to the issue of identifying minorities: The two main minorities are essentially transverse in their ethnicity, as opposition to (or uncritical acceptance of) the mainstream ideologies of neoliberalism and support for a Catholic confessional state are transverse themselves. One minority, until now branded as a wreck of the People's Republic, is composed of the population groups enjoying but fixed income in the form of low-level wages, and deprived of opportunities to develop microentrepreneurship. Retired workers and clerks with a low educational level, and therefore low-level salaries, also belong in this category, as well as non-EU immigrants who can be blackmailed because of the structural bureaucratic difficulties to obtain visas and permits of abode. With their unstable legal status as residents, they are much more prone to accept underpaid jobs and gruelling working schedules, and they are virtually unable to attain economic emancipation by establishing their own businesses.

The other minorities are essentially religious. A fundamental distinction is required in this respect, however: Not all non-Catholics are considered as minorities, but only those who do not accept the idea of a confessional state. "Historical" religious minorities such as Jews, Protestants from Upper Silesia and Warmia, Eastern Orthodox Church members, and even the indigenous Muslims (Tatars) are not faced with significant discrimination provided that they accept the principle of institutional support and public funding of religious activities in proportion to the numerical size of the community – a principle which obviously favours Roman Catholics. To be considered as aliens, and therefore potentially hostile, are rather those Jews who do not share the majority's mythopoesis about the past but emphasise the undeniable anti-Semitic crimes committed by Poles during the Second World War (Czyżewski, 2009). Above all, however, atheists and agnostics are marginalized. Although the percentage of Catholics who regularly attend services is not significantly higher than the European average (in Warsaw, for example, as many as 3,493 out of a total of 7,298, that is, nearly 48 % of marriages were celebrated with civil ceremonies in 2013)³, the very fact of criticising the clericalisation of public life or the myth of the Polish Pope automatically brings about stigmatisation as "wrecks of communism".

3 Data source on marriages: GUS, 2014.

The same goes for those who do not hide sexual preferences which are condemned by the Catholic magisterium, although the identification with the past regime, which was itself homophobic, is more problematic and less rhetorically effective in this case. The last category are women publicly admitting having undergone abortion. Tens of thousands of illegal abortions are performed annually in Poland. In addition, many thousands more abortions are legally performed abroad (Nowicka, 2007). Yet these do not determine in themselves whether a woman is part of a minority. What is critical under this respect is the explicit demand for legalization of elective abortion, or even the plain request for family planning education to be introduced in schools, or contraceptives to be refunded through public health insurance. It is the opposition to the principle of the confessional state, and not actual behaviour, that carries along allegations of “nostalgia for communism”.

In summary, the two largest minorities in today's Poland are the economic “losers”, and the allegedly “communist” opponents of the Catholic confessional state. They are seen as enemies of a negatively defined, immanent Polishness and, as such, they are being marginalized, if not openly discriminated. As far as ethnicity is concerned, it does not determine in itself whether individuals belong to a minority or not, though non-Caucasian immigrants, especially from the Far East and Africa, are often regarded as racially inferior and unworthy to possess equal rights, though they are tolerated if economically useful as a cheap working class.

THE MAJORITY AND REAL ESTATE

A peculiar case of admixture between the two pillars of post-1989 ideology were the so-called “regulatory committees”, bilateral agencies composed of representatives of both the state and five religious organizations. Their purpose was to “give back” the ecclesiastical property confiscated in various ways by various governmental entities (not just the People's Republic) and “pay back” in cash alleged economic harm suffered by the same religious organizations. Although, by definition, their work brought about asset losses for the Treasury, and therefore for the tax-payers, their decisions were not appealable in any way, as confirmed by the ruling of the Polish Supreme Administrative Court (*Naczelný Sąd Administracyjny*) of 26th September 1991. In addition, their members, including those appointed by the Government, were completely exempt from any civil or criminal liability, even in proven cases of bribery, for nothing to say of the lack of political accountability in their capacity, as no MP has never even been allowed to ask questions on the issue.

Needless to say, of five agencies, the one which dealt with the overwhelming portion of the alienated public assets was the so-called “property committee” with representatives of the Catholic Church. Far from presenting the Church *una tantum* with assets allegedly confiscated by the former regime, the “property committee” acted without interruption from 1989 until 28th February 2011, enacting a sort of permanent revolution in favour of the new ideological (Roman Catholic) elite. An estimate by MP Armand Ryfiński (and all we can talk about are estimates, as the “property committee” was not submitted to any public control, and official data at hand are far from being fully reliable) indicate that, over more than twenty years, the commission transferred at least 76,000 hectares of land

and thousands of buildings (former property of the State or local authorities) to the Polish Episcopal Conference for free, besides paying them the equivalent of at least 35 million euros in cash (Ryfiński, 2011). The total value of alienated real estate and financial assets is estimated at nearly half a billion euros. According to an intelligence report of the Central Anti-Corruption Bureau (CBA) there is evidence of many cases of misuse, if not of outright corruption⁴.

Despite a steady decrease not only of vocations, but also of believers regularly attending services, especially in the five largest urban areas of the country (the Upper Silesian conurbation around Katowice, Kraków metropolitan area, Łódź and Wrocław besides Warsaw), such a number of assets granted to the Polish Episcopate for free could only result in their re-sale to private investors, but at market price. A different situation emerged in rural areas, where the free distribution of agricultural land to the Catholic Church led to a series of economic disruptions that will be discussed below. Focusing for now on real estate and building lots in urban areas only, it is very clear that very few of them were eventually used for purposes of worship or social assistance. When there was no direct (and tax-exempted) productive investment by the Bishoprics themselves, the property received as a gift by the State was sold to private investors who thus had access to areas of historical interest with no urban development constraint. This led to an investors' anarchy, which in turn resulted in a complete redesigning of the "fanciest" neighbourhoods. The related restructuring of the urban fabric has had important consequences in terms of presence and visibility in the area.

The transformation of social spaces in the five largest urban areas in Poland saw the massive building of office complexes, hotels, shopping malls and luxury residential complexes. Office complexes and hotels were the most likely result of the fresh availability of building lots (and property needing renovation) in city centres, or in their immediate vicinity. Shopping centres, however, are to be divided into two distinct categories: Those that "mark the territory" in central areas and those that expand instead the urbanized area having risen on the outskirts or in the suburbs. The luxury residential buildings for the new entrepreneurial middle class, on their side, are more scattered and are also to be divided into two main types: The complexes of detached houses, often fenced and guarded by privately-hired security, that is, the so-called "gated communities"; and high standard condominiums, to define which, not by chance, a U.S. English derivative word was invented: *apartamentowce* (Jałowiecki, Szczepański, 2006, 300).

An analysis of the owners of newly built luxury apartments in Warsaw gives quite interesting evidence of the transformation of the territory and the new visibility of most community members embracing the dominant ideology. As stated by Bogdan Cichomski of the Institute of Sociology of the University of Warsaw, of all the *apartamentowce* built in the capital city area in the first decade of the new regime (1991–2001), as many as 85 % are located in the Centrum municipality, with over half of them in the Mokotów neighbourhood. At least two thirds of landlords were born in Warsaw. This is an important fact, since the restructuring of the economy in the last two decades has increased the trend to urbanization in general, and in particular to immigration to the urban area of the capital. The percentage

4 Gazeta Wyborcza, 1. 3. 2011: Bezkarna Komisja Majątkowa?

of residents actually born in Warsaw, measured over the entire metropolitan area, does not exceed 48 %. A rate of 66 % of indigenous Varsovians owing property in the luxury residential areas in the city centre underscores the revolutionary impact of a structural economic change which brought about a rapid advance of the historically urbanized social classes of the self-employed, at the expense of lower-income population from the countryside. The latter are thus reduced to an authentic minority segregated outside the urban areas of visibility. Employment data about residents of the Centrum municipality confirm the trend: Two thirds of them are professionals or executives, against a general rate of 29 % referred to the urban area of the capital as a whole (Cichomski, 2004). Moreover, the median household income data indicate that at least one third of the inhabitants of *apartamentowce* earn the countervalue in local currency of at least 3,000 EUR per month, while another third earns over 2,500, against a national monthly average of a mere 600 EUR. What is emerging is the consolidation of a new bourgeoisie who, taking advantage of the favourable ideological climate, automatically became the ruling class not only in economy, but also in terms of urban visibility, political influence and ability to impose their cultural models.

Years	Thousands
1952-1960	3,063.0
1961-1970	2,569.2
1971-1980	3,138.0
1981-1990	2,368.5
1991-2000	1,311.3
2001-2009	2,073.4

Tab. 1: Migration from the countryside to urban areas (RD, 2010)

A seemingly opposite phenomenon is the centrifugal migration from city centres. The ideological and cultural reference point behind it are residential suburbs of large U.S. urban areas. Such a centrifugal migration has resulted in the rise of “gated communities” in selected villages close to large metropolitan areas. In the case of Warsaw, the phenomenon is concentrated mainly in Piaseczno and Konstancin Jeziorna. In the last two decades, these villages have seen an increase of as much as 70 % in their population compared to a decrease in the absolute number of residential buildings figuring around 25 %. This is due to a considerable increase in the average size of residences (Jałowiecki, 2005). The structure of closed residential complexes, surrounded by fences and guarded by CCTV surveillance and private security, emphasizes the ideological symbolism of urban transformation, with the emergence of a kind of apartheid between the upper, ideologically mainstream classes, and all those who, instead, live on the other side of the fence and, in their own way, are considered too as “losers”.

Years	Thousands
1996-2000	+46.0
2001-2005	-128.7
2006	-35.1
2007	-48.0
2008	-38.9

Tab. 2: Balance of migration to (+) and from (–) urban areas (MRS, 2009)

The feeling of apartheid is reinforced by the fact that, in other outskirts and suburbs, usually those less attractive for private investors, low-cost social housing was developed instead, creating a striking contrast with the “gentry suburbs.” This happened, for example, in the Kozanów neighbourhood in Wrocław, where clusters of cheap, up to twenty-storey-high flat buildings stand. They consist of 30-square metre flats meant for the lower working class, that is, those earning no regular income or an income hardly meeting their survival needs. Such barrack-like complexes, which often stand far from places of aggregation and definitely lack efficient public transport, are generally defined as *blokowiska*. Living there implies social exclusion and often entails considerable risk too. The above mentioned Kozanów neighbourhood, for example, rose in an area highly threatened by flood damage, where no settlement had ever been built before the Sixties of the last century. The latest floods of the Oder, in 1997 and 2010, caused casualties and widespread damage there, contributing to a deeper feeling of segregation by the social strata excluded from the neoliberal rat race (Żuk, 2009).

A separate issue, as mentioned above, is agricultural land. Thanks to donations of formerly state-owned farmland by the “property committee”, the Polish Episcopal Conference has become the largest owner of agricultural land in the country and, thereby, the largest recipient of financial contributions to agriculture by the European Union. This has led, on the one hand, to a slowing down of the effective modernization of Polish agriculture, as funds for structural investments take a completely different direction than they were meant for. On the other hand, the seizure of farmland by the new landowner has resulted in the inability to redistribute it to the weaker sectors of the rural population, especially that of the former state farms (PGR). This not only hindered any possibility of integration of these other “losers” in the new market economy, but it also caused an accelerated abandonment of rural areas, at the same time increasing immigration of the professionally unskilled to urban areas. The latter phenomenon has only enhanced the above mentioned segregation process, and it does not seem solvable in a short time. Nor the emigration to other EU member states seems to be a solution. The exodus of over two million Polish citizens after 2004, mostly to the British Isles and Scandinavia, has specific characteristics. Most of them are young people under 30 years of age, nearly half of them have a university degree, and they have almost always opted for a no-return emigra-

tion, as the study case of the Podlaskie Voivodeship clearly shows (Cieślińska, 2010). On the other hand, as experience has shown in the last five years, most emigrants with low qualifications are unable to fit, either professionally or socially, in the countries of emigration, and they almost always return to Poland after less than three months, without significant improvement in their financial situation, nor in acquired working skills. They join therefore the pariah minority that, as we have seen, tends to be segregated and slowly turned into a “different race,” regardless of ethnicity and language spoken.

This new “race” is sometimes juxtaposed to minorities in the classical sense, those of immigrants from outside Europe who traditionally live in the remaining “bad neighbourhoods” in (or close to) city centres. In the Gierek era, these areas were allocated to social housing programs, characterized by low (four- to six-floor) buildings made of large cinderblocks (*wielka płyta*). Gradually abandoned by the “gentry” who, after 1989, earning significantly higher incomes, was in search of higher living standards too, these neighbourhoods have lost any attractivity for private investors over time. At the same time, given their short history and the impossibility of including those buildings in the bulk of “refunds” to the Catholic Church, they have undergone a gradual degradation. From the buildings in question, which are too degraded for lack of maintenance, nothing but very low rents can now be won, which makes them attractive both for the Poles out of the mainstream, and for Asian immigrants. Exemplary in this regard are the Vietnamese enclaves in the Prague neighbourhood in Warsaw, on the right bank of the Vistula (Grzymała-Kazłowska, 2004).

A fact worth some more attention is that, while Asian communities usually show a trend to *integration* strategies including a general learning of the language and selected contacts with indigenous communities, strategies displayed by Eastern European immigrants (mainly Ukrainians)⁵ tend instead to be *assimilative*, through mixed marriages and a general avoidance to be identified with a distinct national group, which is of course easier thanks to their somatic features, indistinguishable from native Caucasians (Grzymała Kazłowska, 2008). Under this respect, Ukrainians (and to a much lesser extent Russians and Belarusians) living in Poland have become a non-minority minority, as most are not immediately identifiable as members of a distinct community. Thence the paradox: In post-1989 Poland, what determines whether an individual belongs to a “minority” is more often his or her economic and professional failure, rather than distinct ethnic features, as long as Caucasians are involved only.

DENOMINATIONAL AND/OR SEXUAL ORIENTATION MINORITIES

As mentioned before, people belonging to a non-Catholic religious denomination are not automatically part of a minority. Exemplary is the case of the Evangelical Church of the Augsburg (i.e. Lutheran) Confession in Poland, whose members tend to be concentrated in very specific, historically Protestant areas of the country. The case of the largest

⁵ In 2002, over 309 thousand Ukrainians lived in Poland, which accounted for nearly 40 % of all residents born outside the country (GUS, 2003).

Polish Lutheran community, those living in the valleys of the Silesian Beskid Mountains, has shown in the last two decades that their sense of belonging to an undivided local community, together with the common acceptance of the negative mythopoiesis about the People's Republic, led to an almost complete overcoming of theological adversity between Protestants and Catholics. The harmony between the representatives of the two denominations is almost complete in the region, as demonstrated in a recent study by Urszula Lehr (Lehr, 2009). Moreover, the same Augsburg Evangelical Church has apparently received "refunds" and free property from the Polish state, albeit to an incomparably lower extent than the Catholic Church, and it is the only Lutheran church left in Europe to methodically reject the ordination of women. In short, the sharing of two ideological pillars of the regime after 1989, direct financial support to churches by the state and the institutional primacy of the Catholic Church, grants non-Catholics a partial *Anerkennung* and keeps them from being emarginated or harassed. On the contrary, at least three Polish Lutherans have achieved important personal goals, and even a reputation as public figures, that is novelist Jerzy Pilch, skier Adam Małysz, and politician Jerzy Buzek, acting Chairman of the European Parliament from the 14th July 2009 to the 17th January 2012.

The situation of sexual minorities appears to be much worse. Institutionalised homophobia became paramount after the EU accession, as a reaction to the clear position taken by the European Commission towards repeated discrimination of homosexuals in Poland in the past. The worst harassment took place in June 2005, when the late Lech Kaczyński, Warsaw Mayor at the time, expressly forbade a gay pride event in the streets of the capital, allowing instead a march of young neofascists threatening to send "faggots" to the gas chamber, «doing the same to them that Hitler had done to the Jews». Later that year, Lech Kaczyński would win the presidential election as candidate of the extreme right nationalist movement Law and Justice. Also supposedly liberal politicians, such as those belonging to the so-called Civic Platform, began supporting the homophobic campaign, which was unofficially approved of by the Catholic Church. Under this respect, an Amnesty International report underlined the pressure put on policy makers through comments about the misdemeanour against religious feelings (a criminal offense according to Polish law) which homosexuals allegedly committed by simply manifesting their orientation in public (Amnesty International, 2006). Another sensational episode occurred in late autumn 2005, when "liberal" Ryszard Grobelny, Mayor of Poznań, at first banned a gay pride parade and, later, required the intervention of riot police to arrest seventy protesting queer activists. At the same time, the police did nothing to suppress a counter-demonstration of young neofascists⁶. The events of 2005 had an international echo, which culminated with the intervention of Amnesty International and the Helsinki Foundation for Human Rights.

The need for open political support (or at least a benevolent neutrality) by the Episcopate still makes both Polish right-wing parties, that is, either Law and Justice nationalists and Civic Platform "liberals," officially reject every request by homosexuals for more civil rights. Even the new *ombudsman*, Civic Platform activist Professor Irena Lipowicz,

6 Protokół nr 82/2005 LXXXII sesji Rady Miasta Poznania z dnia 29 listopada 2005 roku.

stated in August 2010 that same-sex couples will absolutely never be legally acknowledged as such in Poland. The situation can therefore be described as open discrimination motivated by denominational (sectarian) considerations.

CONCLUSIONS

We have so far examined a few mechanisms of property (and thus indirectly of social visibility) redistribution after 1989. An attempt was also made to give a definition of “minorities” which could better explain social inclusion/exclusion processes, which in turn play a major role in determining group visibility inside a given residential environment.

The very idea of “non-Polish” population is based upon an axiological point of view and does not necessarily encompass mother language or ethnic features. A “non-Polish” citizen may be a foreigner or not. What appears to be critical is whether he or she shares the superimposed “common values” of neoliberalism and the primacy of the Catholic Church in public life. That leads to assessing that an *ad hoc* democracy was established in post-1989 Poland. Generally speaking, an *ad hoc* democracy should be understood as the taking of political decisions based on contingent and situational (rather than generalized and abstract, i.e. *erga omnes*) considerations. The origins of the process can be traced back to inconsistent logics of action by the three main agencies in political life: Mass media, a civil society which has been shrunk to the role of passive audience, and political decision makers. It is typical not only of Poland, but of most state entities where a quick (revolutionary) social change towards a Westminster-like parliamentary system took place (Szewczak, 2010).

In post-1989 Poland, most mass media fell directly under the control of one of two political flavours, both conservative. One of them shows a reactionary trend towards clericalism and authoritarianism, whereas the other one sports predispositions to neoliberal fundamentalism. The creation of a negative mythopoiesis on the People’s Republic, uncritically presented as a “reservoir of evil”, has resulted in de-legitimisation of any opposition to neoliberalism and clericalism by branding it as a “wreck of communism”. Thus silenced the critics, and given the lack of interest by the mainstream society in taking part in a public debate in which they would have no legitimate counterparts, society itself morphed into a passive audience, the antithesis of civil society in long-established representative democracies. As a result, and during both the centre-left dominated Kwaśniewski era and the right-wing hegemony period after 2005, policy-makers were mostly driven by the ideological conformism of the media and the absence of an actual civil society. They thus contributed to the creation of a system indeed of equals, but where some are more equal than others (capital versus workers, the Roman Catholic clergy versus those who do not accept their dogmas).

All three players have followed inconsistent logics of action: The press, no longer subject to state censorship, turned into the first spokesman of the dominant ideology instead of becoming a critical voice; common people laicised as a result of European integration, and they remained basically egalitarian, but they did not find any manner to protest against clericalism and the excessive social stratification which brought along

impoverishment of larger and larger population groups; finally politicians, instead of rising to the rank of European leaders, plainly boost their image as obscurantists or social Darwinists.

The result is, as said, a democracy *ad hoc*, in which everything is allowed to private enterprise and the Episcopate, and almost nothing is allowed to others. This led to the formation of minorities which are not necessarily ethnic or national, but economical (the excluded from entrepreneurship) and cultural (anti-clerical activists, atheists, agnostics, homosexuals, feminists, pro-choice women.) These minorities tend to be stigmatised as “non-Polish” although they are mainly composed of people speaking Polish as their mother-language and with Polish ancestors. In turn, such minorities tend to enjoy very limited social visibility and have but a very limited access to real estate in large urban areas. In the meantime, if remaining in the country, they are mostly unable to achieve a significant improvement in their income, and they fairly often resort to emigration to other EU member states.

SPREMEMBE V VIDLJIVOSTI URBANEGA ZARADI PREVREDNOTENJA MANJŠIN NA POLJSKEM PO LETU 1989

Davide ARTICO

Univerza v Vroclavu, plac Uniwersytecki 1, 50-140 Wrocław, Polska
e-mail: artico.dawid@gmail.com

POVZETEK

Namen članka je predstaviti konkretno sprememb urbane vidljivosti na Poljskem po letu 1989, in sicer kot posledica prevrednotenja manjšin. Čeprav se večji del analize nanaša na Varšavo, so bili vzeti v poštev tudi drugi primeri velikih mestnih območij, med temi Vroclava. Raziskava je temeljila na analizi demografskih in statisitčnih podatkov javnih uprav ob njihovi primerjavi s poljsko znanstveno literaturo, predvsem sociologije.

Dva sta bila dejavnika, ki sta pripomogla k tako imenovani metropolizaciji, in sicer težnja po migraciji iz podeželja v velika urbana središča, po tem ko je prišlo leta 1989 do institucionalnih sprememb. Po eni strani je izginotje državnih kmetij (PGR) vplivalo na pauperizacijo širokih plasti podeželskega prebivalstva; po drugi je zaradi politične hegemonije Katoliške cerkve prišlo do "vračanja" mnogo večjih nepremičnin, kot jih je prejšnja oblast zasegla, kar je pripeljalo do tega, da je postala Cerkev lastnik največjih površin v državi. Posledično so se evropski strukturni skladi za kmetijstvo izkazali za neučinkovite v smislu gospodarskega zagona podeželskih skupnosti, kar je privedlo do masivnih migracij v mesta. Vzporedno so neoliberalne politike dajale prednost prebivalcem, ki so se v pretklosti že urbanizirali, tako da je prišlo do nesorazmernega porasta vloge tistih struktur, ki so bile lastniki nepremičnin v zgodovinskih središčih. Obenem je prišlo tudi novega pojava luksuznih stanovanjskih predmestij, še posebej v okolici Varšave.

Ključne besede: urbana vidljivost, notranje migracije, integracije proti asimilacijam, tranzverzalne manjšine

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Amnesty International (2006):** http://amnesty.org.pl/no_cache/archiwum/aktualnosci-strona-artykulu/article/4274/224 (14. 12. 2014).
- Benevolo, L. (1975):** Storia della città. Roma, Bari, Laterza.
- Benevolo, L. (2011):** La fine della città. Edited by Erbani, F. Roma, Bari, Laterza.
- Brighenti, A.M. (2010):** Visibility in Social Theory and Social Research. Basingstoke (Hants), Palgrave Macmillan.
- Cichomski, B. (2004):** Zróżnicowanie społeczne mieszkańców Warszawy. In: Grzelak, J., Zarycki, T. (eds.): Społeczna mapa Warszawy: Interdyscyplinarne studium metropolii warszawskiej. Warsaw, Scholar, 11–41.
- Cieślińska, B. (2010):** Wzory współczesnych emigracji zarobkowych z województwa podlaskiego. *Studia Socjologiczne*, 199, 4, 201.
- Czyżewski, M. (2009):** Polski spór o „Strach” Jana Tomasza Grossa w perspektywie „pośredniczącej” analizy dyskursu. *Studia Socjologiczne*, 194, 3, 5–26.
- Douglas, M. (2002):** Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo. London, Routledge Classics.
- Gazeta Wyborcza – Warsaw, Agora, 1989–.**
- Grzymała-Kazłowska, A. (2004):** Migranci z krajów mniej rozwiniętych gospodarczo. In: Grzelak, J., Zarycki, T. (eds.): Społeczna mapa Warszawy: Interdyscyplinarne studium metropolii warszawskiej. Warsaw, Scholar.
- Grzymała-Kazłowska, A. (2008):** Separacja, integracja czy asymilacja? Strategie adaptacyjne osiadłych w Polsce imigrantów z Ukrainy i z Wietnamu. *Kultura i Społeczeństwo*, 52, 131–155.
- GUS (2003):** 2002 Census Report. Warsaw, Główny Urząd Statystyczny, Table 11.
- GUS (2014):** Baza Demografii. Warsaw, Główny Urząd Statystyczny.
- ISP PAN (2005):** Jarosz, M. (ed.): Wygrani i przegrani polskiej transformacji. Warsaw, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
- Jalowiecki, B. (2005):** Polskie miasta w procesie metropolizacji. *Studia regionalne i lokalne*, 1, 5–15.
- Jalowiecki, B., Szczepański, M.S. (2006):** Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej. Warsaw, Scholar.
- Krugman, P. (2009):** The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008. New York, W.W. Norton & Co.
- Lehr, U. (2009):** Czy katolik i ewangelik mogą być „braćmi”? *Etnografia polska*, 53, 47–60.
- MRS (2009):** Mały Rocznik Statystyczny.
- Nowicka, W. (2007):** Ustawa antyaborcyjna w Polsce: Stan prawny i rzeczywisty. In: Nowicka, W. (ed.): Prawa reprodukcyjne w Polsce: Skutki ustawy antyaborcyjnej: Raport 2007. Warsaw, Federacja na rzecz Kobiet i Planowania Rodziny, 16–45.
- Nussbaum, M. (2006):** Hiding from Humanity: Disgust, Shame, and the Law. Princeton (NJ), Princeton University Press.
- RD (2010):** Rocznik Demograficzny.

- Ryfiński, A. (2011):** <http://ryfinski.blog.pl/tag/koscielna-komisja-majatkowa> (14. 12. 2014).
- Szewczak, W. (2010):** Istota i mechanizmy funkcjonowania demokracji ad hoc. *Studia Socjologiczne*, 197, 2, 11–30.
- Żuk, P. (2009):** O podziałach społecznych w mieście: Perspektywa klasowa zamiast tożsamościowej w analizie nierówności społecznych mieszkańców Wrocławia. *Kultura i Społeczeństwo*, 52, 43–60.

LJUBLJANSKE MALEFIČNE SVOBOŠČINE V EVROPSKEM KONTEKSTU – OB 500 LETNICI NJIHOVE PODELITVE

Marko KAMBIČ

Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta, Poljanski nasip 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
 e-mail: marko.kambič@pf.uni-lj.si

IZVLEČEK

Ljubljanske malefične svoboščine iz leta 1514 so dragocen pravni spomenik, ki nam v kombinaciji s skopimi viri iz sodne prakse osvetljuje obdobje nastajanja prvih kazensko-pravnih kodifikacij. Z umestitvijo svoboščin v kontekst družbenih okoliščin in dejavnikov na širšem teritoriju, skuša razprava odgovoriti na vprašanje njihovega lokalnega pomena in njihove vloge v razvoju evropskega novoveškega kazenskega prava. Svoboščine so primer zgodnjega poskusa, da bi z vsebinskim in teritorialnim poenotenjem prava utrdili in centralizirali oblast, pri čemer je nepogrešljivo vlogo igrala recepcija rimsко-kanonskega postopka. Med redkimi takratnimi kazenskimi redi svoboščine izstopajo posebej poudarjenem officialnem načelu glede pregona uboja. Po namenu in vsebinji jih lahko nedvomno štejemo za enega od predhodnikov Karoline.

Ključne besede: kazensko pravo, inkvizitorni postopek, officialno načelo, recepcija rimskega prava, Constitutio Criminalis Carolina, centralizacija oblasti, javni red, maščevanje

L'ORDINANZA CRIMINALE PER LA CITTÀ DI LUBIANA NEL CONTESTO EUROPEO – IN OCCASIONE DEL 500º ANNIVERSARIO DELLA LORO EMANAZIONE

SINTESI

L'ordinanza criminale per la città di Lubiana (Ljubljana) risalente al 1514 è un importante documento giuridico, che assieme alle poche fonti relative alla prassi giudiziaria illustra il periodo in cui iniziarono ad apparire le prime codificazioni del diritto penale. Tenendo presente il contesto delle circostanze e dei fattori sociali di un territorio più ampio, il contributo tratta dell'importanza locale di questo provvedimento e del suo ruolo nello sviluppo del diritto penale europeo dell'età moderna. L'ordinanza criminale rappresenta un esempio dei primi tentativi di consolidare e centralizzare il potere attraverso l'unificazione del diritto dal punto di vista territoriale e di quello del contenuto. In quest'ambito un ruolo fondamentale fu esercitato dalla ricezione del processo romano-canonicco. Tra le poche ordinanze criminali risalenti a quel periodo, quella per la città di Lubiana si distingue per il principio dell'officialità, particolarmente

accentuato, dell’azione penale contro l’omicidio. Dal punto di vista del suo scopo e del suo contenuto l’ordinanza criminale per la città di Lubiana può essere indubbiamente considerata una precorritrice della Constitutio Criminalis Carolina.

Parole chiave: diritto penale, sistema inquisitorio, principio dell’officialità, ricezione del diritto romano, Constitutio Criminalis Carolina, centralizzazione del potere, ordine pubblico, vendetta

UVOD

Splošno

Dvajsetega avgusta leta 2014 je minilo petsto let odkar je vladar Maksimilijan I. ljubljanskim meščanom podelil »red in zakon« za izvrševanje kazenskega sodstva (*Deren von Laibach Malefitz Freyhaittn*, 1514).¹ Listina z naravo privilegija je vsebovala formalna in materialna določila, to je tako predpise o sodnem postopku, kot tudi opredelitve posameznih kaznivih dejanj in kazni zanje. V pravnozgodovinski literaturi je norma poimenovana različno (sodovnik za zločince, hudodelstveni red, malefični red, krvosodni red, sodniški red, kriminalni sodni red, kazenski sodni red).² Glede na naravo in naslov listine se je v zadnjem času zanje ustalilo ime Malefične svoboščine.

Listina je, varno shranjena v ljubljanskem mestnem arhivu, dolgo čakala na kritično objavo in zasluženo pozornost strokovne, kot tudi širše javnosti.³ Željo, da bi pomembeni pravnozgodovinski vir izdali, je izrazil že akademik Sergij Vilfan, uresničila pa se je šele po njegovi smrti, ko sta neposredna pobuda in konkretna finančna spodbuda prišli s strani Inštituta za avstrijsko pravno zgodovino pri Univerzi Karla in Franca v Gradcu, takrat pod vodstvom prof. dr. Gernota Kocherja. Ker je poleg Ministrstva za kulturo Republike Slovenije večji del sredstev prispevala Mestna občina Ljubljana, je bila knjiga,

1 SI ZAL LJU/0333, inv. št. 75: 1514. VIII. 20, Gmunden. Ljubljancani so si dali listino prepisati v svoje privilegijske knjige leta 1566 in nato še leta 1728 ter 1792 (SI ZAL LJU/0488, Cod. XXV).

2 Poimenovanje sodni red ima v sodobnem pravu drugačen pomen, saj se nanaša na predpis, ki vsebuje zgolj določila organizacijske narave s področja poslovanja sodišč (gl. npr. Sodni red, Ur. l. RS, št. 87/16).

3 Prepis svoboščin iz privilegijskih knjig je bil objavljen že sredi 19. stol. Gl.: Klun, 1855, 61–64. Čeprav je nekaj let zatem o odkritiju vira pisal Wahlberg (1862), je v tuji literaturi skoraj nepoznan in ga ne omenjajo niti novejša dela. Gl. tudi op. 32.

ki je izšla deset let pred častitljivim jubilejem svoboščin, oblikovana kot bibliofilska izdaja, namenjena zlasti za protokolarne potrebe ljubljanske mestne občine. Z željo, da bi delo doseglo večji krog raziskovalcev in ljubiteljev preteklosti, je naslednje leto Pravna fakulteta v Ljubljani založila tudi cenovno dostopno študijsko izdajo.⁴ Monografija je rezultat zglednega mednarodnega sodelovanja strokovnjakov z različnih institucij: Arhiva Republike Slovenije, Inštituta za avstrijsko pravno zgodovino Pravne fakultete Univerze Karla in Franca v Gradcu, Pravne fakultete Univerze v Ljubljani, Pravne fakultete Univerze v Mariboru, Zgodovinskega arhiva Ljubljana in Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU. Slikovno gradivo bralca najprej seznamni z izvirno listino Malefičnih svoboščin, sledi transliteracija iz kurzivne gotice (Božo Otorepec) in kritičen prevod (Marko Kambič). Razprave, ki sledijo objavi vira, osvetljujejo normo z različnih zornih kotov. Gernot Kocher jo s primerjalno analizo zakonodajnih osnov umešča v približno stoletni okvir razvoja kazenskopravnih norm v avstrijskih dednih deželah in širšem, srednjeevropskem prostoru. Markus Steppan primerja njena materialnopravna določila z ostalimi kazenskopravnimi normami tistega časa. Boris Golec skuša z analizo zapisnikov sej ljubljanskega mestnega sveta odgovoriti na vprašanje, koliko in kako so se svoboščine dejansko uporabljale v pravosodni praksi. Prispevka Marka Kambiča in Jelke Melik, ki opisujeva razvoj kazenskega prava na Slovenskem, pa omogočata uvrstitev Ljubljanskih malefičnih svoboščin v širšo časovno in razvojno shemo.

V počastitev 500 letnice podelitev malefičnih svoboščin je 10. oktobra 2014 Pravna fakulteta Univerze v Ljubljani v sodelovanju z Zgodovinskim arhivom Ljubljana in Inštitutom Nove revije, organizirala mednarodni simpozij. Z različnimi temami iz zgodovine kazenskega prava je nastopilo štirinajst predavateljev (navajam jih po vrstnem redu referatov): Borut Holeman (Gernot Kocher), Reportaža o Ljubljanskih malefičnih svoboščinah v ilustracijah (16. stoletja) / Bildreportage über Laibacher Malefiz Freiheiten; Vladimir Simič, Malefični red kot stranpot?; Darko Darovec, Krvno maščevanje in oprostilna sodba leta 1401 v Landaru (Antro), Beneška Slovenija; Claudio Lorenzini, Intermediari e «procuratori» di pace nella risoluzione delle controversie di faida nella montagna friulana fra Cinque e Seicento; Furio Bianco, Tra castelli e corti. Faide e sistema vendicatorio in Friuli nel Rinascimento; Matevž Košir, Pravo in čarovniški procesi na Slovenskem (15.–18. stol.); Dušan Kos, Zaznava in obravnava spolnih deliktov na Slovenskem do konca 18. stoletja; Željko Radić, Shvaćanje kaznenih djela u jednom neobjavljenom kriminalističkom priručniku iz 17. vijeka; Dragica Čeč, Kaznovanje delinkventov v Ljubljani od 1700–1769. Med zagovaranjem privilegijev in spremembami kazenskega prava; Gorazd Stariha, Vojaški beguni v predmarčni dobi in kaznovanje njihovih prikrivačev; Andrej Studen, Kanibal pred porotniki. Razviti primer po nedolžnem obsojenih zakonov Bratuša z začetka 20. stoletja; Angelika Ergaver, Obred krvnega maščevanja v Črni gori in Albaniji; Primož Gorkič, Načelo zakonitosti v kaznovalnem pravu 20. stoletja: pričakovanja in razočaranja; Lovro Šturm, Začetek revolucionarnega kazenskega prava na Slovenskem in njegovi odmevi po drugi svetovni vojni. Del prispevkov je bil, ustreznno

⁴ Razprave v obeh publikacijah so v celoti objavljene v slovenskem in nemškem jeziku. Bibliofilska izdaja: Budna Kodrič, 2004. Študijska izdaja: Kambič, Budna Kodrič, 2005.

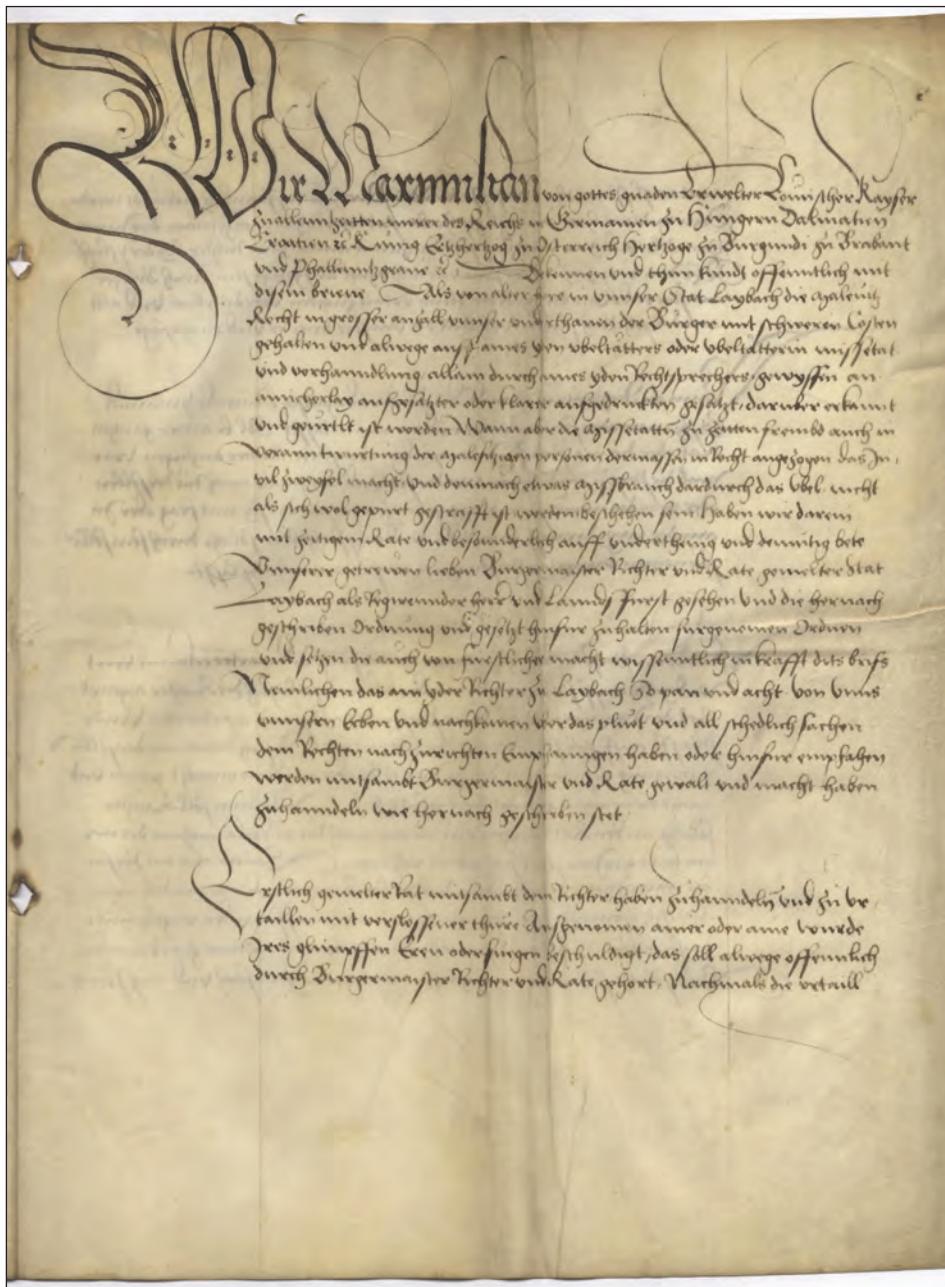
Sl. 1: Albrecht Dürer, Portret Maksimilijana I., 1519 (Umetnostnozgodovinski muzej Dunaj: Google Art Project.jpg)

razširjenih ali spremenjenih in obdelanih za znanstveno publikacijo, že objavljen v reviji Acta Histriae, 24, 1, 2016 (Ergaver, Golec, Darovec, Studen). S simpozijem in omenjeno monografijo se raziskovalno zanimanje za dragocen pravnozgodovinski vir ni končalo, saj snov še ni v celoti izčrpana.

Zasnova prispevka

Monografija Ljubljanske malefične svoboščine posveča dovolj pozornosti materialnemu pravu,⁵ neraziskana pa so ostala postopkovna določila, čeprav so ravno slednja v 16. stoletju, kot je razvidno iz redkih ohranjenih arhivskih virov, pomembno zaznamovala kazensko pravosodje v Ljubljani in to kljub poznejšemu zakoniku Karla V., izdanemu leta 1532 (*Constitutio Criminalis Carolina*, dalje: Karolina), ki je subsidiarno veljal za celotno

⁵ Gl.: Steppan, 2005.

Sl. 2: Malefične svoboščine ljubljjančanov, 1514, Preambula (f. 2) (SI ZAL, LJU 333, Zbirka listin)

Cesarstvo. Glede na sicer skope arhivske vire kaže, da so meščani v praksi bolj spoštovali postopkovna kot materialna določila svoboščin.⁶ Zato sem se posvetil podrobnejši raziskavi proceduralnih določil malefičnih svoboščin in izsledke tudi objavil.⁷ Svoje ugotovitve, ki jih povzemam v nadaljevanju, nadgrajujem v počastitev častitljivega jubileja svoboščin s poskusom kritične presoje vprašanja, v čem je pomen Ljubljanskih malefičnih svoboščin v širšem okviru. Slednje namreč niso pomembne zgolj za krajevno zgodovino. Postavljenе v evropski kontekst nam zaokrožajo pogled na pravni razvoj v tedanji Evropi, hkrati pa s te perspektive pomagajo pravilneje ovrednotiti tudi njihov lokalni pomen.

POSTOPEK PREGONA ZLOČINOV

Sestava sodišča, uvedba postopka in preiskava

Sodišče, pristojno za izvedbo postopka v težkih kazenskih zadevah je bilo sestavljeno iz ljubljanskega mestnega sodnika, župana in celotnega mestnega sveta, to je članov notranjega in zunanjega sveta. Za odločanje v konkretni zadevi je bilo dovolj, da se jih je zbrala večina. Aretacijo osumljence je odredil sodnik.⁸ Kadar osumljenec ni stanoval v Ljubljani, je moral sodnik prijetje pisno zahtevati od pristojnega sodišča (MS, f. 3). Mestno sodišče je bilo dolžno sprožiti postopek tudi takrat, ko je bil domnevni storilec na begu. V tem primeru ga je moral dati sodnik pred mestno hišo trikrat v presledku štirinajst dni javno pozvati, naj se udeleži postopka. Če se ni odzval, so mu začeli soditi v odsotnosti (MS, f. 4v in 5).⁹

Svoboščine razen za uboj ne določajo eksplisitno, kdo je upravičen ali dolžan zahtevati uvedbo postopka. Iz posameznih določil lahko sklepamo, da je bil sodnik upravičen začeti postopek sam ali na podlagi prijave verodostojne osebe (MS, f. 2v).¹⁰ V primeru uboja pa je bilo izrecno zapovedano, naj se postopek začne po uradni dolžnosti. Ko je bil postopek uveden, je tekel dalje popolnomo po uradni dolžnosti (MS, f. 4v in 5).¹¹ Sodnik je moral sklicati mestni svet oziroma vsaj večino svetnikov in jim naznaniti razloge za

6 Golec šteje za glavni pozitivni učinek malefičnih svoboščin uveljavitev njenih proceduralnih določil, »ki so se jih Ljubljanci držali tudi pozneje«, to je po izdaji Karoline (Golec, 2005, 162).

7 Gl.: Kambič, 2007; Kambič, 2009; Kambič, 2010.

8 Gl.: MS, folio (dalje: f.) 2v. Tako kot ostali takratni pravni viri tudi malefične svoboščine nimajo določil oštevilčenih s paragrafi ali členi.

9 Domnevamo lahko, da je bil rok določen glede na zasedanja mestnega sveta, ki se je sestajal vsakih štirinajst dni.

10 Da je bil postopek lahko uveden na podlagi zahteve zasebnika, izpričuje tudi zapisnik seje mestnega sveta iz leta 1529, kjer beremo, da je moral zasebni tožilec v skladu z mestnim in deželnim običajem (*order stat vnd landtsgeprauch*) položiti določen denarni znesek kot jamstvo za svojo tožbo, češ da nima pravega dokaza, da bi obtoženca smeli obravnavati malefično. (SI ZAL LJU/488, Cod. I, št. 1 (1521–1526), f. 115–117; Golec, 2005, 147). Zapis je dalje zanimiv z dveh vidikov. Kaže nam, da je sodišče poleg določil malefičnih svoboščin še vedno upoštevalo tudi mestno in deželno običajno pravo. Ob tem pa opozarja tudi na prakso, ki je zasebnemu tožilcu, verjetno samo v primeru ne dovolj utemeljene ovadbe, nalagala plačilo jamstva za utemeljenost obtožbe.

11 Gre za t. i. oficialno načelo kazenskega pregona, po katerem se mora postopek ne samo začeti, ampak tudi voditi po uradni dolžnosti (*ex officio*).

Sl. 3: Natezalnica, *Lucernska kronika*, Diebold Schilling ml., 1513, f. 216 (Wikimedia Commons)

prijetje. Svet je pretehtal argumente in z večinskim mnenjem odločil ali in kako naj se postopek nadaljuje. Sodniku je bilo izrecno prepovedano, da bi o osumljenčevi usodi odločal sam (MS, f. 2v). Sklepamo lahko, da so v tej faziji postopka razpravljali o pomembnem predhodnjem vprašanju, ali naj se določeno dejanje sploh kvalificira kot težko kaznivo dejanje (*Malefiz*), ki se bo obravnavalo v posebnem, »krvosodnem« procesu (*malefizisch, peinlich*). Na to kažejo tudi zapisniki sej mestnega sveta.¹² Celoten postopek se je praviloma odvijal »za zaprtimi vrati«, kar je pomenilo, da je bil proces tajen. Javne obravnave so bili deležni le primeri napada na čast, vendar so tudi tu sodbo sestavili brez prisotnosti javnosti in jo nato objavili (MS, f. 2 in 2v).

Kadar se je sodišče izreklo za nadaljevanje postopka, je sledila faza preiskave, ki se je v primeru, ko obdolženec ni bil zaloten pri dejanju ozioroma dejanja ni priznal, izvajala praviloma s pomočjo torture (MS, f. 2v in 3). Priznanje je namreč v obravnavanem obdobju štelo kot temeljni dokaz za obsodbo. Dejstvo, da torture malefične svoboščine ne

¹² Gl. npr.: SI ZAL LJU/488, Cod. I, št. 1 (1521–1526), f. 83–84; Golec, 2005, 142–144; Fabjančič, 1944–45, 91.

opisujejo, najverjetneje kaže, da tedaj v Ljubljani ni bila nova.¹³ Zaslišanje z mučenjem se je izvajalo v prisotnosti sodnika, sedmih ali devetih članov mestnega sveta in pisarja (MS, f. 3). Iz dikcije norme (»*wie dann dermassen vor erkannt vnd beslossen ist*« – MS, f. 3) sklepamo, da je moralno na podlagi Malefičnih svoboščin mučenje potekati na način, ki ga je sodni zbor vnaprej določil za vsak konkreten primer posebej.¹⁴ Pisarju je bilo naloženo, naj obdolženčovo izpoved in priznanje zapiše (MS, f. 3). Po končanem zaslišanju so morali sodnik in člani sveta zapisnik prebrati (MS, f. 3). Iz določil, ki se nanašajo na to fazo postopka, je razvidno, da se je zakonodajalec zavedal možnih pasti, ki jih prinaša tortura. Obdolženec bi namreč lahko pod težo muk priznal dejanje, ki ga v resnici ni storil ali pa bi po krivem obdolžil druge. Zato je bilo sodniku naloženo, naj v primeru, ko je obtoženec na podlagi torture priznal svojo krivdo, preveri verodostojnost izpovedbe. Prav tako je moral posebej paziti, da preiskovanec ne bi okrivil koga drugega samo zaradi sovraštva (MS, f. 2v). V takih primerih je bil sodnik dolžan obvestiti mestni svet in dalje ravnati po navodilu njegove večine (MS, f. 2v). Brez faze preiskave je smelo sudišče obdolžencu soditi le takrat, ko je bil slednji zaloten pri samem dejanju (MS, f. 2v in 3).

Sojenje, razglasitev in izvršitev sodbe

Po končani preiskavi je moral sodnik zadevo predložiti v razsojanje mestnemu svetu (MS, f. 2v). Potek zasedanja je bil točno določen. V prisotnosti svetnikov, župana in sodnika se je najprej prebral zapisnik, potem so morali svetniki, ki so bili navzoči pri obdolženčevem zaslišanju, s prisego potrditi resničnost prebrane izpovedbe. To je zadostovalo za končno odločitev, zato so takoj prešli na glasovanje. Glasovali so tako, da je sodbo prvi izrekel eden od mestnih svetnikov, ki so bili prisotni pri zaslišanju, sledili so mu še ostali (MS, f. 3). Odločitev je bila sprejeta z večino glasov (MS, f. 2v). Poleg mestnih svetnikov je imel pravico odločati tudi župan. Iz dikcije pravil pa je jasno razvidno, da te pravice ni imel sodnik. Slednji je lahko odločal le takrat, ko je prišlo do enakosti glasov (MS, f. 6v). Posebno določilo je priporočalo tudi, naj se v primeru morebitnih težav pri razsojanju zadeve, sudišče obrne po nasvet na drugo mesto ali sodišče (MS, f. 6v). Ko je bil storilec obsojen, ni imel na voljo nobenih pravnih sredstev. To z današnjega vidika pomeni, da je bila sodba dokončna, ker se nanjo ni bilo mogoče pritožiti. Obsojenčovo edino upanje je bila prošnja za pomilostitev, ki jo je lahko naslovil praviloma na vladarja.¹⁵ Kadar je bil obsojenec pomiloščen, je moral mestu povrniti sodne stroške (MS, f. 4v).

13 Izvrševanje torture je bilo v srednjem veku praviloma prepuščeno običajem in prosti izbiri sudišča, vendar so se v praksi uveljavili precej ustaljeni in splošno razširjeni načini. Najbolj običajna oblika torture je bila natezalnica, ki je izpričana tudi v Ljubljani. Tu so imeli natezalnico v nekdanji mestni hiši na Tranci, ki je bila preurejena v zapor za malefične preiskave. Mučenje so izvajali tako, da so obtožencu na hrbtu zvezali roke, ki so jih pritrdirili na vrv, potem pa so ga dvignili s škripcem in mu noge obteževali s kamni. Več o torturi v Ljubljani gl. pri: Fabjančič, 1944–45.

14 Tako ugotovitev potrjuje tudi ohranjeno arhivsko gradivo. Gl. npr. zapisnik seje mestnega sveta: ZAL, LJU 488, Cod. I, št. 7 (1548–1549), f. 155v (»[...] odvedli ga bodo na zaslišanje in ga tam obtežili s kamni [...]«); Golec, 2005, 149.

15 Primeri iz mestne sodne prakse kažejo, da so obdolženci za milost prosili že med samim postopkom, še pred obsodbo. Gl.: Golec, 2005, 147.

Po izrečeni sodbi je bil sodnik dolžan poskrbeti za njeno izvršitev. Najprej jo je moral dati pred mestno hišo v navzočnosti obsojenca javno razglasiti. Sledil je formalni akt preloma sodne palice, nato je sodnik hudodelca izročil rablju (MS, f. 6v). Malefične svoboščine posebej določajo, da sodnik obsojenca ni dolžan predati deželskemu sodniku, kot se je dogajalo prej, ampak ima sam pravico, da ga da peljati na običajno morišče, kjer naj poskrbi, da se izvrši sodba (MS, f. 6v). Takratne kazni, ki so zrcalile še popolnoma srednjeveški značaj, so bile zaradi generalne prevencije izredno krute.¹⁶ Kaznovanje obsojenca je potekalo javno.¹⁷

Posebne določbe o pregonu »ubijalcev«

V malefičnih svoboščinah se na uboj nanaša več določb.¹⁸ Predstavljam jih zato, ker so za problematiko v pričajočem prispevku še posebno ilustrativne in zgovorne. Po eni strani kažejo na zaostreno politiko pregona ubijalcev in posledično na dosledno uvedbo oficialnega načela, po drugi pa nam osvetljujejo tudi dotedanjo sodno prakso.

Glede ubijalcev zakonodajalec ugotavlja, da njihovo že tako visoko število še narašča, kar mu služi kot argument za jasno zapoved, naj sodišče tovrstnih storilcev ne pomilošča preveč zlahka, ampak naj jih obsodi strogo po pravu, to je na smrt z obglavljenjem, ne glede na vprašanje, na območju katerega sodišča je bilo dejanje storjeno (MS, f. 4 in 4v). Dalje svoboščine izrecno določajo, da mora oblast začeti postopek po uradni dolžnosti in na svoje stroške tudi v primeru, ko sorodniki ubitega ne bi hoteli peganjati storilca (MS, f. 4v). Še več, do pregona oziroma obsodbe mora priti celo takrat, ko je ubijalec že dosegel spravo s sorodniki žrtve. V tem primeru storilcu nova ureditev odreka tudi pravico do varnega prihoda in odhoda s sodišča (t. i. *salvus conductus*)¹⁹ ter posebej naglaša, naj se ubijalce ne glede na spravno pogodbo pri kaznovanju obravnava enako kot ostale storilce (MS, f. 5). Do milejše kazni so bili upravičeni le tisti, ki so dejanje storili v silobranu (MS, f. 5).²⁰

Vsa navedena pravila jasno kažejo željo oblasti, naj se pregon najhujših kaznivih dejaj izvaja v javnem interesu in zločin dosledno kaznuje. Z omenjeno ureditvijo je deželni knez skušal na normativni ravni jasno odpraviti tri pogoste značilnosti dotedanje

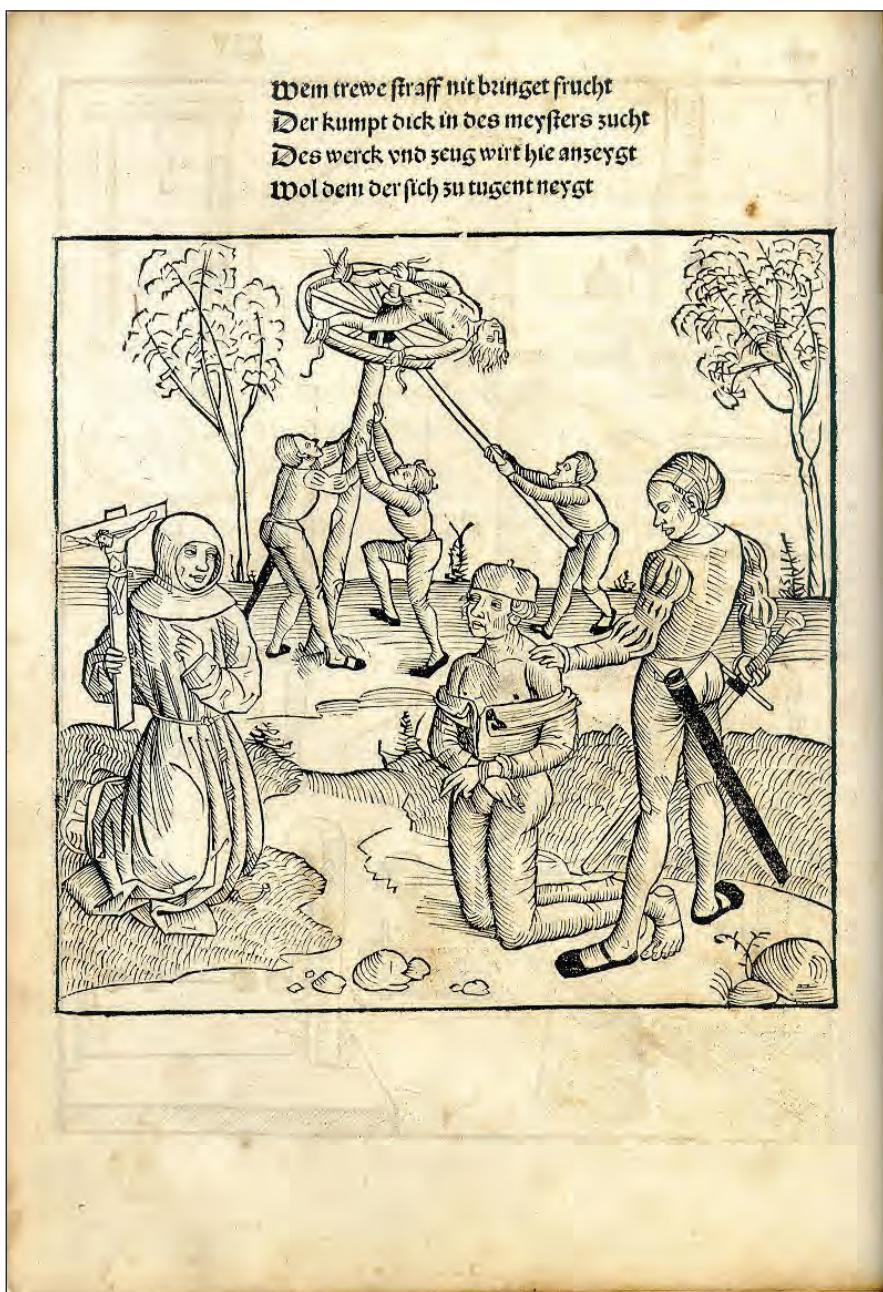
16 O kaznih gl.: Steppan, 2005. Prim. tudi: Hellbling, 1996, passim.

17 Izvršitev kazni je imela vse značilnosti spektakla, ki je med prebivalstvom zbujal neizmerno radovednost in privabljal trume gledalcev. Gl. npr.: Studen, 2004, zlasti 72–86.

18 Ob tem je treba poudariti, da svoboščine ločijo med ubijalcem (»*Todtschleger*«) in morilcem (»*Morder*«). Dejanski stan uboja naj bi se takrat od umora praviloma razlikoval po odsotnosti naklepa, kot dejanje storjeno iz jeze in nepremišljenosti, povezovali pa so ga tudi z odvzemom življenja v silobranu. (Prim.: Hellbling, 1996, 88–89 in Steppan, 2005, 84–85, z op. 14). Da je štel uboj za lažji zločin od umora kaže tudi kazen. Ubijalcu so odsekali glavo z mečem, morilci pa je doletela grozovitejša smrt »s kolesom« (gl.: MS, f. 3v), kar je običajno pomenilo, da so obsojencu strli ude s kolesom, ga vpletli vanj in pustili umreti v strašnih mukah. Naj zgolj omenim, da diverzifikacijo dejanskih stanov odvzema življenja (uboj, umor, uboj na mah) pozna tudi današnje pravo, vendar vsebina pojmov ni popolnoma primerljiva s starimi opredelitvami. Primerjava bi terjala posebno razpravo, ki bi nas oddaljila od zastavljene teme.

19 O pojmu gl. spodaj.

20 Konkreten primer je v sredini 17. stoletja izpričan za Ptuj. Gl.: Oman, 2016.

Sl. 4: Izvršitev smrtnje kazni z mečem in kolesom (*Constitutio Criminalis Bambergensis*, print: 1580)

pravosodne prakse, in sicer prepuščanje pregona ubijalca žrtvinemu sorodstvu, sklepanje sprave in pomiloščanje storilcev.²¹

Da bi bolje razumeli opisano problematiko, jo moramo, vsaj v osnovnih potezah, postaviti v takratni družbeni kontekst. V pozmem srednjem veku je bila namreč običajna reakcija na uboj še vedno maščevanje, ki ga je izvajalo žrtvino sorodstvo. Šlo je za pravno urejeno in dopustno reševanje sporov,²² ne samo med posamezniki, ampak v obliki fajd tudi med različnimi družbenimi skupinami.²³

Oblast se je trudila, da bi maščevanje oziroma nasilje preprečila s pospeševanjem sklenitve sprave med storilcem in žrtvijo.²⁴ Njeno prizadevanje je na slovenskem ozemlju potekalo skladno s takratnim splošno evropskim tokom na podlagi deželnih mirov. Predpisi, ki so v 13. in 14. stoletju omejevali privatno nasilje, so v primeru uboja že predvideli kompozicijski sistem, kar je pomenilo, da se je storilec spravil s sorodstvom in se na nek način odkupil pred njihovim maščevanjem.²⁵ Na ozemlju današnje Slovenije se je maščevanje posebej razmahnilo v dobi medvladja in borb med Habsburžani in Otokarjem Češkim. Zato je bil po zmagi Habsburžanov za naše kraje objavljen poseben Deželni mir leta 1276. Omenjena norma je v primeru uboja določala enoletni rok za sklenitev poravnave. Šele če v tem času poravnava ne bi uspela, je moral o zadevi odločati sodišče (Vilfan, 1961, 263–264). Pri takšnih spravah in poravnavah je vladala precejšnja samovolja. Uboji so bili praviloma posledica sporov med storilcem in žrtvijo. Po uboju je storilec običajno pobegnil in potem navadno skušal čim prej doseči spravo. Lahko jo je sklenil neposredno s sorodniki ubitega, morda pa posredovanju sodnikov ali z izrekom razsodnikov, ki sta jih naprosili obe stranki. V tem primeru je šlo za tako imenovano zasebno spravo, ki jo je v obravnavani dobi že izpodrivala uradna sprava. Pri njej je sodelovalo deželsko sodišče, navadno na prošnjo ene izmed strank, povečini storilca ali njegovih sorodnikov, ki so se bali maščevanja. Oblast je mogla poskrbeti za spravo tudi na lastno pobudo v zaščito javne varnosti in miru, čeprav ni mogoče trditi, da si je že tedaj nad tem lastila monopolno pravico. Sodišče je spravo verjetno pospeševalo predvsem iz fiskalnih razlogov, ker je imel v spravnem postopku deželski sodnik možnost zahtevati od ubijalca sodne dajatve.

21 Povolo (2015, 234–235) ta pojav, značilen za širše evropsko ozemlje, opredeljuje kot delegitimizacijo prakse krvnega maščevanja (vendete) s strani centralnih oblasti, ki je bila verjetno posledica ekonomskih in demografskih družbenih sprememb.

22 Primere dopustnega in zato institucionaliziranega maščevanja s pravnega vidika opredeljujemo kot dovoljeno samopomoč, ki je v zgodnjem obdobju razvoja človeške družbe lahko imela tudi značaj privatne izvršitve kazni. Gl.: Kambič, 1999, predvsem 267.

23 O pojmu krvnega maščevanja in fajde ter njunem razlikovanju izčrpno (z literaturo): Povolo, 2015, 198–207. Prim. tudi: Oman, 2016, 64–67. Opise konkretnih primerov na našem ozemlju in njegovi neposredni okolici gl. npr. pri: Bianco, 2011; Darovec, 2016; Oman, 2016.

24 Maščevanje in sprava sta občečloveški pojav. Njuna razširjenost je vezana na raven družbenega razvoja in stopnjo moči oblasti. Srečujemo ju praktično v vseh obdobjih človeške zgodovine, tudi še danes. Ker je pravna ureditev maščevanja in postopka sprave povečini povsod zelo podobna, menim, da ji lahko pripišemo naravnopravni značaj (v smislu prava, temelječega na človekovem naravnem razumu). Določene rešitve medčloveških odnosov se namreč enake pojavljajo vedno in povsod kot samoumevne in po logiki izhajajo že iz same narave stvari. S tega vidika govorí Darovec (2016, 39) o »konceptu« običajnega reševanja sporov. Kot primer gl.: Darovec, 2016, 22–25, 31–32, 38–39 in Ergaver, 2016.

25 Primer, kako je običajnopravna ureditev reševanja sporov prehajala v učeno pravo, gl. pri: Darovec, 2016.

Kakor hitro je proti pobeglemu storilcu stekel sodni postopek, mu je bilo zelo otežkočeno priti pred sodišče in stopiti v stik s sorodniki ubitega. Zato je nastala pravna ustanova tako imenovane varnosti za neoviran prost prihod in odhod (*salvus conductus*), ki jo je storilcu zagotavljalo deželsko sodišče. Pri podelitvi tega instituta so navadno sodelovali sorodniki ubitega, ki so postavili načelne pogoje za spravna pogajanja. Običajno so to bili denarna odškodnina, prošnja za odpuščanje in spravna prisega (Žontar, 1952–53, 571–572).

Koliko je nova, zaostrena ureditev v malefičnih svoboščinah dejansko učinkovala pri zatirjanju tovrstnih pojavov na območju ljubljanskega deželskega sodišča, zaradi pomanjkanja virov ne moremo z gotovostjo ugotoviti.²⁶ Iz pritožbe kranjskih deželnih stanov, ki so jo podali na zboru v Innsbrucku leta 1518, lahko vidimo, da so bile dejanske razmere na širšem teritoriju, to je na Kranjskem, v začetku novega veka še vedno daleč od vladarjevih ciljev, ki smo jih zasledili v svoboščinah. Stanovi namreč opozarjajo na samovoljo, češ da dovoljujejo deželska sodišča ponekod ubijalcu varnost in neoviran prost prihod in odhod brez soglasja sorodnikov ubitega, drugod pa sklepajo zopet sorodniki ubitega spravo z ubijalcem brez vednosti sodišča. Še leta 1530 so zastopniki kranjskih stanov na sestanku v Linzu, kjer so obravnavali osnutek Kranjskega sodnega reda za deželska sodišča trdili, da skoraj ni dežele, kjer bi bilo toliko zlobnih in naklepnih ubojev kot na Kranjskem. Temeljni razlog naj bi po njihovem mnenju izviral iz dejstva, da so deželski sodniki tudi za take uboje dovoljevali odkup kazni za denar, kar pomeni, da so pospeševali sklepanje poravnava in pomilostitev iz fiskalnih razlogov ozziroma zaradi lastnega dobička (Žontar, 1952–53, 572).²⁷

POMEN MALEFIČNIH SVOBOŠČIN

Izvirnost in prvenstvo

Ljubljanske Malefične svoboščine predstavljajo eno prvih samostojnih uzakonitev kazenskega prava v tedanjih nižjeavstrijskih deželah in v Evropi nasploh. Hkrati jih lahko štejemo med prve kazenskopravne vire, ki na enem mestu urejajo procesno in materialno pravo.²⁸ Zato so pomemben člen v razvoju kazenskega prava na evropskih tleh. Nedvomno pa svoboščine niso edini, prvi in popolnoma izviren tovrsten pravni vir. Sodijo namreč v skupino peščice, po namenu in po vsebini zelo podobnih predpisov, ki jih v literaturi po zakonodajalcu imenujejo Maksimilijanovi krvosodni redi (*Maximilianischen Halsgerichtsordnungen*). Vanjo poleg Ljubljanskih malefičnih svoboščin spadajo Sodni

26 Tudi skrbno izdelana statistika izvršenih smrtnih kazni v Ljubljani nam ne nudi potrebnih podatkov, saj se najzgodnejši nanašajo šele na zadnjo četrtino 16. stoletja. Gl.: Golec, 2005, 155, 157.

27 Deželski sodniki so sklepali »poravnave in pomilostitive za denar« tudi v primeru velikih tatvin, kar so stanovi v pritožbi podkrepili z besedami: »Zato je v deželi toliko tatov, ki kradejo skupaj z deželskimi sodniki« (Žontar, 1952–53, 572).

28 Skupno obravnavanje formalnega in materialnega prava je bilo značilno tudi za poznejše uzakonitve kazenskega prava, ki so bile po svoji osnovi procesni predpisi, v katere so glede na fazo postopka uvrstili tudi materialne določbe. Do delitve na samostojne uzakonitve procesnih in materialnih določb je prišlo relativno pozno.

red za deželsko sodišče Wolkenstein iz leta 1478,²⁹ Tirolski malefični red iz leta 1499³⁰ in Malefični red za Radolfszell iz leta 1506.³¹ Vse omenjene norme štejejo za predhodnika Karoline, kodifikacije, veljavne za celotno Cesarstvo.³²

Kot predloga za ljubljanske malefične svoboščine je vladarju služil petnajst let mlajši, Tirolski malefični red. Besedili obeh norm sta v mnogem identični, čeprav zaradi razlik nikakor ne moremo govoriti o kopiji.³³ Po vsebini se Ljubljanske malefične svoboščine bistveno ločijo od Tirolskega in tudi od zelo podobnega Radolfszellskega reda po določilih o dolžnosti pregona ubijalcev.³⁴ Na vprašanje zakaj ostala dva reda tega ne zapovedujeta, bi težko našli enoznačen odgovor. Menim, da ga lahko iščemo v dveh smereh. Prva, ki je možna, a manj verjetna, se kaže v domnevi, da je bilo na ozemlju ljubljanskega deželskega sodišča več ubojev kot drugod oziroma bolj nedosledna praksa pregona ubijalcev v smislu sklepanja poravnava in izrekanja milejših kazni ali celo oprostilnih sodb zaradi fiskalnih razlogov sodišča. To domnevo podpira trditev iz že omenjene pritožbe kranjskih deželnih stanov na zboru v Linzu, da zaradi nedosledne prakse deželskih sodnikov skoraj ni dežele, kjer bi bilo toliko nasilnih smrti kot na Kranjskem. Vendar gre v tem primeru bržčas za pretiravanje kranjskih deželnih stanov, saj enakih težav in nedosledne prakse sodišč niso poznali zgolj v avstrijskih dednih deželah, ampak tudi v ostalih delih Evrope.³⁵ Zato se mi zdi bolj verjetno, da gre iskatki razloge za pomembno dodatno ureditev v malefičnih svoboščinah, ki jasno uvaja načelo oficialnosti, v poznejši letnici nastanka tega predpisa v odnosu do tirolskega in radolfszellskega reda.

Ob upoštevanju kritičnega odnosa do pretiranega narodnostnega sentimenta, ki pogosto hote ali nehote zelo zavajajoče prestavlja v daljno preteklost nacionalne predstave, ki so se razvile dokaj pozno in svoj vrh dosegle v 19. in 20. stoletju, in ki zaradi potrebe po nacionalnem ponosu pogosto išče prvenstvo, moramo vseeno ugotoviti, da omenjena norma, presojana torej z geografskega in ne nacionalnega vidika, zgodaj postavlja takratno Ljubljano – današnjo državno prestolnico, na evropski pravni zemljevid in kaže na njeno častitljivo pravno tradicijo. Tako zgodaj je celovito kazenskopravno ureditev poleg Ljubljane prejelo le nekaj teritorijev. Med njimi ima Ljubljana primat glede pomembne zapovedi pregona uboja po uradni dolžnosti in njegovega doslednega kaznovanja.

Privilegiranost sodišča

Malefične svoboščine urejajo materijo težkih kaznivih dejanj, za katera je bila zagrožena smrtna kazna ali pohabljenje in ki so se obravnavala v posebnem »krvosodnem« postopku. Za sojenje v teh zadevah so bila pristojna deželska sodišča. Slednja so bila

29 Edicija vira: Bischoff, Schönbach, 1881. K temu gl.: Baltl, 1986.

30 Edicija vira: Schmidt, 1949.

31 Edicija vira: Schmidt, 1949. Za vse tri omenjene rede gl. tudi: Wahlberg, 1877.

32 Med Maksimiljanovimi krivosodnimi redi, ki jih Kleinheyer (1984, 15) navaja kot eno od treh skupin predhodnikov Karoline, Ljubljanske malefične svoboščine niso omenjene, čeprav nedvomno sodijo mednje.

33 Kot kopijo red označuje Dolenc (1935, 237) in verjetno po njem tudi Fabjančič (1944–45, 89).

34 Gl. zgoraj.

35 Gl. npr.: Dupont-Bouchat, 1999, posebno 41 in Povolo, 2015, *passim*.

vezana na deželnega kneza s tem, da je njihovim sodnikom podeljeval pravico krvnega sodstva (imenovano pan in potók; *Bann und Acht*). Glede na stvarno pristojnost in z njo povezano organizacijo sodišč, se je v začetku novega veka v notranjeavstrijskih deželah zaostril razloček med privilegiranimi in neprivilegiranimi deželskimi sodišči. Do razlikovanja naj bi prišlo zaradi recepcije rimskega prava, v zvezi z uveljavljanjem inkvizicijskega postopka in torture pod vodstvom kvalificiranih sodnikov, v ozadju so bili po vsej verjetnosti tudi vladarjevi pravnopolitični razlogi. Za privilegirana deželska sodišča so štela tista, ki so smela sama izvrševati tudi sodstvo nad življenjem in smrtno, to je krvno sodstvo. Imela so torej pravico in sredstva, da so sama vzdrževala svojega krvnega sodnika. Neprivilegirana pa so bila tista, ki krvnega sodstva niso smela izvrševati sama. Taka sodišča so sicer imela svoj prisedniški kolegij in svoje morišče, zasedala so na svojem sedežu ter so tudi sama dobivala dohodke od krvne pravde, vendar so za vodstvo teh pravd morala po uvodnem postopku, ko so določeno dejanje kvalificirala kot težko, poklicati krvnega sodnika (*Bannrichter*), ki je oblikoval proces, vodil razpravo in po odločitvi prisednikov izrekel sodbo (Vilfan, 1961, 213).

Vladar Maksimilijan I., deželni knez in hkrati ljubljanski mestni gospod, je z malefičnimi svoboščinami ljubljanskim meščanom podelil pravico do samostojnega izvrševanja krvnega sodstva. To je pomenilo, da je bilo mesto samo pristojno za sojenje in izvrševanje obsodb v težkih kazenskih zadevah. V formalnem smislu je s tem mesto dobilo vse pravice privilegiranega deželskega sodišča. Tako meščanom v krvnih pravdah ni bilo več treba klicati deželskega krvnega sodnika od drugod, kar je mestu ne nazadnje prinašalo tudi finančno korist.³⁶ Dvig statusa sodišča v Ljubljani kaže na pomen in utrditev moči samega mesta v odnosu do ostalih nosilcev pravosodne oblasti na širšem teritoriju, kar je še posebno pomembno z vidika kompetenčnih sporov.

Poskus monopolizacije in poenotenja kazenskega prava

Monopol nad prisilo je eden temeljnih atributov javne oblasti. V primeru zgodnje novoveške Ljubljane je ta monopol formalno imel deželni knez kot njen mestni gospod. Prav podelitev privilegija, v katerem je slednji predpisal postopek pregona najtežjih kaznivih dejanj, jih skupaj s kaznimi tudi vnaprej določil in sodne organe zavezal k doslednemu spoštovanju postavljenih pravil, pa kaže na njegov namen monopol tudi dejansko vzpostaviti.³⁷

S tega vidika so svoboščine tipičen primer zgodnjega poskusa, da bi z vsebinskim in teritorialnim poenotenjem prava centraliziral oblast in odpravil partikularizem skupaj z običajno pravnimi pravili reševanja konfliktov v družbi.³⁸ Brez skupnega pravnega reda, si namreč ni bilo mogoče predstavljati enotne oblasti, ki bi zagotovljala red in mir na

³⁶ Vprašanje pristojnosti je bilo v tem obdobju praviloma povezano z dohodki, ki so pripadali nosilcu sodne funkcije. Iz tega je izvirala tudi večina kompetenčnih sporov, t.j. sporov glede pristojnosti.

³⁷ Na državni ravni se je poskus monopolizacije pokazal slab i dve desetletji pozneje s kazenskim zakonikom, veljavnim za celotno Cesarstvo, ki ga je izdal Maksimilijanov naslednik Karl V.

³⁸ Prizadevanja po poenotenju na širšem ozemlju nedvomno izpričuje dejstvo, da vsi že omenjeni maksimiljanovi sodni redi materijo urejajo zelo podobno oziroma v mnogem identično.

širšem teritoriju. Za prizadevanji centralne oblasti je bržas stal tudi pritisak vplivnih delov družbe, ki so reforme zahtevali v interesu nemotenega gospodarskega življenja (Povolo, 2015, 234). Kazensko pravo kot represivno oblastno sredstvo in garant javnega reda in miru je v tem procesu odigralo eno ključnih vlog.

Zametke Maksimilijanovih reform na področju kazenskega prava najdemo v sklepu državnega zbora v Freiburgu leta 1497(98), ki napoveduje preureditev in poenotenje kazenskega prava (»*eine gemeine Reformation und Ordnung in dem Reiche vorzunehmen, wie man in criminalibus procediren soll*«. Conrad, 1966, 406). Povod za njihovo uvedbo naj bi bilo poročanje državnega komornega sodišča na zasedanju državnega zbora v Lindauu leta 1496(97), da (sodna) oblastva nedolžne ljudi obsojajo na smrt brez pravne podlage in upravičenih razlogov (Conrad, 1966, 406). Omenjeni argument kar kliče po vladarjevi intervenciji v smeri zagotovitve ustreznih pravil.

V preambuli malefičnih svoboščin Maksimilijan kot razlog za njihovo podelitev navaja: »Od starih časov je bilo v našem mestu Ljubljani [...] sojeno vedno za prestopek posameznega zločinka ali zločinke samo po vesti vsakega sodnika, brez kakršnikoli postavljenih ali jasno izraženih zakonov« (MS, f. 2). Zato je po njegovih besedah prihajalo do »dvomov in [...] zlorab«, ki so imele za posledico predvsem dejstvo, da »zločin ni bil kaznovan tako, kot si zasluzi« (MS, f. 2).³⁹ Slednje se je verjetno v veliki meri nanašalo na prakso poravnava in pomilostitev, ki so jih omogočali sodniki.

Že sama preambula svoboščin kaže torej na premik k ideji o pregonu storilcev po uradni dolžnosti. Officialno načelo pa je pripeljano do skrajnosti v določbah, ki se nanašajo na pregon ubijalcev.⁴⁰ Tako strogih zahtev ne najdemo niti v tirolskem redu niti pozneje v Karolini.

Opisanega stanja pravosodja v Ljubljani, gledano v širšem kontekstu, ne smemo šteti samo za ljubljansko posebnost. Na prehodu iz srednjega v novi vek je bilo to značilno na večini evropskega ozemlja. Za Dunaj, na primer, je *Aeneas Sylvius*⁴¹ poročal naslednje: »*Vivunt praeterea sine ulla scripta lege, mores ajunt se tenere vetustos, quos saepe ad suum sensum adducunt vel interpretantur*« (Luschin, 1914, 139). Značilnost, da pravila niso bila uzakonjena pa se je v posameznih pravnih panogah obdržala še daleč v novi vek.

Od vladarja jasno postavljena pravila in uzakonjeno officialno načelo niso imela zgolj namena omejevanja sodnikove samovolje in s tem krepitve pravne varnosti, ampak so v prvi vrsti stremela k poenotenju kazenskega prava na širšem teritoriju in s tem utrditvi

39 Težišče argumentacije se je tu že prevesilo v smer doslednega pregonu zločincev. Sama ideja pa je starejša in se v frazi »*Ne crima remaneant impunita*« pojavlja v uvodu k mnogim kazensopravnim normam srednjeveških italijanskih mest. Gl.: Dean. 2007, 87. Prav tako zametke ideje o pregonu storilcev najhujših kaznivih dejanj v javnem interesu oziroma po uradni dolžnosti srečujemo že v srednjeveških deželnih mirih in privilegijih.

40 Že leta 1482 je cesar Friderik III. v svojih deželah odredil preklic azila za storilce, ki so zagrešili uboj ali kakšen drug hud zločin, kar je veljalo tudi za Ljubljano (Kocher, 2005, 61), kar že kaže na željo, da bi se storilce težkih kaznivih dejanj pregnanjalo in kaznovalo. Tendenco po doslednem kaznovanju zločinov, ki je nadomeščala starejši sistem pravno urejenega reševanja sporov z dopustnim maščevanjem in spravo, z antropološkega vidika Povolo (2015, 197, 211) opredeljuje kot hegemonizacijo pravosodja.

41 Poznejši papež Pij II. – umrl 1464.

vladarjeve oblasti.⁴² Poudarjen premik k oficialnemu načelu se v malefičnih svoboščinah kaže tudi v prisegi, ki so jo morali ob nastopu dati sodnik in člani sodnega zборa (MS, f. 2v). S tem so kot nosilci javne funkcije postali zavezani ukrepati po predpisanih pravilih v javnem interesu.⁴³ S tega vidika je pomenljivo tudi določilo, da je treba »brez vsakega odpuščanja« kaznovati tistega, ki pri sojenju ne bo spoštoval določil svoboščin (MS, f. 7v).

Naslednjo fazo poenotenja prava za širši teritorij predstavljajo sodni redi za posamezne dežele. Prvi, deželski sodni red za Avstrijo pod Aničo, izdan istega leta kot malefične svoboščine, začne določanje sodne pristojnosti vezati na teritorij (*Landgericht*) in ne na naravo oziroma težo kaznivega dejanja (*Malefiz*), v čemer naj bi se kazala razvojna smer »podržavljanja kazenskega sodstva« (Kocher, 2005, 64).⁴⁴ To tendenco nadaljujejo ostali sodni redi, med njimi tudi sodni red za Kranjsko, izdan leta 1535, kjer vladar Ferdinand I. jasno pove, da namerava z njim poenotiti pravo. Pri tem je zanimiva argumentacija, s katero legitimira svoje ravnjanje. Izpolnjeval naj bi namreč obvezo, podeljeno od Boga, da vsem svojim podložnikom podeli enako pravo.⁴⁵

Poudariti je treba, da gre v primeru malefičnih svoboščin in ostalih Maksimilijanovih sodnih redov za zgodnje poskuse poenotenja. Do dejanskega poenotenja in monopolizacije je prišlo mnogo pozneje, ko so dozorele politične okoliščine, vezane na okrepitev centralne oblasti. Tudi Karolina, ki je skušala poenotiti pravo na ozemlju celotnega Cesarstva in je dejansko močno vplivala na njegov nadaljnji razvoj, je s svojo salvatorično klavzulo formalno puščala v veljavi vsa »zakonita in pravična« lokalna pravila. To pomeni, da je veljala zgolj subsidiarno, kar kaže na šibkost takratne centralne oblasti.⁴⁶

V kontekstu vladarjeve zakonodaje so torej Ljubljanske malefične svoboščine eden zgodnjih, pomembnih korakov, usmerjenih k poenotenju prava z namenom okrepitev centralne oblasti.

Recepција rimsко-kanonskega postopka

Kot skupni imenovalec za poenotenje prava je prihajalo v poštvet obče pravo (*ius commune*), ki je bilo v veliki meri rezultat recepcije rimskega prava. Šolani juristi, deluječi v vladarjevi službi, so bili zato pomemben dejavnik poenotenja in centralizacije.⁴⁷ Zaradi

42 Gledano z današnjega vidika je načelo zakonitosti veljalo samo za procesno področje. Glede materialnega prava so svoboščine za druga težka kazniva dejanja, ki niso bila izrecno inkriminirana, dopuščale sojenje po prostem preudarku (MS, f. 6v). Eno temeljnih sodobnih kazenskopravnih načel, da morajo biti kazniva dejanja in kazni zanje vnaprej predpisana (*Nullum crimen, nulla poena sine lege praevia*), je poznejšega datuma.

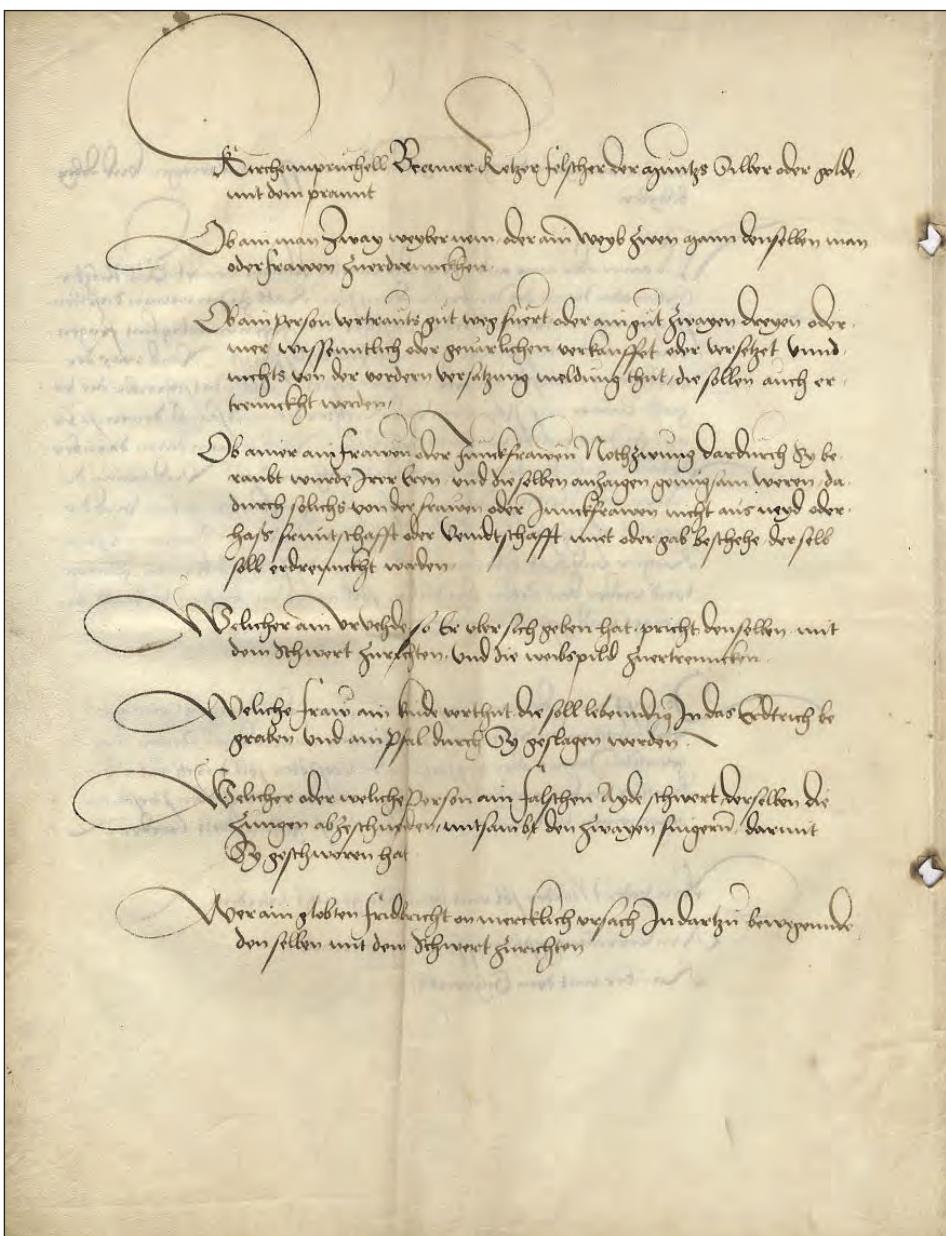
43 Prisego nosilcev pravosodne funkcije pozna tudi Karolina.

44 Prim.: Kocher, 1988, posebej 371.

45 »[...] im Bedennght dass Uns als Herr und Landtpfürsten dises hoegstes Amt von Gott dem almechtigen selbst eingesetzt und beuolhen [...] gleichs Gericht und Recht zehalten« (Land-Gerichts-Ordnung Crain, 1535, Uvod).

46 Karolina predstavlja tipičen izraz kompromisa med vladarjem in stanovi. Kleinheyer (1984, 8–9) opozarja, da salvatorična klavzula potrjuje, da je bila Maksimilijanova reforma Cesarstva v osnovi stanovska reforma (»eine ständische Reichsreform«). O salvatorični klavzuli gl.: Bayer, 1995, 62.

47 O pravnih reformah in vplivu učenega prava gl.: Baltl, 1962 in Wesener, 1989.

Sl. 5: Malefične svoboščine ljubljancanov, 1514, f. 3v (SI ZAL, LJU 333, Zbirka listin)

njihove aktivnosti je proti koncu 15. stoletja na splošno prišlo do napredka recepcije v Avstriji in s tem tudi na večjem delu ozemlja današnje Slovenije.⁴⁸ Na kazenskopravnem področju se je vpliv rimskega prava pokazal predvsem v prevzemu postopkovnih določil rimskega-kanonskega postopka.

V 12. stoletju so namreč posvetna sodišča italijanskih mest začela uporabljati kazenski postopek izrednih papeških sodišč za zatiranje krivoverstva (*inquisitio haereticae pravitatis*), razvit iz rednega inkvizitornega procesa cerkvenih sodišč.⁴⁹ Vseboval je nekaj pomembnih novosti, med katerimi je bila ključna tortura, ki jo je cerkveno kazensko pravo do tedaj odločno prepovedovalo. Uvedena je bila po vzoru rimskega postklasičnega prava, neposredno pa se je navezovala na pregon rimskega najtežjega političnega kaznivega dejanja, imenovanega *crimen laesae maiestatis*, kjer so Rimljani dopuščali neomejeno torturo celo proti pripadnikom najvišjih slojev. Na podlagi postopka omenjenih italijanskih mestnih sodišč, so ob upoštevanju rimskega in kanonskega prava, glosatorji in postglosatorji razvili rimske-kanonski (inkvizicijski) postopek, ki je bil prevzet skoraj v celotni Evropi.

Do sprejemanja rezultatov občepravne znanosti je torej na področju kazenskega procesnega prava prišlo zgodaj, v primerjavi z drugimi pravnimi panogami pa so zgodnjne tudi sistematične uzakonitve procesnih pravil, ki so bila rezultat recepcije.⁵⁰ Za celotno cesarstvo šteje kot prva taka uzakonitev Karolina. Ljubljanske Malefične svoboščine pa skupaj z ostalimi maksimilijanovimi sodnimi redi dokazujojo, da je za posamezne dele Cesarstva do uzakonitve dosežkov občepravne znanosti in s tem rezultatov recepcije prišlo že prej. V pretežnem delu procesnih določil malefičnih svoboščin najdemo namreč temeljne značilnosti občepravnega rimske-kanonskega postopka.

V prvi vrsti so to pravila, ki se nanašajo na začetek in tek postopka, ki ga je sodnik lahko sprožil sam ali na podlagi prijave verodostojne osebe (t. i. občepravni akuza-torno-inkvizitorni princip) in se je nato nadaljeval popolnoma po uradni dolžnosti (*ex officio*), naodvisno od osebe, ki je postopek sprožila, njegova narava pa je bila v celoti inkvizitorna. Sodišče je torej samo preiskovalo dejstva, posebne tožnikove vloge iz določil ni razbrati.

Svoboščine posebno pozornost namenjajo obdolženčevemu priznanju, ki so ga smeli pridobiti na podlagi torture. Tudi torturo in iz nje izhajajoče procesne značilnosti lahko v malefičnih svoboščinah nedvomno štejemo za rezultat recepcije. Bila je immanenten del inkvizitornega postopka. Zaradi nje je proces dobil svoje najvidnejše attribute, ki so se po-večini razvili že v rimske-kanonskem procesu. Postopek, kot je razvidno tudi iz malefičnih

48 Prim.: Vilfan, 1961, 279 in Baltl, 1962, 35, 53.

49 Po načelu *Ecclesia vivit lege romana*, je cerkveno pravosodje v kazenskih zadevah uporabljalo rimske kazenski postopek, ki se je izoblikoval v principatu in dominatu. Hkrati je moralo zaradi vpliva barbarske tradicije tudi popuščati, predvsem na področju dokaznega prava, tako da lahko v zgodnjem srednjem veku govorimo o nekakšni kombinaciji institutov rimskega prava in prava barbarskih skupnosti. Kljub temu je osnova cerkvenega kazenskega postopka v tem obdobju v veliki meri rimskopravna. Sumarni prikaz razvija kazenskega postopka do novega veka (z literaturo) gl. pri: Kambič, 2007, 62–66.

50 Za recepcijo kazenskega prava na ozemlju Svetega rimskega cesarstva sta posebej pomembni postglosatorski deli: Albertus Gandinus, *Libellus de maleficiis* (izd. okrog 1300) in Angelus Aretinus, *Tractatus de maleficiis* (izd. 1472).

svoboščin, se je umaknil za »zaprta vrata«, kar pomeni, da je potekal tajno.⁵¹ Ker pri preiskavi z mučenjem ni sodeloval celoten sodni zbor, ampak le njegov del, je postal postopek pisen in posreden, saj je sodišče odločalo samo na podlagi zapisnika obdolženčeve izpovedbe, ki so jo s prisego pred sodnim zborom potrdili svetniki, navzoči pri torturi (MS, f. 3).

Za razliko od poznejših predpisov, v svoboščinah ne najdemo pogojev, pod katerimi je bilo obdolženca dopustno mučiti (t. i. indici za uvedbo torture), ki so se na podlagi rimsko-kanonskega postopka razvili v italijanski kazenskopravni teoriji in praksi.⁵² Omenjena pravila so bila uvedena v zaščito obdolženca in predstavljajo resen poskus omejevanja proste uporabe torture v kazenskih procesih. Čeprav Malefične svoboščine tega očitnega pečata recepcije nimajo, vendarle glede uvedbe torture na nek način že omejujejo sodnika, saj določajo, da naj »sam nikogar ne zaslišuje z mučenjem«, ampak naj ravna po sklepnu mestnega sveta, ki je odločal, kot je razvidno iz arhivskih virov, ali naj bo osumljenec sploh mučen in če (MS, f. 2v), na kakšen način.

Nič manj pomembni in za recepcijo značilni nista bili občepravni pravili, ki sta določali, da je moral obdolženec svoje priznanje, dano med torturo, pozneje ponoviti, in da sodnik ni smel priznanja takoj šteti za verodostojnega, ampak ga je moral preveriti. V skladu s slednjim svoboščine sodniku nalagajo, naj po priznanju na podlagi torture razišče ali »je oseba priznala svojo krivdo ali okrivila druge zaradi [...] mučenja [...] kajti na podlagi tega mučenja bi se lahko zgodilo, da bi sebi ali drugemu storila krivico ker ne bi razkrila niti govorila resnice« (MS, f. 2v). Zato lahko tudi omenjeno določilo štejemo za rezultat recepcije.⁵³

Določena mera nezaupanja v sodišča, četudi so bila profesionalizirana, na eni strani in poudarjen pomen učenega prava na drugi strani, sta se v Italiji v 13. stoletju pokazala v institutu pošiljanja sodnih spisov učenim juristom (t. i. *transmissio actorum*), ki so nato sodišču posredovali svoje strokovno mnenje (*consilium*).⁵⁴ Ta institut je prešel v obče pravo in je na teritoriju Cesarstva pod imenom »*Aktenversendung*« močno zaznamoval tako kazenski kot tudi civilni proces, sodobna literatura pa ga šteje kot enega najbolj tipičnih izrazov recepcije.⁵⁵ Čeprav ljubljanske Malefične svoboščine pravnih strokovnjakov izrecno ne omenjajo, pa bi zametek omenjenega instituta lahko našli v določbi, ki pravi, naj se sodišče v primeru težav pri razsojanju, obrne po nasvet na drugo mesto ali sodišče (MS, f. 6v).⁵⁶

Malefične svoboščine moremo torej brez skepse šteti za rezultat recepcije. Glede na ostala pravna področja, svoboščine predstavljajo tudi zgodnjo uzakonitev recipiranih pravil.⁵⁷

51 »[...] haben zu hanndeln vnd zu vrtailen mit verslossener thure [...] die vrtail mit verslossener thur verfasst [...]« (MS, f. 2 in 2v).

52 Nemška teorija govori o »*Indicierenlehre*«. Gl. npr.: Kleinheyer, 1984, 17, 23–24.

53 Prim.: Karolina, čl. 56, 57, 58, 60.

54 Gl.: Dean, 2007, 95–109.

55 Prim. npr.: Kleinheyer, 1984, 17.

56 V obravnavanem obdobju so bili sodniki v Ljubljani nešolani. Izbirali so jih izmed najbogatejših in najvplivnejših meščanov, zato so bili po poklicu povečini trgovci oziroma obrtniki (gl. npr.: Fabjancič, 2003, 36, 43, 137, 169, 176). Glede na splošno tendenco smemo domnevati, da so bili šolani juristi mestni pisarji. Naj ob tem opozorimo na dejstvo, da so italijanski mestni statuti že v 13. stoletju od sojenja v kazenskih zadevah izrecno izključevali nešolane sodnike. Tovrstne citate statutarne določb gl. pri: Engelmann, 1938, 47 s.

57 Npr. na področju neoporočnega dednega prava je do uzakonitve recipiranih pravil prišlo šele v začetku 18 stoletja.

Svoboščine kot predhodnik Karoline

Že bežna primerjava procesnih določil Karoline in Malefičnih svoboščin nam pokaže, da so slednje za Ljubljano uvedle v temeljnih linijah skoraj enake principe, kot jih je cesar pozneje s Karolino predpisal za vso državo. Določila obeh omenjenih norm so torej precej sorodna. Karolina je sicer praviloma bistveno bolj izdatna, zgovornejša in podrobnejša. Svoboščine jo v tem presežejo le v nekaj malenkostih. Od Karoline so podrobnejše glede določil o pobeglem storilcu. Zanje predpisujejo celo sojenje v odsotnosti, ki ga Karolina ne pozna (MS, f. 4v in 5). Izdatneje je urejen tudi postopek sprejemanja sodbe (MS, f. 3). Pravila svoboščin in Karoline se tu in tam razlikujejo. Razkorak opazimo predvsem v dejstvu, da svoboščine ohranjajo še določene stare značilnosti, ki so v Karolini že odpravljeni oziroma modernizirane. Kot primer lahko navedem vlogo sodnika, ki po svoboščinah še nima pravice »soditi«, to je odločati v zadevi, razen v primeru enakosti glasov, po Karolini pa sodnik že sodeluje tudi pri sprejemanju sodbe. Medtem ko je odločitev o torturi po Malefičnih svoboščinah prepuščena prosti presoji sodišča, Karolina podrobno predpisuje pogoje (t. i. indice), ki morajo biti podani za njeno uvedbo v konkretnem primeru.

Kljud navedenim razlikam, lahko svoboščine, ne samo časovno, ampak predvsem po namenu in vsebini, upravičeno uvrstimo med predhodnike Karoline.

CRIMINAL JUSTICE FREEDOMS FOR LJUBLJANA IN THE EUROPEAN CONTEXT – UPON THE 500TH ANNIVERSARY OF THEIR GRANTING

Marko KAMBIČ

University of Ljubljana, Faculty of Law, Poljanski nasip 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: marko.kambič@pf.uni-lj.si

SUMMARY

The Criminal Justice Freedoms for Ljubljana represent an important link in the evolution of criminal law. They are among the first enactments solely devoted to criminal law in the then Lower Austrian Lands and in Europe at large. Moreover, they can be considered one of the first penal sources to concurrently regulate procedural and substantive law. They belong to a group of four regulations with very similar intendment and substance that were named the Maximilian Criminal Codes (Maximilianischen Halsgerichtsordnungen) after the legislator.

The Criminal Justice Freedoms granted the Ljubljana court jurisdiction to adjudicate over and execute judgements in the gravest criminal matters (Malefiz). The court's elevated status indicates the importance and consolidation of the town's power compared to other holders of judicial power within the broader territory, which is particularly important in terms of jurisdictional disputes.

The procedural provisions of the Freedoms require the consistent prosecution and punishment of the gravest criminal offences in accordance with the defined rules and in the public interest. In contrast to other related norms, the Freedoms place special emphasis on the principle of officiality in the case of homicide. In this perspective, the Freedoms are a typical example of an early attempt to centralise power by means of the unification of law in terms of both substance and territory as well as to abolish particularism, along with the customary rules for resolving conflicts in a society.

Given their intendment and substance, the Criminal Justice Freedoms for Ljubljana may be considered a precursor of the uniform criminal law for the Empire as they basically codified the same principles that were later, albeit in a more sophisticated and supplemented manner, introduced in the Constitutio Criminalis Carolina. They were already formulated under the influence of learned law and are undoubtedly the result of the reception of the Roman-canonical procedure. Its fundamental consequence in the Freedoms is the accentuated role of the inquisitorial procedure together with the principle of officiality and torture as well as the related secrecy, written form and indirectness of the procedure.

Keywords: criminal law, inquisitorial procedure, principle of officiality, reception of Roman law, Constitutio Criminalis Carolina, centralisation of power, public order, revenge

VIRI IN LITERATURA

- Bischoff, F., Schönbach, A. (ur.) (1881):** Ordnung des landgerichtes Wolkenstein vom Jahre 1478. Wien, Verlag Braumüller.
- Budna Kodrič, N. et al. (ur.) (2004):** Malefične svoboščine Ljubljjančanov. Ljubljana, Graz, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Institut für österreichische Rechtsgeschichte und europäische Rechtsentwicklung der Karl-Franzens-Universität Graz.
- Kambič, M., Budna Kodrič, N. (ur.) (2005):** Malefične svoboščine Ljubljjančanov (Ljubljanski kazenski sodni red) – 1514 / Deren von Laibach Malefiz Freyhaittn. Študijska izdaja-priložen CD ROM. Ljubljana, Pravna fakulteta.
- Karolina** – Constitutio Criminalis Carolina, 1532.
- Klun, V. F. (1855):** Diplomatarium Carnolicum. V: Mittheilungen des historischen Verreins für Krain, 1. Laibach, Kleinmayr & Bamberg.
- Land-Gerichts-Ordnung Crain (1535):** Brez oznak. Knjižnica Pravne Fakultete Univerze v Ljubljani, SNAT 989.
- MS** – Deren von Laibach Malefiz Freyhaittn, 1514 [Malefične svoboščine Ljubljjančanov].
- Schmidt, E. (1949):** Die Maximilianischen Halsgerichtsordnungen für Tirol (1499) und Radolfszell (1506) als Zeugnisse mittelalterlicher Strafrechtspflege. Quellengetreue Textausgabe mit Einleitung und Erlauterungen. Schloss Bleckede an der Elbe, Otto Meissners Verlag.
- SI ZAL LJU/0333** – Zgodovinski arhiv Ljubljana (SI ZAL), Listine.
- SI ZAL LJU/0488** – SI ZAL, Rokopisne knjige.
- Sodni red, Ur. l. RS, št. 87/16.**
- Ur. l. RS** – Uradni list Republike Slovenije. Ljubljana, Uradni list Republike Slovenije, 1991–.
- Baltl, H. (1962):** Einflüsse des römischen Rechts in Österreich. Ius Romanum Medii Aevi, Pars V, 7–9. Mediolani, Giuffrè.
- Baltl, H. (1986):** Die Landgerichtsordnung für Wolkenstein von 1478. Ein früher steirischer Beitrag zur Strafrechtskodifikationen des 15. und 16. Jahrhunderts. V: Ebert, K. (ur.): Festschrift N. Grass. Innsbruck, Universitätsverlag Wagner, 13–22.
- Bayer, V. (1995):** Kazneno procesno pravo – Odabрана поглавља, Књига II. Повјесни razvoj kaznenog procesnog prava, priredio Krapac, D. Zagreb, Narodne novine.
- Bianco, F. (2011):** Krvavi pust 1511. Kmečki upori in plemiške fajde v Furlaniji med 15. in 16. stoletjem. Koper, Univerzitetna založba Annales.
- Conrad, H. (1966):** Deutsche Rechtsgeschichte, 2, Neuzeit bis 1806. Karlsruhe, C. F. Müller.
- Darovec, D. (2016):** *Turpiter interfictus. The Seigneurs of Momiano and Pietrapelosa in the Customary System of Conflict Resolution in Thirteenth-century Istria.* Acta Histriae, 24, 1, 1–42.

- Dean, T. (2007):** Crime and Justice in Late Medieval Italy. Cambridge etc., Cambridge University Press.
- Dolenc, M. (1935):** Pravna zgodovina za slovensko ozemlje. Sostavni očrt. Ljubljana, Akademika založba.
- Dupont-Bouchat, M.-S. (1999):** Le crime pardonné. La justice réparatrice sous l'Ancien Régime (XVIe–XVIIIe siècles). Criminologie, 32, 1, 31–56.
- Engelmann, W. (1938):** Die Wiedergeburt der Rechtskultur in Italien durch die wissenschaftliche Lehre. Leipzig, K. F. Koehlers Antiquarium.
- Ergaver, A. (2016):** Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitraža in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih. Acta Histriae, 24, 1, 101–130.
- Fabjančič, V. (1944–45):** Ljubljanski krvniki, Smrtne obsodbe in tortura pri mestnem sodišču v Ljubljani 1524–1775. Glasnik muzejskega društva za Slovenijo, 25–26, 88–104.
- Fabjančič, V. (2003):** Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820, 2. zvezek: Župani in sodniki 1504–1605. Ljubljana, Zgodovinski arhiv Ljubljana.
- Golec, B. (2005):** Ljubljanski malefični red iz leta 1514 v sodni praksi. V: Kambič, M., Budna Kodrič, N. (ur.): Malefične svoboščine Ljubljjančanov (Ljubljanski kazenski sodni red) – 1514 / Deren von Laibach Malefiz Freyhaittn. Študijska izdaja-priložen CD ROM. Ljubljana, Pravna fakulteta, 139–163.
- Hellbling, E. C. (1996):** Grundlegende Strafrechtsquellen der österreichischen Erbländer vom Beginn der Neuzeit bis zur Theresiana, Ein Beitrag zur Geschichte des Strafrechts in Österreich. Bearbeitet und herausgegeben von Ilse Reiter. Wien, Köln, Weimar, Böhlau.
- Kambič, M. (1999):** Uboj zalonjenega tatu – med naravnim pravom in recepcijo. V: Rajšp, V., Bruckmüller, E. (ur.): Vilfanov zbornik : pravo, zgodovina, narod / Recht, Geschichte, Nation. Ljubljana, Založba ZRC (SAZU), 263–273.
- Kambič, M. (2007):** Recepcija rimsко-kanonskega postopka v kazensko sodnem priviligeju za Ljubljano iz leta 1514. Zbornik Pravne fakultete Univerze v Mariboru 3, 2, 43–81.
- Kambič, M. (2009):** La poursuite des criminels sur le territoire de la cour provinciale de Ljubljana au début des temps modernes. V: Gojoso, É. (ur.): Cahiers poitevins d'Histoire du droit, 2. Poitiers, LGDJ Paris, 21–32.
- Kambič, M. (2010):** Einfluss des gemeinen Rechtes in Slowenien aus der Perspektive der neueren Forschungen. Annals of the Faculty of Law in Belgrade, 58, 3, 82–95.
- Kleinheyer, G. (1984):** Tradition und Reform in der Constitutio Criminalis Carolina. V: Landau, P., Schroeder, F.-Chr. (ur.): Strafrecht, Strafprozess und Rezeption. Grundlagen, Entwicklung und Wirkung der Constitutio Criminalis Carolina. Frankfurt am Main, Klostermann, 7–27.
- Kocher, G. (1988):** Der »endliche Rechtstag« der steirischen Landgerichtsordnung 1574. V: Valentinitisch, H. (ur.): Recht und Geschichte, Festschrift Hermann Baltl zum 70. Geburtstag. Graz, Leykam-Verlag, 361–371.

- Kocher, G. (2005):** Das gesetzgeberische Umfeld der Malefizfreiheiten für die Stadt Laibach / Ljubljana von 1514. V: Kambič, M., Budna Kodrič, N. (ur.): Malefične svoboščine Ljubljjančanov (Ljubljanski kazenski sodni red) – 1514 / Deren von Laibach Malefiz Freyhaittn. Študijska izdaja-priložen CD ROM. Ljubljana, Pravna fakulteta, 61–70.
- Luschin von Ebengreuth, A. (1914):** Österreichische Reichsgeschichte des Mittelalters. Bamberg, Buchner.
- Oman, Ž. (2016):** *Will auss der Vnordnung nit Schreitten: A Case of Fehde from 17th Century Styria.* Acta Histriae, 24, 1, 89–100.
- Povolo, C. (2015):** Feud and vendetta: customs and trial rites in Medieval and Modern Europe. A legal-anthropological approach. Acta Histriae, 23, 2, 195–244.
- Steppan, M. (2005):** Das Strafensystem der Laibacher Malefizfreiheiten von 1514. V: Kambič, M., Budna Kodrič, N. (ur.): Malefične svoboščine Ljubljjančanov (Ljubljanski kazenski sodni red) – 1514 / Deren von Laibach Malefiz Freyhaittn. Študijska izdaja-priložen CD ROM. Ljubljana, Pravna fakulteta, 83–110.
- Studen, A. (2004):** Rabljev zamah. K zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja. Ljubljana, Slovenska matica.
- Vilfan, S. (1961):** Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije. Ljubljana, Slovenska matica.
- Wahlberg, W. E. (1862):** Die neu aufgefundene Maximilianische Malefizordnung für die Landeshauptstadt Laibach. Zeitschrift für Rechtsgeschichte, 1, 460–466.
- Wahlberg, W. E. (1877):** Die Maximilianischen Halsgerichtsordnungen. Beitrag zur Geschichte des deutschen Strafrechtes in Oesterreich. Wien, Josef Stöckholzer von Hirschfeld.
- Wesener, G. (1989):** Einflüsse und Geltung des römisch-gemeinen Rechts in den altösterreichischen Ländern in der Neuzeit (16. bis 18. Jahrhundert). Wien, Köln, Böhlau.
- Žontar, J. (1952–53):** Kranjski sodni red za deželska sodišča iz leta 1535. Zgodovinski časopis, 6–7, 566–587.

FACIAMUS VINDICTAM.

MAŠČEVALNI UMOR IN OPROSTILNA SODBA V LANDARJU
 LETA 1401 MED OBREDOM MAŠČEVANJA TER AKUZATORNIM IN
 INKVIZITORNIM SODNIM PROCESOM

Darko DAROVEC

Univerza Ca' Foscari Benetke, Oddelek za humanistične študije, Dorsoduro 3484/d, 30123, Benetke, Italija
 e-mail: darko.darovec@unive.it

IZVLEČEK

Članek na podlagi primerjalne in interdisciplinarne raziskave študije primera maščevalnega uboja in pomilostitve iz leta 1401 v Landarju (Beneška Slovenija oziroma Slovenska Furlanija) analizira preoblikovanje družbenega sistema nadzora in izvajanja pravice na prehodu iz srednjega v novi vek. Študija primera namreč prikaže značilnosti običajnega sistema reševanja spora in sojenja, ki je dovoljeval maščevanje v kolikor se storilčeva stran ni bila pripravljena pogoditi. Članek še pokaže, kako se je zakonodaja v novem veku spreminja, primerjalno in s posebnim ozirom na dogajanja v Svetem rimskem cesarstvu in v Beneški republiki. Državni inkvizitorni sodni proces, ki ga vpeljejo v večini zahodno in srednje evropskih deželah, vpelje pomembno novost v novem veku: državni sodni aparat je pridobil pravico pregona po uradni dolžnosti. Medtem pa se je v nekaterih bolj odročnih krajih, kot npr. v Črni gori in Albaniji, ki smo ju v članku uporabili za primerjalni območji, običaj reševanja sporov, vendeta ali osveta, ohranil še globoko v 19. stoletje. Prav preučevanje tega običaja potrjuje tezo, da je bil to ne le evropski (srednjeveški) sistem reševanja sporov, temveč sistem, ki so ga poznali v vseh skupnostih na svetu.

Ključne besede: maščevanje, fajda, akuzatorni sodni postopek, inkvizitorni sodni postopek, pomiritev, premirje, mir, ritual, zakonodaja

FACIAMUS VINDICTAM.

ASSOLUZIONE DI OMICIDIO VENDICATIVO AD ANTRO NEL 1401
 TRA CONSUETUDETINE DELLA VENDETTA E IL RITO PROCESSUALE
 ACCUSATORIO E INQUISITORIO

SINTESI

Sulla base di uno studio comparativo e interdisciplinare riguardante un caso di studio del 1401 ad Antro (nella Slavia Veneta ossia Slavia friulana) sull'omicidio per vendetta e la successiva sentenza assolutoria, l'articolo analizza la trasformazione del sistema

sociale di controllo e l'esercizio della giustizia nel periodo a cavallo tra il Medioevo e l'età moderna. Lo studio del caso descrive le caratteristiche del sistema consuetudinario di risoluzione dei conflitti e nei processi e che, nel caso dell'indisponibilità della parte colpevole a conciliarsi, permetteva la vendetta. Inoltre, con metodo comparativo e con particolare riguardo agli eventi risalenti all'epoca del Sacro Romano Impero e della Repubblica di Venezia, il saggio espone l'evoluzione della legislazione nell'età moderna. Il processo giudiziario inquisitorio di stato che venne istituito nella maggior parte dei paesi dell'Europa occidentale e centrale aveva introdotto nell'età moderna un'importante novità: l'apparato giudiziario di stato acquisì d'ufficio la competenza per il perseguimento. Nel frattempo, in alcune delle località più remote, come ad esempio nel Montenegro e in Albania, che sono state prese in esame come aree di confronto nel presente articolo, la consuetudine per risolvere i conflitti, la vendetta o la osveta, rimasero in vigore ancora nel secolo XIX. Lo studio di questa consuetudine conferma la tesi che questo non era solamente un sistema di risoluzione dei conflitti a livello europeo (medievale), ma bensì un sistema conosciuto tra tutte le comunità al mondo.

Parole chiave: vendetta, faida, rito accusatorio, rito inquisitorio, riconciliazione, tregua, pace, rituale, costituzione

FACIAMUS VINDICTAM¹

»Poglej, tu prihaja morilec, ki je ubil našega sorodnika, pridi, želim da se mu maščujeva« (*faciamus vindictam*). S temi besedami je pritekel Ioanes pozvati svojega brata Alexia, ki je za mizo sedel z vaškimi možmi na praznični dan sv. Jakoba leta 1401 v Landarju v Beneški Sloveniji (Nadiška dolina). Alexij mu je odgovoril, da »tega ne želim storiti, niti ne želim, da bi to ti storil, toda pojdiva do biriča, da ga oddalji od praznika, da

1 Raziskava je nastala v okviru projekta »FAJDA. Maščevanje in krvno maščevanje med običajnim pravom in sodnim procesom v srednjeveški in zgodnje novoveški Evropi. Primer zgornje jadranskega območja (FAIDA. Feud and blood feud between customary law and legal process in medieval and early modern Europe. The case of Upper-Adriatic area)«, sofinancirane s strani ukrepa »Marie Curie Intra European Fellowship« 7. Okvirnega programa Evropske skupnosti, pogodba št. 627936, ter v okviru raziskovalnega programa »Preteklost severovzhodne Slovenije med srednjo Evropo in evropskim jugovzhodom« pri Univerzi v Mariboru, in raziskovalnega projekta »Kontemporalnost razumevanjskega konteksta ter izražanje osebne in družbene svobode« pri Inštitutu Nove revije, sofinancirana s strani Javne agencije za raziskovanje dejavnost Republike Slovenije.

*ne umre pred našimi očmi!.*² Potem ko sta Alexius in Ioanes odšla do biriča ter se vrnila obedovati, se jima je približal Marcuccio, stopil med njiju in pahnil Ioanesa. Tedaj je Ioanes izvlekel nož, da ga bo napadel, Alexius pa ga je s hrbita zabodel s sulico (*lancea*), da se je prikazala kri. Marcuccio se je opotekel proti zidu, na katerega se je naslonil, tedaj pa ga je Ioanes zabodel s sulico (*spiooto*) v prsi tako močno, da se je prikazala na drugi strani. Marcuccio se je zgrudil na tla in medtem ko je ležal, ga je Alexius ponovno zabodel s sulico (*lancea*).³

Uboj sta zagrešila brata Ioannes in Alexius, kot glavni krivec pa je bil spoznan Alexius, ki naj bi zagrešil smrtonosni vbod s sulico, čeprav se je na zaslišanju premeteno izognil vprašanju »ali je Marcuccio izdihnil, ko ga je ponovno zabodel?«, češ, da ga je brat Ioannes že prej tako močno ranil, da je obležal na tleh.

Zapisnik kazenske pravde v Landarju iz leta 1401, ki ga je sestavil notar Iohannes iz Čedada,⁴ nam nazorno pokaže, kako je potekal kazenski postopek in kako so ukrepali prisedniki gastaldovega sodišča pri Nadiških Slovencih (del Beneških Slovencev).

Sodni zbor se je 10. oktobra 1401 zbral na trgu (*super platea*) v vasi Landar pod lipo (*sub tileo*), na običajnem kraju, kjer se deli pravica, v prisotnosti sedmih plemečev in meščanov,⁵ vsekakor ne landarskih domačinov. Označuje jih kot priče, kar ne pomeni prič v pravdni zadavi, za katero je šlo, temveč priče tega, kako poteka pravda, torej sodni zbor. Poleg njih je bila navzoča množica ljudi iz landarske doline (*de ipsa contrata Antri in multitudine copiosa*).

Prisotni so bili še landarski gastald Henrik,⁶ ki je sklical ta izredni sodni postopek (*iudicio specialiter*) na zahtevo tožnikov, gospodarja, sina in žene umorjenega Marcuccija. Pravdo je očitno vodil sodnik (*Judice*) Leonardo. Ker v zapisniku pred sodnikovim imenom ni besedice ser ali podobne oznake višjega socialnega položaja, je bil morda

-
- 2 Marchesi, 1897, 12: »[...] *Vide huc venit homicida qui occisit consanguineum nostrum, venias mecum quia volo quod faciamus vindictam de eo; cui ipse Alexius ut dixit respondit: Ego nolo et non facias, sed vadamus ad preconem qui festum cridavit ut ipsum e festo recedere faciat ne pre oculis nostris moretur [...]*« Na ta primer nas je opozoril že Vilfan, 1996, 451–452. Pričevanje o tem dogodku se nam je ohranilo v zasebni zbirki priznanega Furlanskega zgodovinarja Vincenza Joppija. Edini meni znani javno dostopni izvod objave tega sodnega procesa (Marchesi, 1897) se nahaja v Biblioteca dell'Ateneo veneto in Benetkah.
- 3 Marchesi, 1897, 12: »[...] et tunc dum ipse Alexius et Iohannes predictus eius frater irent ad preconem et starent ac essent in colacione ibidem simul, Marcucius predictus venit ad ipsos transiens per medium ipsum pessundavit ipsum Iohannem. Tunc Iohannes predictus posuit manum ad cultellum causa ipsum ferendi et ipse Alexius ipsum in spatulam cum lancea una perverxit non tamen ad sanguinis effusionem, qui Marcucius pertransivit et ivit ad quemdam murum eique adhesit, ubi ipse Iohannes eum pro pectore cepit et ipsum cum spiooto in pectus vulneravit et percussit taliter quod spiootus ab una parte ad alteram pertransivit, quo sic vulnerato ipse Marcucius illico in terram cecidit et dum iaceret in terra ipse Alexius tunc cum lancea una quam in manibus habebat provexit eum in terram et vulneravit. Interrogatus si ipse Marcucius ibidem obiit, respondit quod sic vigore vulneris sibi illati per fratrem, ex quo vulnere ceciderat in terram [...].«
- 4 Marchesi, 1897, 13: »[...] Iohannes residens in Civitate Austrie q. Michaelis de Montefalcone imperiali auctoritate notarius publicus [...].«
- 5 Marchesi, 1897, 9: »[...] nobilibus et providis viris ser Nicolao, ser Rodulphi de Portis de Civitate, Bartholomeo de Civitate, Nicolao de Tolmino prope Civitatem, Michaele tabernario habitante in dicta Civitate, Pertoldo de Spegnimbergo, Iurio caligario de Porta Brosana [...].«
- 6 Marchesi, 1897, 9: »[...] honorabili viro ser Henrico q. Folcherini de Civitate Austrie tamquam Gastaldo-ne Antri ac eius contrate [...].«

eden izmed domačinov, kot trdi Vilfan (1996, 451), kar je v tedanjem času tudi bil običaj. Toda, ker je v viru zapisan kot »Leonardo Iudice«, Iudice (sodnik) z veliko začetnico, lahko domnevamo, da je šlo za izšolanega pravnika – sodnika, ki je lahko izhajal tudi iz podložnih slojev, pa si je status in ugled pridobil z univerzitetnim izobraževanjem.⁷

V sodnem kolegiju je bilo še pet županov sosednjih vasi,⁸ skladno z običaji kraja Landar, kot je poudarjeno v zapisniku. Sodni proces so sprožili v skladu s tradicijo, zadolžitvami in po postopkih, kot so veljali v okrožju Landarja.⁹

Alexius iz Tarčeta v Landarski četrti je bil patriarhov podložnik (*massarius*), žrtev Marcuccius pa je bil podložnik drugega gospoda, Adama iz Čedada; ta je skupaj s sinom ubitega, Vorichom in z ženo Michelo, nastopal kot tožnik.¹⁰ V pripravljalnem postopku je landarski gastald Henrik Alexiusa zaslišal v zvezi z umorom Marcuccia, ta pa je brez torture podal priznanje (*manifestum*¹¹), da sta ga z bratom Iohanesom ubila. »*Skladno z zakoni in običaji ter v ljubezni do njihovih duš*«¹² pa so nato, kot veleva zakon, pristopili k sojenju, tako da je notar priznanje in zagovor na sodni razpravi najprej prebral v latinščini in nato še v slovanščini.¹³

V priznanju je Alexius navedel, da je pokojni Marcuccio ubil njunega sorodnika Zergina, da se ni nikoli hotel pogoditi (*nunquam se concordasset*) ne z njim ne z njegovim bratom ali drugim sorodnikom, da ni nikomur ničesar daroval, niti cerkvi za njegovo dušo, temveč da je pogosto posedal in se sprehajal pred njihovimi očmi ter jim grozil, tako Alexiu kot njegovemu bratu Ioanesu, da ju bo ubil.

Sodbo so izrekli sodnik in dekani, potem ko so se po običaju landarske gastaldije in doline trikrat posvetovali s prisotnimi domačini.¹⁴ Obtoženega so oprostili, ker se ubiti za prvi uboj, ki ga je on zagrešil, ni poravnal – kar v bistvu pomeni priznanje obreda krvnega maščevanja.¹⁵ V razsodbi so še določili naj se oproščeni obtoženec z gastaldom skladno z

7 Nastanek prvih univerz sredi 12. stoletja (Bolonja, Paris; prim. Bellomo, 2011), ter še mnoge druge družbenе spremembe, ki so se dogajale med 12. in 13. stoletjem, so omogočili nastanek potrebne administracije za oblikovanje pravosodne, davčne, vojaške in gospodarske infrastrukture, kot se je razvila z nastankom novoveških držav, ki so nedvomno imele izjemn pomen pri oblikovanju tedanjega in sodobnega prava.

8 Marchesi, 1897, 9: »[...] Petro Decano de Slatina, Zampa Decano de Montefoscha, Mathia Decano de Miars, Matheo Decano de Las et Gregorio Decano de Peglano [...].«

9 Marchesi, 1897, 9: »[...] moris est convocatis, sedente et procedente ex debito sui officii ac procedere volente prout moris est in dicta contrata de Antro [...].«

10 Marchesi, 1897, 10: »[...] homicidii et mortis olim Marcucii q. Iurii de Tarzinto massarii ut dicitur ser Ade q. ser Nicolai de Formentinis de Civitate Austrie [...] nec non Vorich filius ac Michela uxor [...].«

11 *Manifestum* se je imenovalo priznanje krivde na sodišču (Marchesi, 1897, 10).

12 Marchesi, 1897, 10: »[...] secundum eius confessionem et iuris et consuetudinis ordinem de ipso iusticia fieri amando et custodiendo animas eorum et quid iuris supra premissis [...].«

13 Marchesi, 1897, 11: »[...] Quibus querela et reclamo ac propositione ipsius domini Gastaldionis ibidem factis et intellectis per omnes ibidem astantes et presentes ac sententialiter per me Notarium infrascriptum vulgariter videlicet latine et sclabonice, lecto et vulgarizato superius nominato manifesto et confessione facta per ipsum Alexium ac per ipsum Alexium contestatum esse et fuisse, ut in eo continetur. Cuius manifesti et confessionis de verbo ad verbum talis est et erat: [...].«

14 Marchesi, 1897, 12: »[...] habito prius supra predictis consilio hominibus dicte contrate de Antro semel bis et tertio secundum consuetudinem dicte Gastaldie et contrate Antri [...].«

15 Marchesi, 1897, 12: »[...] quod postquam Marcucius predictus qui antea occiserat Zergin predictum ipsorum Alexii et Iohannis consanguineum se non concordaverant cum eisdem, a/Enibusque ipsorum causa

Sl. 1: Landar / Antro. Nadiške doline, Beneška ali Furlanska Slovenija (Mapio.net).

običajem sporazume glede njegovih pravic in pravdnine oziroma odškodnine (*de iure et guadia suis*), med rodbinama pa zaradi tega primera ne sme prihajati do žalitev, kar pomeni, da naj med njima v prihodnje vlada mir. V kolikor bi katerakoli stran ali njihovi sorodniki v bodoče kršili ta mir, bi bili kaznovani s plačilom kazni v višini 50 zlatih dukatov, polovica kazni bi pripadala Landarskemu gastaldu, polovica pa oglejskemu patriarhu.

Dvakrat se v zapisniku omenja tudi funkcija biriča (*preco*) – prvič kot nadzornika vaškega praznika (*festum*), drugič kot razglaševalca sodbe. Postopek in sodba dokazujeta mešanje elementov običajnega kazenskega prava in učenega prava: ideje maščevanja in možnosti sprave, kar pomeni priznavanje obreda običajnega prava, sodelovanje sodnika in notarja, ki sta vodila proces po načelih zakona, torej učenega prava, ter obstoj preiskovalnega (inkvizitornega) postopka in zapora z možnostjo torture, ki pa v tem primeru ni bila uporabljena, ker je osumljenec dejanje priznal. Vsekakor so bili k odločanju poleg prisednikov pritegnjeni okoli stoječi udeleženci zборa, tako da je o stvari dejansko odločala skupina, ki po vsej pravici lahko velja za »ljudstvo«.

---

mortis dicti q. Zergni nec fecerat debitum suum, prefatus Alexius nec non Iohannes eius frater ex nunc et in perpetuum debent atque debeant remanere et esse liberi et absoluti [...].

Sl. 2: Landar / Antro. Kamnita plošča z gotskim napisom, kjer se omenja mojster Andrej iz Loke, letnica 1477, ter pomočnik Jakob (<http://www.comune.pulfero.ud.it/portale/cms/SGiovanniAntro/pag15-16.htm>).

KOMENTAR

Vse imamo tu. Celo ljubezen, ki jo moramo tedaj razumeti zlasti v smislu zgodnjesrednjeveške *caritas*, globoke notranje duhovne ljubezni, ljubezni do Boga. Imamo običajno pravo, učeno pravo ter že nekatere elemente inkvizitornega (preiskovalnega) postopka, ki je značilen za kasnejše državno pravo (zlasti od začetka 16. stoletja dalje). *In iudicio specialiter*, v izrednem sodnem procesu. Toda pri razsodbi je prevladalo običajno pravo, saj je bil obtoženi Alexius, kljub razmeroma krutemu umoru v javnosti, ob sodelovanju brata, ki ga je nagovarjal k uboju, oproščen krivde le na podlagi dejstva, da se umorjeni ni hotel pogoditi za svoje storjeno dejanje. Torej, gre za obred *vindicta*.

Kako je ta izgledal? Uvedba navideznega maščevanja (pokore), sklenitev začasnega premirja, in sklepna faza, poravnava (kompozicija), pri kateri da storilec zadoščenje s plačilom denarne vsote (spravnine, krvnine, Wehrgeld, pri Juž. Slovanih vražda¹⁶⁾), so vsekakor tudi značilnosti obreda maščevanja. Pri maščevanju gre za načelo menjave,

16 Dolenc (1939, 282) zagovarja, da bi tudi v slovenščini moral biti ustrezni izraz *vražda* za krvnino.

skladno z ritualnim obrazcem: dar in protidar oziroma, v primeru maščevanja, žalitev in nasprotna žalitev (*homage*, prošnja za premirje, samoponižanje), prisega o nenapadanju (*fides*, vera, premirje, *tregua*), ter sklenjena menjava s storilčevim plačilom odškodnine (kompozicije) za potrditev trajnega miru (*pax perpetua*), ki ga zapečati ritualna gesta poljuba miru (*osculo pacis*),¹⁷ s čimer prej sprti strani vzpostavita nov ali obnovita obstoječi odnos (mir, vazalni odnos, poroke). Kot mediator in nato kot razsodnik je vselej sodelovala skupnost. V kolikor storilec ne bi privolil v poravnavo je bilo oškodovanim dovoljeno maščevanje po talionskem načelu: zob za zob, oko za oko, ali po slovenskem ljudskem slovstvu: »Naj ide glava za glavo, Naj ide duša za dušo!« (Štrekelj, 1895, 94), oziroma »Glava za glavo najkrajše pravo«.¹⁸

Prav raziskovanje obredja običajnega prava, kot se nam kaže v zgodovinskih dokumentih in znanstveni literaturi, nam bo omogočilo ustrezeno interpretacijo ohranjenega primera maščevanja iz leta 1401 v Landarju in njegovo umestitev v oblikovanju sodobnega pravosodja.

Znano je, da so Beneški Slovenci kar najdlje ohranili svoje pravne običaje (prim. Vilfan, 1996, 120, 131, 285–292), toda primer iz leta 1401 je nedvomno verno pričevanje o sodnih procesih in rešitvah sporov v veliki večini tedanjih evropskih dežel. Prav 15. stoletje je pomenilo prelomnico v vzpostavljanju centraliziranega državnega sodnega sistema. Lokalne skupnosti in s tem običaji so začeli postopoma izgubljati svoje pristojnosti v reševanjih sporov, sprva le za najhujše zločine, umore, kasneje pa tudi v drugih kazenskih zadevah in nazadnje še v civilnem sodstvu. Do tedaj pa je bilo t. i. samovoljno reševanje sporov oziroma maščevanje prav tako zakonsko urejeno. Maščevanje je bilo torej legalni inštitut v kolikor so se maščevalci držali predpisanih pravil. Šele leta 1467 je cesar Friderik III. fajde oziroma maščevanje kot sistem reševanja sporov prepovedal, potem ko je prav s fajdami uspel utrditi svoje habsburške dežele in cesarsko oblast, tudi proti celjskim grofom. Vendar so se v praksi spori v nadalnjih obdobjih še naprej reševali po običaju, mnoga tako beneška kot habsburška sodišča pa so sprti strani, v mnogih primerih še vse do začetka 19. stoletja, spodbujala k sporazumnoj rešitvi, tudi tako, da so jim grozila z odvzemom premoženja, v kolikor ne bi prišlo do pomiritve. Tak primer zabeležimo še konec 17. stoletja v enem osrednjih beneških mest, v Kopru. Primer maščevanja markiza Leandra Gravisija iz leta 1686 nad vidnim predstavnikom družine del Bello, katerih pripadnik Alvise del Bello je tri leta prej ubil Nicolòja del Tacco, nečaka Gravisijev, kaže tudi po številnih intervencijah beneškega Sveta deseterice še vse značilnosti običajnega reševanja sporov, s tem, da se je tokrat kot mediator očitno neuspešno vmešala država, ki je skušala preprečiti maščevanje ter vzpostaviti mir med družinami tudi tako, da so posameznim pripadnikom sprti družin občasno odvzemali prostost, zaplenili dele premoženja, jih klicali v Benetke na odgovornost in v pripor.¹⁹

17 Petkov, 2003, 128: »The kiss of peace had a role and functions that none of the other judicial instruments possessed.«

18 Listje in cvetje (1871). Prim. Dolenc (1914, 315) in Dolenc (1939); o maščevanju v slovenskem ljudskem slovstvu: Štrekelj (1898) pod štev. 50 do 53, 120, 131, 134, 139, 142, 148.

19 O teh dogodkih je ohranjenih 30 dokumentov v beneškem arhivu (ASVe. Capi del Consiglio di Dieci; ASVe. Consiglio di Dieci) ter v koprskem arhivu (PAK, fond Gravisi, a.e. 7).

Sl. 3: Jama Sv. Janeza v Landarju, Provinca Videm (IT) (Wikimedia Commons, File:Grotta San Giovanni d'Antro 0904 1.jpg).

Poleg druge sodobne literature o ritualih (Muir, 2005, 12–14) in maščevanju pa si bomo pri interpretaciji pomagali še zlasti z Le Goffovim delom o simbolnem obredju vazalstva (1985), Schmittovimi Gestami v srednjem veku (1969) ter Petkovim *Kiss of Peace* (2003) z obsežno študijo geste poljuba miru, ki je imela kot del običajnega obredja pravno-legalni značaj.

RAZPRAVA

Verjetno se nekateri zgodovinarji, antropologi in pravniki še najbolje zavedamo kolikšnih stereotipov in stereotipnih podob je deležno maščevanje, še posebej t. i. krvno maščevanje. Od tega, da je to ostanek prastarih plemenskih skupnosti, do pojasnjevanja o okoljskih in drugih družbenih dejavnikih, ki so pogojevali ohranitev tega običajnega pravnega inštituta na perifernih ter od sodobnosti spregledanih evropskih (mediteranskih) območijih, zlasti Korziki, Siciliji, Grčiji, Albaniji in Črni gori. Malokdo pa si predstavlja, da je bila vindicta legalni pravni inštitut, ki ga je nadomestila šele moderna država v novem veku, kot se je začela oblikovati še s srednjeveškim vzponom mest in uveljavljivijo kodificiranega prava. Vendar je moralno preteči še precej časa, preden je sodobna država na vseh družbenih področjih uspela uveljaviti svoje družbene in politične attribute. Morda

bi lahko celo tvegali hipotezo, da se je to zgodilo šele po prvi svetovni vojni, ko je božjo sodbo nadomestila moč zakona in Ustave.

Tradicionalna in še zmeraj dominantna smer zgodovinopisja in pravne zgodovine maščevanje še vedno razume kot primitivno stopnjo človeškega duševnega, družbenega in pravnega razvoja na poti k zahodnoevropski pravni državi, kot njegovi edini logični ter najvišji stopnji (Burckhardt, 1956, 346–350, 362–363; Huizinga, 2011, 9, 19, 29–30; Beyerle, 1915, 216–217). V tem kontekstu je maščevanje pojmovano kot samovolja ali nasilna samopomoč, nujno zlo, ki ga je država prisiljena tolerirati, dokler so bile njene institucije še v povojsih. Šele državna monopolizacija prava ter nasilja v novem veku naj bi naredila konec na surovi sili utemeljenem družbenemu redu. Evolucijska teorija zagovarja, da naj bi v Evropi sočasno z državno odpravo »fevdalne anarhije« tekel civilizacijski proces, ki je narekoval ponotranjenje družbenih norm potrebnih za uspešno življenje v moderni družbi (Elias, 2000; Elias, 2001). Posledično (ne)obstoj maščevanja v pravnem redu predstavlja eno od ločnic med »mrakom« srednjega in »napredkom« novega veka (Büchert Netterstrøm, 2007; Carroll, 2007).

Navkljub stereotipni podobi krvnega maščevanja kot iracionalnega in čustveno nebrzdanega ter neciviliziranega krvolоčnega dejanja, so že nekatere poglobljene antropološke in zgodovinske študije od konca 19. stoletja dalje pokazale, da gre pri tem pojavu za primarni sistem družbenih sankcij, značilnih za zgodnje človekove družbe ali t. i. družbe brez pisave oziroma plemenske skupnosti (prim. Westermarck, 1906, 74–99; Heusler, 1911; Frauenstädt, 1881; Brunner, 1992; Darovec et al., 2017).

Družbene sankcije, kot sestavni del tedanjega prava in družbenega nadzora, so bile tesno povezane z njihovo politično, religiozno, ekonomsko in kulturno družbeno ureditvijo ter s sistemom vrednot in moralnih obveznosti. Zato bi lahko le s težavo za družbe brez pisave oziroma plemenske skupnosti uporabili sodobno ločevanje med kazenskim in civilnim pravom. Medtem ko je vladar (poglavar, vojvoda, kralj, cesar) v imenu skupnosti moral sankcionirati delikte, kot so incest, čarovništvo, svetoskrunstvo (bogov, pa tudi poglavarjev ali kraljev) in prelom prisege, je razna škodovanja, uničevanje ali požig posesti, krajo, rop, uboj, maščevanje idr. prekrške (razen proti poglavaru) sankcionirala skupnost, večinoma po svojih predstavnikih ali so jih izvajali posamezniki s soglasjem skupnosti, kadar so bile kršene uveljavljene pravice, ki so temeljile na splošnem načelu, da ima vsaka oseba, ki je utrpela škodo, pravico do zadoščenja, in da mora biti to zadoščenje v sorazmerju z obsegom škode (*lex talionis*) (prim. Radcliffe-Brown, 1994, 235, 236, 242, 243). Gre torej za povračilna dejanja oziroma povračilne sankcije, za institucijo organiziranega in reguliranega maščevanja, kjer so maščevalna dejanja družbeno odobrena, nadzorovana in omejena.

V mnogih družbah brez pisave ima skupina, katere pripadnik je bil ubit, pravico in dolžnost do zadoščenja z maščevalnim ubojem krivca ali kakšnega pripadnika njegove skupine, ki ni dejanski morilec, na primer morilčevega brata ali kateregakoli pripadnika njegovega klana, praviloma uglednega ali fizično močnega, medtem ko povračilno ubiranje otrok ali starcev, zlasti pa žensk, ni bilo častno dejanje (Boehm, 1984, 58, 112, 117, 143). Ko dobijo tako zadoščenje, do povzročiteljev škode ne smejo več gojiti sovražnih čustev, ti pa morajo to sprejeti kot dejanje pravičnosti in se odpovedati nadaljnjam povračilnim ukrepom.

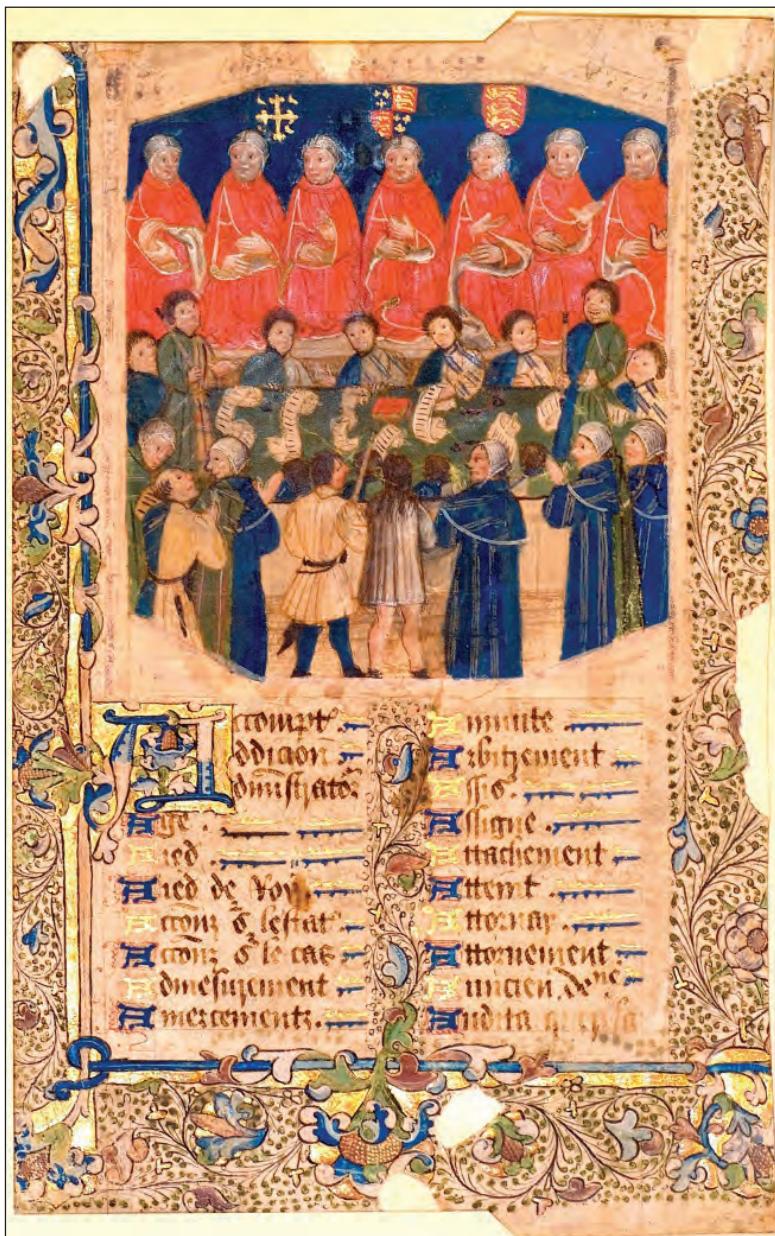
Pogosta oblika takega zadoščenja je bilo tudi plačilo odškodnine za povzročeno škodo, tudi za umore, kar so urejali z ritualnimi in religioznimi sankcijami. Kot ugotavlja Radcliffe-Brown, »ritualne sankcije izhajajo iz verovanja, da posameznik ali skupina zaradi določenih dejanj ali dogodkov postaneta nečista ali onesnažena, tako da je potrebno neko posebno dejanje, ki to onesnaženost odpravi« ali vsaj nevtralizira z družbeno predpisanimi ali uveljavljenimi postopki, kot so ceremonialno očiščenje, žrtvovanje, pokora, spoved in kesanje, ki se odražajo z gestami (samo)ponižanja. V času spora sta obe strani v stanju ritualne sovražnosti ali konflikta, ko pa pride do poravnave, se združita v mirovni slovesnosti. Pogajanja vodi posrednik, ki ne sodi v nobeno od obeh nasprotnih skupin. Kjer taka procedura deluje učinkovito, povračilne ukrepe v mnogih družbah brez pisave bolj ali manj nadomešča sistem odškodnin, tako da povzročitelji krivice izročijo kakšne vredne stvari, obenem pa praviloma opravijo še ritualno očiščenje ali pokoro za prestopek, ki odpravi občutek oškodovanosti ali nejevolje pri oškodovancu ali oškodovancih (Radcliffe-Brown, 1994, 230–243).

Inštitut običajnega sistema reševanja sporov je obenem omogočal družbeni nadzor, ki ga je izvajala skupnost, zlasti z mediacijo med sprtimi stranmi in z obvezno kompozicijo, torej povračilom storjene škode, ki naj bi vodila v vzpostavitev trajnega miru med sprtimi strankami. Obred maščevanja se v vseh evropskih deželah zaključi z obredno gesto poljuba miru. Gesta je vodila v pobratenje oz./in v botrstvo med sprtimi strankami (družinami), nemalo zlasti srednjeveških dokumentov pa priča, da so se velikokrat pripadniki sprtih strani po rešitvi sporu tudi medsebojno poročali: ideal večnega miru v razsirjeni pobrateni skupnosti. To so vse prej načela restorativne kot pa retributivne sodne prakse. Že Bloch je zgodovinarjem pripomnil, da je prav preučevanje razreševanja sporov v evropski srednjeveški družbi temeljnega pomena za njeno razumevanje.²⁰

Menjava

Reševanje sporov je torej – kot vse družbene odnose – narekoval občečloveški koncept urejanja le-teh: načelo menjave (Mauss, 1996; Lévi-Strauss, 1969, 60–68, 480–483). Zanimivo je, da je beseda menjava v nekaterih jezikih, tudi v slovenščini, v tesnem sorodu z besedo za maščevanje, ki izvorno pomeni zamenjavo (Lévi-Strauss, 1969, 60; Snoj, 1997, 327). Zato tudi v procesu pomiritve krvnega spora, kompozicije in povračila, oziroma za zamenjavo krv za kri, življenja za življenje, prihaja do ritualnih porok, do darovanja žensk, ki z rojstvom novega nadomestijo izgubljeno življenje (Verdier, 1980,

20 »The Middle Ages, from beginning to end, and particularly the feudal era, lived under the sign of private vengeance. The onus, of course, lay above all on the wronged individual; vengeance was imposed on him as the most sacred of duties ... The solitary individual, however, could do but little. Moreover, it was most commonly a death that had to be avenged. In this case the family group went into action and the *faide* (feud) came into being, to use the old Germanic word which spread little by little through the whole of Europe - 'the vengeance of the kinsmen which we call *faida*', as a German canonist expressed it. No moral obligation seemed more sacred than this ... The whole kindred, therefore, placed as a rule under the command of a chieftain, took up arms to punish the murder of one of its members or merely a wrong that he had suffered« (Bloch, 1961, 125–126).

Sl. 4: Angleško Sodišče (*Court of Common Pleas, oziroma Common Bench* iz konca 12. stoletja) pri delu. Slika iz srede 15. stoletja prikazuje plemiče in stranke, ki stojijo pred sedmimi sodniki, pod njimi so njihovi uradniki (Wikimedia Commons).

28–30). Tako je tudi prelomitev prisege poroke (zaroke) ali adulterij enačen s smrtno in ima oškodovana stran pravico do krvnega maščevanja (Verdier, 1980, 29).

Na kratko opisane značilnosti običajnih sistemov reševanja konfliktov v primarnih skupnostih so v svojih raziskavah, zlasti na podlagi terenskega dela in drugih dokumentov ter literature, že opisali nekateri priznani antropologi.²¹ Toda te študije so nastale na podlagi preučevanja neevropskih ljudstev, zlasti afriških, avstralskih in ameriških, čeprav je npr. že antropolog Gluckman²² opozoril na podobnosti običaja z evropskim srednjim vekom, zgodovinar Bloch (1961, 123–130) pa primerjal srednjeveški običaj fajd z značilnostmi običaja maščevanja v plemenskih skupnostih, zlasti tesno povezanost sistema reševanja konfliktov in solidarnost sorodstvenih skupin.

V naši razpravi sicer sorodstvene in klanske povezave ne bodo igrale osrednje vloge, kljub temu pa želim izpostaviti njihovo osrednjo vlogo v družbah brez pisave oz. plemenskih skupnostih, saj je bila prav skupnost tista, kakor smo že omenili, ki je bila odgovorna za vzdrževanje miru in družbeni nadzor, vključno s sankcijami.

Na tem mestu kaže opozoriti predvsem na odlične študije Claude Lévi-Straussa o pomenu in značilnostih sorodstvenih družbenih povezav (Lévi-Strauss, 1969). Kljub temu da se Lévi-Strauss razen v delu o vojni in trgovini med južnimi Američani (Lévi-Strauss, 1943) ni posvečal preučevanju običajev reševanja konfliktov, pa so njegove raziskave pomembne, ker je nazorno pokazal na povezave med temeljnimi strukturami sorodstvenih odnosov in splošnim sistemom delovanja družbe izmenjave daru²³ v praktično vseh (preteklih) svetovnih družbah in iz tega sistema izvirajočo prepoved incesta ter oblikovanje prвobitne človeške institucije: poroke, za katero je očitno, da se je kot tako neodvisno pojavila na vseh koncih sveta in v vseh človeških družbah in da so »zakonske zveze temeljna osnova družbene strukture« (Lévi-Strauss, 1969, 292).²⁴ Prav za poroko velja, da je bila sestavni, če že ne bistveni del t. i. družbe izmenjave daru (*gift-exchange society*). »Ženitev je v mnogih družbah veljala za kratenje pravic ženine družine in sorodstva, in preden so privolili in ločitev od nje, so morali prejeti odškodnino ali oblubo odškodnine«, trdi Radcliffe-Brown (1994, 234). Zato se ne gre čuditi, da je bil praktično v vseh družbah brez pisave neredek pojav, da so mnoge spore, uboje in krvna maščevanja, tudi v srednjeveški Evropi, razreševali prav s sklepanjem poročnih vezi med sprtimi strankami, s pobratimstvi in botrstvi, kar je bilo najboljše zagotovilo trajnega miru v skupnosti ter temelj nadaljnjih recipročnih odnosov.²⁵

21 Naj izpostavim le nekatere: Radcliffe-Brown (1994); Gluckman (1955, 1–26); Evans-Pritchard (1993); Malinowski (1959). Med sodobnejšimi z obilo referenčne literature: Weir (2007).

22 Čeprav se je Gluckman ukvarjal predvsem z afriškim maščevanjem je trdil, da njegova teorija lahko velja tudi za srednjeveško Evropo (prim. Gluckman, 1955, 21–22; 1965, 113–14; 1974, 29–31; 1963, 1515–46).

23 Na tem mestu vsekakor kaže opozoriti na znameniti Esej o daru Marcella Maussa iz leta 1929 (Mauss, 1996). Še podrobneje je o ekonomiji recipročnosti v prвobitnih skupnostih razpravljal Sahlin (1999). O pomenu sorodstvenih recipročnih odnosov med trgovci v srednjeveških mestih prim. npr. Mihelič, 2017, 37–38.

24 Sicer kot pri vseh družbenih zakonitostih, tudi pri prepovedi incesta kot temeljni kulturni zapovedi, obstajajo izjeme, ki potrjujejo pravilo (strukturalisti bi rekli »manko« kot sestavni in konstitutivni del strukture); tako so se npr. smeli faraoni poročati le s svojimi sestrami, vendar to izhaja še iz mnogoboških religioznih predstav, saj so se bogovi lahko kot bratje in sestre le medsebojno poročali, kot npr. Zeus in Hera (boginja poroke, žensk, poroda in družine), faraoni pa so, kot vemo, veljali za bogove.

25 K temu lahko pristavimo, da je obredje pomiritve, kot ključni del maščevanja, obstajalo v vseh predmodernih

Sl. 5: Paja Jovanović, *Okraševanje neveste* (cca. 1885) (Wikimedia Commons. File: *Decorating of the Bride.jpg*).

»Poročne usluge so seveda klasična oblika menjave v smislu družbene pogodbe«, zapiše Sahlins, toda ob tem dodaja, da je napačno mnenje, če v poročni menjavi vidimo popolnoma uravnovešeno menjalno situacijo, kajti pogosto se ena ali druga stran nezasluženo in vsaj začasno okoristi. »Ta odsotnost natančnega ravnotesja je družbeno bistvena. Kajti neenaka korist vzdržuje zvezo, ki jo popolno ravnotesje ne bi moglo« (Sahlins, 1999, 273).²⁶

evropskih skupnosti: od Črne Gore (Boehm, 1984, 54–62, 121–142, 191–227; cf. Ergaver, 2016; Ergaver, 2017) do Islandije (Heusler, 1911, 38–124, 213–242; Miller, 1990, 179–299; Byock, 2007), od Italije (Povolo, 2015; 2017; Faggion, 2017; Rampanelli, S. (2017), Korzike (Wilson, 1988), Francije (Carroll, 2003; Carroll, 2011; Carroll, 2015; Smail, 1996; 2012; Geary, 1994; Barthelemy et al., 2006), Španije (Casals, 2017), Nizozemske (Van Caenegem, 1954, 280–307) in Škotske (Brown, 2003, 43–64) do Svetega rimskega cesarstva (Frauenstädt, 1881, 105–173; Brunner, 1992; Althoff, 2004, 136–159; Roach, 2012, 360–365; Oman, 2016, 81–91), na tak način so reševali spore tudi med pripadniki različnih slojev, med plemiči, vaščani ali med mestni (Oman, 2017; Mihelič, 2015). Na razširjenost tege običaja po vsem svetu je opozoril že Westermarck, ki je v svoji študiji postregel še z nekaj zanimivimi podatki iz Arabskega sveta (1906, 484), Mauss za Avstralijo, Afriko in Ameriki (1996, 14–18). Za prvo poglobljeno študijo družbe izmenjave daru velja delo Malinovskega o Trobriandskih otokih (1922). Althoff (2004, 90), pa npr. pravi: »In the early middle ages, alliances between people and groups were basically arranged through marriage, baptismal sponsorship or friendship.«

26 Ali, če to trditev dopolnimo še z nekoliko mlajšim razmišljanjem Armstronga: »With particular regard to vengeance, we can notice how an effective compromise made peace by building new, positive relationships.

Prav ta Sahlinsova ugotovitev nam bo v nadaljevanju pomagala razumeti, zakaj so v običaju krvnega maščevanja mnoga ljudstva, npr. tako Nueri (Evans-Pritchard, 1993) kot Črnogorci ali Albanci, kljub priseganjemu na recipročnost menjav v praksi mnogokrat odstopala od načela *lex talionis*, »oko za oko, zob za zob«, temveč je za častno veljalo enega ubitega pripadnika skupnosti maščevati z dvema ubitima iz nasprotne skupine. Ta praksa je zato prenekatere raziskovalce krvnega maščevanja napeljala na zagovarjanje teze, da je krvno maščevanje (*vendetta, fajda*) »neskončno«; toda veliko svetovnega etnografskega gradiva, srednjeveških in novoveških evropskih zgodovinskih dokumentov, ljudsko slovstvo in literatura, kažejo, da je MIR vsajen v družbeni ritual sistema reševanja konfliktov,²⁷ zato nemalo raziskovalcev družbe utemeljuje konflikte in spore (feud) kot sestavni del družbene kohezivnosti ter strukture naravnih in družbenih zakonitosti.²⁸

Naj si za argumentacijo in pojasnitev tega civilizacijskega fenomena sposodim interpretacijo Guille-Escureta na podlagi ugotovitve terenske raziskave priznanega antropologa Sahlinsa: »*Formulo novogvinejskih Engov, ki jo je navedel Sahlins, bi lahko slišali na številnih krajih na tem planetu: ,Bojudemo se s tistimi, s katerimi se poročamo*« (Guille-Escuret, 1998, 171). Ali pa objavo nekaterih dokumentov o reševanju sporov v Marseillu sredi 14. stoletja: potem ko sta stranki v sporu po izvedenem maščevanju (*vindicta*) pri notarju zapisali sklenitev miru, je temu dejanju sledil še notarski zapis o sklenitvi poroke med predstavnikoma prej sprtih družin (Smail & Gibson, 2009, 417–441). Na tem mestu sicer ne bi razpravljal o združevalni vlogi sporov v skupnosti, toda pritrdimo lahko ugotovitvam nekaterih raziskovalcev, da je imel sistem reševanja konfliktov v plemenskih skupnostih nedvomno velik pomen pri oblikovanju kohezivnosti ter združevanju širših skupnosti, nazadnje tudi nacionalnih.²⁹

Dosedanje raziskave inštитuta maščevanja v Evropi so bile v glavnem usmerjene v odnos med razširjenostjo nasilja in potrebo po miru, malo poudarka pa je bilo posvečeno vlogi, ki jo je imela afirmacija rimskeih kanonskih postopkov in mediacije, ki so jo sprva izvajali predstavniki same skupnosti, kasneje pa tudi izsolani pravniki. Čeprav je že študija Maxa Gluckmana iz leta 1955 postala referenčna točka za mnoge zgodovinske študije o sporih (*fajda*) in maščevanju (*vendetta*), ki je poudarila pomembno vlogo, ki jo je sistem

s, transforming the structures which generated conflict and placed disputants into a new arrangement of relations in which the desire to take revenge became irrelevant» (Armstrong, 2010, 72–82).

- 27 Trditev, da so bile fajde oblika družbenega nadzora, ki ureja nasilje, v katerih se je bilo mogoče vsaj teoretično poravnati, predstavlja sestavni del teorije sporov, ki jo je uveljavil Max Gluckman v svojem vplivnem članku *The Peace in the Feud*. Glede na Gluckmanov pogled prim. za evropske spore Davies (1969, 341); Wallace-Hadrill (1959, 125–126); Wormald (1980, 55–57); Campbell et al. (1982, 98–99). Za kritiko te teorije gl. Black-Michaud (1975, 3–17), toda to klasično stališče o fajdi kot neskončnem procesu je bilo v zadnjih letih povsem zavrnjeno (prim. Verdier, 1980, 11–42). Glede odgovora Black-Michaudu gl. Boehm (1984, 191–227). Prim. White (1986, 258–259). Za kritiko Boehmovega funkcionalističnega pristopa gl. Otterbein (1994, 133–146); Carroll (2003, 80).
- 28 Pozitivno naravo konfliktov je izpostavil že Georg Simmel (1908). Gl. tudi Roberts (2013, 47–50; 192–206), Comaroff & Roberts (1981, 11–17), Nader & Todd (1978, 1–40), Llewellyn & Hoebel (1941, 20–40). Za kritiko o procesnem sporu gl. Cain & Kulcsar, (1982, 375–402), Geary (1994, 136–145), White (1986, 202–205).
- 29 Zmorina trditev, da je spopadanje prispevalo k izgradnji države, ustrezna temu modelu, pojasnjuje Carroll v svojem pregledu knjige Zmore (Carroll, 2012).

maščevanj odigral znotraj močno konfliktnih družb, tako v vlogi pravega regulacijskega sistema družbenega nadzora kot v preprečevanju grozljivih in neizbežnih retaliacij, je bilo doslej posvečene premalo pozornosti spremembam, ki so se odvile znotraj sodnih procesov in praks po odločilnih posredovanjih državne oblasti. Te transformacije, ki so nastale tudi na podlagi družbene pogodbe, so bile pomembne in odločilne predvsem po uveljavitvi strogih inkvizitorih procesov od 16. stoletja dalje, s čimer so bile privilegiranim družbenim slojem odvzete pravice samovoljnega reševanja konfliktov in tradicionalnega urejanja sodnih procesov. Nedvomno lahko v ta sklop družbenih sprememb uvrstimo tudi ljubljanski Malefični red iz leta 1514 (Kambič & Budna Kodrič, 2005), ki odlično ponazarjajo postopne spremembe, ki so vodile do državno urejenega sodstva.

Mnogi preučevalci maščevanja še vztrajajo na konceptu, da je bila *vindicta* v srednjem veku le retributivna sodna praksa, ki so se je morali posluževati tudi vladarji, da so vzdrževali red in mir, saj so sicer veljali za slabice, torej bi lahko celo govorili o *vindicti* kot socialni obligaciji (Throop, 2011, 16–26). Pravzaprav si je težko predstavljati, kako zelo je bil pojmom *vindicte* (maščevanja) ukorenjen v tedanji družbeni imaginaciji: povodi za vojne, kot so bile npr. križarske, so ideološko in družbeno mobilizacijsko temeljile prav na *vindicti*. Z njim naj bi bil povsem obseden tudi sveto–rimski cesar Oton III.; toda že tedanji kronisti so mu med razlogi za njegovo zgodno smrt leta 1002 v dramatičnih razmerah s pohodom proti Rimu očitali dejstvo, da ni upošteval božjega izreka: »Maščevanje je moje, jaz bom povrnil« (Althoff, 2003b, 129).

Maščevanja so na področju oblastne sfere omejevali z božjim premirjem (*treuga Dei*) oziroma božjim mirom (*pax Dei*). To so bili cerkveni predpisi, ki spadajo v čas vrhunca partikularne države in skušajo maščevanje tudi v posvetni oblastni sferi od 11. stoletja dalje urediti z deželnimi miri (*Landesfrieden*). Te usmeritve so se prenesle v vse sfere družbenega življenja, pomembne transformacije pa je zaznati tudi v obredju maščevanja. Vsekakor pa je »*vindicat ius*«, kot je pojav v začetku 13. stoletja označil Robert iz Auxerija (Throop, 2011, 19), po mnenju nekaterih najboljši francoski srednjeveški zgodovinar, zajemal vse sloje prebivalstva.

V inštitutu maščevanja, kot se je oblikoval s t. i. mirovnim gibanjem, z začetki okrog leta 1000 v Franciji, kjer so se tudi pod vplivom tega gibanja oblikovale zaslove viteške oziroma dvorske ljubezni (prim. Duby, 1985; de Rougemont, 1999), je zaznati mnoge elemente restorativnega prava, kar nenazadnje kaže obred maščevanja, kot se nam je ohranil v dobo zapisanega in učenega prava od 12. oz. 13. stoletja dalje. Pravzaprav je težko reči, kdaj se je obredje oblikovalo, primerjave z rimskim pravom pa tudi starejšimi običaji so vsekakor na mestu.

Kolikor naj bi z učenim pravom³⁰ mirno reševanje sporov (Bellomo, 2011, 71) po pravni poti nadomestilo nasilno reševanje sporov – ko naj bi osrednjo vlogo garanta

30 Naj samo spomnimo na prve glosatorje z Irnerijem na čelu, ponovno odkritje Justinijanovega (cesar 527–565) kodeksa, najpomembnejšega pričevalca rimskega prava, oblikovanje srednjeveških avtonomnih mest in mestnega prava, razširjenost pismenstva in notarskega poklica, je pa to tudi čas spremenjene vloge samostanov in menihov, demografska in gospodarska rast zaradi ugodnih okoljskih razmer, viteška ljubezen (De Rougemont, 1999) in kolonialni pohodi s križarskimi vojnama, izum vic za oderuhe (prim. Le Goff, 2012).

sklenjenih dogоворов prevzela (notarska) listina, torej pisava kot tehnologija in njeni materialni nosilci –, kaže običajno obredje znatne prvine demokratičnosti, saj je bila pred posameznike in skupnost postavljena prosta izbira, ali spor reševati po mirni poti z mediacijo skupnosti ali vztrajati pri nasilnem reševanju. Koncept sistema reševanja sporov, ki se v skupnostih reproducira in ohranja s pomočjo obrednih (simbolnih) aktivnosti, vzpostavlja norme in vrednote, ki so jih vsaj v zgodnjih obdobjih učenega prava kot samoumevne prvine vključevali v zapisane pravne obrazce. Tako se je očitno kot obvezni sestavni del pomiritvenega procesa in kot zagotovilo trajnega miru ohranila obredna gesta poljuba miru (*osculum pacis*) med sprtima strankama, kar so v veliko primerih tudi zapisali v (notarski) listini oz. t. i. *chartae pacis* (prim. Rampanelli, 2017, 304).³¹

Nekatere poglobljene in analitične raziskave, kot so npr. študije William Ian Millerja (1988; 1990; 1995; 1998), Christopher Boehma (1984), Claudia Povola (1997; 2015; 2017) idr., opisujejo fajdo kot pravni sistem, ki je namenjen reševanju konfliktov med sovražnimi skupinami z namenom upravljanja in nadzora političnih in gospodarskih virov. Ta sistem je pogosto predvideval uporabo umorov in drugih povračil, hkrati pa je izražal tudi bistveno potrebo po ponovni vzpostavitvi miru med sprtimi strankami, bodisi z denarno odškodnino, z oddajo ženske v možitev ali z drugimi oblikami pomiritev in povračil, v skladu z običaji in tradicijo vključenih posameznikov in skupnosti ter v skladu s zapleteno govorico časti.

ZAKONODAJA IN SODNI POSTOPKI

Pri preučevanju običaja maščevanja se je potrebno nasloniti tudi na zakonodajne vire, od rimskega in kanonskega prava do raznih predpisov zgodnjih germanskih državnih skupnosti, začenši z zbirko langobardskega prava, ki jo je dal zapisati kralj Rothar (643).³² Za našo razpravo pa je nedvomno zanimiva visoko in poznosrednjeveška zakonodaja, od spisov učenih pravnikov, mestnih statutov do raznih zakonskih aktov vladarjev, zlasti tako imenovanih cesarskih, kraljevih in deželnih mirov. Eden takih, ki je že zgodaj poskušal normirati in regulirati običaj maščevanja, oziroma v nemškem prostoru tako imenovanih fajd (*Fehde*), je bil cesarski mir cesarja Friderika II. iz leta 1235. Toda tudi v tem primeru je šlo večinoma za zapisan običaj, ki so ga uokvirili v učeno pravo, usmerjen pa je bil prvenstveno proti fajdam velikašev, to je fevdalcev, vitezov in nemalokrat tudi cerkvenih poglavarjev.

Po spopadih nemškega kralja Rudolfa I. Habsburškega s češkim kraljem Otokarjem II. Přemyslom, in ko se je ta z dunajskim mirom leta 1276 v korist Rudolfu odrekel v

31 Nekaj primerov dokumentov o poljubu miru (*osculo pacis*) na koncu pomiritvenih postopkov je mdr. za Francijo v 14. stoletju objavljenih v Smail & Gibson (2009), nazorno pa o tem priča Rolandino (1546, 158–159), bolonjski univerzitetni profesor, notar in sodnik iz 13. stoletja; prim. še Marinelli (2017) za cerkveno umetnost 15. in 16. stoletja.

32 V virih je fajda prvič zapisana v latinskom jeziku, v *Edictum Rothari*, zbirki langobardskega plemenskega prava iz 7. stoletja, kjer piše, da je fajda sovražnost: *faida hoc est inimicitia*. Večino relevantne zakonodaje za običaj maščevanja, od antičnega do srednjeveškega obdobja, vključno s svetim pismom, podaja izjemno pomembna zbirka v angleščino prevedenih zakonskih aktov in drugih dokumentov, ki sta jo uredila Smail & Gibson, 2009.

Sl. 6: Irnerij (1060–1130), velja za prvega glosatorja. (Irnerio che glossa le antiche leggi, bozzetto di Luigi Serra, 1886, Collezione Stefano Pezzoli, Bologna) (Wikimedia Commons).

medvladju (*Interregnum*, 1252–1273) pridobljenim pokrajinam, mdr. Štajerski, Koroški, Kranjski in Slovenski marki, je bil istega leta za večino današnjih slovenskih krajev objavljen poseben Deželni mir. Deželni mir je v primeru uboja določal enoletni rok za sklenitev poravnave. Če v tem času poravnava ne bi uspela, je moral o zadevi odločati sodišče. Tudi naslednji pomembni normi za to ozemlje, privilegija vojvode Albrehta II. za Kranjsko in Koroško iz leta 1338, sta poznala za uboj intervencijo sodišča, toda to je v glavnem razsojalo po običaju. Ujetemu storilcu je bilo možno namesto telesne kazni odmeriti odškodnino, ki ni smela prizadeti premoženja žene in otrok. Pobeglega storilca pa je bilo treba obsoditi na visoko denarno kazen. Proti njemu je bilo dopustno krvno maščevanje. Privilegija namreč pravita: "čuva naj se svojih sovražnikov in *pokrika*". Iz tega vidimo, da je oblast sicer že prevzela pristojnosti v primeru uboja, da pa je v določenih primerih dopuščala tudi maščevanje, pri čemer so storilci očitno morali upoštevati splošna načela obreda krvnega maščevanja. Podobno ureditev sta poznala tudi privilegija iz leta 1365, ki določata, naj sodnik ubijalca prime in obsodi takrat, "*kadar pridejo sorodniki ubitega s pokrikom pred navzočega sodnika*", če pa se s storilcem spravijo, naj zemljški gospod ubitega kmeta dobi plačilo v stalno določenem znesku, medtem ko je višina krvnine, ki jo dobijo sorodniki, odvisna od dogovora. Vsi omenjeni privilegiji iz 14. stoletja dajejo sorodstvu velik pomen (Kambič, 2005, 199–200).

Iz tega časa izvira tudi znameniti cesarski mir, imenovan zlata bula cesarja Karla IV. Luksemburškega (vl. 1355–1378) iz leta 1356. Zlata bula prinaša natančna določila glede napovedi sovražnosti. Kdor bi ta procesna določila kršil, je bil obsojen za neupravičeno fajdo, kar je pomenilo upor in izdajstvo, to je obsodbo na izgon ali smrt, praviloma pa na visoko odškodnino, odvisno od povzročene škode. Tudi naslednji miri fajd niso prepovedovali, temveč so jih regulirali kot dotelej: predhodni poskus rešitve spora na sodišču, napoved vsaj tri dni in tri noči pred začetkom sovražnosti oziroma napadov ali škodovanja (Prim. Brunner, 1992, 50; Vogel, 1998, 46 in 52–54; Firnhaber–Baker, 2006, 25).

Do temeljne spremembe je prišlo z mirom cesarja Friderika III. leta 1467, ki je fajde povsem prepovedal. Naslednji Friderikov cesarski mir iz leta 1486 je prepoved v prvem členu zgolj obnovil. Nihče, ne glede na stan, ni smel z nikomer voditi fajde, spopada (vojne), ga ropati, zapirati, napadati in oblegati ali si nasilno ali protipravno prisvajati njejgovih gradov, mest, trgov, utrdb, vasi itd., niti jim škodovati s požigom ali kako drugače. Prav tako ljudem, ki bi našteto počeli, nihče ni smel na noben način pomagati. Kdor bi prepoved kršil, so ga čakale primerne kazni in cesarsko izobčenje.

Večni cesarski mir leta 1495

Prelom, ki ga je prinesel večni cesarski mir cesarja Maksimilijana I. (vl. 1493–1519) iz leta 1495 je bil opazen šele s časom, in to ne toliko z normativne plati, saj se je delegitimacija maščevanja začela že v pozrem srednjem veku, temveč zato, ker je z njim vzpostavil centralni najvišji sodni organ v državi in mir zapovedal v celotnem cesarstvu. Mir je Maksimiljan utemeljil s potrebo po zaščiti cesarstva in krščanstva pred sovražniki Osmani. Pri sestavljanju nove zakonodaje si je pomagal predvsem z najetimi pravniki iz italijanskih univerz, ki so bili dobro podkovani v rimskem pravu.

Sl. 7: Cesar Friderik III. (1415–1493). Hans Burgkmair, 1468 (Wikimedia Commons).

Za razliko od večine predhodnih cesarskih mirov, večni sovražnosti, torej fajdam, ni posvetil le nekaj členov, temveč je v celoti uperjen zoper vodenje le-te. Vendar je Maksimilian z večnim cesarskim mirom predvsem prepovedal vodenje sovražnosti, medtem ko je pomiritev po običaju, dokler je bila sklenjena pred sodiščem, ostala nedotaknjena. Pri tem se je cesar z mirom (zakonom) dokončno postavil za vrhovnega razsodnika v cesarstvu, za zadnjo apelacijsko instanco, v prvi vrsti z državnim komornim sodiščem (*Reichskammergericht*), na katerega je prenesel reševanje sporov med plemstvom, ki pa ni bilo pristojno za celotno cesarstvo, temveč je njegovo vlogo dopolnjeval cesarski dvorni svet (*Reichshofrat*), kot najvišje apelacijsko sodišče za vse prebivalstvo.

Tudi delegitimizacija krvnega maščevanja ni bila nič hitrejša. Ne le, da so sodišča dopuščala pomiritev krvi po običaju, v želji vzdrževanja javnega miru so jo še spodbujale, ne glede na prizadevanja kazenske zakonodaje h koncu tovrstne »samovolje«. Obtožba v *Constitutio Criminalis Bambergensis* (1507), da so sodišča pri tem imela v očeh zgolj denar, sicer ni povsem neutemeljena, vendar so se sodniki zavedali, da pomiritev spora, kaj šele krvi, nikoli ni bila preprosta, zato so sklenitev premirja in trajnega miru ne le podpirali, temveč sprte strani v pomiritev silili. Enako je bilo na patrimonialnih sodiščih, ki so z upoštevanjem običaja tudi uspešno uveljavljala družbeni nadzor.

Vsekakor pa *Bambergensis* v primerjavi z običajem in srednjeveško regulacijo sporov prinaša novost, saj krvno maščevanje dopušča šele po preklicu. Poznosrednjeveška občepravna besedila te omejitve ne poznajo. Če se je pobegli storilec z oblastmi poravnal, ni bil razglasen za brezpokojneža. Ostal je v pravnem redu, kar je pomenilo, da so za storilca veljale vse imunitete (zatočišče) in mu je lahko bila nudena pomoč. Posledično se je lahko družina žrtve na (»subsidiarno«) sodno pot podala prav v upanju na preklic, ki je te »prednosti« ukinil (Frauenstädt, 1881, 11).

Maksimilianov vnuk, cesar Karel V. (vl. 1519–1556), je na *Bambergensis* naslonil prvi cesarski (državni) kazenski zakonik, Krvnosodni red cesarja Karla V. (*Peinliche Halsgerichtsordnung Kaiser Karls V.; Constitutio Criminalis Carolina*). Enako kot bamberški, je imel nalogu omejiti sodniško samovoljo, predvsem z natančno normiranim inkvizitornim postopkom.

Veliko značilnosti Karoline je zaznati tudi v ljubljanskih malefičnih svoboščinah (1514); pomembna razlika pa opazimo predvsem v dejstvu, da svoboščine ohranjajo še določene stare značilnosti, ki so v Karolini že odpravljene oziroma modernizirane. Kot primer lahko navedem vlogo sodnika, ki po svoboščinah še nima pravice »soditi«, to je odločati v zadevi, razen v primeru enakosti glasov, po Karolini pa sodnik že sodeluje tudi pri sprejemanju sodbe. Medtem ko je odločitev o torturi po Malefičnih svoboščinah prepuščena prosti presoji sodišča, Karolina podrobno predpisuje pogoje (t. i. indice), ki morajo biti podani za njeno uvedbo v konkretnem primeru (Kambič, 2017, 648).

Navedeni krvnosodni redi, bamberški knezoškofijski, malefični ljubljanski in Karlov cesarski, so igrali pomembno vlogo pri uveljavitvi inkvizitornega postopka v Svetem rimskemu cesarstvu (Frauenstädt, 1881, 171–172). Še posebej z vplivom, ki so ga imeli na kazensko pravo oziroma zakonodajo posameznih dežel.

Tako je že Frauenstädt konec 19. stoletja opozoril, da nosilka sprememb odnosa do maščevanja ni bila reformacija, temveč prevlada rimskega prava in inkvizitornega

Sl. 8: Cesar Maksimilijan I. Habsburški in njegova družina; od leve Maksimilijan, vnuka Ferdinand in Karel, sin Filip, žena Marija in vnuk Ludvik (Bernard Strigel, po 1515: Wikimedia Commons).

postopka. Pomiritev krvi oziroma uboja je bila z njuno vpeljavo predana iz rok sorodstva v roke sodnih oblasti. Dotlej so se slednje vmešale na zahtevo (npr. pokrik) ali zaradi neaktivnosti žrtvinega sorodstva, torej po akuzatornem postopku, načelu, da kjer ni

tožnika, ni sodnika (Vilfan, 1961, 271). Obenem je novoveško kazensko zakonodajo vse bolj izdajal zgolj deželni knez oziroma njegove oblasti, ne pa več tudi stanovi, mesta ali gospoščine v sodelovanju s podložniki (pravna napotila). Država je postala edina, ki se »maščuje« in edina, ki lahko oprosti kršitve družbenega reda, tj. kazenske zakonodaje, naj je šlo za uboj ali kaj drugega. Kljub temu pomilostitve, pridržane vladarju, niso bile redke (Carroll, 2007, 16), izpričane so tudi za grožnje podložnikov s fajdo. Vendar pa je bilo uvajanje inkvizitornega postopka v sodni praksi v Svetem rimskem cesarstvu počasno (Frauenstädt, 1881, 168–173).

Zmora na podlagi raziskav frankovskega plemstva meni, da je h koncu fajde med njimi res odločilno pripomogla država, vendar posredno, s pritiskom na plemiške privilegije, obrambo katerih je plemstvo udejanjilo v institucionalizirani medplemiški solidarnosti (Frauenstädt, 1881, 145–146). Wielandove (2014) raziskave bavarskega plemstva nasprotno kažejo, da običaj zaradi tega ni izginil (Carroll, 2012), temveč ga je plemstvo prilagodilo novim političnim in družbenim razmeram. Razlogov, da je iz besednjaka plemstva pojem *Fehde* v zgodnjem novem veku večidel izginil, je najverjetneje več: delegitimacija običaja je bila dolgotrajen in kompleksen proces, ki so ga spodbudile krvave izkušnje ter posledice kmečkih in verskih vojn, ki so marsikje povsem porušile predmoderne družbeni red in mir ter omajali tradicionalne načine družbenega nadzora. Uvedba strogega inkvizitornega postopka ter večja dostopnost in uporaba sodišč je vodila v kriminalizacijo fajde v kazenskem pravu, njeno omejevanje znotraj viteških zvez ter v pregon najhujšega nasilja za reševanje sporov. Zdi se, da je vse našteto vplivalo na to, da je beseda *Fehde* v 16. stoletju dobila slabšalni zven. Postala je nekaj, kar pritiče le »iracionalnim« nižjim slojem (prim. Carroll, 2006, 12; Peters, 2000, 71; Vilfan, 1996, 460; White, 1986, 202). Kulminacija tega se kaže v *Constitutio Criminalis Theresiana* iz leta 1769. Legitimna uporaba nasilja v sovražnosti se je obdržala le še kot »silobran«, obramba gospoščinskih pravic. V tem je sledila diktociji kazenske zakonodaje, ki druge »samopomoči« kot silobrana ni več dopuščala.

Vse to je prineslo državno monopolizacijo ne le nasilja, temveč prava nasploh, s tem pa tudi družbenega nadzora. Tako je bila novoveška delegitimacija običaja maščevanja dejansko njegova državna monopolizacija (začenši v osebi vladarja): od posredovanja in arbitraže sporov, do povračila za krivice.³³

Beneški Svet deseterice

Podobno se je dogajalo v Beneški republiki. Svet deseterice (*Consiglio dei Dieci*), je bil kot začasni organ ustanovljen že leta 1310, vendar je šele v drugi polovici 15. stoletja začel pridobivati na svoji pravosodni moči, ko je z vrsto zakonskih uredb začel vzpostavljati pravosodni nadzor nad celotnim ozemljem Beneške republike. Medtem ko je v Cesarstvu opozicijo centralni moči Vladarja predstavljal plemstvo, ki se je borilo za ohranitev privilegijev, na prvem mestu pravici do fajde, so beneškim oblastem pri njih-

³³ Podrobnejšo razčlenitev procesa vzpostavljanja državnega pravosodnega monopola v Svetem rimskem cesarstvu podaja Žiga Oman v svoji doktorski disertaciji (Oman, 2018).

Sl. 9: Beneški Svet deseterice, t. i. Strašnih deset (<http://resetvenezia.it/2014/03/25/10-principi-per-una-buona-politica/>).

vem prizadevanju po centralizaciji sodne oblasti v Republiki temeljno oviro predstavlja zlasti razvita mesta t. i. *Terraferme*, ozemlja, ki ga je Serenissima v pridobila leta 1420 po zlomu posvetne moči oglejskih patriarhov. Mesta kot Vicenza, Brescia, Treviso, Verona, Udine idr. so s svojimi statuti vztrajno branila avtonomijo in običaje, med temi predvsem sistem reševanja sporov (prim. Muir, 1998). Beneška republika običaja zakonodajno ni prepovedovala, temveč je svojo taktiko centralizacije pravosodja v državi postopoma uresničevala s prevzemanjem obrednih obrazcev maščevanja. Na prvem mestu je bil to izgon, nato pa tudi sklepanje premirja in miru, ki sta morala biti sklenjena vpričo beneških centralnih pravosodnih organov, zlasti Sveta deseterice, Štirideseterice za kriminal (*Quarantia criminal*) in Komunskih advokatov (*Avvogadori del Comun*)³⁴ ali njihovih pooblaščencev, t.j. predvsem prek podestatov posameznih lokalnih skupnosti, ki so jih imenovali v beneškem Velikem svetu izmed svojih članov.

Skrivnost večstoletnega vladanja Beneške republike v severni Italiji ter ob vzhodnem Jadranskem morju do Grčije je bila verjetno tudi v tem, da je še razmeroma dolgo časa nekaterim svojim območjem dovoljevala upravljanje po njihovih običajih, njeni predstavniki pa so v sporih v glavnem igrali vlogo posrednikov in arbitrov, ko se stranki medsebojno nista zmogli dogovoriti. Na nekaterih območjih, npr. v Črni gori, so beneške oblasti še do konca 18. stoletja ne le dovoljevale, temveč tudi same sodile skladno s tamkajšnjim običajem, ki je temeljil na običaju osvete, tj. maščevanja. Toda temu ni bilo tako v neposrednem beneškem zaledju, v Terrafermi ter v istrskih mestih, čeprav so na is-

³⁴ Pregledano arhivsko gradivo navedenih beneških pravosodnih organov, ki ga hranijo v ASVe, je bilo tudi temeljno za to študijo.

trskem podeželju med slovanskim prebivalstvom še vse do konca 18. stoletja dovoljevali reševanje sporov po načelu običaja, to je s kompozicijo.³⁵

Od konca 15. stoletja dalje so namreč beneške oblasti začele izdajati zakone in ukrepe za celotno območje Beneške republike. Prvi tovrstni zakoni so se nanašali na izgon (*bando*) in nošnjo (strelnega) orožja (Povolo, 1997, 118). Zakaj izgon? Izgon je namreč eden od poglavitnih obrednih obrazcev v običajnem sistemu reševanja sporov. Prvenstveno je služil temu, da so storilca oz. storilce za določen čas odstranili iz skupnosti, da sta se stranki v sporu (sorodstvo, klan) s posredovanjem mediatorjev in arbitrov dogovorili o reševanju spora, premirju in miru s kompozicijo. Nato so se lahko izgnani vrnili v svojo skupnost (*restorative justice*). V kolikor do pomiritve ni prišlo je izgnani ostal v izgnanstvu na milost in nemilost (*homo sacer*) kogarkoli, ki ga je lahko nekaznovano ubil in za to celo prejel nagrado (*retributive justice*). Drugi izgnanci pa so se z ubojem izgnanca lahko tudi odkupili in se tako osvobodili izgona. To je bil očitno starodavni običaj, izrek kazni pa je bil v pristojnosti lokalnih skupnosti (prim. Miller, 1990; Povolo, 2017).

Poznavajoč strukturo običajnega sistema reševanja sporov in njegov vpliv zlasti med privilegiranimi sloji, ki so ga izkorisčali v medsebojnih obračunavanjih za povečevanje vpliva, ugleda in politične ter ekonomske moči v podrejenih mestih Beneške republike, so odgovorni v centralnih organih očitno kmalu spoznali, da je prav obredni obrazec izgona storilca oziroma osumljencega tisto področje, ki ga je veljalo med prvimi urediti v okviru osrednjih beneških državnih organov. Toda Beneška republika tega pojava sprva ni urejala npr. s prepovedjo izgona ali z izrecno pristojnostjo izrekanja kazni, temveč, zanimivo, najprej s prepovedovanjem ubijanja izgnancev na celotnem območju Republike. Pa tudi ta ukrep dolgo ni bil stalen, temveč so za leto, dve ali tri najprej prepovedali ubijanje izgnancev, ki so se v tem času lahko zglasili pri pristojnih sodnih organih, da so jim sodili, nato so ta moratorij preklicali, da bi ga zopet čez nekaj let uvedli. Ta pristop, s katerim so postopoma vzpostavili državno zakonodajo nad celotnim območjem Republike, je trajal skoraj stoletje, od prvega zakona Sveta deseterice iz leta 1489, ki so ga morali že naslednje leto pod pritiskom nekaterih pomembnih mest beneške *Terraferme* preklicati, da bi ga nato za določen čas ponovili leta 1504, nato leta 1524, 1531, 1541, ter z intenzivnimi ukrepi od 1549 do leta 1580, ko so odredili, da sme biti izgon izrečen le v imenu beneških centralnih organov, in to izgon iz vseh krajev in celo ladij Beneške republike, za teže prekrške praviloma doživljenjsko, medtem ko je prej veljalo, da so bili izgnani iz kraja zločina in okoliških krajev (praviloma v obsegu 15 beneških milj = cca. 28 km), dolžino kazni pa je izrekla lokalna skupnost.

Nič novega ni bilo v primerjavi z evropskim srednjeveškim običajem, da so izgnanca, v kolikor so ga našli na območju izgona, lahko nekaznovano ubili in za to prejeli finančno nagrado oziroma se je s tem drugi izgnanec lahko osvobodil izgona (Miller, 1990; Povolo, 2017). Toda prav v namen lova na izgnance so beneške oblasti že v drugi polovici 16. stoletja organizirale prave paravojaške ekspedicije (npr. z rekrutiranjem Dalmatincev), ki so organizirano »čistile« teritorij pred izgnanci (*banditi*) (Povolo, 1997, 118–126; Povolo, 2015, 224–227). Poleg tega pa so v sodbah o izgonu (*sentenza di bando*) odrejali,

35 ASVe, Provveditori Camera dei Confini, b. 239, 1784, P. 18.

da se posamezni izgnanec lahko osvobodi izgona tako, da ubije drugega izgnanca. V ta namen se je pri beneških oblasteh razvilo svojstveno podjetništvo s t. i. *Voci liberar banditi* (ASVe, Capi del Consiglio di Dieci), ki so omogočali ne le da se je izgnanec z ubojem drugega izgnanca osvobodil, temveč je lahko z nadaljnimi uboji izgnancev ali zaslužil objavljenе nagrade ali (lahko tudi za višji znesek) osvobodil drugega izgnanca ali zapornika na podlagi potrdila (*Voce*) Sveta deseterice, ki je umor izgnanca tudi preiskal: dokaz z odsekano glavo izgnanca je bil vselej najbolj pogost in najbolj prepričljiv. Na podlagi te kaznovalne politike so se oblikovale prav posebne tolpe pogostoma bivših izgnancev, ki so za nagrade »čistile teren« izgnancev (Povolo, 2017; Rossetto, 2017; Vidali, 2017; Romio, 2017).

Politika na področju kazni izgona pa ni bila edina, s katero je osrednjim organom uspelo vzpostaviti vrhovni sodni in vojaški nadzor nad celotnim območjem Beneške republike; podobno se je dogajalo tudi v drugih evropskih deželah (Schwerhoff, 2002; Rousseaux, 1997, 106).³⁶ Pomembne spremembe so se odvijale zlasti na področju vodenja sodnih procesov. Medtem ko je za srednji vek značilno ali samovoljno reševanje sporov med sprtimi stranmi skladno z običajem in obredom brez sodišča, kar je veljalo za precej bolj častno, ali pa s pomočjo sodišč in po načelih t. i. akuzatornega prava, kar pomeni, da se sodni proces ni sprožil, če prizadeta stran ni vložila tožbe, se je že v pozinem srednjem veku, še zlasti pa v 16. stoletju izoblikovala t. i. inkvizitorna procedura, ko je lahko sodnik sam sprožil kazenski sodni proces (*ex-officio*).

Ta pojav, ki se je začel že v 12. stoletju s sprejetjem postopka rimskega kanonskega prava, je omogočal nastanek potrebnе birokracije, ki so jo sestavljeni sodniki, odvetniki, notarji in sodni uradniki, tako da so laike postopoma izključili iz odločanj v sodnih procesih. Novi postopek je bil zapleten, sestavljen iz različnih faz, ki so potekale ustno in pisno (*ordo iudicarius*) (Brundage, 2008, 151–163). Vloga sodnika (*officium iudicis*) se je tako postopoma ločila od oblastne funkcije (Bellomo, 2011, 55–78). Tako se je zelo kmalu vzpostavil nov preiskovalni postopek (*processum per inquisitionem*), v katerem je imel glavno pobudo sodnik.³⁷

To so bile praviloma zelo neprizanesljive metode zasljiševanj, ki so uvedle izrecno zamisel o kaznovalnem pravu in so strogo omejevale možnosti tožene stranke do obrambe. Inkvizitorni proces namreč ni predvideval formalne prisotnosti odvetnika toženega, sodišče ni bilo dolžno predstaviti procesnih aktov v fazi obrambe, tako da obtoženi sploh ni mogel vedeti, česa je obtožen, prav tako ni vedel, kdo ga obtožuje in niti kdo so priče ter kaj so povedale. Šlo je za zelo stroga pravila, obtoženi je bil v milosti in nemilosti sodnika, ki je imel široke diskrecijske pravice, saj obtoženi tudi ni imel nobene možnosti pritožbe. Inkvizitorni proces je torej težil k temu, da je izključil vse do tedaj veljavne pravosodne značilnosti vodenja procesov, zlasti vpliv običaja in lokalnih sodišč, ki so stremeli k recipročni poravnavi in vzpostavitvi miru v skupnosti. V tem je bila tudi njegova glavna poanta: čeprav so sodne procese še vedno vodili lokalni podestati oziroma

36 Gl. še mnenje Cerutti, 2003, 11–22; Bossy, 2004; glede običajne prakse, da so prestopniki tudi za najhujše prekrške našli zatočišče v cerkvah, gl. Shoemaker, 2011, 167–173.

37 Te teme so bile obsežno predstavljene v delu Damaška (1986); prim. Povolo (2015).

njihovi kancelarji, kot je to veljalo za oblikovanje t. i. redne (*ordinaria*) sodne procedure skladno z mestnimi statuti v okviru še starih malefičnih uradov, je za oblikovanje t. i. izrednih (*straordinario*) ozziroma inkvizitornih sodnih postopkov smel sodniku izdati pooblastilo (*delega*) le Svet deseterice, tj. beneški osrednji sodni organ, ki so mu morali tudi o vsem poročati.

Sprejetje zelo strogih inkvizitornih postopkov, katerih primarni cilj je bil, da se odločno poseže v logiko običajnega sistema reševanja sporov, je bil instrument, s katerim so evropske države uvedle drugačen koncept javnega reda in nove oblike družbenega nadzora. Vendar bi bilo zavajajoče te procese pripisati zgolj pobudam centralnih državnih organov, temveč so bili spodbujeni na politični in socialni ravni tedanje evropske družbe, ki je zahtevala nove oblike nadzora in reda za zagotovitev socialnega miru in gospodarske dejavnosti.

V 16. stoletju se je torej vzpostavil sistem kazenskega pravosodja, ki je bil neposredno nadzorovan iz centra in katerega cilj je bilo predvsem kaznovanje zločinov, ki so bili družbeno nevarni. To je bilo toliko bolj pomembno v primerjavi z bolj tradicionalnimi oblikami prava, saj so bili tako zakoni kot kazni veljavni v vseh delih države in so s tem presegli starodavne lokalne sodne ureditve. V obdobju med koncem 16. in prvim desetletjem 17. stoletja so se na ta način uveljavili postopki inkvizitornega procesa v skoraj vseh evropskih deželah, od Italije, Francije, Anglije do Svetega rimskega cesarstva.

Toda te spremembe so potekale razmeroma počasi. V nasprotju z ukrepi sprejetimi v drugih evropskih državah (npr. Karolina Karla V. za cesarstvo ali *Ordonances* francoskih vladarjev), so v Italiji v 16. stoletju v ospredju t. i. *Practicae* uveljavljenih pravnikov tega obdobja, ki so dajale ton pravosodnim ukrepom ter predstavljalje najpomembnejše vidike kazenske politike odločno usmerjene v prakso (Birocchi, 2002, 253–269).³⁸

Čeprav niti z zakonom z dne 29. septembra 1575 Svet deseterice še ni določil natančne procedure inkvizitornega procesa ozziroma za to verjetno niti ni imel določnega interesa, se je tako v akuzatornem kot inkvizitornem sodnem procesu v Beneški republiki začela kazati široka diskrecijska pravica sodnika v vseh 3 fazah sodnega procesa, ki je sicer po svoji notranji strukturi še vedno kazal značilnosti tradicionalnega sodnega obreda (Povolo, 2015, 217–219).

V prvi fazi sodnega procesa se je izvedel t. i. informativni proces (*processo informativo*). Potem ko je podestat (kot glavni sodnik) določenega kraja o zadevi poročal Svetu deseterice, se je ta odločil, ali bo proces potekal po načelih akuzatornega prava, ko je npr. priče zaslišala užaljena stran in je obtoženca v njegovi odsotnosti lahko zastopal njegov zagovornik ali pa njegov oče (*diffesa per procuratorem* ali *per patrem*), ali pa so proces označili kot *ex officio* ozziroma določili, naj se izvaja kot *rito inquisitorio*, kar je pomenilo inkvizitorno proceduro, v kateri je vso iniciativno pri zaslišanjih prevzel sodnik, vključno z zaslišanjem obtoženca in z možnostjo uporabe torture (t. i. *costituto de plano*). V primeru oblikovanja inkvizitornega procesa je temu sledila druga faza t. i. ofenzivnega procesa (*processo offensivo*), torej tožba osrednjih organov. Ves ta čas je bil obtoženi praviloma

38 Italo Birocchi se je posvetil predvsem znamenitim osebnostim, kot so bili Egidio Bossi, Giulio Claro, Tiberio Deciani in Prospero Farinacci. Prim. Sbriccoli (2002). O drugih pomembnih traktatistih tega obdobja prim. Carroll (2016), Povolo (1997), Bellabarba (2017), Glavina (2013).

Sl. 10: Benetke, Novi zapori (*Prigioni nuove*) oz. Most vzdihljajev (*Ponte dei sospiri*), ki velja za most zaljubljenih, toda vzdihljali so se svojčas nanašali na zapornike (Wikimedia Commons).

v zaporu pri pristojnih organih, nemalokrat pa so jih zapeljali prav pred obličeje Sveta deseterice, v beneške zapore.

Sojenje se je nadaljevalo s tretjo, osrednjo fazo, v kateri je bil v središču t. i. obrambni proces (*processo difensivo*), ko sta se stranki med seboj srečevali skupaj s svojimi odvetniki v verodostojni sodni bitki. V tej fazi je bilo odvetniku oboženca omogočeno, da priloži ali prebere dokumente za obrambo.

V nasprotju z inkvizitorimi postopki, ki so v 16. stoletju odločilno prevladali, pravica obdolženca do obrambe, pomoč odvetnika in predvsem možnost preučitve obtožb, ki jih je oblikovala nasprotna stranka in njegove / njene priče, ni bila nikoli popolnoma zanikana na področju sodnega postopka, ki se je v bistvu razvil kot sredstvo za reševanje sporov in ne zgolj kot sredstvo strogega kaznovanja, kar je bilo značilno za inkvizitorni postopek.

V zadnji, tretji fazi sodnega procesa je bila izrečena razsodba (*sentenza*). Tudi v tej fazi je bilo še možno končati zapletene sodne postopke s sklenitvijo miru, če bi se medtem sprti strani dogovorili. To je veljalo tako za akuzatorni kot inkvizitorni postopek, le da je v slednjem tudi v tej fazi v primeru nerazjasnjenih okoliščin sodnik lahko ponovno določil torturo za potrebno priznanje. Prav tako pa so tudi v tej fazi lahko sodili odsotnemu

obtožencu, ki ga je zastopal pooblaščenec ali njegov oče. Še vedno razširjena uporaba denarnih kazni in kazni izgona za obsojenca kaže tesno povezavo med pravosodnimi procesi in običajem fajde, saj je bila nekdanja vrsta sankcije izgona namenjena reševanju konflikta, ko sta se sprti strani v odsotnosti storilca lahko lažje dogovorili za ustvarjanje pogojev za vzpostavitev miru v skupnosti.

Izrečena kazen se je nato razlikovala še glede na socialno stanje obtoženca in glede na to, kako je kaznivo dejanje kršilo vrednote skupnosti, kar je vse očitno še vedno odražalo dvojno dimenzijo srednjeveške pravice (Povolo, 2015, 217–219).

Massimo Vallerani je nazorno prikazal, kako razlika med akuzatornimi in inkvizitorimi postopki niti ni bila tako pomembna, saj je na primer razširjena uporaba prokuratorjev in jamstev (*pieggerie*) v obeh sodnih postopkih pokazala, da so bili sodni procesi namenjeni predvsem ponovnemu vzpostavljanju reda miru (Vallerani, 2005, 197–199), medtem ko je pogosta uporaba kazni izgona odražala pravičnost, katere cilj je bil spodbujati pomiritev in nenasilno povračilo med sprtimi strankami, pri čemer so si vsi prizadevali izločiti (*izgnati*) tiste elemente, ki so bili sovražni za skupnost (Maffei, 2005, 129, 145; Vallerani, 2005, 170; Smail, 1996, 28–59).

Ne bi smelo biti presenečenje, da so tradicionalni sodni obredi ob prilagajanju družbenim in pravnim spremembam, ki so se dogajali, na splošno ohranjali svoje posebne značilnosti, tj. dejavno vlogo strank v konfliktu; prisotnost starodavnih sodnih institucij, kot je na primer očetova obramba; pojzvedbe, za katere so značilne nepregledne oblike zaslisenj; izpustitev obdolženca po deponiranju ustreznih garancij in obveznic; in, kar je najpomembnejše, zavzemanje za vzpostavitev miru in poravnave. To so bili dejansko obredi, ki so temeljili na zelo razdrobljeni institucionalni strukturi in so jih legitimirale zakonske določbe, katerih simbolne referenčne točke so bile skupnost in *res publica*. Predvsem so ti obredi predstavljeni družbeni in kulturni kontekst, kjer so tradicija, prijateljstvo in čast imeli izredno pomembno mesto, še toliko bolj pomembno, ko so se združili s politično močjo in statusom.

Tako so se sodni procesi, ki so jih oblikovali tedanji pravniki običajnega prava, še vedno umeščali v sfero sistema običajnega reševanja sporov, ki je težilo k redu miru v skupnosti. O tem morda še najbolje priča zelo razširjena gesta poljuba miru med sprtimi strankami na koncu običajnega pomiritvenega postopka, ki je prešla tudi v zapisano pravo (Rolandino, 1546, 158–159v.; prim Petkov, 2003, 60–61, 72, 96, 100, 102, 113, 124–130).

Od prvih desetletij 17. stoletja dalje se je v Beneški republiki pojavila posebna vrsta postopka, ki se imenuje *servatis servandis* ali odprt, očitno zato, da bi ga razlikovali od inkvizitornega, ki je bil tajen. Postopoma je ta oblika postopka prevladala tako nad starimi sodnimi obredi kot nad novimi inkvizitorimi postopki. V resnici je bil to postopek, ki je izhajal iz tradicionalnih obredov, vendar je v okviru obsežnih pristojnosti Sveta deseterice hitro prevzel nove značilnosti. Sprva je bil glavni cilj prenosa pristojnosti z osrednjega organa na izvajalce lokalnih sodnih oblasti, ki ga je predvidevala klavzula *servatis servandis*, omogočiti sodiščem možnost uporabe strožjih kazni, ki niso bile predvidene v mestnih statutih.

Na podlagi tega novega in učinkovitejšega pooblastila sta sodnik in delegirano sodišče lahko že v prvi fazi sojenja (t. i. *processo informativo*) posegla po bolj radikalnih

ukrepih proti obtoženim, ki so bili aretirani zaradi resnih kaznivih dejanj. Obtožnica oz. t.i *Costituto opposizionale* je postal sodni preizkus, ki je sodniku omogočil zaobiti tradicionalne omejitve in tako opraviti poglobljeno zaslišanje tožene stranke. Na ta način je bilo mogoče formalizirati sodne preiskave, ki izražajo cilje novega kazenskega postopka. Dve fazi tradicionalnega sojenja, t. i. *processo informativo* in *processo offensivo*, sta se tako združili z novo vlogo sodnika, ki je bistveno spremenila razmerja moći zlasti v fajdah med predstavniki lokalnih aristokracij (Rousseaux, 1997, 106; Cerutti, 2003, 11–22; Povolo, 2015, 230–233).

Pod pretvezo tajnega izrednega sodnega postopka, brez običajnih jamstev in predvsem za uveljavljanje prevladujočih političnih interesov Dominante, so pripadniki mestne aristokracije kmalu na lastni koži spoznali, kaj je pomenila izguba politične prevlade. S pomočjo dvoumne pravno procesne formule *servatis servandis*, ki je v teoriji zagotovljala spoštovanje starodavnih sodnih obredov, je obenem omogočala tudi uvedbo inkvizitornega sodnega procesa (*rito inquisitorio*), vključno s torturo (Povolo, 1997, 171–174, 337–340).

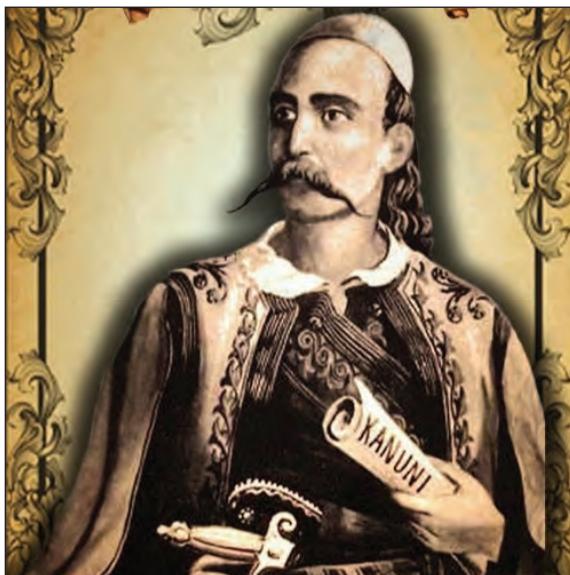
Tako je v 17. stoletju prevladala nova oblika kazenskega sojenja, ki je z drugačno vrsto legitimnosti in zapleteno sodno proceduro uspela oslabiti vlogo strank v kazenskem postopku. Vendar so tudi inkvizitorni postopki, uvedeni v 16. stoletju, postopoma naleteli na odpor, saj so sistematično kršili določene pravice, zlasti pravico do obrambe, ki je bila v nasprotju z običajnim pravom in mestnimi statuti, ki so bili še vedno v veljavi. Čeprav se je inkvizitorni postopek še naprej uporabljal tudi v 18. stoletju, je bila njegova uporaba manj sistematična in namenjena predvsem za primere s posebnim političnim pomenom.

OBIČAJNI OBRED POMIRITVE

Potem ko smo preleteli glavne zakonodajne ukrepe v habsburški monarhiji ter v Beneški republiki, se nam zastavlja vprašanje, kako pa je dejansko potekal obred pomiritve v običajnjem sistemu reševanja sporov?

Najprej je potrebno poudariti, da večina preučevalcev srednjeveških in novoveških ritualov skoraj v en glas zatrjuje, da ritualov ni mogoče enostavno definirati.³⁹ Srednjeveški in zgodnje novoveški dokumenti sicer podajajo le malo med seboj raztresenih interpretacij simbolnih obredov in vsebujejo le malo podrobnih opisov ritualov. Zato bo k analizi obreda reševanja sporov potrebno pristopiti na primerjalen način s sestavljanjem drobcev mozaika, za razumevanje procesa pa je potrebno te drobce umestiti v splošni družbeni kontekst in način delovanja institucij, poznavanje časa, običajev, mentalitet in seveda tudi prelomnih dogodkov. Rituali namreč ne obeležujejo zgolj religioznih svečnosti, temveč je ritual in ritualno obredje sestavni del nekega normativnega akta oziroma

³⁹ V zadnjih letih je na področju preučevanja srednjeveških ritualov precej tehničnih del nastalo v krogu Gerda Althoffa (2003a), ki je še z več monografskimi zborniki uspel zbrati zlasti poglavitev nemške in ameriške preučevalce tega področja, tako da so te publikacije tudi izjemen vir literature. Poleg tega bi opozoril še na delo Edwarda Muirja (2005), ki nam prav tako posreduje izjemen nabor prvenstveno ameriške literature o preučevanju ritualov, za našo razpravo pa bi izpostavil še zbornik, ki ga je uredil Sean Wilentz (1999).

Sl. 11: Lekë III Dukagjini (1410–1481) (<http://www.irris.eu/images/adrion/dukagini.png>).

normativni akt sam. Je družbeno dogovorjeno, razumljeno in priznano početje, vselej gre za priznavanje oz. potrjevanje neke družbene vloge, naj si bo religiozne in/ali posvetne (prim. klasično delo Durkheim, 1995; Gluckman, 1962). Ne nazadnje, le pomislimo, s koliko raznovrstnimi rituali ima opraviti sodobna družba (Grimes, 2006).

Na podlagi interdisciplinarnih antropoloških študij ter arhivskih dokumentov, zbranega ustnega slovstva idr. dokumentarnega gradiva, lahko rekonstruiramo obredje pomiritve v krvnem maščevanju, kot se odraža v dokumentih iz jugovzhodne Evrope, saj naj bi se prav med Črnogorci in Albanci običaj krvnega maščevanja v Evropi še najdlje ohranil, o čemer priča razmeroma številna literatura,⁴⁰ ter jih primerjamo s številnimi fragmenti evropskih srednjeveških in zgodnje novoveških primerov. Za lažje »branje« ritualov pa je vsekakor zelo pomembno poznati njihovo notranjo strukturo delovanja; morda ne preseneča, da se je po tri fazni splošni obredni strukturi na področju javnih zadev, kot jih je npr. nazorno opisal Le Goff (1985, 383–461) v primeru investiture vitezov,⁴¹ ravnalo tudi obredje pomiritve v krvnem maščevanju: 1. *homagij* (dar / vračilo daru, žalitev / proti

40 Za ta prispevek je še najbolj referenčno delo Boehm (1984, 253–258.), ki v svoji poglobljeni analizi podaja tudi večino dotedanje ustrezne literature na temo krvnega maščevanja, in to ne le za območje Črne gore in Albanije, temveč tudi za druge dele sveta; zadnji študiji z obilico literature: Povolo, 2015 in Ergaver, 2017.

41 »*Ritus cum fide et homagio elementa dua inseparabiles praebet, investitura logice subsequens est*«. Prim. še za druge koristne podatke in napotila k virom o tem ritualu: <https://la.wikipedia.org/wiki/Homagium>.

žalitev, kompromis; gesta: *immixtio manuum, flexibus genibus*), 2. *fides* (zvestoba, premirje, prijateljstvo; gesta: prizega na relikvijah) in 3. *pax perpetua* – trajni mir (ljubezen, poroke, potomci; gesta: poljub miru, *osculo pacis*).

Viri ljudskega ustnega pravnega izročila, ki so jih v skoraj vseh evropskih deželah začeli zbirati v drugi polovici 19. stoletja, so se nam zlasti za južnoslovenske dežele ohranili v zbirkah srbsko–hrvaškega pravnika Valtazarja Bogišića. Glede krvnega maščevanja je zbral pričevanja treh informatorjev: Črnogorca, Hercegovca in Albanca (Bogišić, 1999, 345de k). Drugi pomemben primerjalni vir je vsekakor Kanun Lekë Dukagjinija za albanske običaje, ki so ga zapisali konec 19. stoletja, objavili pa šele 1933 (prim. Ergaver, 2016, 106; Kola, 2017, 350–356).

Po Bogišićevem zgledu se je na Slovenskem navduševal Andrej Hudovernik (Hudovernik, 1882; Polec, 1945; Vilfan, 1996, 86), toda še največ odgovorov je zbral Gašper Križnik iz Motnika za svoj kraj leta 1882. Od 352 Bogišićevih vprašanj iz »Naputka« (Bogišić, 1867), je zbral odgovore na 150 vprašanj, ki jih je tudi poslal Bogišiću, te pa je nato po njegovi zapuščini objavil Polec (1945). Med odgovori o sodnem postopku in kazenskem pravu zaznamo še mnogo elementov običajnega reševanja sporov (Polec, 1945, 197–208); tako še v 19. stoletju na Slovenskem poznajo na lokalni ravni inštitut dobrih ljudi (*boni homines*), ki se ukvarjajo s tem, kako umiriti razprtijo, za katero velja osveta, kot pravijo maščevanje, za fajdo pa je uporabljen izvorni termin: sovraštvo.⁴² Prav zanimiv je ta opis, zato ga podajam v nadaljevanju (Polec, 1945, 200):⁴³

295. Kako se umiri razprtija za katero velja osveta?

Ako je kdo koga kaj razžalil s psovalnimi besedami, ga je udaril ali pretepel ali na drug način nalašč močno poškodoval, ga za to navadno ne gre k sodniji tožit, mu le obljubi, da mu bo vrnil.

Da ni hujših tepežnih nasledkov, si prizadevajo prijatelji obeh, da bi jima razprtijo poravnali. Zvabijo jih v gostilno in tukaj začno poravnnavati sovraštvo. Ta, ki je tovariša razžalil, mora napiti razžaljencu, ta mu odzdravi in to piye, potem razžaljeni temu napije. Potlej si še napijeta in trčita s kupicami (nekateri jih tudi menjajo). Ko jih izpijeta, še z dnem kupic potrkata in si v roke sežeta, da sta si prijatelja in da odpustita vse drug drugemu, da te reči ne bosta imela več v mislih.

Črnogorski običaj pomiritve krvne osvete

Z območja Črne gore, Hercegovine in Albanije imamo za 19. stoletje nekaj konkretnih opisov tovrstnih pomiritvenih obredov (Bogišić, 1999, 355–376; Miklosich, 1888; Sommières, 1820). Če povzamem splošne značilnosti, ki jih za posamezne primere lahko

42 *Edictum Rothari*, zbirka langobardskega plemenskega prava iz 7. stoletja: *faida hoc est inimicitia*; prim. op. 32 in Carroll (2017). Za običaj pomiritvenih postopkov v gostilnah prim. Rampanelli (2017, 305).

43 Po Bogišićevem »Naputku« je to 294. vprašanje (Bogišić, 1867, 13); žal pa je v Križnikovi anketi izpuščen odgovor na njegovo 294. vprašanje: »Poznate li take zločine, za katere je običajna osveta? Kateri so, kako in kdo jo vrši?«, ki bi nam lahko še podrobneje pojasnilo ta običaj pri Slovencih.

Sl. 12: Paja Jovanović: *Umir krvi*, 1899. Črna gora (Foto galerija Matice srpske).

izlučimo iz virov in literature, je obred običajnega reševanja konfliktov potekal po naslednjih postopkih.

Čim se je zgodil kak večji prekršek oziroma krivica, ko so bili ljudje ranjeni ali celo ubiti, so intervenirali vodje skupnosti ter poskušali z nagovarjanjem in prošnjami sprti strani pomiriti.

V tej prvi fazi pomiritvenega postopka, ki ga znani bolonjski notar, sodnik in univerzitetni profesor Rolandino sredi 13. stoletja imenuje kompromis (Rolandino, 1546, 158–159v.), in kaže vse značilnosti ritualnega obrazca homagija, so pomembno vlogo odigrale tudi ženske. Za še nazornejšo predstavo nam je na voljo izjemno pričevalna slika srbskega slikarja Paja Jovanovića (1859–1957), z naslovom *Umir krvi*, torej premirje.

Kar dejansko fascinira na tej sliki je osrednji prizor 4 žensk, ki se v klečečem položaju ponižanja, dve z dvignjenima zibkama z novorojenčkom, s kretnjami prošnje obračajo na nerazpoloženi del množice, očitno pripadnikov užaljenega bratstva. Ženskam v kretnji ponižnosti sledi skupina moških, pripadnikov bratstva storilca, ali »krvnika«, kot so ga imenovali. Prišli so prositi za kompromis, za premirje in oprostitev. Prinašajo tudi darove. Šele ko jih bo užaljena stran sprejela, se bodo začeli pogovarjati o premirju. Užaljena stran se v primeru sprejetja kompromisa s prisego zaveže, da se do sklenitve miru ne bo maščevala.

Toda izkazovanje ponižanja, ki je bilo le vračilo za ponižanje, ki ga je s škodo utrpela užaljena stran, je morala storilčeva skupina večkrat ponoviti. Ni bilo dovolj enkrat. Vsaj tri zaporedne nedelje, v nekaterih primerih pa celo do dvanajst krat (Miklosich, 1888, 178)⁴⁴ je morala storilčeva skupina prihajati pred hišo žrtve s ponižnimi prošnjami za sprejem dogovora za premirje in trajni mir. Ob tem so vsaj tri krat vzkligli: »*Primi, kume, boga i svetoga Jovana*« (Miklosich, 1888, 176–178). Pri tem je mišljen Sveti Janez Krstnik, ki je krstil Jezusa (Ergaver, 2016, 122). Prihajati so morali vsako nedeljo v večjem številu, na koncu tudi do prek 100 priprošnjikov iz storilčeve skupine, da je žrtvina skupina pristala na dogovarjanje, na kompromis, ki je vodil v prisego premirja, kot pogoja, da so pristopili k arbitraži in nadaljnjam pogajanjem za kompenzacijo storjene škode in s tem za trajni mir, proces, ki je po navadi trajal tudi do enega leta.

Naj za ponazoritev primera spora in začetka pomiritve po običaju navedem odlomek iz pričevanja, ki ga je objavil že Vrčević (1851), za njim Miklošič (1888, 176):

dok na jedanput počeprljaše (počupaše) se dvoje djece kao dva kokota. Neki se počeše smijati, a koga boljaše srdce, skoči da svoga brani. Jedna naša odiva (udata žena od čijeg brastva), braneći svoje dijete, doleti mater onoga drugoga, pak je zvešti (udari) jednjem bubuljem (kamenom) uvrh počeoka (čelo), oblige je krv, i čisteći se podviknu grdnim ukorom svoj rod. ,Bogme, braćo, ukor je ženski grdna rabota, ‘ te svi naši skoči kaonoti za svoju sestru na oružje, a za onu drugu njezin rod, a grdno se tu pomutismo (posvadismo). Pogiboše dva od njih, dvojicu ranismo i onu istu ženu, te se bijaše uplekala (uvukla) u oni živi oganj, a meni pogibe otac i ja se ljuto ranih, i po bogu škapulah (učuvah se), i da ne bi seljanah, te nas utrkmiše (umiriše), bi pokolja do mile volje i zloga pričanja. Pokopasmo mrce, a ranjenici svaki doma da se vidaju (da se lječe). Meni su i mome brastvu prijetili brastvo one dvojice, te pogiboše, ele ostade im u nas jedna glava i dvije rane. Do malo danah skoči selo, da se mirimo; mi kaonoti koga je red da se moli, šilji ljude, da im traže prvu vjeru do Mitrova dne, i jedva nam je dadoše, te moli za drugu, i dadoše je po velikoj molbi od Mitrova dne do Božića, a o Božiću na treću, kako je običaj (ko da treću vjeru, valja da se miri, ako ne da, nema mira, kao što dosta putah biva), i vjeru i knestvo (giudizio arbitramentale) uglavismo na Savin dan.

Bogišićeva anketa iz druge polovice 19. stoletja nam postreže še z drugimi zanimivimi fragmenti obreda. Pri tem kaže mdr. izpostaviti vidno vlogo žensk. Ne le da so se

44 Malo znano je, da je o krvnem maščevanju pisal tudi Franc Miklošič (1888); kot priloga k članku, v katerem je pronicljivo predstavil in analiziral sistem krvnega maščevanja, je objavil še zbirkо pričevanj o krvnem maščevanju zlasti z območja Črne Gore (9). Poseben poudarek je tudi sicer v članku posvetil krvnemu maščevanju med Slovani; pri tem je zanimivo, da je razvil tezo, da Slovani, ki so bili v nemški državi, niso poznavali krvnega maščevanja; izkaže se, da je s tem mislil prav na Slovence (Miklosich, 1888, 138, 162). Kot kažejo sodobne raziskave (Oman, 2016), temu seveda ni bilo tako, toda konec 19. stoletja je le malo-kateri narod še priznal, da se pri reševanju konfliktov poslužuje običajnega sistema reševanja konfliktov, tj. krvnega maščevanja. Miklošičeve danes malo znano delo pa je npr. Westermarck, pionir sodobnega preučevanja sorodstvenih odnosov in reševanj sporov v družbi, v svojem znamenitem delu kar osem krat citiral kot referenčno delo za maščevanje med Slovani (1906, 32, 34, 183, 220, 267, 271, 480, 485).

Sl. 13: Portret Franca Miklošiča (1813–1891) (<http://museums.si/sl/collection/object/233236/franc-miklosic>).

izpostavljele v ponižanju, kot kaže Jovanovićeva slika, temveč so tudi aktivno posegale v razreševanje konfliktov. Bogišićevi intervjuvanci nazorno opišejo primere, ko užaljena stran po več poskusih ni želeta sprejeti priprošnjikov. Tedaj so se organizirali tako, da je na nek način v hišo užaljenega uspela priti ženska, ki se je nato samovoljno zategnila med verigo okoli ognjišča. Užaljeni bi jo v tem primeru moral iztrgati z verige, kar pomeni, da bi moral delati silo ženski, kar pa ni bilo častno. Zato jo je užaljeni moral sprejeti v hiši, kar je pomenilo, da je pristal na kompromis in začetek pogajanj (Bogišić, 1999, 365).

Jovanovićeva slika nam podaja vso dimenzijo pomiritvenega postopka, v katerem glavno vlogo igra (samo)ponižanje. Toda, ker gre za običajni obred, za tradicijo reševanja sporov, udeleženci tega obreda svojih dejanj niso smatrali kot ponižajočih, temveč kot dolžnost za dosego miru v skupnosti, obenem pa je dolžnost članov skupnosti funkcionala tudi kot socialni nadzor (Bogišić, 1999, 364).

Potem ko so že sklenili kompromis kot pogoj za premirje, kar je bila podlaga za nadaljnjo mediacijo skupnosti in pogajanja, ki so vodila do arbitraže »dobrih ljudi« med sprtimi stranmi, je bil za utrditev sklenjenega miru potreben še zaključni pomiritveni obred, ki je ponovno temeljil na (samo)ponižanju užalitvene strani.

Razsodba se je dogajala pred zborom 24 razsodnikov – kmetov, izbranih izmed pripadnikov sprtih skupin. Praviloma se je to dogajalo ob nedeljah, po svečani maši, tako da je svečanosti prisostvovala celotna skupnost in ne le posamezne družine v sporu. Na tem mestu se ne bi poglabljalo v načine razsojanja (prim. Ergaver, 2016), poudarimo lahko le, da so imeli že vnaprej določene tarife za posamezne prekrške, posebej pa so obravnavali rane in uboje, in to po enotah, ki so bile v bistvu vrednosti menjave. Za enoto je veljala kri.⁴⁵

Ko so izbrani sodniki iz ljudstva po teh enotah razsodili škodo in je po opravljeni maši sledil še zaključni obred, je storilčeva skupina pripravila veliko slavje za celotno skupnost. Enega prvih celovitejših opisov te slovesnosti je za t. i. Morlake v Dalmaciji podal že Fortis (1774, 60–61). Zaključni pomiritveni obred pri Morlakih v Dalmaciji se zelo ujema s tovrstnimi slovesnostmi v Črni gori, kot jih mdr. opisuje Vialle de Sommières. V izdaji iz leta 1820 je Sommières priložil svojo slikovno upodobitev slovesnosti, podoben motiv pa je prikazan vsaj še na sliki iz knjige *L'Univers Pittoresque, Histoire et description de tous les peuples* iz leta 1856.⁴⁶ Poleg teh so opisani še drugi primeri pomiritev po običaju v že navedeni Bogišičevi anketi (1999) in Miklošičevi zbirki (1888), Jelić (1926, 125–141) je v svoji knjigi tudi objavil nekaj takih dokumentov, prav tako Edith Durham (1909) in Margaret Hasluck (1954) ter Boehm (1984), Šćepanović (2003) in Ergaver (2016; 2017).

Med navedenimi podaja še najbolj nazoren opis pomiritvenega rituala Vialla de Sommières (1820, 339–354). Potem ko je na kratko predstavil značilnosti črnogorske osvete, za katero pravi, da je edini zakon, ki ga poznajo, pri izvajanjtu pa vselej sodeluje celotna skupnost, je še podrobno opisal javno svečanost pomiritev med sprtimi stranmi. Očitno je šlo za dolgotrajni spor, za pravo fajdo med bratstvimi Lazarich in Czernogossevich, ki so ju pod pritiskom skupnosti in njihovih mediatorjev končno prepričali, da se pomirita.

Na dan razsodbe, v nedeljo, so imeli svečano mašo v lokalni cerkvi užaljenega. Uro prej se je sestal zbor razsodnikov – kmeti (*tribunal spécial, érigé spontanément*)

45 Dvanajst krvi je bil vreden uboj, do največ osem pa posamezne rane, kajti enota krvi je bila očitno namenjena ranam. Oblike kompenzacije so bile različne, obračunavalo pa se je v denarnih enotah, tako npr. 10 cekinov za kri, 120 cekinov za uboj. Miklošić, 177; Toda že Miklošičeva zbirka devetih dokumentov pomiritvenih postopkov iz 18. in 19. stoletja na območju Črne gore prinaša več vrst denarnih enot, od talijerjev do grošev, cekinov, (npr. str. 178, 180), Kanun Leke Dukadjinija navaja zopet druge denarne enote itd., vendar kaže, da se dogovorjene kompenzacije odvijajo vselej v teh razmerjih. Mišljeni so beneški cekini, 120 cekinov je kar velika vsota, v vrednosti dobrostoječe mestne hiše.

46 Acte de reconciliation publique (mera pribl. 10.5 x 16.5 cm, je objavljen v publikaciji Chopin & Ubicini (1856): http://www.ebay.com/itm/1856-print-RECONCILIATION-OF-BLOOD-FEUD-VENDETTA-MONTENEGRO-25-/401190719118?_ul=AR (zadnji obisk: 21.05.2017).

Sl. 14: Valtazar Bogišić (1834–1908) (Vlaho Bukovac, 1892: Wikimedia Commons).

(Sommières, 1820, 342), ki je ugotovil škodo na obeh straneh. Natančnega števila žrtev in ranjenih v tem sporu dokument ne navede, pojasni pa splošne značilnosti, ki smo jih že omenili, ter dodaja podatek, da je bila odškodnina za poglavarja ali duhovnika sedemkratna. Ko so poravnali medsebojne poškodbe in drugo škodo (*prebijanje*), je morala tista stran, ki je povzročila večjo škodo, npr. ubila enega človeka več, zanj plačati odškodnino. Sommières še pojasni, da se je njihov običaj ocenjevanja škode in določanja odškodnine izoblikoval že v zelo davnih časih (*un temps immémorial*) (Sommières, 1820, 344).

Sl. 15: Zaključna svečanost pomiritve v ritualu krvnega maščevanja v Črni gori (Sommières, 1820, 338).

Po odhodu iz cerkve so se mašniki razporedili v polkrogu v dve skupini, *kmeti* so stali ločeno od množice. Usmerjal jih je duhovnik (pop), ki je stal sredi prizorišča. Nato se je storilec počasi začel približevati nasprotni skupini, bos in razoglav, plazeč se po vseh štirih. Okoli vratu je imel obešeno dolgo puško.⁴⁷ Najprej je nastopila velika tišina, nato je posredoval pop, ki je sodiščujoč pojasnil, da je storilec sprejel njihovo odločitev in se obrnil do užaljenega ter ga vprašal, če se odpove maščevanju in neprijateljstvu. »*Užaljeni je bil razburjen, solze so mu polzele po licih, zamislil se je, pogledal v nebo, zavzdihnil, še vedno okleval, njegovo dušo, se zdi, je preplavilo tisoč različnih čustev.*« Vsi prisotni so ga začeli nagovarjati in prositi, naj sprejme pomiritev, toda on je odgovoril, da še ni povsem pripravljen. Storilec je bil ves ta čas v poniževalnem klečečem položaju na vseh štirih.

Zopet je nastopila tišina. Zatem je pop pristopil k užaljenemu in mu nekaj povedal na uho ter dvignil roko k nebu, užaljeni je pogledal navzgor, ne da bi spregovoril eno

47 Boehm, ko opisuje drug zelo podoben primer, ki mu je v letu 1890 prisostvoval Pavle Rovinskii (Rovinskii, 1901), dodaja, da v tem ritualu »*it is always a long gun, for a greater effect, even if the murder was just by pistol*« (Boehm, 1984, 136).

samo besedo.«⁴⁸ Tokrat se mu je duša odprla, njegova jeza se je iztekla; iztegnil je roko proti svojemu sovražniku, ki ga je opazoval; z drugo roko je pokazal k nebu in spregovoril: »Veliki Bog mi je priča, da sem mu odpustil!«

Nasprotnika sta si segla v roke in tako dolgo časa stala drug proti drugemu. Nato so vsi prisotni začeli glasno ploskati, da je po zraku odmeval aplavz; po tem sta se zmedeno objela in poljubila (Sommières, 1820, 352).

Ritual (samo)ponižanja je bilo prvo poplačilo, in kot kaže najpomembnejša odškodnina za izgubo časti užaljenega. Po tem aktu je vidni predstavniki užaljenih v tem primeru ne le odpustil dejanje storilcev, temveč se je celo odpovedal celotnemu dosojenemu znesku plačila odškodnine.

Temu aktu je sledilo veliko slavje, ki se ga je udeležila celotna skupnost na račun storilca oz. njegove skupine. Ob tovrstnih priložnostih so pripravili obilico mesa, žgane pihače, vina, kruha, peciva, sira, medu in drugih dobrot, slavje pa je s petjem in plesi trajalo do poznih ur. Ločili so se s strelnjanji iz orožja, ki je trajajo več kot eno uro, in se raztezalo v vse smeri, ker vsakdo, ki je odhajal v svojo skupnost, ni prenehal streljati, dokler mu ni zmanjkalo streliva. »Vse pomiritve so se zaključile na približno enak način«, še dodaja Sommières (1820, 353).⁴⁹

Kot je torej razvidno iz navedenih črnogorskih dokumentov in opisanih primerov, se je storilec v obredu pomiritve moral dvakrat pokesati, se ponižati in prositi odpuščanje; najprej za sklenitev premirja, nato pa še za sklenitev trajnega miru po arbitraži. Trajni mir se je sklepal s poljubom miru, kot je to poudaril že Rolandino (1546, 159; comp. Petkov, 2003).

ZAKLJUČEK

Vsi spori se seveda niso končali na tak način, pa vendar verjetno večkrat kot danes, ko imamo sodni sistem, v katerem vselej nekdo zmaga in drugi izgubi. Na prvi pogled idealizirana podoba obreda pomiritve je očitno delovala tudi v praksi, kar kažejo številni primeri po vsej srednjeveški Evropi (prim. op. 25).

-
- 48 Če primerjamo podoben primer, ki ga je opisal White in z njim poskušal rekonstruirati ritual pomiritve, v katerem je kot mediator interveniral lokalni opat, ceremonijo opiše tako (White, 1986, 256): »After Bernier's offer of peace had been emphatically rejected by Gautier, the abbot of Saint Germain suddenly appeared, carrying relics, and after recalling how Christ had pardoned Longinus, he not only urged Gautier to accept Bernier's offer of peace, but also warned this kinsman of Raoul's that he would be condemned by all if he did not make peace. The abbot then persuaded Bernier's elder kinsmen to kneel before Gautier and Guerri and offer them their swords as an act of submission. The abbot assured them that their sins would be pardoned, if they were reconciled.« Na tem mestu lahko špekuliramo, da je nekaj podobnega v našem primeru tudi črnogorski pop izrekel užaljenemu na uho.
- 49 Zelo zanimiv je primer iz leta 1785 ki ga navaja Miklošič (1888, 190-194). Dve črnogorski plemeni sta se po dolgotrajnih spopadih vendarle odločili za pomiritve, in to pred beneškimi oblastmi (obalni del današnje Črne gore je spadal pod t. i. Albano Veneto); v njem pa kot odškodnine za povzročeno škodo navajajo v glavnem število potrebnih sklenitev botrstev in pobratimstev med sртнимi stranmi. Zanimivost je predvsem v tem, da so pri tem sodelovale beneške oblasti, ki so na drugih svojih ozemljih skladno s centralizacijo (sodne) oblasti in uvedbo inkvizitornih postopkov že vsaj dve stoletji tovrstno prakso preganjale in kaznovale. Prim. Povolo, 2015.

Sl. 16: Prikaz svečanosti pomiritve krvnega maščevanja v Črni gori (Chopin & Ubicini, 1856).

Temeljno načelo je bilo, da je arbitraža določala kompenzacije za storjeno škodo. Povzročene škode na eni in drugi strani so poravnali, kdor je povzročil večjo škodo drugi strani, pa jo je moral povrniti. Skupnost je s pomočjo obredov vzpostavljala ravnotežje, izvajala socialni nadzor ter omogočala reintegracijo in trajno pomiritev sprtih strani. Gre za idealni družbeni obrazec, ki pa je očitno deloval v sistemu reševanja sporov, kot nas pouči J. M. Wallace-Hadrill na koncu svojega že legendarnega spisa o Krvnem maščevanju pri Frankih (Wallace-Hadrill, 1959, 487):

Feuding in the sense of incessant private warfare, is a myth; feuding in the sense of very widespread and frequent procedures to reach composition – settlements necessarily hovering on the edge of bloodshed, is not. The marvel of early medieval society is not war but peace.

Kaj nam torej pojasnjuje uvodni primer o maščevanju v Landarju 1401? Že tedaj so poznali inkvizitorni postopek in torturo, prav tako so poznali izredni sodni postopek, toda sojenje se je začelo v skladu z načeli akuzatornega postopka, saj je Landarski gastald sprožil preiskavo šele po tožbi, ki jo je za prizadeto stran, sina in vdovo maščevanega, vložil njihov gospod, sodni proces vključno z razsodbo pa je potekal po običaju, »v lju-

bezni in skrbi za duše» (*amando et custodiendo animas*). Sojenju je ne le prisostvovala, temveč je na njem tudi soodločala celotna skupnost, podobno kot v Črni gori še v 19. stoletju, čeprav je bila tedaj landarska skupnost že precej bolj razslojena in hierarhična. Toda če so v Beneški Sloveniji ta običaj, ki je bil skladen s tedaj veljavnim običajem in zapisanim pravom, ohranili še v naslednjih nekaj stoletjih, temu v glavnem ni bilo tako v večini zahodno in srednje evropskih deželah, kjer so vladarji prav s spreminjanjem sodnih postopkov v zapisani zakonodaji postopoma uresničevali težnje po centralizaciji in nadzoru nad svojim ozemljem in podložniki. Inkvizitorni sodni postopki, ki so ga cerkvene ustanove začele uporabljati že v 12. stoletju, in zapisano pravo, ki se je prav tako od 12. stoletja dalje z izšolanimi pravniki postopoma razmahnilo iz Italije v zahodno in srednje evropske dežele, so postali osnova za prelom z običajnim pravom, ali bolje, inštrument za vzpostavljanje sodobnih državnih institucij nadzora in izvajanja oblasti. Spremembe so potekale skladno z družbenimi spremembami, demografsko in gospodarsko rastjo, tehnološkimi izboljšavami in geografskimi odkritiji, vojnami širšega obsega itd. Toda ob tem se nam zastavlja vprašanje ali je posameznik s tem postal bolj varen, bolj zaščiten ali bolj svoboden? Zlasti pa, ali je bilo potrebno toliko državnega nasilja, da se je lahko prešlo iz sistema sodstva celotne skupnosti na sistem sodstva državnih birokratov.

Kaj se je torej zgodilo z običajnim sistemom reševanja konfliktov? Zakaj imamo danes tako negativno podobo o maščevanju kot neciviliziranem prvinskem nagonu (*basic instinct*), ki naj ne bi nikoli bilo lastno evropskemu Zahodu, temveč kvečjemu nekaterim marginaliziranim območjem v Mediteranu in zlasti divjim afriškim ali avstralskim plemenom?

Ko se je v novem veku v vseh evropskih deželah postopoma oblikovala sodobna država, ki je prav prek pravosodnega sistema in hierarhiziranega državnega aparata vzpostavljala centralizacijo oblasti nad teritorijem, z zakonitim monopolom nad izvajanjem nasilja v imenu Vladarja, je mediacijo skupnosti in maščevanje prevzela država, vključno z ritualno fazo ponižanja. Množične ritualizirane javne usmrtitve v evropskih mestih od 16. do 18. stoletja, ki jih je tako slikovito opisal Michel Foucault (2004, 9–39), to še najbolj potrjujejo. Tudi v njih je zaznati tri fazni ritual, vendar z bistveno razliko: namesto pomiritev, kompenzacije za storjeno škodo in trajnega miru v skupnosti, ki omogoča storilcu ponovno vključitev v družbo, država prestopnike izloči iz skupnosti, z obsodbo na galejo ali izgon oziroma s smrtno kaznijo. Tako predvsem vzpostavi nadzor nad ozemljem in nad vsakovrstnimi podložniki, obenem pa se proklamira za zaščitnika in varuha, garanta miru v skupnosti. Svoje vloge pa ni izvajala le s torturami v okviru inkvizitornih sodnih procesov ter s primeri množičnih usmrtitev, s katerimi je seveda želeta prvenstveno zastraševati svoje podložnike, temveč jo je zlasti z nacionalnimi državami pripeljala do absurdnosti z dvema svetvnima vojnama. Smo se sploh kdaj vprašali o mitu o državi?

FACIAMUS VINDICTAM.

VENGEFUL MURDER ACQUITTAL IN ANTRÖ IN 1401 BEETWEN
THE CUSTOM OF VENGEANCE AND THE ADVERSARIAL AND
INQUISITORIAL TRIAL RITE

Darko DAROVEC

Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, Dorsoduro 3484/d, 30123, Venice, Italy
e-mail: darko.darovec@unive.it

SUMMARY

The article, on the basis of a comparative and interdisciplinary research of a case study of vengeful murder and acquittal from 1401 in Landar (Slavia Veneta or Slavia friulana), analyses the transformation of the social system of control and the exercise of the justice on the turn from the Middle Ages to the Modern period. The case study clearly shows the characteristics of the common practice of dispute resolution system and juridical trials, that allowed vengeance if the side of the perpetrator was not prepared to negotiate for peace making. Although the present case already shows elements characteristic for judicial proceedings of the Modern period, the judicial process and the judgment itself have been conducted in accordance with customary law. The article also comparatively shows how the legislation changed in the early modern period, with special regard to the events in the Holy Roman Empire and the Venetian Republic. In addition to fiscal and military reorganization, the centralization of justice was of fundamental importance in the efforts of European rulers to establish supreme control over the entire territory under their jurisdiction. In order to achieve this goal, however, the rulers had first to restrict, by means of legislation and other coercive means, the arbitrary conflict resolution system by custom. For this purpose, they established a judicial system, i. e. punitive control over both, individual, influential families and clans, as well as the population in general. The state inquisitorial trial rites, introduced in most Western and Central European countries, in the early modern period lead to an important novelty: the state judicial apparatus has earned the right of prosecution ex officio. While earlier, in the so-called adversarial law, the judicial investigative process may only be led after the lawsuit of the affected communities, in the inquisitorial procedure the judicial trial was initiated by the central judicial authorities, which was the primary reason for their creation. In some more remote areas, such as Montenegro and Albania, which were examined in the article as comparative areas, the custom of conflict resolution system, vendetta or osveta, has preserved deep in the 19th Century. Especially the study of this custom confirms our thesis, that this was not only a European (medieval) custom, but a system of conflict resolution known to all worldwide communities.

Keywords: vengeance, feud, adversarial trial rite, inquisitorial trial rite, reconciliation, truce, peace, ritual, constitution

VIRI IN LITERATURA

ASVe – Archivio di Stato di Venezia (ASVe), Avvogadori del Comun.

ASVe – Capi del Consiglio di Dieci.

ASVe – Consiglio dei Dieci.

ASVe – Provveditori Camera dei Confini.

ASVe – Quarantia criminal.

PAK – Pokrajinski arhiv Koper (PAK), Rodbinski fond Gravisi.

Althoff, G. (2003a): Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter. Darmstadt, WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft).

Althoff, G. (2003b): Otto III. University Park, PA, The Pennsylvania State University Press.

Althoff, G. (2004): Family, friends and followers. Political and social bonds in Early Medieval Europe. (1990). Cambridge, Cambridge University Press.

Armstrong, J. W. (2010): »The Fyre of Ire Kyndild« in the Fifteenth-Century Scottish Marches. V: Throop, S. A. & P. R. Hyams (ur.): Vengeance in the Middle Ages: Emotion, Religion and Feud. Ashgate, Surrey, 72–82.

Barthelemy, D., Bougard, F. & R. Le Jan (ur.) (2006): La Vengeance 400–1200. Roma, École Française De Rome.

Bellabarba, M. (2017): Faide e letteratura giuridica nello spazio Trentino-Tirolese del tardo medioevo. *Acta Histriae*, 25, 2, 235–250.

Bellomo, M. (2011): L’Europa del diritto comune. Roma, Il Cigno G. G. Edizioni (IX ed.).

Beyerle, F. (1915): Das Entwicklungsproblem im germanischen Rechtsgang: I. Sühne, Rache und Preisgabe in ihrer Beziehung zum Strafprozeß der Volksrechte. Heidelberg, Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung.

Birocchi I. (2002): Alla ricerca dell’ordine. Fonti e cultura giuridica nell’età moderna. Torino, Giappichelli.

Black-Michaud, J. (1975): Cohesive force. Feud in the Mediterranean and the Middle East. Oxford, Basil Blackwell.

Bloch, M. (1961): Feudal Society, The Growth of Ties of Dependence (1939). London, New York, Routledge.

Boehm, C. (1984): Blood Revenge, The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

Bogišić, V. (1867): Naputak za opisivanje pravnijeh običaja, koji u narodu živu. Zagreb, Knjigotiskarna Dragutina Albrechta.

Bogišić, V. (1999): Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji. Knjiga IV. Beograd, Podgorica, Unireks.

Bossy, J. (2004): Peace in the Post-Reformation. The Birkbeck Lectures 1995. Cambridge, Cambridge University Press.

Brown, K. M. (2003): Bloodfeud in Scotland, 1573–1625: Violence, Justice and Politics in an Early Modern Society. Edinburgh, John Donald.

- Brundage, J. A. (2008):** The medieval origins of the legal profession. Canonists, civilians and courts. Chicago, London, The University of Chicago Press.
- Brunner, O. (1992):** Land and Lordship. Structures of Governance in Medieval Austria. (1939). Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Büchert Netterstrøm, J. (2007):** Introduction: The Study of Feud in Medieval and Early Modern History. V: Büchert Netterstrøm, J. & B. Paulsen (eds.): *Feud in Medieval and Early Modern Europe*. Aarhus, Aarhus University Press, 9–67.
- Burckhardt, J. (1956):** Renesančna kultura v Italiji. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Byock, J. L. (2007):** Defining Feud: Talking Points and Iceland's Saga Women. V: Büchert Netterstrøm, J. & B. Paulsen (eds.): *Feud in Medieval and Early Modern Europe*. Aarhus, Aarhus University Press, 95–111.
- Cain M. & K. Kulcsar (1982):** Thinking Disputes: An Essay on the Origins of the Dispute Industry. *Law and Society Review*, 16, 375–402.
- Campbell, J., John, E. & P. Wormald (1982):** The Anglo-Saxons. Ithaca, Cornell University Press.
- Carroll, S. (2003):** The Peace in the Feud in Sixteenth- and Seventeenth-Century France. Past and Present, 178, 74–115.
- Carroll, S. (2006):** Blood and Violence in Early Modern France. Oxford, Oxford University Press.
- Carroll, S. (2007):** Introduction. V: Carroll, S. (ed.): *Cultures of Violence: Interpersonal Violence in Historical Perspective*. Hounds Mills, Palgrave MacMillan, 1–43.
- Carroll, S. (2011):** Peace-making in Early Modern Europe: towards a comparative history. V: Broggio, P. & M. P. Paoli (eds.): *Stringere la pace. Teorie e pratiche della conciliazione nell'Europa moderna (secoli XV–XVIII)*. Roma, Viella, 75–92.
- Carroll, S. (2012):** Hillay Zmora: The Feud in Early Modern Germany. <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=35932> (zadnji obisk: septembra 2016).
- Carroll, S. (2015):** Vendetta in the Seventeenth-Century Midi. *Krypton*, 5–6, 25–40.
- Carroll, S. (2016):** Revenge and Reconciliation in Early Modern Italy. Past and Present, 233, 101–142.
- Carroll, S. (2017):** From Feud to Enmity. *Acta Histriae*, 25, 2, 433–444.
- Casals, A. (2017):** Legal and Illegal Forms of Vendetta in the Legal Framework of Catalonia, 15th to 17th Century. *Acta Histriae*, 25, 2, 219–234.
- Cerutti, S. (2003):** Giustizia sommaria. Pratiche e ideali di giustizia in una società di Ancien Régime (Torino XVIII secolo). Milano, Feltrinelli.
- Chopin, M. & M. Ubicini (1856):** *L'Univers Pittoresque, Histoire et description de tous les peuples. De Donaulanden en Roemenië (Bosnië, Servië, Slovenië, Kroatië, Bulgarije, Albanië, Montenegro)*. Paris, Firmin Didot Frères.
- Comaroff, J. L. & S. Roberts (1981):** Rules and Processes: The Cultural Logic of Dispute in an African Context. Chicago, The University of Chicago Press.
- Damaška, M. (1986):** The Faces of Justice and State Authority: A Comparative Approach to the Legal Process. New Haven, Yale University Press.
- Darovec, D., Ergaver A. & Ž. Oman (2017):** The Language of Vengeance: A Glossary of Enmity and Peace. *Acta Histriae*, 25, 2, 391–432.

- Davies, R. R. (1969):** The Survival of the Bloodfeud in Medieval Wales. *History*, 54, 338–357.
- De Rougemont, D. (1999):** Ljubezen in Zahod. Založba /*cf., Ljubljana.
- Dolenc, M. (1914):** Pravniški razgled po slovenskih narodnih pesmih. *Slovenski pravnik*, 309–319.
- Dolenc, M. (1939):** O „kravem penezu“ in sorodnih dajatvah. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, XX, 1–4, 272–283.
- Duby, G. (1985):** Trije redi ali imaginarij fevdalizma. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Durham, M. E. (1909):** High Albania. London, Edward Arnold.
- Durkheim, E. (1995):** The Elementary Forms of Religious Life. Translated and with an introduction by Karen E. Fields. New York, The Free Press.
- Elias, N. (2000):** O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave, Zv. 1: Vedenjske spremembe v posvetnih višjih slojih zahodnega sveta. Ljubljana, Založba /cf*.
- Elias, N. (2001):** O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave, Zv. 2: Spremembe v družbi; Osnutek teorije civiliziranja. Ljubljana, Založba /cf*.
- Ergaver, A. (2016):** Pomiritev v običaju krvnega maščevanja: mediacija, arbitraža in obredje „nove zaveze“ med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih. *Acta Histriae*, 24, 1, 102–125.
- Ergaver, A. (2017):** „First my Brother, then a Blood-taker, then my Brother Forever“: The Efficiency of the Traditional Peace-making Custom in Early Modern Age Montenegro and the Role of the Venetian Authorities in the Peace-making Process. *Acta Histriae*, 25, 1, 179–206.
- Evans-Pritchard, E. E. (1993):** Ljudstvo Nuer. Opis načinov preživljjanja in političnih institucij enega izmed nilotskih ljudstev. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Faggion, L. (2017):** La vengeance et le Consulat à Vicence dans la seconde moitié du XVIe siècle. *Acta Histriae*, 25, 1, 131–152.
- Firnhaber-Baker, J. (2006):** From God's Peace to the King's Order: Late Medieval Limitations on Non-Royal Warfare. *Essays in Medieval Studies*, 23, 2006, 19–30.
- Fortis, A. (1774):** Viaggio in Dalmazia I, II. Venezia, Alvise Milocco.
- Foucault, M. (2004):** Nadzorovanje in kaznovanje. Nastanek zaporov. Ljubljana, Založba Krtina.
- Frauenstädt, P. (1881):** Blutrache und Todschlagssühne im deutschen Mittelalter. Leipzig, Duncker & Humblot.
- Geary, P. J. (1994):** Living with the Dead in the Middle Ages. Ithaca, London, Cornell University Press.
- Glavina, T. (2013):** »Koprčan« Girolamo Muzio: Pisma o renesančnem humanizmu. *Acta Histriae*, 21, 1–2, 15–38.
- Gluckman, M. (1955):** Peace in the Feud. V: Gluckman, M.: Custom and Conflict in Africa. London, Basil Blackwell, 1–26.
- Gluckman, M. (1963):** Civil War and Theories of Power in Barotseland: African and Medieval Analogies. *Yale Law Journal*, 72, 8, 1515–46.

- Gluckman, M. (1965):** Politics, Law and Ritual in Tribal Society. Oxford, Basil Blackwell.
- Gluckman, M. (1974):** African traditional law in historical perspective. London, Oxford University Press.
- Gluckman, M. (ed.) (1962):** Essays on the Ritual of Social Relations. Manchester, University Press.
- Grimes, R. L. (2006):** Rite out of Place: Ritual, Media, and the Arts. New York, Oxford University Press.
- Guille-Escuret, G. (1989):** Družbe in njihove narave. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Hasluck, M. (1954):** The Unwritten Law in Albania. John Henry Hutton (ed.). Cambridge, Cambridge University Press.
- Heusler, A. (1911):** Das Strafrecht der Isländersagas. Leipzig, Duncker & Humblot.
- Hudovernik, A. (1882):** Pravni običaji v Slovencih. Slovenski pravnik, 2, 6, 170–182.
- Huizinga, J. (2011):** Jesen srednjega veka. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Jelić, I. M. (1926):** Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i Severnoj Arbaniji. Istorijsko-prava studija. Beograd, Gece Kon.
- Kambič, M. & N. Budna Kodrič (2005):** Malefične svoboščine Ljubljančanov 1514. Ljubljanski kazenski sodni red. Pravna fakulteta, Ljubljana.
- Kambič, M. (2005):** Razvoj kazenskega prava na Slovenskem do leta 1848. V: Kambič, M. & N. Budna Kodrič (eds.): Malefične svoboščine Ljubljančanov 1514. Ljubljanski kazenski sodni red. Pravna fakulteta, Ljubljana, 193–221.
- Kambič, M. (2017):** Ljubljanske malefične svoboščine v evropskem kontekstu – ob 500 letnici njihove podelitve. *Acta Histriae*, 25, 3, 629–652.
- Kola, A. (2017):** From Serenissima's Centralization to the Self-Regulating Kanun: The Strengthening of Blood Ties and the Rise of Great Tribes in Northern Albania, 15th to 17th Century. *Acta Histriae*, 25, 2, 349–374.
- Le Goff, J. (1985):** Za drugačen srednji vek. Simbolno obredje vazalstva. (orig. 1965). Ljubljana, Studia humanitatis, 383–461.
- Le Goff, J. (2012):** Denar in življenje. Gospodarstvo in vera v srednjem veku. Založba Sophia, Ljubljana.
- Lévi-Strauss, C. (1943):** Guerre et commerce chez les Indiens de l' Amerique du Sud. Renaissance, 1, 122–139.
- Lévi-Strauss, C. (1969):** The Elementary Structure of Kinship. Boston, Beacon Press.
- Listje in cvetje. Vertec (1871),** letnik 45. številka 5 (01.05.1915). Listje_URN-NBN-SI-DOC-FEWCD1XP.
- Llewellyn N. & E. Adamson Hoebel (1941):** The Cheyenne Way: Conflict and Case Law in Primitive Jurisprudence. Norman, University of Oklahoma Press.
- Maffei, E. (2005):** Dal reato alla sentenza. Il processo criminale in età comunale. Roma, Edizioni di Storia e Letteratura.
- Malinowski, B. (1922):** Argonauts of the Western Pacific. London, George Routledge & Sons, Ltd.
- Malinowski, B. (1959):** Crime and Custom in Savage Society. New Jersey, Littlefield, Adams & Co.

- Marchesi, V. (ed.) (1897):** Nozze Musoni–Velliscig. Sentenza assolutoria in una causa di omicidio, 1401, 10 ottobre, nella villa di Antro. Udine, G. B. Doretti.
- Marinelli, S. (2017):** La pacificazione, non la vendetta. *Acta Histriae*, 25, 1, 109–119.
- Mauss, M. (1996):** Esej o daru in drugi spisi. Ljubljana, ŠKUC.
- Mihelič, D. (2015):** Posredniki v srednjeveških sporazumih o mejah mestnih teritorijev: severozahodna Istra, 13. in 14. stoletje. *Acta Histriae*, 25, 3, 309–332.
- Mihelič, D. (2017):** Ekonomski privlačnost srednjeveškega Pirana za tuje doseljence. *Annales, Ser. hist. sociol.*, 27, 1, 31–40.
- Miklosich, F. (1888):** Blutrache bei den Slaven. Wien, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch–historische Classe, 127–210.
- Miller, W. I. (1988):** Ordeal in Iceland. *Scandinavian Studies*, 60, 189–218.
- Miller, W. I. (1990):** Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law and Society in Saga Iceland. Chicago – London, The University of Chicago Press.
- Miller, W. I. (1995):** Humiliation: And Other Essays on Honor, Social Discomfort, and Violence. Ithaca N. Y. and London, Cornell University Press.
- Miller, W. I. (1998):** Clint Eastwood and equity: popular culture's theory of revenge. V: Austin, S. & T. R. Kearns: Law in the domains of culture. Ann Arbor, The University of Michigan Press, 161–202.
- Muir, E. (1998):** Mad Blood Stirring. Vendetta in Renaissance Italy. Baltimore, London, The Johns Hopkins University Press.
- Muir, E. (2005):** Ritual in Early Modern Europe. Cambridge, Cambridge University Press.
- Nader L. & H. F. Todd, Jr. (1978):** Introduction: The Disputing Process, V: Nader L. & H. F. Todd, Jr. (eds.): *The Disputing Process – Law in Ten Societies*. New York, Columbia University Press, 1–40.
- Oman, Ž. (2016):** Will auss der Vnordnung nit Schreitten: A Case of Fehde from 17th Century Styria. *Acta Histriae*, 24, 1, 63–100.
- Oman, Ž. (2017):** Modern Age, Ancient Customs – Settling Blood in the Eastern Alps between the Late Middle Ages and Early Modernity. *Acta Histriae*, 25, 1, 153–178.
- Oman, Ž. (2018):** Maščevanje kot pravni običaj sistema reševanja sporov na Slovenskem v zgodnjem novem veku. Doktorska disertacija. Maribor, Univerza v Mariboru.
- Otterbein, K. (1994):** Feuding and Warfare. Langhorne, Gordon and Breach Science Publishers.
- Peters, J. (2000):** Leute–Fehde: Ein ritualisiertes Konfliktmuster des 16. Jahrhunderts. *Historische Antropologie*, 8, 1, 62–97.
- Petkov, K. (2003):** The Kiss of Peace. Ritual, Self and Society in the High and Late Medieval West. Leiden, Boston, Brill.
- Polec, J. (1945):** Križnikovi odgovori na vprašanja v Bogiščevem »Naputku«. Razprave pravnega razreda AZU, Ljubljana, 151–225.
- Povolo, C. (1997):** L'intrigo dell'onore. Poteri e istituzioni nella Repubblica di Venezia tra Cinque e Seicento. Verona, Cierre Edizioni.
- Povolo, C. (2015):** Feud and Vendetta: Customs and Trial Rites in Medieval and Modern Europe: A Legal–Anthropological Approach. *Acta Histriae*, 23, 2, 195–244.

- Povolo, C. (2017):** La pietra del bando: vendetta e banditismo in Europa tra Cinque e Seicento. *Acta Histriae*, 25, 1, 21–56.
- Radcliffe-Brown, A. R. (1994):** Struktura in funkcija v primitivni družbi. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Rampanelli, S. (2017):** La faida ai confini: conflitti sociali e riti giudiziari nel feudo tirolese della valle di Primiero nel secondo Cinquecento. *Acta Histriae*, 25, 2, 285–318.
- Roach, L. (2012):** Submission and Homage: Feudo-Vassalic Bonds and the Settlement of Disputes in Ottonian Germany. *History*, 97, 327, 355–379.
- Roberts, S. (2013):** Order and Dispute, An Introduction to Legal Anthropology (1979). New Orleans, Quid Pro Books.
- Rolandino, R. (1546):** Summa Totius Artis Notariae. Anastatic reprint, ed. by the Consiglio Nazionale del Notariato. Bologna, Arnaldo Forni Editore, 1977.
- Romio, M. (2017):** “Una scabrosità giurisdizionale”. Sistema consuetudinario e giustizia veneziana in Maina (XVIII secolo). *Acta Histriae*, 25, 2, 335–348.
- Rossetto, L. (2017):** Vendetta e banditismo nella Terraferma veneta del secondo decennio del Seicento: Il caso di Zuanne dalle Tavole. *Acta Histriae*, 25, 2, 319–334.
- Rousseaux, X. (1997):** Crime, Justice and Society in Medieval and Early Modern Times: Thirty Years of Crime and Criminal Justice History. *Crime, History and Societies*, 1, 1, 87–118.
- Rovinskij, P. A. (1901):** Černogorija v eja prošlom i nastojaščem : Geografija; Istorija; Etnografija; Archeologija; Sovremennoe položenie. Sanktpeterburg, Sbornik otdelenija russkago jazyka i slovesnosti Imp. Akademii Nauk, 69, 1.
- Sahlins, M. (1999):** Ekonomika kamene dobe. Založba /*cf, Ljubljana.
- Sbriccoli M. (2002):** Giustizia criminale. V: Fioravanti, M. (ur.): Lo stato moderno in Europa. Istituzioni e diritto. Laterza, Bari, 163–205.
- Schmitt, J.-C. (2000):** Geste v srednjem veku. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Schwerhoff, G. (2002):** Criminalized Violence and the Process of Civilisation: a Re-appraisal. *Crime, History and Societies*, 6, 2, 103–126.
- Shoemaker, K. (2011):** Sanctuary and Crime in the Middle Ages, 400–1500. New York, Fordham University Press.
- Simmel, G. (1908):** Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Berlin, Duncker & Humblot.
- Smail, D. L. & K. Gibson (2009):** Vengeance in Medieval Europe: A Reader. Toronto, University of Toronto Press.
- Smail, D. L. (1996):** Common Violence: Vengeance and Inquisition in Fourteenth-Century Marseille. Past and Present, 151 (1), 28–59.
- Smail, D. L. (2012):** Violence and Predation in Late Medieval Mediterranean Europe. Comparative Studies in Society and History, 54, 1, 7–34.
- Snoj, M. (1997):** Slovenski etimološki slovar. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Sommières, V. de (1820):** Voyage historique et politique au Montenegro. Paris, Alexis Eimery.
- Šćepanović, M. M. (2003):** O krvnoj osveti. Krivičnopravni prilaz. Podgorica, CID.
- Štrekelj, K. (1898):** Slovenske narodne pesmi, 1. zvezek. Ljubljana, Slovenska Matica.

- Throop, S. A. (2011):** Crusading as an Act of Vengeance, 1095–1216. Farnham, Ashgate.
- Vallerani, M. (2005):** La giustizia pubblica medievale. Bologna, il Mulino.
- Van Caenegem, R. C. (1954):** Geschiedenis van het Strafrecht in Vlaanderen van de X le tot de XIVe eeuw. Brussels, Palais der Academiën.
- Verdier, R. (1980):** La vengeance dans les sociétés extraoccidentales. Paris, Cujas.
- Vidali, A. (2017):** Interrelazioni tra pena del bando, faida e aspetti costituzionali: Venezia e la Terraferma, secoli XV–XVI. *Acta Histriae*, 25, 2, 261–284.
- Vilfan, S. (1942):** Pravni motivi v slovenskih narodnih pripovedkah in pripovednih pesmih. *Etnolog*, 16, 3–29.
- Vilfan, S. (1961):** Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma stare Jugoslavije. Ljubljana, Slovenska matica.
- Vilfan, S. (1996):** Zgodovinska pravotvornost in Slovenci. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Vogel, T. (1998):** Fehderecht und Fehdepraxis im Spätmittelalter am Beispiel der Reichstadt Nürnberg (1404–1438). Frankfurt am Main, Peter Lang.
- Vrčević V. (1851):** O sudbenom jeziku u Dalmaciji. Pravdonoša, 21.
- Wallace–Hadill, J. M. (1959):** The Bloodfeud of the Franks. *Bulletin of the John Rylands Library*, 41, 2, 459–487.
- Weir, S. (2007):** A Tribal Order: Politics and Law in the Mountains of Yemen. Austin, University of Texas Press.
- Westermarck, E. (1906):** The Origin and Development of the Moral Ideas. London, Macmillan and Co.
- White, S. D. (1986):** Feuding and Peace–Making in the Touraine Around the Year 1100. *Traditio*, 42, 195–263.
- Wieland, C. (2014):** Nach der Fehde – Studien zur Interaktion von Adel und Rechtssystem am Beginn der Neuzeit: Bayern 1500 bis 1600. Epfendorf an der Neckar, Bibliotheaca academica Verlag.
- Wilentz, S. (ed.) (1999):** Rites of Power: Symbolism, Ritual, and Politics since the Middle Ages. Pennsylvania, University of Pennsylvania Press.
- Wilson S. (1988):** Feuding, Conflict, and Banditry in Nineteenth–Century Corsica. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wormald, J. (1980):** Bloodfeud. Kindred and Government in Early Modern Scotland. *Past and Present*, 87, 54–97.

VOJAŠKI BEGUNI V PRVI POLOVICI 19. STOLETJA IN KAZNOVANJE NJIHOVIH POMAGAČEV. PRIMER KAZENSKIH SPISOV DEŽELNEGA SODIŠČA V LJUBLJANI V LETIH 1825–1849

Gorazd STARIHA

Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, Savska cesta 8, 4000 Kranj, Slovenija
 e-mail: gorazd.starha@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Vojnaško ubežništvo in ubežniki so bili nekdaj zelo pogost, stalen pojav. Ker so deserterje preganjali in lovili, je bila seveda kazniva tudi pomoč deserterjem. V kazenskih spisih Deželnega sodišča v Ljubljani, ki obravnavajo zločin prikrivanja deserterjev (1825–1849), je izstopajoče, da so se preiskovalni sodniki trudili, da bi dokazom dajali čimmanjšo težo in kazni, ki so jih predlagali, so bile v teh primerih zelo nizke. Vzrok temu je mogoče iskati v tem, da si oblast ni želeta še večjega konflikta glede že sicer nepriljubljene vojske.

Ključne besede: 19. stoletje, vojaški nabor, vojaški ubežniki, rokovnjači, prikrivanje deserterjev, kazensko pravo

I DISERTORI NELLA PRIMA METÀ DELL'OTTOCENTO E LA PUNIZIONE PER COLORO CHE DAVANO LORO AIUTO. IL CASO DEGLI ATTI PENALI DEL TRIBUNALE REGIONALE DI LUBIANA NEGLI ANNI 1825–1849

SINTESI

La diserzione e i disertori erano in passato molto frequenti, un fenomeno costante. Poiché i disertori venivano perseguitati e veniva data loro la caccia, risultava ovviamente reato offrire loro aiuto. Dagli atti penali del Tribunale regionale di Lubiana, che trattano il reato di favoreggiamento nei confronti dei disertori (1825–1849), traspare l'impegno dei magistrati inquirenti nel dare agli elementi di prova il minor peso possibile come pure in questi casi le pene proposte erano molto lievi. Probabilmente le autorità non volevano si generasse un conflitto ancora maggiore riguardante l'esercito già di per sé impopolare.

Parole chiave: secolo XIX, reclutamento militare, disertori, banditi, nascondere i disertori, diritto penale

UVOD

Vojaško ubežništvo in ubežniki so bili nekdaj zelo pogost, stalen pojav. Z uvedbo splošne vojaške obveznosti¹ pa so se pojavili še naborni ubežniki, torej fantje, ki so zbežali že pred naborom samim in ne šele iz vojske. Vsi ti ubežniki so morali seveda od nečesa in nekje živeti, bili so odvisni od družbe, pred katero so se skrivali. To pa so počeli lahko na najbolj nedolžen način, da so pravzaprav ostali doma, samo da so spali v bližnjem grmovju, da jih ne bi na domu presenetila kakšna patrulja, ki je iskala ubežnike, hranili pa so se doma, oziroma so jim domači nosili hrano v gozd. Takšne vrste skrivači so navadno še pomagali pri domačih kmečkih opravilih. Drugi, ki se niso skrivali takoj za domačo hišo, so pohajali okrog, pomalem beračili, se preživljali s priložnostno dnino in, če se je ponudila prilika, tudi kaj sunili. Tretji pa so postali rokovnjači in se pač preživljali zgolj z izsiljevanjem, krajami in ropi, pri katerih tudi uboju in umori niso bili ravno redki.

Dezerterje so preganjali, lovili in seveda je bila kazniva tudi pomoč dezerterjem. In kot smo omenili več »kategorij« dezerterjev, je bila tudi njim nudena pomoč oziroma sodelovanje z njimi precej raznovrstno. Od kosa kruha ljubečih staršev do preprodajanja naropanega blaga. Nekje vmes so bile dezerterske ljubice. Življenje ubežnikov je bilo torej precej različno, od nedolžnega skrivanja ob kosu kruha, do aktivnega ropanja z razbrzdanim uživaštvom.

Seznanitev z obravnavanjem zločina prikrivanja dezerterjev v predmarčnem obdobju (natančneje med letoma 1825–1849), nam omogoča analiza kazenskih spisov Deželnega sodišča v Ljubljani, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije.

NENASILNI PRIMERI SKRIVANJA

»Navadno skrivanje« iz leta 1825² nam pokaže, da so se ljudje dobro zavedali, da dezerterjem ne smejo pomagati, jim dajati, hrane, zatočišča ali dela, to razberemo iz njihovih zagovorov na zaslišanjih.

Jožef Stavanja, po domače Likon iz Nadanjega sela (okraj Pivka) je v rojstni vasi kot dezerter opravljal razna dela doma in pri svojih sosedih, tako da je prej ali slej za to morala izvedeti tudi oblast. Na zaslišanju se je pokazalo, da je ubežnik v vasi enkrat pri enem, drugič pri drugem mlatil, kosil, vozil seno itd. Za vse to je župan prav dobro vedel, pa ga je vendar pustil, da se je svobodno sprehajal naokoli in se zadrževal v vasi. Še več, ko so poklicali župana na zagovor, je ta priznal, da je dezerter tudi pri njem kosil seno in kopal krompir. Županu je to zaslišanje pognalo strah v kosti in si je nato z vsemi močmi prizadeval izslediti tega dezerterja. Poslal je tri poizvedovalce v okolico in eden ga je izsledil v Istri, mu predstavil veliko županovo stisko in ga nagovarjal, naj se vrne. Res se je vrnil in župan ga je spremil na okrajno gosposko kjer je ubežnik opral župana krivde, češ da ga župan ni najemal in plačeval, ampak da je on kar sam pristopil k delu, ter da

1 Patent z dne 10. marca 1770.

2 SI ARS, AS 307, del. št. F 2 372/1825.

ga je nato župan pregovoril, da se je predal. Po tem priznanju so župana v celoti oprostili krivde oziroma so ukinili preiskavo.

Ubežnikovo teto in strica pa so obtožili, da sta mu dajala jesti. Ta dva sta to sicer priznala, češ da pač ne more biti nedolžnejšega, kot povabiti sorodnika na kosilo. Sicer pa da so vsi v Nadanjem selu vedeli, da je dezerter in se je tam lahko prosto gibal, pri sosedih pomagal pri opravilih, pa to ni motilo ne župana in ne sosedov. Če bi hoteli, da bi ga lahko že davno prijeli, Nazadnje so na sodišču sklenili, da tudi teh dveh zaradi pomanjkanja dokazov ne morejo obsoditi in so zadevo zaključili.

V primeru vojaka Jerneja Cilenška,³ ki je pobegnil marca 1820 in se je do junija 1827 skrival v domači hiši v Šentlambertu (Zagorje ob Savi), pa lahko vidimo poseben primer, ko je bil dezerter lastnik posestva. Iz same kronologije dogodkov bi lahko sklepali, da je imel enostavno smolo s poznim prepisom posestva nanj, oziroma da je bil prepis posestva storjen po že opravljenem naboru.

Kakorkoli že, na zaslišanju je oče (67), potrdil, da se je sin ves čas skrival doma in da je v okolici delal kot čevljar. Mati (60) je tudi potrdila, da je bil sin občasno doma, vendar skrivaj, ker ga je župan lovil. Sicer pa je imel sin posestni list že pred dezertacijo v rokah in tako stara dva niso mogli obtožiti prikrivanja dezerterja, ker se je le-ta skrival v svoji lastnini in ga nista skrivala stara dva na svojem domu. Proti županu (rihtarju) pa tudi niso mogli kazensko postopati, saj je mati potrdila, da je stalno povpraševal po sinu, ga je torej iskal⁴. Sinu sta predala Ponovičam podložno kajžo že 21. novembra 1818, od 26. aprila 1819 je bil lastnik po zemljiški knjigi, vpoklican pa je bil 24. avgusta 1819. Zadevo bi, kot posestnik, lahko uredil tudi kasneje, ko je bil že v vojski (dokazal pogoje za odpust), vendar pa je ocitno iz nevednosti vse pokvaril z dezertacijo.

Po §§ 199 in 200 kazenskega zakonika iz leta 1803 je šlo za prikrivanje dezerterja, kar se je kaznovalo s 50 goldinarji denarne kazni in zaporom od pol do enega leta. Matere niso zasliševali, ker je bila slabega zdravja, za očeta pa otežajočih okoliščin ni bilo. Olajševalne so za starša predstavljalni njuno brezmadežno življenje, da sta takoj priznala, da je bil prikrivani dezerter njun lastni sin, da je bil posestnik sin in ne onadva in ga torej nista mogla poditi z njegove lastnine (ne le ker bi to nasprotovalo starševskim čustvom). Poleg vsega je sodišče ugotavljalo da sta bila to stara, krhka človeka, blizu visoke starosti, povsem revna in 50 gld ni bilo kje vzeti. Junija 1828 so njega obsodili na štirinajst, njo pa na osem dni zapora, ki sta ga tudi odsedela (eden konec oktobra in drugi konec novembra).

Med nedolžnejšimi primeri skrivanja so tudi klasične zgodbe domačih fantov, vojaških ubežnikov, ki so imeli dekleta (in otroke z njimi) v domačih vaseh.

3 SI ARS, AS 307, del. št. F 2 202/1828.

4 Zapisali so, da ni osnove da bi proti županu kazensko postopali. Med županovimi dolžnostmi je bila tudi skrb, da na njegovem območju ni bilo dezerterjev. Patent z dne 2. oktobra 1806 je zapovedoval, da naj gospoščine (Dominien) po krajevnih predstojnikih ali občinskih rihtarjih skrbijo, z osebno odgovornostjo županov, da le-ti v naselju ne trpijo nobenega dopustnika, ki nima vidiranega potnega lista s strani gospoščine na ozemlju katere se zadržuje, ter da ima vsak dopustnik poleg potnega lista tudi dopustniško dovoljenje izdano s strani polka. To zadnje dopustniško dovoljenje mu vzame krajevni predstojnik ali občinski rihtar in ga preda gospoščini, ki vodi natančen spisek vseh dopustnikov v njenem območju in ga četrletno pošilja kresiji.

Leta 1830⁵ je okrajna gosposka Bistra prijela Marjeto Peter nel s Črnega Vrha zaradi izpostavitev otroka, ko pa je izpovedala, da je zanosila z deserterjem Jurijem Malavašičem (dezertiral že leta 1821) in da je ta proti njeni volji odnesel novorojenega otroka iz kajže, so opustili preiskavo izpostavitev otroka in začeli preiskavo glede dajanja potuhe deserterju. V preiskavi se je izkazalo, da je tudi njena sestra Lucija imela za ljubčka deserterja.

Trije zanesljivi možje (sosedje) so izpovedali, da sta se Lucija in Marjeta vedno vlačili okrog z deserterjem in imeli z njima vsaka po dva otroka. Bili naj bi tudi delomrzni in vzdrževala naj bi ju deserterja. Njun brat Florijan naj bi bil delaven in je moral le zaradi lastne varnosti pred deserterjem trpeti pokvarjeno življenje svojih sestra.

Florijan, 39 let, tesar in sodar po poklicu, je povedal, da je Malavašič hodil k njim že sedem let, Blaž Laznik, Lucijin fant, pa tri ali štiri. Vendar pa da sta spala pri njih v hiši le takrat, kadar je bilo zunaj premrzlo. Preživila da sta se z divjim lovom in od tega, kar sta dobila pri ljudeh. On da jima ni nikdar dal jesti, pač pa njegovi sestri. Vedel je sicer, da sta deserterja, saj sta mu sama povedala. Vedel je tudi, da je bilo deserterje prepovedano skrivati, podpirati, vendar pa je bila njegova kajža samotna in njegovi sestri sta živelni z njima v ljubezenskem razmerju.

Marjeta, 22, je dejala, da sebe in svoja nezakonska otroka (7, 1) preživila z dnino in peko lecta. Malavašiča da je poznala odkar sta spočela prvega otroka. Pri njih da ni nikdar nič dobil, razen če je prišel v času obroka, da je jedel z njimi. Preko noči naj bi pri njih ostal samo dvakrat, večkrat se je oglasil podnevi. Nič pa ni vedela o Lazniku in da tudi sicer ni imela z deserterji nič drugega, kot z Malavašičem dva otroka.

Lucija je bila stara 30 let, mati desetletne hčerke, v času zaslišanja visoko noseča, preživila se je z dnino in peko lecta. Malavašiča je poznala že odkar je zapeljal njeni sestri in ji naredil dva otroka. Sicer pa da ona ni imela nobenega deserterja za ljubčka, prvega otroka naj bi imela z nekim dopustnikom (ne z deserterjem) in da njena druga nosečnost ni bila plod nobenega znanstva s kakšnim deserterjem, ona da ni bila nikdar deserterska ljubica. Vedela je, da se deserterjem ne sme pomagati, sicer pa je sodišče obvestila, da ve za več hiš, kjer so bili deserterji spočeli dekletom otroke, pa niso bili kaznovani ne hišni posestniki, ne dekleta.

Po končanem zaslišanju so v zapisnik zapisali, da se je brat izkazal za precej omejenega, sestri pa za pravi soldaški kurbi brez sramu. Preiskovalni sodnik je najprej predlagal šest mesecev zapora za brata, za sestri pa po osem mesecev. Sodišče je nato sestri obsodilo na en mesec zapora, brata na štirinajst dni, končno pa je apelacijsko sodišče v Celovcu brata povsem oprostilo zaradi pomanjkanja dokazov.

NASILNE OSVOBODITVE DEZERTERJEV PO DOMAČIH

Domači pa svojih sinov in sorodnikov niso samo skrivali, ampak so jih, nekateri, tudi s silo branili in osvobajali iz rok oblasti, če jih je le-ta zasačila.

⁵ SI ARS, AS 307, del. št. F 2 452/1830.

Avgusta 1833⁶ so davčni nadzornik in trije kordonisti (mejni stražniki) na Trojanah prijeli dezerterja in tihotapca Janeza Ahčana, ki so ga vpoklicali v pionirsko četo marca 1828 (od takrat je že dvakrat dezertiral, tokrat so ga prijeli tretjič). Takoj so ga gnali preko Blagovice na zaslišanje na okrajno gosposko Brdo pri Podpeči. V bližini Blagovice so se ustavili, ker jih je ujeti prosil, da bi smel popiti maseljc vina in spregovoriti z očetom, ki je prihitel takoj, ko je izvedel, da so sina prijeli. Oče si je pri gostilničarju izposodil dva goldinarja in jih izročil sinu rekoč: »Hodi srečno, saj se boš tako ali kmalu vrnil!« Oče se je bil namreč odločil, da ga osvobodi s silo. To osvoboditev je z bratom in še dvema izpeljal kar tako, da je z vprego zapeljal med spremstvo, vsak od njih je podrl po enega stražnika in z osvobojenim sinom so pobegnili. Sin Janez se je nato zadrževal najprej pri očetu in se je skril v gozd šele, ko se je razširila govorica, da bo preiskava glede tega dejanja.

Na kazenskem zaslišanju je oče Jernej (51) dejanje priznal in sodišče zanj v obširni razlagi, kot da bi se prav posebej trudilo, ni našlo osnove za prikrivanje dezerterja, češ, da je dolžnost davčnih nadzornikov lovljenje tihotapcev, in da so torej v tem primeru lovili in prijeli tihotpaca, in ne dezerterja. Zagrožena kazen za »osvoboditelje« je bil zapor od pol do enega leta, nazadnje pa je dobil eden od sodelujočih tri tedne zapora z enim postom na teden, drugi le tri dni težke ječe, za tretjim, ki je bil na begu pa je bila izdana tiralica. Edino oče, ki je bil napeljevalec in glavni krivec, je dobil nekoliko daljšo kazen, to je tri mesece težke ječe, z enim postom vsak teden.

Tudi za naslednji primer bi lahko rekli, »da je padel na postopku«. Oktobra 1849,⁷ zvečer, so se odpravili sodni sluga, občinski sluga in stražnik v Topol (okrajna gosposka Snežnik), da bi prijeli nabornega ubežnika Pavla Turka. Ko so prišli do hiše, je ostal stražnik pred vhodnimi vrati, druga dva pa sta vstopila v sobo. Pavel je sedel za mizo, obrnjen s hrbotom proti vratom in je svetil čevljaru pri delu. Občinski in sodni sta ga zgrabila od zadaj, Pavel je vrgel luč pod mizo v škaf z vodo in v sobi je nastala popolna tema. Pavel se je hotel iztrgati in je silil k oknu, slugi pa sta ga tiščala nazaj proti vratom. Med tem prerivanjem so tri ženske, prisotne v sobi, vlekle občinskega s Pavla, ga praskale po rokah in mu skušale vzeti puško, tako da je ubežnika spustil. Sodnega pa je ubežnikov brat Sebastijan zgrabil od zadaj za vrat, ga suval s kolenom v hrbet in vlekel z brata, tako da ga je spustil tudi ta in Pavel je pobegnil skozi okno na dvorišče in v temo. Pavel naj bi tudi zaklical, takoj ko je ugasnila luč: »Daj nož, daj nož!« (*Daj nosh, daj nosh!*) To so ponavljale tudi ženske, Sebastijan pa je, medtem ko je oklepal sodnega, klical po sekiri: »*Daj sikero, udar ga!*« Vendar pa niso prinesli ne enega ne drugega, nasploh niso uporabljali nobenega orožja. Ko je dezerter pobegnil in so ponovno prižgali luč, so ugotovili, da sta Anton in njegov brat Sebastijan izginila.

Na kazenskem sodišču sta bila brat dezerterja Antona, Sebastijan (30) in sestra Katarina (16) najprej obtožena javnega nasilja po § 70 prvega dela kazenskega zakonika, ker sta s svojim kričanjem po sekiri pozivala k nasilju (Sebastijan pa je še fizično vlekel sodnega slugo z dezerterja, za njim so razpisali tiralico). Potem pa je ta del v kazenskem

6 SI ARS, AS 307, del. št. F 2 524/1834.

7 SI ARS, AS 307, del. št. F 2 980/1849.

spisu prečrtan in z drugo roko ves del na novo napisan, češ da ne gre za nasilje po § 70 prvega dela, ampak (le) za težak policijski prekršek po §§ 72 in 73 drugega dela zakonika iz leta 1803.

Avtor novega zapisa je ugotavljal, da se v predloženem primeru niti enkrat ne omenja ukaz okrajne gosposke za privedbo nabornega ubežnika. Patrulja torej ni bila ovirana pri opravljanju izrecno, od okrajne gosposke določene naloge, ampak je opravljala le navadno (obhodno) dolžnost straže. Akti da se torej vračajo okrajni gosposki Snežnik v morebitno uradno ukrepanje, zaradi odsotnosti zločina pa kazenski postopek ne bo uveden. Oblast se, ponovno, več kot očitno ni hotela zapletati v kaznovanje domačih zaščitnikov vojaškega beguna.

NASILNE OSVOBODITVE DEZERTERJEV PO VAŠČANIH

Dezerterjev pa niso nasilno osvobajali iz rok oblasti samo najožji domači, ampak se je lov na dezerterje, na »naše fante« gnusil tudi drugim sovaščanom in v osvobajjanju prijetih ubežnikov je bilo nekakšno robinhudovsko ozračje (kar pa seveda ni veljalo za rokovnjaške dezerterje!). O tem nam med drugimi govori primer iz leta 1826,⁸ ko so na Dovjem domačini obmetavali patruljo, ki je gnala dva prijeta dezerterja, s kamenjem in poleni. Patrulja je sprožila opozorilna strela in se nato zatekla v bližnjo gostilno. Tam je bilo nekaj pivcev, ki so se najprej razburjali nad tem prijetjem, po ukazu patrulje, da naj se brigajo zase, pa so obmolknili. V pivnici so enega od prijetih polegli kar na tla, ker so ga v samem »postopku pridržanja« tako obdelali, da ni mogel sedeti. Kmalu je pristopilo več Dovjanov, med njimi Matija Kosmač. Z besedami: »Kaj pa se dogaja tu?« je vzel luč z mize, si ogledal prijetega, se začudil in začel viti z rokama nad glavo ter zmerjati patruljo z razbojniki in krvavimi dušami, vendar se je na prigovarjanje brata kmalu umaknil.

Sodni sluga je nato ukazal, naj pokličejo župana in priskrbijo voz za ujetnika. To je naročil županovemu pomočniku, ki pa ga je prosil, naj mu prizanese s to nalogo, češ da se on v to noče vmešavati. Vtem se je vrnil Matija Kosmač in vpil: »Kar počakajte še malo, kmalu se bo pojavilo petdeset mož, ki vas bodo zvezali in ...« Obenem je zgrabil višjega nadzornika za vrat, z besedami: »Ti zločesti hudič, danes pa slabo komandiraš!« Sodnega slugo pa je sunil v prsi: »Ti pa da mi ne prideš več na Dovje ponoči!« Medtem se je v gostilni zbral že več Dovjanov, tako da jih je bila polna hiša. Matija Kosmač jim je zavpil: »Treba bi jih bilo zvezati!« in množica mu je začela pritrjevati. Člani patrulje so se zato pričeli počasi umikati. Od nekod se je pojavil tudi mrlški oglednik, pregledal ležečega na tleh in ga razglasil za mrtvega, ter da ga morajo odnesti k županu. Dva sta na ta ukaz pristopila in ga nesla v vežo, kjer je navidezni mrlič kar naenkrat poskočil in izginil v noč. Zasledovanje pa je patrulji preprečila zbrana množica.

Zadeva je nazadnje pristala na kazenskem sodišču, ki pa kriminalnih dejanj ni našlo. Glede tega, da so na stražo metalni kamenje in polena, je sodišče menilo, da v trdi temi nihče ni mogel vedeti, da je to straža, ki spremlja dezerterja in da tega ni moč opredeliti kot zločin ampak le kot (slučajni) ponočni nemir, razgrašstvo. Drugič so Dovjani s

⁸ SI ARS, AS 307, del. št. F 2 678/1831.

svojim grozenjem res omogočili deserterju, da je pobegnil in to je javno nasilništvo in pomoč deserterju, vendar pa je treba upoštevati, da je straža prijetega vsega krvavega in navidezno mrtvega prinesla v gostilno, ga tam položila na tla, da so se krajanji (upravičeno) zgražali – zato da ni nobene osnove, da bi bil to zločin. In končno, če bi že tudi vsa ta dejstva vodila k zločinu, bi šlo pri stvari za zastaranje, o zadevi so namreč na deželnem sodišču razpravljali šele poleti 1831, dogajala pa se je že leta 1826. Zato so julija 1831 v Ljubljani predlagali, da se proti osumljenim ustavi vsaka nadaljnja preiskava, seveda pa naj vse akte pošlejo v vednost nadrejenemu sodišču. Iz Celovca so nato potrdili ljubljansko odločitev in pripomnili, naj strogo opomnijo okrajno gosposko Belo Peč, ki da je kriva za vso zamudo, da sodišče ni moglo ukrepati zaradi zastaranja.

Septembra 1847⁹ sta se slugi po nalogu višnjegorske okrajne gosposke odpravila po deserterja Janeza Jakoša v Kresniški Vrh. Janez je bil ravno pred hišo, ko sta se pojavila in je skočil v vežo, pograbil gorjačo in z njo udaril po glavi slugo, ki je pritekel za njim, da je le-ta skoraj izgubil zavest, vendar pa je uspel zadržati ubežnika tako dolgo, da je pritekel še drugi. Janez je tega zgrabil za vrat in so se ruvali na vso moč dokler ga nista spravila iz hiše. Med ruvanjem je Janez klical svakinji in sestri, da naj gresta iskat sosede na pomoč, kar sta tudi storili in pojavila se je množica kakih tridestih ljudi – mož, žena in otrok, ki so vpili, naj ga spustita, če ne da naj vse hudič vzame. Eni so vihteli kole, drugi lopate, tretji spet kaj drugega in si dajali korajžo: »Udari hudiča po glavi, če ga ne izpusti!« vendar pa nihče ni udaril. Slugi sta grozila z orožjem, ljudje pa so še bolj pritiskali in naposled sta se odločila, da preden se jih pojavi še več, da je bolje da izpustita deserterja. Ljudsko krdelo jima je nato dovolilo, da sta se izmuznila v gozd.

Naslišanju sta slugi od vseh ljudi spoznala le deserterjevega brata Gregorja. Izjave ostalih zasliahnih so si bile enotne v tem, da so bili priče dogodka, vendar pa nič niso vedeli o zbiranju nasilne množice, ki naj bi zahtevala izpustitev deserterja. Da so le prišli gledat, kaj da je, ko so čuli kričanje deserterja in slug. Vendar pa niso videli nikogar, ki bi bil nasilen napram slugama.

Sodišče je ugotavljaljo, da je v zadevi šlo za javno nasilje po § 70. Ker pa so bili v zbrani množici možje, ženske in otroci, ker stražnika zaradi mraka nista mogla navesti kdo v množici je hujskal k nasilju, nadalje tudi klicanje sestre na pomoč niso mogli kvalificirati kot prispevanje k osvoboditvi deserterja, ker da so se ljudje zbrali nasploh zaradi trušča in vpitja deserterja, ker torej ni bilo moč ovaditi neke določene osebe in je bil torej storilec neznan, ni bilo mogoče proti nikomur uvesti kazenskega postopka.

Nadaljnje vprašanje pa je bilo, ali so mu domači dajali potuho po § 199. Glede tega bi lahko odgovarjal samo brat Martin, kot glava družine. Vendar pa njegovih občasnih obiskov sodišče ni jemalo kot okoliščin, ki bi oteževale njegovo prijetje. Sodišče je tudi razumelo, da če je šlo za člana družine, ponavadi ni bilo v moči glave družine, da bi ga vrgel iz hiše in mu odrekel hrano ter zavetje. Manjkali so torej bistveni pogoji in kriteriji, da bi bilo gospodarja moč obdolžiti zločina prikrivanja deserterja.

V vsej zadevi so nazadnje ugotovili, da ni bilo moč nikogar obtožiti in so ustavili vse postopke.

9 SI ARS, AS 307, del. št. F 2 2110/1847.

KUPOVALCI UKRADENEGA BLAGA IN ROKOVNJAŠKE OŠTARIJE

Nazadnje pa si poglejmo še primera pravih rokovnjaških deserterjev ter ljudi, pri katerih so se zbirali in ki so skrivali in preprodajali njihovo nakradeno blago. To so bili v veliki meri vaški gostilničarji.

Marija Aljančič je v Dupljah posedovala kajžo in v njej tudi točilnico vina. Ker se je širil obči glas, da deserterji pri Aljančičevi skrivajo ukradeno blago in imajo pri njej zatočišče, je okrajna gosposka novembra 1833 naredila racijo in našla ukradeno blago (kožuhovinasta oblačila, svinjski želodec napolnjen z mesom, kavo, sod vina, polovico surove kozje kože, lan ...).¹⁰

Po poizvedbah naj bi se v njeni gostilni zadrževali deserterji, kar je Aljančičeva najprej zanikala, v nadaljevanju zaslisanja pa vendarle priznala, da so v njeni gostilno zahajali tudi ljudje, ki so bili videti deserterji in jim je zaradi grozečega načina zahtevanja morala streči s pijačo in jedačo, če si je hotela biti gotova življenja in imetja. Na vprašanje, kako je v posameznih gostih prepoznała deserterje, je odgovorila, da je pogosto slišala, da se v okolici potikajo deserterji, ki postanejo nejevoljni in grobi, če jim človek odreče kar poželijo. Če so torej k njej vstopili možje, ki so se obnašali osorno in vihramo, je pomislila, da se obnašajo tako, kot se to pripisuje deserterjem. Vendar pa da so se tako zelo pogosto obnašali tudi kmečki fantje iz soseščine, ki sicer niso bili poklicani v vojsko, ampak so s svojim »rokovnjaškim« obnašanjem delali dolgove po gostilnah. Ona sama, da se sicer ne more pritoževati, da bi ji kdo kdaj grozil ali s silo kaj zahteval, so pa zahtevali to ali ono z odrezavostjo in da se je izognila sporom in prepirom, jim je ustregla, če je mogla in je na ta načino dobro izhajala z gosti, oni pa so redno plačeveli pijačo. Zagotavljalna je, da ni nikdar od deserterjev ali od drugih sprejemala ukradenega blaga in dajala sodrgi potuhe. V gostilno da so pač prihajali različni ljudje, lahko da je bil kdaj med njimi tudi kakšen tak, seveda pa brez njenega vedenja. Župan je zanjo dejal, da vse do smrti njenega moža pred dvema letoma o njej ni bilo slabega čuti, po njegovi smrti pa da se je v njeni hiši zbirala vsakršna svojat. Ob koncu zaslisanja je prosila, da bi upoštevali, da je stará in bolna, kar je bilo res, ter jo oprostili (medtem ji je okrajna gosposka že tudi zaprla točilnico).

K njej je med drugimi deserterji zahajal tudi Štefan Pavovec, ki je zanimiv primer, kako so si nekateri deserterji uredili »nove življenske okoliščine«. Štefan je na zaslisanju povedal, da se je v deserterskem stanu zadrževal samo v gozdnih kočah in da je večkrat hodil po živila k birtu Juriju Kokeljnu (vulgo Švara) v Dolenjo vas (Podbrezje) in k Bovavcu v Strahinj. Sicer pa da je skoraj vsako soboto šel v kajžo Marije Dežman v Strahinj obleči sveže perilo in zamenjati drugo obleko. Marija Dežman, 67, vdova iz Strahinja, je potrdila, da je vedela, da je Štefan deserter, da ga je poznala že kot otroka in da je imel pri njej spravljeno obleko. Tudi hči Tereza, 20, je potrdila, da se je Štefan hodil k njim ob sobotah preoblačit. Vdova je dejala, da je to počela iz usmiljenja do deserterja, prosila da upoštevajo njeni starost in da bi prestajala kazen pri okrajni gosposki v Kranju.

Helena Zupan vulgo Bovavka iz Strahinja, 42, vdova, mati sedmih otrok, je priznala,

10 SI ARS, AS 307, del. št. F 2 877/1835.

da je poznala dezerterje, med njimi Štefana Pavovca, za katerega je dejala, da je bil več kot desetkrat pri njej na žganju in občasno tudi klobasi. Prosila je, da bi pri razsodbi upoštevali, da tega ni počela zaradi dobička, ali da bi hotela olajšati dezertacijo, ampak ker se je bala, da je ne bi ti, v celi okolici znani nevarni ljudje, trpinčili. Glede njenega obnašanja je župan dejal, da je le v toliko na slabem glasu, da ima kot vdova rada fantovsko družbo, še posebej v nočnem času.

Pri birtu v Dolenji vasi pa so Pavovca pozimi 1833 prijeli. Bil v točilnici in se grel pri peči, ko je zagledal vojsko. Planil je pokonci in ven, vendar prepozno. Oštirjev sin Primož Kokelj je na zaslišanju zatrjeval, da dezerter do takrat še nikdar ni bil v hiši in da nikdar ni dobil tam jesti. Stari Kokelj je dejal, da Pavovca ne pozna in da mu ni nič znano, da bi dezerter dobil hrano v njegovi hiši.

In kakšna kazen je doletela »rokovnjaške mamke«?

Za Aljančičeve so na sodišču ugotavliali, da ji ne morejo dokazati, da je za kakega od gostov vedela, da je dezerter. Čeprav ji niso verjeli, da ne bi poznala vsaj dveh dezerterjev, ki sta bila rojena in odrasla (ter vpoklicana v vojsko) v Dupljah, kjer je ona tako dolgo živila. Vendar so glede tega morali ugotoviti pomanjkanje dokazov in plačala je samo stroške postopka. Seveda so jo zasliševali tudi zaradi posedovanja ukradenih stvari. Vendar tudi tu ni bilo kakšne velike želje po nadaljevanju preiskave in dokazovanju krivde. Najprej niso bili preveč prepričani, da bi bilo dokazovanje uspešno, šlo je za dokaj majhne vrednosti (izrečena bi bila lahko kazen do največ enega leta zapora). Poleg tega pa je ravno takrat v preiskovalnem zaporu prebolela bolezen, ki bi bila lahko smrtna in bi se lahko ponovila, tako da so jo raje izpustili. Še tako so jo morali peljati domov z vozom, ker pri vsej bolezni in šibkosti ni mogla peš domov, bila pa je tudi povsem brez premoženja.

Marija Dežman je priznala, da je vedela, da je Pavovec dezerter, da je imel pri njej shranjeno obleko in da se je tja hodil preoblačit. Vendar pa je bilo drugače njen preživljanje neoporečno, bila je brez denarja, tako da so uporabili § 48¹¹ in sledil je le štirinajstdnevni dnevni zapor z enim postom vsak teden.

Prav tako je priznala Helena Zupan, da je Pavovec v njeni hiši jedel in pil kot dezerter. Bila pa je sicer neoporečna in pri njej je prišel v poštev za olajšavo § 39 lit. c,¹² priznali so ji strah pred dezerterji, ki so bili znana podeželska kuga. Ni pa bila brez premoženja in so jo zato obsodili na 50 gld denarne kazni, po drugi strani pa zaradi tega le na osem dni zapora.

Preiskavo proti Kokeljnu so prekinili, ker nihče ni hotel ničesar priznati. Ne on, ne dekla, ne sosedje, nihče ni nič vedel o kakšnih dezerterjih.

In še zgodba, zelo skrajšana sicer, o najhujših, tako zlobnih, da je zaradi njihove grozovitosti oblast oprostila tistim, ki so jim morali dajati potuho.

11 Pri zločinah, za katere predvidena kazen ni ni bila višja od petih let zapora, so lahko ob olajševalnih okolišinah, ki so nudile osnovo za (pričakovano) poboljšanje zločinca, kazen lahko omilili in časovno skrajšali (Zakonik, 1803).

12 Olajševalna okolišina je bila tudi, če je bil zločin storjen na pobudo nekoga tretjega, iz strahu pred nekom ali pokornosti nekomu (Zakonik, 1803).

Začelo se je s tem, ko so leta 1839 prijeli in zaslišali zloglasna rokovnjaška deserterja, Gabra (Jernej Bokalič) in Bablanco (Franc Rak).¹³ Zaradi preiskave glede Gabra in njegovih pajdašev so v okrajih Krumperk in Brdo pri Podpeči preiskali hiše vseh, pri katerih so se rokovnjači običajno zadrževali. Tako so odkrili razno nakradeno blago, največ oblačil.

Pod prvo točko je bil zaradi prikrivanja deserterjev prijavljen gostilničarski zakonski par iz Radomelj. Na sodišču sta izpovedala, da sta nekega januarskega večera, ko sta se že odpravljala spati, prišla v gostilno dva neznanca. Naročila sta vino in kruh in dejala, da sta tihotopca tobaka, ki bosta izpila vino zunaj, s svojimi ostalimi tovariši. Hišna hči je prinesla naročeno vino in hlebec kruha in neznanca sta s tem odšla. Kasneje se je eden vrnil in naročil še vina, kar pa je gostilničar zavrnil, češ da še prvo vino ni bilo plačano in neznanec je odšel. Tako zatem pa je vstopil v gostilno Gaber še z dvema, udaril z bodalom silno po mizi in zagrozil: »Ti nam moraš dati vino, pa če ti tudi nič ne plačamo! Mi imamo denar, ampak ne zato, da bi tebi plačevali, če nam ne daš vina, te bom zakljal in ti spustil rdečega petelina na streho!« (v zapisniku so pojasnili v oklepaju, da je z rdečim petelinom mislil požig). Z bodalom je grozil Gaber proti gostilničarju in ženi, si ga nastavil na golt, rekoč: »Tako se to dela, tako to delamo mi!« Tudi druga dva sta grozila s smrtno in požigom, tako da je gostilničar ves prestrašen ponovno prinesel vino in kruh. Rokovnjači pa so preklinjali: »Ti prekleti bog, ti prekleti Kristus ti, bog je nič, mi smo!« (*Ti preklet Bog, ti preklet Christus ti, Bog je nezh, mi smo*). Medtem je šel Gaber za nekaj časa ven in ko se je vrnil, je dejal, da je nočnega čuvaja pošteno premlatil.

Zaradi tega, pretepa čuvaja, je bil pod drugo točko skrivačev deserterjev prijavljen sosed gostilne, ki prišel zraven, ko je Gaber pretepjal nočnega čuvaja na cesti, pa ga je Gabrov tovariš Bablanca obdolžil špijonaže in ga prisilil, da je šel z njim v gostilno, gostilničarka pa ga je prijavila, da je prišel z rokovnjači.

Trečja obdolženca prikrivanja deserterjev in sodelovanja pri kraji sta bila zakonca iz Dupeljn, kjer so med preiskavo na podstrehi našli razne ukradene predmete. Žena se je na zaslišanju opravičevala, da je Gaber prišel z njenim možem od gostilničarja vulgo Rebernika, da njej to ni bilo všeč, pa ji je Gaber zagrozil, da ji bo razparal vamp in spustil rdečega petelina na streho.

Gostilničar Rebernik je povedal, da so k njemu prihajali Gaber in drugi rokovnjači, pili vino in mu ponujali marsikaj naprodaj, vendar da ni hotel kupovati njihovega sumljivega blaga. Bal pa se je prijaviti to bando, ker so mu kar naprej grozili z umorom in požigom, te in take grožnje pa so se na Gorenjskem pogosto uresničevale.

Preiskava se je s prvimi zaslišanji osumljenih širila na sosednje hiše in vasi, skoraj vsak je imel kaj rokovnjaškega, ukradenega. Ta hlače, oni molitvenik, tretji uro, največ je bilo seveda oblačil. Spet pri drugih so Gaber in njegovi prenočevali, nihče pa se jih ni upal prijaviti zaradi groženj, ki so se običajno nanašale na razparan vamp in rdečega petelina na strehi.

Največ pa je bilo, kot že omenjeno, gostilničarjev. Tako tudi Kadunc iz Potoka (okraj Mekinje), kjer so Gaber in njegovi deset dni po novem letu preplesali celo noč. Gaber se

13 SI ARS, AS 307, del. št. F 2 655, 656/1840.

je takrat navduševal nad plesnimi sposobnostmi gostilničarjeve hčere, ata oštir pa so ob tej priložnosti kupili od njega dva konjska jermenja.

Na koncu vseh preiskav in zaslišanj pa so obremenjene gostilničarje in množico osumljenih oprostili kazenske ovadbe, ker naj bi jim res verjeli, da so bili prestrašeni, predvsem zaradi groženj s požigom, ki so se res kar naprej dogajali na Gorenjskem.

Od vseh osumljenih v tem primeru, petnajst jih je bilo, so nazadnje obsodili samo ženo iz Dupeljn, zaradi dajanja potuhe dezterjem na tri tedne ječe, za moža pa so ugotovili pomanjkanje dokazov. Pa še njo bi verjetno oprostili, če ne bi njun mladoletni sin na zaslišanju pokazal »izredno iskrenost«, kar pomeni, da je mamo pošteno namočil.

ZAKONODAJA GLEDE PRIKRIVANJA VOJAŠKIH UBEŽNIKOV

Ob koncu si poglejmo še zakonodajo glede kaznovanja tistih, ki so imeli opraviti z dezterji. Patent glede preprečevanja dezertacije in kaznovanja potuhodajalcev iz leta 1778¹⁴ je v petem členu v devetih odstavkih za take prestopnike predvideval:

- »a) Kdor vojaka, ki sicer ni mislil pobegniti, nagovori k dezertaciji in mu pri tem stoji ob strani z nasveti in dejanji; kdor vojaka, ki se je že odločil za dezertacijo, podžiga k temu, da sprejme tujo vojaško službo in mu daje priložnost in pomoč za to; kdor nasilno preprečuje prijetje dezterja – tega je treba aut confessi, aut convicti obsoditi na smrt. Moške pokončati z obešanjem, ženske z mečem.
- b) Meščane, uradnike gospostev, kmete ali kogarkoli drugega, ki dezterjem zavestno pomaga z nasveti in dejanji pobegniti s prvega kraja dezertacije, to je iz vojašnice, kraja nastanitve, s pohoda, ali pri tej prvi zapustitvi vojske dezterja skrivajo, lažejo vojski in pomagajo dezterjeru pri begu – take je treba kot dezerterske pomočnike, ne glede na spol, kaznovati z desetimi leti dela na šancah ali drugim javnim delom v železju in okovih, poleg povrnitve škode in denarne nagrade 24 ali 40 gld [če je bila nekomu izplačana nagrada za prijetje dezterja]. Poprej pa je take treba še za tri dni razstaviti na sramotnem odru in jim okoli vrata obesiti napis z njihovim zločinom in kaznijo, napisan z velikimi in dobroberljivimi črkami, vsakomur v svarilo.
- c) Če se tak zločin zgodi izven prvega mesta dezertacije, se kazen zmanjša na pet let, vse ostalo je nespremenjeno.
- d) Duhovščina, višji stan in plemenite osebe, ki zagrešijo kaj takega morajo povrniti škodo in plačati 100 gld kazni. Posvetne ljudi je treba poslati v nadaljnje kaznovanje, lahko tudi v ječo, vsekakor pa v strožje kaznovanje. Duhovnikom pa, če ne plačajo denarne kazni in gre za samostanske ali preskrbljene s posestmi, se jim zapleni temporalije, za beraške menihe se priredi nabirk, župnike, kaplane ali siceršnje posvetne duhovnike pa se po povrnitvi škode kaznuje s 150 gld. In da se bo duhovščina temu zakonu toliko bolj uklanjala, bodo ujete dezterje, ki niso bili prijavljeni, še naprej kaznovali s smrtjo [kot je veljalo do tedaj – ukrep naj bi silil duhovnike, da bi navkljub spovedni molčečnosti prijavljali dezterje, ker če jih ne bi, naj bi se čutili odgovorne za njihovo smrt – op. a.].

¹⁴ Patent z dne 5. februarja 1778.

- e) Kdor deserterju sicer ne daje zatočišča in ga ne skriva, vendar pa ga ne pomaga prijeti, čeprav bi to lahko storil, ali ga ne prijaví gosposki in krajevnemu predstojniku, se po povrnitvi škode in poprejšnji razstavi na odru [kot zgoraj] kaznuje s tremi leti zapora.
- f) Tistim, ki so drugič obdolženi tega zločina, se denarna kazen in delo na šancah ali drugo javno delo, podvoji.
- g) Nagovarjanje ali pomoč pri dezertaciji nabornikom, ki še niso bili vpoklicani, se glede na različnost okoliščin kaznuje samovoljno, in sicer z javnim delom. Duhovno in posvetno gosposko, kot tudi višji stan in plemenite osebe pa s polovično kaznijo predvideno v prvem primeru.
- h) Iz posebne milosti se dovoljuje, da če gre pri zločinu navedenih pod b) za desertereve krvne sorodnike do tretjega kolena in svaštva do drugega, se starše in otroke kaznuje na dve leti, ostalo sorodstvo pa na pet let dela v železju in okovju na šancah ali javnih delih. Če pa ne gre za pomoč pri pobegu s prvega dezertacijskega kraja, pa na eno, oziroma dve leti. Moža (?) in ženo se kaznuje enako kot starše in otroke, s tem, da se jih v primeru, ko so z golj neaktivni glede prijetja deserterja, ne zaslišuje niti ne kaznuje [tu je mišljeno, da jih ga ni treba fizično prijeti in izročiti, seveda pa mu ne smejo kakorkoli pomagati – op. a.]. Nadalje se razglaša, da se tiste deserterje, ki jih izročijo ali prijavijo njihovi sorodniki, kaznuje samo z regimentno kaznijo [disciplinsko v polku – op. a.], v upanju, da jih bodo laže prijavljali in jim tako prihranili sicer zaslужeno kaznovanje s smrtno ali težko telesno kaznijo, sebi pa kazen za prikrivanje.
- i) Preiskava in zaslišanje tistih, ki deserterje izročijo, kot tudi tistih, ki jih prikrivajo, je v pristojnosti sodnih oblasti posameznega kraja, z izdano sodbo ali kaznijo pa morajo seznaniti vojaške oblasti.«

Zgornji patent je bil glede potuhodajalcev še zelo »karolinški«, že kazenski zakonik Jožefa II., slabo desetletje zatem, je bil precej bolj blag (Zakonik, 1787):

»§ 86 – Kdor vojaka, ki je zaprisegel zastavi, ali hlapca, ki služi v vojski, nagovori k pobegu iz službe, ali mu gre pri tem na roko z nasvetom in dejanjem; kdor od ubeglega vojaka kupi uniformo ali orožje; kdor mu pokaže pot, mu preskrbi obleko, zatočišče, ali mu sam daje zatočišče, ali mu pomaga kako drugače, s čimer ubežniku olajša pobeg ali otežuje njegovo prijetje, je kriv zločina pomoči deserterju.

§ 87 – Če je krivi tega zločina sposoben za vojaško službo, se ga brez izjeme namesto pobeglega vzame v vojsko. Če pa zaradi spola ali kakšne druge okoliščine ni sposoben za vojsko, se ga poleg tega, da v vojaško blagajno plača dvojni ‘naborni denar’, v prvi stopnji kaznuje z milejšo zaporno kaznijo. Ta kazen se v drugi (strožji) stopnji spremeni v časovni zapor in javna dela, kot je to tudi v primeru, da zločinec ni sposoben plačati kazni v vojaško blagajno.«

V skladu s tem zakonom je 1. septembra 1788 izšel cesarski ukaz in 9. septembra 1788 gubernijska odredba, ki je med drugim določala, da se tistega, ki za vojake sposobnega fanta nagovori k begu ali mu ga omogoči, vzame namesto pobeglega v vojsko, če za to ni spo-

spoben, pa se ga javno telesno kaznuje. Potem pa je 10. aprila 1793 izšla uredba kranjskega deželnega glavarstva, ki je med drugim ugotovljala, da so na ta visoki ukaz na Kranjskem očitno pozabili, da se ne brez začudenja opaža, da pogosta bežanja in prikrivanja popisanih fantov sploh niso kaznovana. Seveda so pozivali k upoštevanju veljavne zakonodaje.

Kazenski zakonik Franca I. iz leta 1803 je povzemał gornja določila, s tem, da je natančneje določil denarno kazen (Zakonik, 1803):

»§ 199 – Kdor vojaka, ki je zaprisegel zastavi, ali hlapca, ki služi v vojski, nagovori k pobegu iz službe, ali mu gre pri tem na roko z nasvetom in dejanjem; kdor od ubeglega vojaka kupi uniformo ali orožje; kdor mu pokaže pot, mu preskrbi obleko, zatočišče, ali mu daje sam zatočišče, ali mu pomaga kako drugače, s čimer ubežniku olajša pobeg ali otežuje njegovo prijetje...«

§ 200 – ... takega se kaznuje najprej s plačilom 50 gld kazni v vojaško blagajno, če gre za pešaka in 100 gld za konjenika, nato pa še z zaporom od pol do enega leta. Če ni sposoben plačila, pa se prostostna kazen podaljša ali zaostri. Dejstvo, da so ubežnika prijeli, uporabo zgornjih ukazov ne spremeni.«

V patentu, objavljenem čez pet let (1808) pa je bila določena nagrada za prijetje deserterja, nekako pol manjša, kot kazen za prikrivanje:¹⁵

- »1) Obnoviti, oznaniti je treba §§ 199 in 200 kazenskega zakonika glede zadevnega kaznovanja.
- 2) V skladu s patentom z dne 26. maja 1749 in z dne 16. avgusta 1759 je treba vsakega vojaka, ki nima odpustnega potnega dovoljenja, ki je brez dovoljenja ali ukaza vojaških oblasti, izročiti oziroma naznaniti najbližjemu vojaškemu poveljstvu. Pri tem znaša nagrada za izročitev pehotnega deserterja ali konjenika brez konja 24 gld, za konjenika s konjem 40 gld, za vozarskega hlapca pa 6 gld.
- 3) Deželne oblasti morajo poskrbeti za objavo tega ukaza podrejenim oblastem.«

Patent iz leta 1818 jasno govori o glavnem zadržku ljudi, da bi naznanjali in lovili deserterje:¹⁶

»Izkušnje učijo, da kmetje deserterjev, ki jih prepozna, ne primejo iz strahu, da se jim le-ti ne bi maščevali. Da bi tiste, ki bi prijeli in izročili deserterja, kar najbolj zaščitili, je dvorni vojni svet ukazal, da prijete deserterje pošiljajo v oddaljene regimente, pri čemer se samo po sebi razume, da se takšnim ne sme odobriti dopusta v domače kraje, oziroma da se jim sploh zelo težko odredi dopust.«

Kazenski zakon iz leta 1852 pa je, poleg poenotena denarne kazni za skrivanje deserterjev vseh rodov na 100 gld, za aktivno nagovarjanje k dezertaciji predvideval, da

¹⁵ Patent z dne 22. januarja 1808.

¹⁶ Patent z dne 31. januarja 1818.

obdolženega takšnega dejanja obravnava vojaško sodišče, četudi je bil civilist (Kazenski zakon, 1852):

§ 220 – Kdor brez dogovora naprej storjenega (§. 222) vojaku ali služniku, ki je iz vojaške službe ušel (uhajavcu, uskoku), s tim, da mu pot pokaže, da ga preobleče, skrije, mu postanek pri sebi dovoli, ali kakor si koli bodi na roko gre, tako da je uhajavcu ložeje, dalje bežati ali da ga težeje izslede in zopet vlove.

§ 221 – Takega polajševaca je treba razun tega, da mora sto goldinarjev v vojskno dnarnico plačati, že zraven z ječo med šestimi mesci in enim letom kaznovati. Če je pa takošno olajševanje se zgodilo s prikrivanjem, ki je dalj časa terpelo, ali z odkupljenjem vojaške obleke, orožja, konja, ali drugih reči vojaške oprave pobegnjanca, ali iz lakomnosti, ali v drugih posebnih obtežavah, je kazen težka ječa od enega do petih let. Ako krivec dnarja v vojaško dnarnico plačati ne more, naj se kazen na dalj časa odmerja ali pa poostruje, in po nazocem zavkazu je vsekakor ravni, če bi bili tudi uhajavca zopet dobili.

§ 222 Kdor [podčrtal a.] moža k c. kr. vojaški službi zavezanega, če prav sam nima nobene take dolžnosti na sebi, k temu zapelje, nagovarja, spodbada ali zapeljati skuša, da bi vojaško službo nezvesto zapustil (ušel), ali da bi kakor si bodi drugači po prisegi obljubljeno zvestobo, pokoršino, opaznost ali kako drugo dolžnost vojaške službe prelomil in s tim po kazenskih postavah, za c. kr. vojake veljavnih, hudodelstvo doprinesel; ali mu, ko kako vojaško hudodelstvo doprinaša, kakor si koli bodi pomoč da, tega [podčrtal a.] preiskavajo in kaznujejo vojaške sodnije po posebnih za to danih predpisih.

SKLEP

V pričujočem članku je bilo predstavljenih seveda samo nekaj dezerterskih primerov in njihovih prikrivačev, drugače pa je bilo dezterterjev zelo veliko, tako popisnih in nabornih,¹⁷ ki še niso prisegli, kot onih, da tako rečemo, pravih, ki so pobegnili že iz vojske, po prisegi. Pri prebiranju vseh teh dezerterskih zgodb in njihovem skrivanju, kako so jih ljudje branili in skrivali pred oblastjo, dobimo vtis, da je vse bežalo iz vojske in da je bilo vse prebivalstvo nastrojeno proti njej. Ko so recimo leta 1842 zasliševali nekega navadnega lopova, je ta med drugim priznal, da se je med begom pri ljudeh izdajal za vojaškega beguna, da je dobil kaj jesti.¹⁸ Za dezterterja so ljudje namreč imeli razumevanje, če bi se izdajal za tata na begu, bi bilo verjetno drugače. Ljudje vojske niso marali, ubežništvo in vojaški beguni so v samem jedru slovenske »vojaške« zgodovine (Studen, 2001a). Med drugim se je to pokazalo tudi z zelo slabim odzivom prostovoljcev pri ustanavljanju deželne brambe leta 1808 (Studen, 2001b) in bojnem delovanju le-te

17 Patent z dne 15. maja 1822 je dolčal, da so popisni ubežniki tisti, ki so se namenoma, na kakršenkoli način, izogibali letnim popisom prebivalstva, ter se s tem posredno skušali odtegniti služenju vojske. Naborni ubežniki pa so bili tisti, ki se niso odzvali konkretnemu vabilu na nabor in so torej postali dejanski ubežniki.

18 SI ARS, AS 307, del. št. F 2 1583/1842.

naslednje leto, ko je nadvojvoda Janez sam dejal, da »kranjski brambovci niso bili za nobeno rabo ... in so bili mnogo slabši kot brambovske čete sosednjih dežel.« (Studen, 2001c). Po drugi strani pa ob prebiranju Zgodovine pešpolka št. 17 (Capuder, 1915), za katerega se lahko od leta 1817 dalje reče, da je bil kranjski, še vedno dobimo vtis, da je bil polk kot celota vodilnim povšeči in da tudi odlikovanih posameznikov ni bilo malo.

Končni povzetek glede na naslov prispevka pa bi bil, da so bile skorajda v vseh primerih skrivanja dezterterjev kazni zelo blage, da je mnogokrat vtis, da preiskovalci dokazom namenoma niso dajali prave teže in da je zaradi tega prihajalo do opustitve preiskav zaradi pomanjkanja dokazov. V fondu Deželnega sodišča v Ljubljani sem za čas med letoma 1825–1849 naletel na 29 primerov spisov, pri katerih je že v naslovu razvidno, da gre za preiskavo zločina prikrivanja dezterterjev. Prav za vse je značilno, kot v predstavljenih primerih, da so se preiskovalni sodniki trudili, da bi dokazom dajali čimmanjšo težo in tudi njihova izvajanja ob koncu preiskave, ko so predlagali kazen, odstopajo od drugih, namenjenih obtoženim »pravih« zločinov. Seveda bo za kakšne bolj gotove, natančnejše trditve potrebno opraviti še kakšne statistične raziskave, vendar pa bi bil vsak primer strogega kaznovanja prikrivanja dezterterjev že sedaj izjema. In kako si to razlagati?

Mogoče je odgovor v tem, da si oblast ni želeta še večjega konflikta glede že sicer nepriljubljene vojske. Že pred uvedbo splošne vojaške obveznosti je bil naprimer leta 1758 objavljen patent,¹⁹ da je nespodobnost uradnikov, da ob nedeljah in praznikih med službo božjo pred cerkvami lovijo fante za nabornike prepovedana, kršitelje te prepovedi da je treba prijaviti deželnim oblastem v kaznovanje (čeprav so še sto let kasneje orožniki ravno tako prezali na vojaške ubežnike ob nedeljah pred cerkvami). Kmalu za patentom o splošni vojaški obveznosti je izšel patent,²⁰ da naj se v prihodnje v javnih razglasih ne bi več grozilo z nasilnim pošiljanjem v vojsko. Jožef II. je nato v obsežnem patentu o popisnem in nabornem sistemu²¹ zapovedoval, da mora v mirnem času nabor potekati obzirno, mirno in tiho, »brez zgledovanja«.²² Pri naboru da je treba še posebej paziti, da se z naborniki že pri samem pobiranju, zbiranju in transportiranju lepo dela, da se jih ne zlorablja, da se kar najskrbneje pazi, da se mladim fantom ne daje povoda za beg, ali se jim vbija gonus in odpor do vojaščine.²³ Tudi v vojnem času mora nabor potekati obzirno, brez hrupa in zgledovanja in nikakor ne ponoči, ker takšen način nabora zбудi zelo upirajoča čustva, povzroči velik preplah in je glavni vzrok, da mladi fantje zbežijo.²⁴ Nasprotno je bilo pri prisilni rekrutaciji precej hinavščine. Po eni strani so patenti dovoljevali, da so se oblasti klatežev in mojstri neposlušnih delavcev znebili v vojsko, v isti sapi pa zapovedovali, da je treba pri tem postopati z vso previdnostjo, da bi se izgonili vtisu, da se ljudi pošilja v vojsko za kazen.²⁵

19 Patent z dne 29. aprila 1758.

20 Patent z dne 3. avgusta 1770.

21 Patent z dne 6. septembra 1782.

22 Patent z dne 6. septembra 1782, § 10.

23 Patent z dne 6. septembra 1782, § 12.

24 Patent z dne 6. septembra 1782, § 16.

25 Patent z dne 4. februarja 1789.

Seveda zakonodaja, ki je svarila pred preveč nasilnim naborništvom ni nastajala samo za Kranjsko ali zaradi nje. Če je bil torej vzrok za dokaj milo postopanje z dezerterskimi potuhodajlci res (samo) v tem, da oblast ni hotela med ljudstvom ustvarjati še dodatne nejevolje zaradi vojaške obveznosti, bi bilo zanimivo primerjati, če so tudi po drugih avstrijskih deželah ravnali podobno.

THE DESERTERS IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY AND THE PUNISHMENT FOR THOSE WHO GAVE THEM HELP. THE CASE OF CRIMINAL ACTS OF THE REGIONAL TRIBUNAL OF LJUBLJANA IN THE YEARS 1825–1849

Gorazd STARIHA

Historical Archives Ljubljana, Unit for Gorenjska Kranj, Savska cesta 8, 4000 Kranj, Slovenia
e-mail: gorazd.starha@guest.arnes.si

SUMMARY

In former times deserting and deserters were something very common and of a frequent occurrence. Once deserted, the deserters had to live somewhere and off something, they were still dependent on the society they were hiding from. However, the desertion was criminal offence, as well as abetting the deserters, or even collaborate with them.

In the penal court records created at district court in Ljubljana, dealing with the crime of hiding and helping the deserters (1825–1849), is outstanding how the investigating magistrates strove to diminish the importance of evidences and proposed mitigations of the punishments, quite different as in the cases of a »real« crime. And what would they do so, how the explanation could be worded?

Maybe the answer, or at least part of it, is that the authority didn't want to make the conflict about very unpopular army even harsher. For instance, even before the introduction of the national service (1770), there was promulgated the law in 1758 which inhibited catching the conscripts on sundays and feasts in front or in the churches, for doing so provoked a huge reluctance, even riots. Further, soon after introduction of the national service followed promulgation of the law which warned against threatening with forced recruitments in public announcements. Emperor Joseph II in his law about conscription and recruitment system ordered the recruitment must go tactful, unruffled and quiet, at all events people must not be startled with it at night. When recruiting, the special attention should be paid to the recruits, they should be treated well so they wouldn't take dislike and aversion against military service.

Generally, there was a lot of hypocrisy about recruitment. On the one hand the laws allowed the authorities get rid of the vagrants and masters of disobedient workers by putting them into the army. But in the same breath they ordered these procedures must be done with all the tactfulness, to avoid the impression the people were sent into the army for punishment. Likewise, the authorities were renewing inhibition of catching the conscripts on holy ground, and at the same time closing their eyes not to see catchpoles doing that all the time.

Howsoever, people disliked the army and military service most. Judging from the contemporary legislation, especially the recruitment one, this was not typical only of the Carniola province. So, we have the question to answer, if the dealing with the deserter abettors in other Austrian provinces was likewise indulgent as it seems it was in Carniola.

Keywords: 19th century, penal legislation, enlistment, deserters, abetting the deserters, brigands

VIRI IN LITERATURA

- Kazenski zakon (1852):** Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih z dne 27. maja 1852. Državni zakonik, št. 117/1852, 493–591.
- Patent – 1758, 1770, 1778, 1782, 1789, 1808, 1818.** V: [Zbirka avstrijske zakonodaje od leta 1740 dalje] Österreichische Nationalbibliothek, ALEX Historische Rechts- und Gesetzestexte (<http://alex.onb.ac.at/index.htm>).
- SI ARS, AS 307 – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (SI ARS), fond 307, Deželno sodišče v Ljubljani (AS 307).**
- Zakonik (1787):** Zakonik o zločinstvih in njihovem kaznovanju. V: Gesetze und Verfassungen in Justizfache für Böhmen, Mähren, Schlesien, Oesterreich ob und unter der Enns, Steyermark, Kärnten, Krain, Götz, Gradiska, Triest, Tyrol und die Vorlande. Jožef II., 3/611, 7–60.
- Zakonik (1803):** Zakonik o zločinah in težkih policijskih prekrških. Dunaj, [s.n.].
- Capuder, K. (1915):** Zgodovina c. in kr. pešpolka št. 17. Celovec, Družba sv. Mohorja.
- Studen, A. (2001a):** Skrajšanje vojaškega roka. V: Cvirn, J. (ur.): Slovenska kronika XIX. stoletja. Ljubljana, Nova revija, 38.
- Studen, A. (2001b):** Ustanovitev deželne brambe. V: Cvirn, J. (ur.): Slovenska kronika XIX. stoletja. Ljubljana, Nova revija, 57–58.
- Studen A. (2001c):** Pomaga naj črna vojska. V: Cvirn, J. (ur.): Slovenska kronika XIX. stoletja. Ljubljana, Nova revija, 62–63.

ZAČETEK REVOLUCIONARNEGA KAZENSKEGA PRAVA NA SLOVENSKEM IN NJEGOVI ODMEVI PO DRUGI SVETOVNI VOJNI IN PO DEMOKRATIZACIJI IN OSAMOSVOJITVI SLOVENIJE

Lovro ŠTURM

Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta, Poljanski nasip 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
 e-mail: lovro.sturm@pf.uni-lj.si

IZVLEČEK

Namen prispevka je prikazati, kako je začelo nastajati revolucionarno kazensko pravo na Slovenskem na začetku druge svetovne vojne, s koreninami v odločitvi KPJ leta 1920 za nasilje in kako se je razvijalo v vojnem času in po komunističnem prevzemu oblasti po letu 1945. Metoda dela je kritična primerjalno pravna analiza takratnih pravnih predpisov in sodb sodišč ter njihovo soočenje s pravom civiliziranih narodov. Prispevek prikazuje tudi ozadje delovanja ljudskih sodišč, politične pritiske in druge značilnosti kazenske in upravno kazenske represije. Posebej obravnava opredelitve Ustavnega sodišča RS o revolucionarnem (ne)pravu ter simbolno in stvarno rehabilitacijo žrtev revolucionarnega pravosodja in rezultate vladne komisije za popravo povojnih krivic.

Ključne besede: revolucionarno kazensko pravo, politični sodni procesi, kršitev človekovih pravic, poprava krivic, sodna rehabilitacija žrtev, zloraba oblasti, ustavna presoja komunističnega pravosodja

LA PRIMA FASE DEL DIRITTO PENALE RIVOLUZIONARIO IN SLOVENIA E I SUOI ECHI DOPO LA SECONDA GUERRA MONDIALE E IN SEGUITO ALLA DEMOCRATIZZAZIONE E ALL'INDIPENDENZA DELLA REPUBBLICA DI SLOVENIA

SINTESI

Lo scopo di questo studio è capire come ha avuto origine in Slovenia il diritto penale rivoluzionario all'inizio della Seconda guerra mondiale (le radici del quale risalivano alla decisione del Partito Jugoslavo, presa nel 1920, di applicare la violenza), nonché come si è sviluppato durante il conflitto e con la presa di potere da parte dei comunisti dopo il 1945. Il metodo di lavoro utilizzato è l'analisi giuridica critico-comparativa delle norme di legge, delle sentenze dei tribunali e del loro confronto con le leggi vigenti in ogni civile nazione democratica. Questo studio descrive i retroscena del funzionamento dei tribunali popolari, le pressioni politiche e le altre caratteristiche della repressione penale e amministrativa. In un paragrafo a parte vengono infine affrontate le decisioni

della Corte costituzionale della Repubblica di Slovenia riguardo alla legalità e alla riabilitazione, simbolica, effettiva e concreta, delle vittime della giustizia rivoluzionaria, i processi legali non conformi e le conclusioni della Commissione governativa per la riparazione dei torti subiti nel dopoguerra.

Parole chiave: diritto penale rivoluzionario, processi politici, violazione dei diritti umani, risarcimento, riabilitazione giudiziaria delle vittime, abuso di potere, valutazione costituzionale della giustizia comunista

ODLOČITEV KOMUNISTIČNE PARTIJE JUGOSLAVIJE ZA NASILEN PREVZEM OBLASTI¹

Odgovore na vprašanje, kje iskati izvore revolucionarnega kazenskega prava na Slovenskem, najdemo že v vrednostnih izhodiščih, strateških usmeritvah in v taktičnih oblikah delovanja Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) kot dela III. Komunistične internationale – Kominterne.² Slovenske značilnosti revolucionarnega kazenskega prava pod vplivom Komunistične partije Slovenije (KPS), kot dela KPJ, najdemo šele od leta 1941 naprej. Zato je za razumevanje obravnavanih vprašanj smiselno, da začnemo pri nastanku in začetkih delovanja KPJ v zgodnjih dvajsetih letih 20. stoletja.

V zgodovinopisu, pa tudi širše, je splošno znano, da je bila KPJ pred drugo svetovno vojno v nekdanji Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov, kasnejši Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS) oz. Jugoslaviji v ilegalni. Dejstvo, da je bila KPJ kot politična stranka prepovedana že kmalu po svoji ustanovitvi, je manj znano, še manj pa je v literaturi najti stvarnih razlag, zakaj je prišlo do tega.

Socialistična delavska stranka Jugoslavije (komunistov) se je neposredno po ustanovitvi na kongresu od 20. do 23. aprila 1919 v Beogradu manifestativno pridružila Kominterni. Kongres je kot temeljno programsko usmeritev partije opredelil njeno sodelovanje z delavskimi strankami, ki delujejo na podlagi nepomirljivega in brezkompromisnega

1 Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa št. P6-0380, ki ga je iz državnega proračuna sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

The author acknowledges the financial support for the contribution from the Slovenian Research Agency (research core funding No. P6-0380).

2 Komienterna je bila ustanovljena v Moskvi marca 1919. Njene članice so postale komunistične stranke oz. nacionalne sekcije. Kominterni je postala skrajno centralizirana in direktivna (več v Prunk, 2015, 333).

razrednega boja proletariata s ciljem, da se kapitalizem uniči in se ustvari komunistična družba. Na drugem kongresu v Vukovarju, ki je potekal od 20. do 25. junija 1920, se je stranka preimenovala v Komunistično partijo Jugoslavije ter sprejela svoj program in statut (Kocjančič, 2015, 7).

Ministrski svet Kraljevine SHS je dne 29. decembra 1920 s posebnim razglasom številka 29282, znanim kot Obznana, začasno, do sprejema ustave, prepovedal komunistično propagando in komunistične organizacije, njihov tisk in vse druge spise, ki bi motili mir države znotraj in zunaj, upravičevali in odobravali diktaturo, revolucijo ali kakršnokoli nasilje (Službene novine Kraljevstva SHS, 31. 12. 1920; več: Kaclerović, 1958, 15–30).

Po prepovedi so konspirativno delovale številne partijske skupine njenih privržencev in popularizirale njene politične cilje ter pripravljale tudi atentate na najvišje nosilce državne oblasti. Ena od teh je bila skupina komunistov iz Bijeljine, poimenovana Rdeča pravica, v kateri je sodeloval tudi Rodoljub Čolaković, po vojni visok partijski in državni funkcionar. Tako sta Stevo Petrović in Alija Alijagić, pripadnika te skupine, skušala 30. aprila 1921 na pogrebu Branka Jovanovića, ministra za vojsko, izvesti atentat na Nikolo Pašića, predsednika vlade, in atentat na Milorada Draškovića, notranjega ministra (Čolaković, 1967, 176–177; Kocjančič, 2015, 8 in sl.). Le dva meseca pozneje, 28. junija 1921, na dan sprejema vidovdanske ustave, je Spasoje – Baćo Stejić, aktivist ilegalne komunistične partije, v družbi skupine komunistov iz Vojvodine vrgel bombo na kočijo, v kateri sta se kralj Aleksandar Karađorđević in Ivan Ribar, predsednik ustavodajne skupščine, peljala na podpis akta o razglasitvi ustave. Vendar se je bomba zapletla med električne žice in eksplodirala šele, ko je kočija že odpeljala mimo. Skoraj natanko leto dni pozneje, 21. julija 1921, ko je partija v svoj program zapisala, »da bo za uresničitev svojega programa uporabila vsa revolucionarna sredstva, tudi najmočnejša«, pa je Alija Alijagić, njen ilegalni aktivist, v družbi skupine komunistov iz Zagreba, v Delnicah ustrelil notranjega ministra Milorada Draškovića (Dedijer, 1953, 120–121; Zalar, 1961, 38 in sl.; Kocjančič, 2015, 9 in sl.).

Po odločitvi partije, da se bo borila za »vzpostavitev sovjetske republike po ruskem zgledu« in da bo organizirala »ljudsko in rdečo vojsko za njeno obrambo«, po zgledu na Leninovo ČEKO in Rdečo armado, ter po prehodu njenih pripadnikov k terorističnim dejanjem (Kocjančič, 2015, 10), je Narodna skupščina 2. avgusta 1921 sprejela Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi, s katerim je, po začasni prepovedi z Obznano, prepovedala delovanje komunistične partije.³ Ta zakon, znan kot Zakon o zaščiti države, je pomenil potrditev razгласa z dne 29. decembra 1920 in njegovo po vsebini podobno, toda pravno bolj razčlenjeno, normiranje.

Primerjalna analiza današnje in tedanje sodne presoje pokaže, da bi bila politična stranka s takim ali podobnim programom in tako nasilnim načinom delovanja, kot ga je imela nekdanja KPJ, v neskladju tudi z načeli svobodne demokratične družbene ureditve, ki so do svobode delovanja političnih strank zelo tolerantna, in z danes uveljavljenimi demokratičnimi evropskimi ustavnimi sistemi.⁴ V tem kontekstu se pokaže kot pravno

³ Službene novine Kraljevine SHS, št. 170 A, z dne 3. avgusta 1921.

⁴ Na tem mestu je smiseln pojasniti, da je v sodobnih demokracijah sodna presoja o prepovedi političnih strank mnogo bolj zadržana, torej milejša, kot je bila tedaj. Danes je prepoved politične stranke velika izjema; tudi če

upravičena tudi takratna prepoved KPJ (več o tem gl. Šturm, 2015a, 207–212 in OdlUS VII, 98).

Kasnejši zgodovinski potek dogodkov potrjuje, da odločitev partije za nasilen prevzem oblasti s terorističnimi dejanji in z izločanjem političnih tekmecev ostaja poglavitni in ne-pogrešljiv del partiskske strategije in taktike. Partija je zvesto sledila nauku marksizma, da je »*prvi pogoj socialistične revolucije razbitje starega državnega aparata in zamenjava z novim*« (Šnuderl, 1950, 60). Pravnik Makso Šnuderl poudarja dve manifestaciji, v katerih se je izražala revolucija v Jugoslaviji. Prva je rušenje starega državnega aparata, neupoštevanje starega prava in nepriznavanje stare državne ureditve. Druga je spremembu v komandnih položajih državne oblasti (Šnuderl, 1950, 62; prim. Izvori za istoriju SKJ, 1983, 74–76, 78–80 in sl.). O začetku komunistične revolucije v širšem jugoslovanskem prostoru, kar je sprožilo nastanek krvave državljanske vojne, obširno piše Milovan Djilas, ki temu dogajanju namenja posebno poglavje s povednim naslovom *The Civil War within the War* (Djilas, 1977, 91–185).

PRAVNI AKTI SNOO Z DNE 16. SEPTEMBRA 1941

Slovenska povojska partiska oblast je prve organizirane partizanske akcije na Slovenskem, ki so se začele v juliju 1941 po napadu Nemškega rajha na Sovjetsko zvezo in s tem po prenehanju veljavnosti pakta Ribbentrop – Molotov, izrecno opredelila tudi kot začetek revolucije (glej preambulo Zakona o razglasitvi dvaindvajsetega julija za državni praznik LRS, Ur. l. LRS, št. 21/51). Tajna ustanovitev Varnostne obveščevalne službe (VOS) v avgustu 1941, skrivne organizacije, ki so jo sestavljali samo člani KP in komunistične mladinske organizacije SKOJ, pomeni realno revolucionarno dejanje. VOS je bila izvršni organ partije, ki je prevzel t. i. likvidacije, torej kaznovanja in usmrtnitve »*partiji neprijetnih Slovencev*« (Griesser-Pečar, 2004, 139) oz. tistih Slovencev, ki komunistom, po pričevanju Ljuba Sirca, »*politično niso bili všeč*« (Sirc, 1992, 51; Batty, 2015, 51). Vosovci so bili povezani v konspirativne morilske trojke, ki jih je partija izurila po skrbno načrtovani infiltraciji v predvojno množično organizacijo telovadnih društv Sokoli (Glej več o tem v: Čuk, I., Vest, A. (2017): 94–98, 176 in sl., 370 in sl.).⁵ Čeprav OF nad to službo ni imel nobenih pristojnosti, odgovorna je bila le centralnemu komiteju KPS (CK KPS), so jo lažno prikazovali kot VOS OF (Griesser-Pečar, 2004, 153). Po stališču Vrhovnega in Ustavnega sodišča

Varnostno obveščevalna služba, ki je v času druge svetovne vojne izvajala tako imenovane likvidacije oseb, ni bila sodišče, zato so tudi njene odločitve o usmrtitvi osebe izraz samovolje in nimajo pravne narave kazenske sodbe (Ips 62/95-4 in Up-133-96).

stranka javno zagovarja in promovira stališča, ki so v nasprotju z veljavno ustavno ureditvijo, tega ni mogoče prepovedati. Če tako ravnanje ni nasilno, je ustavno dopustno. Za primer navajamo odločitev Ustavnega sodišča iz leta 1998, ki je razveljavilo prepoved delovanja politične stranke Istrski demokratski zbor, ki jo je izreklo Ministrstvo RS za notranje zadeve, ker se je ta stranka javno zavzemala za odcepitev dela ozemlja Republike Slovenije. Ustavno sodišče v tem primeru ni ugotovilo razlogov za prepoved stranke (OdlUS VII, 98).

5 V komsomolsko vzgojo v Sokolu je bilo vključenih več kot 250 otrok, ki so na izletih v skrivenih trojkah sodelovali v igri – lov na lisico. Med njimi je partija kasneje rekrutirala vosovce.

Prikazana dejanja so vodila do prvih poskusov formalnega oblikovanja revolucionarnega kazenskega prava na Slovenskem. Med tovrstne akte, ki so neizbrisno vtisnili pečat nadaljnemu zgodovinskemu dogajanju, po svoji stvari uveljavitvi sodijo akti, ki so bili sprejeti na tretjem zasedanju Vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte slovenskega naroda oziroma Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora (SNOO) 16. septembra 1941. Te zgodovinsko izjemno pomembne akte je naknadno kot pozitivne pravne akte v formalnopravnem pogledu izrecno definiral povojni *Zakon o potrditvi zgodovinsko važnih odlokov*, ki so bili izdani do 20. novembra 1946.⁶ Najbolj daljnosežni pomen med njimi so imele zlasti posamezne določbe Sklepa Vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte slovenskega naroda, da se konstituira v SNOO (Sklep) in Odlok SNOO glede zaščite slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev (zaščitni odlok).⁷ Sodobnik zgodovinar Metod Mikuž jih imenuje »revolucionarni zakoni«, o zaščitnem odloku pa odkrito pove, da »ni uvajal kaj čisto novega, temveč je le natančneje določil in usmeril aktivnost VOS, ki se je, kot vemo, začela že pred tem Odlokom« (Mikuž, 1960, 249). Sodobnik pravnik Makso Šnuderl pa je napisal, da je bil Sklep »cel državno politični program«, SNOO kot vrhovno politično vodstvo pa je »tipičen revolucionarni organ, vmesni organ v procesu graditve državnosti ...« (Šnuderl, 1950, 134).

V Sklepu je sporen 2. člen, ki proglaša, da SNOO za časa osvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju. Vsako organiziranje izven okvira OF definira kot škodljivo borbi za narodno svobodo. V zaščitnem odloku, ki ima elemente kazenskega zakonika in kazenskega postopnika, so na prvi pogled sporne določbe iz 3. t.č. 2. odst. 1. člena – »Izdajalec je: kdor zaradi svoje ali sebične skupinske koristi zbira in odvaja narodne sile za borbo proti osvoboditvi slovenskega naroda ali nudi za tako borbo pomoč s kakršnimikoli sredstvi« in postopkovne določbe iz 7. člena, ki ustanavlja posebna tajna, nagla sodišča; proti njihovi razsodbi ni pritožbe, osebno zasliševanje krivca ni potrebno. Posebno vprašanje predstavlja ugotavljanje skritega motiva pri obeh odlokih, zlasti vprašanje, ali je imel normodajalec namen doseči zgolj izgon okupatorja in vzpostavitev svobode vsemu prebivalstvu na slovenskem ozemlju ali pa je morebiti z njim imel tudi druge cilje, npr. izvedbo revolucije (Šturm, 2005, 101). Pri iskanju odgovorov na ta vprašanja so nam v pomoč dognanja zgodovinarjev in pričevanja pravnikov, ki so ta dogajanja osebno doživljali.

Ugotavljanje dejanskega stanja stvari, do katerega je prišlo v obdobju po sprejemu obeh pravnih aktov, začenjamo z izsledki zgodovinske stroke. Na znanstvenem posvetu SAZU o slovenskem uporu 1941 Bojan Godeša v svojem referatu s pomenljivim naslovom *Priprave na revolucijo ali NOB?* ugotavlja, da je bila KPS predvsem revolucionarna stranka, ki ni bila samostojna, temveč le sestavni del KPJ, le-ta pa sekacija Kominterne, ter da so jo vodili poklicni revolucionarji, mnogi med njimi šolani v 30. letih v Sovjetski zvezni (Godeša,

6 Ur. I. LRS, št. 10/58 z dne 24. 2. 1948.

7 Glej integralna besedila npr. v: DLRS 1, dok. 38–43, 116–122, ali v Šturm, 2015b, 111–113; Griesser-Pečar, 2004, 139–144. Poleg omenjenih dveh so sprejeli še naslednje odloke: *Odlok slovenskega narodnoosvobodilnega odbora o vključenju slovenskih partizanskih čet v narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije*, *Odlok slovenskega narodnega osvobodilnega odbora (SNOO) glede zaščite slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev in Odlok o narodnem davku*.

1991, 73). Analizo o slovenskem komunizmu med obema vojnama sklene Janko Prunk z ugotovitvijo, da komunisti niso opustili svojih revolucionarnih namer in druge glavne postavke svoje politične eksistence – pomoči Sovjetski zvezi. Navaja, da je na 5. državnih konferenci, oktobra 1940 v Zagrebu, Kardelj izjavil, »da bodo šli komunisti v oborožen odpor proti okupatorju samo, če bodo imeli možnosti za revolucijo« (Prunk, 1998, št. 2).⁸ O tem pišejo tudi Vida Deželak Barič (2007, 32–33) in Arnold Suppan (2014, 1195).⁹ Dieter Blumenwitz opozarja, da je na podlagi zaščitnega odloka, kjer ni šlo za kaznovanje dejanj, ampak za kaznovanje prepričanj, prišlo do elementarnih kršitev človekovih pravic s strani komunistov. Vzporedno z vojno tujih sil proti Jugoslaviji, in s tem tudi proti slovenskemu ljudstvu, je izbruhnila še državljanska vojna Slovencev proti Slovencem (Blumenwitz, 2005, 158–159). Prilaščanje monopolja oz. izključne pravice OF do odpora je zastrupilo ozračje med Slovenci v času, ko bi bilo nujno združevanje vseh sil proti okupatorju – tako socialističnih kot krščanskih in liberalnih (Griesser-Pečar, 2015, 147).

Poglejmo pričevanja in ugotovitve treh sodobnikov iz vrst pravnikov. France Bučar, tudi sam član in sopotnik partizanskega odpora, ugotavlja, da nikomur od tistih, ki so bili za drugačen pogled in drugačno taktko odpora proti okupatorjem, kot jo je imela OF, ni mogoče očitati nikakršnega izdajstva ali oportunizma. Ne pravno in ne moralno. Z vidika morale in naravnega prava bi OF lahko nastopila samo zoper tisto dejavnost, ki bi neposredno merila na sodelovanje z okupatorjem z namenom, da podpre njegove protinarodne namere, tega pa OF svojim nasprotnikom, vsaj v izhodišču, ni očitala. Njen očitek se nanaša na zavračanje sodelovanja z OF.¹⁰ To pa je seveda nekaj popolnoma drugega. Zavračanje OF je povsem legalna pravica vsakogar, kdor se z njo, zlasti pa z njeno taktko oboroženega upora, ne strinja. Bučar zaključuje: »S tega vidika je zlasti nastop VOS proti nasprotnikom OF kot narodnim izdajalcem moralno in pravno nevzdržen« (Bučar, 1988, 63). Aleksander Bajt v študiji o protiimperializmu in osvobodilnosti Osvobodilne fronte (OF) ugotavlja, da je bila vsebina protiimperializma, ko je KPS 26. aprila 1941 ustanovila Protiimperialistično fronto slovenskega naroda, ta natančno takšna, kakršno sta ustvarila Lenin in Stalin več kot 20 let prej. Po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo je partija spremenila ime svoje fronte v osvobodilno, vendar je v celoti sprejela Leninovo strategijo dveh taktičnih etap revolucije (Bajt, 1998, št. 3, 35). Makso Šnuderl, sopotnik revolucije, poglavje *Revolucija med NOB* zaključuje z naslednjimi sklepnimi ugotovitvami:

Pri vsem tem revolucionarnem dogajanju pa je prevevala sleherno dejavnost ideološko politična ideja marksizma in leninizma, ki jo je med NOB širila, uveljavljala in utrjevala KPJ. Ideja o diktaturi proletariata je bilo osnovno revolucionarno vodilo.

8 Ta stavek se je nadaljeval: »... revolucijo, in če bo v interesu Sovjetske zvezе«. Izvori za istoriju SKJ, 1980, 204.

9 Suppan, 2014, 1195: »Der Volksbefreiungsausschuss legte am 16. September 1941 fest, wer 'ein Verräter' sei, wer mit dem Tode zu bestrafen sei und wie die Verfahren vor Sondergerichten durchzuführen seien. Auf der Basis eines sogenannten 'Schützgesetzes' machte sich die 'Befreiungsfront' an, viele Slowenen zu 'Verrätern' zu erklären und hinrichten ('Liquidieren') zu lassen.«

10 Glej Člen 2. Sklepa Vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte slovenskega naroda, da se konstituira v Slovenski narodnoosvobodilni odbor.

Odpraviti meščansko oblast, osvojiti politično oblast za ljudske množice ter porušiti gospodarske položaje meščanstva, pa na tem izgraditi državo proletarskega tipa, to so bili cilji in duh, ki je prežemal NOB. Pri tem so velika oktobrska revolucija in razvoj Sovjetske zveze močno vplivali na duhove in razvoj v NOB. Eno je bilo vsem jasno: NOB se ne bojuje [...] zato, da bi se pojavile [...] prejšnje politične stranke... Revolucija je rušila vse... in gradila osnove za nov družbeni red, novo obliko države in novo oblast. Na tej ideološki politični ideji so se ustvarjali prvi revolucionarni socialistični ustavni temelji nove Jugoslavije (Šnuderl 1965, 16).

Tedanji ideologi oz. avtorji tedanje revolucionarne oblasti so očitno smatrali, da je treba enačiti pridobitve NOB in protifašističnega odpora s pridobitvami revolucije (OdlUS IV, 34, 192).

Uredniški odbor zbornika s posveta, ki sta ga 11. in 12. novembra 2004 v Ljubljani pripravila Državni zbor RS in Inštitut za novejšo zgodovino, ugotavlja, da so komunisti namerni in neposredni povzročitelji, s tem pa tudi glavni krivci državljanke vojne, tega nujnega pogoja komunistične revolucije. In ko so ob koncu (državljanke vojne) prevzeli oblast, z revolucijo niso prenehali, marveč so jo institucionalizirali in obenem stopnjevali (Žrtve vojne in revolucije, 2005, 4).

Pred sklepom naj opredelimo še en pojem, ki ga navidezno ali vsaj posredno vsebujeta oba revolucionarna pravna akta, to je pojem svobode in osvoboditve. Griesser-Pečar na posvetu Zveze zgodovinskih društev Slovenije kritično ugotavlja, da številni pisci pojem osvoboditve uporabljajo nekritično in v mnogih primerih je močno prežet s čustvenim nabojem. Nihče se ne čuti osvobojenega, bodisi od tujega ali domačega jarma, če ne sledi konkretna svoboda (Griesser-Pečar, 1996, 112). Pridobitve protifašističnega in protinacističnega odpora so povsod po demokratični Evropi pomenile zlom totalitarnega sistema in njegovega nasilja nad človekom in začetek svobodnega demokratičnega reda, ki temelji na evropski pravni kulturi in civilizaciji (OdlUS IV, 34, 192 in sl.).

Ustavno sodišče razmejuje dogajanja po drugi svetovni vojni v zahodni Evropi in pri nas in podaja stališče do obdobja po 9. maju 1945:

*Sojenja zaradi ravnanj zoper narodno čast so se odvijala tudi v drugih državah zahodne Evrope v času po drugi svetovni vojni. Tako na primer tudi v Franciji (kar podrobno opisuje Robert Aron v delu: *Histoire de l' épuration*, Fayard, Paris 1969), kjer je leta 1953 prišlo do amnestije za takšna kazniva dejanja. Le da je pri tem treba upoštevati, da so pridobitve protifašističnega odpora povsod po demokratični Evropi pomenile zlom totalitarnega sistema in njegovega nasilja nad človekom in začetek svobodnega demokratičnega reda, ki je temeljil na evropski pravni kulturi in civilizaciji. Nove oblasti v zahodnoevropskih državah so spoštovale temelje svobodne demokratične družbe. Te temelje pa po stališču Ustavnega sodišča, ki je bilo že sprejeti v zadevi OdlUS VII, 98, spoštuje le ureditev, ki ob izključitvi vsakršnega nasilja in samovolje predstavlja družbeni red pravne države na podlagi samoodločbe ljudstva glede na voljo večine ter svobodo in enakost. K temeljnim načelom takega reda je treba šteti vsaj še naslednje ključne predpostavke: spoštovanje človekovih pravic,*

določenih v Ustavi, pravico posameznika do življenja, nedotakljivost osebnostnih pravic, suverenost ljudstva, delitev oblasti, odgovornost Vlade in zakonitost delovanja izvršilne oblasti, neodvisnost sodišč, večstrankarski politični sistem in enake možnosti za vse politične stranke s pravico do oblikovanja opozicije in delovanja v njej v skladu z Ustavo. Izražene so že v V. točki Deklaracije o neodvisnosti, ki jo je prvi slovenski večstrankarski parlament sprejel 25. junija 1991 (Ur. l.t RS-I, št. I/91). V državah, v katerih ti pogoji niso bili izpolnjeni, tudi odrešitev od tako strašnega in krivičnega režima, kot je bil nemški nacistični režim med drugo svetovno vojno, sama po sebi ni mogla voditi do resnične osvoboditve. V Sloveniji je bila nova oblast pripravljena uveljavljati svojo oblast tudi z nasiljem, z zlorabami prava v kazenskih postopkih in s sistemskostruktturnim grobim kršenjem človekovih pravic. Zakoni niso bili uporabljeni le z namenom kaznovanja kolaboracije, ampak tudi z namenom izločitve razrednega sovražnika, prevzema oblasti in utrditve totalitarnega sistema. Do vzpostavitve svobodne družbene ureditve je v Sloveniji prišlo šele leta 1990 po prvih svobodnih volitvah v večstrankarski parlament (OdlUS VII, 176, § 16).

V novejši odločitvi iz leta 2011, Ustavno sodišče izpostavlja:

Ime Tito ne simbolizira zgolj osvoboditve ozemlja današnje države Slovenije izpod fašistične okupacije v drugi svetovni vojni, kot to zatrjuje nasprotna udeleženka, temveč simbolizira tudi povojni totalitarni komunistični režim, ki so ga zaznamovale obsežne in grobe kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin, zlasti v desetletju neposredno po drugi svetovni vojni. Zgodovinska dejstva, zabeležena v številnih dokumentih, listinah in strokovnih zgodovinskih delih, pričajo tudi o izvensodnih povojnih pobojih, političnih kazenskih procesih,¹¹ eksekucijah prebežnikov na državni meji ter o zlorbah oblasti za ohranjanje enostrankarskega sistema in preprečevanje demokracije. Dejstvo, da je bil Josip Broz Tito vodja nekdanje države, pomeni, da prav njegovo ime v največji meri simbolizira nekdanji totalitarni režim. Titovega simbolnega pomena ni mogoče razcepiti in upoštevati le pomena ravnanj, ki jih nasprotna udeleženka pripisuje njegovi zgodovinski vlogi in osebnosti. Ponovno uvedbo poimenovanja ceste po Josipu Brozu Titu kot simbolu jugoslovanskega komunističnega režima je mogoče razumeti kot podporo ne le njemu kot zgodovinski osebnosti oziroma njegovim posameznim dejanjem, temveč kot podporo celotnemu zgodovinskemu obdobju njegove vladavine in tej vladavini kot taki (OdlUS XIX, 26 (U-I-109/10)).

Ustavno sodišče poudarja, da je nezdružljivost nekdanjega komunističnega režima z evropskimi standardi varstva človekovih pravic in temeljnih svoboščin, katerim je zavzema tudi Republika Slovenija, večkrat ugotovilo tudi samo Ustavno sodišče. Pri tem, ob sklicevanju na svojo ustavnosodno presojo izrecno povzema OdlUS I, 102, OdlUS IV, 20, OdlUS VII, 98, OdlUS VII, 98, OdlUS VII, 176.¹²

11 O tem Ustavno sodišče že v odločbi OdlUS VII, 195.

12 Glej več o tem v: Šturm, 2011, 12 in sl.

Pravna analiza s standardnim pravnim instrumentarijem za presojo o vsebinski pravni pravilnosti obeh revolucionarnih pravnih aktov SNOO nas ob upoštevanju historičnih dejstev, kot rezultat dognanj zgodovinske stroke, pripelje do naslednjih spoznanj. Oba akta, tako Sklep SNOO kot zaščitni odlok, sta bila v svojih bistvenih sestavinah že ob njunem nastanku v očitnem nasprotju s splošnimi, od civiliziranih narodov priznanimi pravnimi načeli, ki jih je človeštvo strnilo v kodeks etičnih vrednot in pravil družbenega sožitja.¹³ Presoja njene dejanske uporabe v resničnem življenju tako oceno ne samo potrjuje, ampak jo še dodatno zaostri. Ključne določbe iz obeh aktov so bile v nasprotju z deklariranim ciljem uporabljeni v skladu s skritim motivom normodajalca. Gre za tipičen primer zlorabe prava. Oba akta nista bila namenjena zagotavljanju svobode in vzpostaviti svobodne demokratične družbe, ampak sta bila uporabljeni kot sredstvo za ustrahovanje ljudi in za izvedbo komunistične revolucije ter za vzpostavitev totalitarnega družbenega sistema pod monopolno oblastjo komunistične partije (več o tem v Šturm, 1998). Opisano ravnanje je tudi brez primera z drugimi odporniškimi gibanji med drugo svetovno vojno v okupirani Evropi, kjer nikjer ni zaslediti primerljivih medvojnih pravnih aktov.

PODREJANJE SODSTVA KOMUNISTIČNIM OBLASTEM PO LETU 1945

Načelo enotnosti oblasti, ki je dejansko pomenilo monopolno oblast vladajoče komunistične partije, osredotočeno v njenem politbiroju, ni moglo priznavati sodišč kot neodvisnih in samostojnih organov države. Zato je bila prioriteta naloga komunistične oblasti podreditev sodnikov. Pritiski na delo sodnikov so bili raznovrstni, od najbolj grobih čistk med sodniškimi vrstami ter njihove prevzgoje, do kasnejših bolj prefinjenih oblik podrejanja sodne veje oblasti.

Že zasedanje Začasne Ljudske Skupščine AVNOJ III. od 7. do 26. avgusta 1945 v Beogradu je v razpravi o kvalifikacijah za sodnika zahtevalo od sodnikov politično primernost, pod katero se razume vdanost tekoči politiki vladajoče stranke. Sodniki so lahko bili tudi pravniki, vendar samo pod pogojem, da so bili »brezmejno vdani«. Zato je treba v primeru, če je potrebno izbirati med neukimi, a vdanimi laiki in učenimi pravniki, ki niso vdani, dati absolutno prednost laikom. Temeljna naloga sodstva mora biti likvidacija političnih nasprotnikov in sovražnikov, ne pa reševanje nastalih sporov z uporabo zakona. Zato je razumljivo gledanje na sodišča kot na odvisne in borbene oblastvene organe, na »trdnjava«,

¹³ Besedna zveza *splošna pravna načela, ki jih priznavajo civilizirani narodi* (*general principles of law recognised by civilised nations*) označuje pomemben pravni vir, ki ga od 20. stoletja naprej upoštevajo najvidnejša meddržavna in nacionalna sodišča. Meddržavno sodišče OZN, s sedežem v Palači miru v Haagu, ki je bilo ustanovljeno 26. junija 1945, ga kot pravni vir priznavata na podlagi 1. c) odst. 38. člena Statuta Meddržavnega sodišča; prav tako Evropsko sodišče za človekove pravice, s sedežem v Strasbourg, na podlagi 2. odst. 7. člena Evropske konvencije o človekovih pravicah in temeljnih svoboščinah z dne 4. novembra 1950. Slovenski prevod izvirnega poimenovanja ni povsem pravilen. Izraz *nations* se v prevodu glasi *narodi*, dejansko pa gre za *nacije*, to je za narode, ki imajo lastno državo. Vendar se je pri enako nedoslednem poimenovanju izraza *United Nations* pri nas uveljavila besedna zveza *Združeni narodi* (ne pa: *Združene nacije*). Splošna pravna načela, ki jih priznavajo civilizirani narodi, kot pravni vir uporabljata tudi slovensko Ustavno sodišče in Vrhovno sodišče in to besedno zvezo najdemo v odločitvah obeh sodišč. Zato jo kot tako nespremenjeno uporabljamo tudi v pričujočem prispevku.

iz katerih bo ljudstvo obračunalo s svojimi sovražniki.« Čiščenje sodniških vrst se je formalno začelo z odlokom revolucionarne oblasti z dne 31. oktobra 1944 o postavitevi vseh državnih uslužbencev na razpolago. V resnici je šlo za to, da so bili vsi uslužbenci nekdanje Kraljevine Jugoslavije do nadaljnega suspendirani oz. začasno odstavljeni. Nove oblasti so v službo sprejele le tiste izmed njih, ki so se ji zdeli primerni. Minister za pravosodje dr. Jože Pokorn je takoj po prihodu v Ljubljano odredil, da morajo ustaviti delo vsa sodišča. Ministrstvo je postavilo v sodišča, notarsko in odvetniško zbornico upravitelje ali delegate in začel se je postopek likvidacije teh ustanov (Vodušek Starič, 1992b, 185, 256).

Večina sodnikov je 9. maja 1945 izgubila službo. Taka usoda je tedaj doletela med drugim tudi uglednega sodnika, znanega olimpijca Leona Štuklja. Vse preostale sodnike je nova oblast začela sistematično prevzgajati. V Sloveniji je to nalogu prevzelo Ministrstvo za pravosodje Ljudske Republike Slovenije. V ta namen je začelo z organiziranjem t. i. sektorskih konferenc. To so bile konference s predsedniki sodišč, in sicer posebej za Vrhovno in okrožna oz. okrajna sodišča. Sektorske konference so bile sprva vsak mesec, nato pa četrtnetno. Poleg predstavnikov Ministrstva za pravosodje in predsednikov sodišč so sektorskim konferencam prisostvovali še javni tožilci, sekretarji partijskih celic na sodiščih in lokalni partijski sekretarji (okrajni, okrožni), običajno tudi pripadniki politične tajne policije. Iz razpoložljivih arhivskih dokumentov je razvidno, da so tovrstne sektorske konference delovale še v drugi polovici petdesetih let. Dr. Jože Goričar, pomočnik ministra za pravosodje, je tako npr. na sektorski konferenci s predsedniki okrajnih sodišč na sedežu Okrožnega sodišča v Mariboru 27. junija 1949 ugotavljal: »*Tretja osnovna naloga je vzgajanje in utrjevanje socialistične pravne zavesti. V tej zvezi se je pokazala potreba za osvojitev marksistično-leninističnega svetovnega nazora*« (Šturm, 1995, 309).

V svoji razpravi o ozadju povojnih sodnih procesov v Sloveniji Jera Vodušek Starič ugotavlja, da je bil »*namen procesov [...] ustrahovati ljudi [...]*« ter navaja citat iz poročanja britanskega konzula [Leonarda Arthurja Scopesa] iz Ljubljane: »*Likvidacija vse potencialne opozicije s psevdojuridičnimi metodami se nadaljuje*« (Vodušek Starič, 1992a, 152). 11. in 12. januarja 1946 je bila konferenca o sodstvu, ki jo je sklical Zvezno ministrstvo za pravosodje. Sodnikom so razložili naloge sodstva: »*Sodišča naj bodo bič v rokah ljudstva*« (Vodušek Starič, 1992a, 149). V svoji sklepni oceni sodnih procesov v prvem povojnem letu jih Jera Vodušek Starič opredeli kot politične (1992a, 152–153). V delu *Prevzem oblasti 1944–1946* lapidarno ugotavlja: »[P]revzem [oblasti] sam pa je temeljil na ustrahovanju ljudi, skratka začel se je revolucionarni teror« (Vodušek Starič, 1992b, 5). Na drugem mestu avtorica razkriva, da je pisarna glavnega javnega tožilca (Vita Kraigherja) prepisala prevod kazenskega zakonika Ruske SFSR v toliko izvodih, da je dobil vsak javni tožilec svojega (Vodušek Starič, 1992b, 18).¹⁴

Sodišča so, po sovjetskem vzoru, postala voljeni organ državne oblasti in popolnoma odvisna od državnega dogajanja (Čoh, 2016, 6). Na vseh sodiščih so bile organizirane partijske celice, ki so prirejale redne konference. Na partijski konferenci pravosodnih ustanov 21. februarja 1952 v Ljubljani je tedanji minister za notranje zadeve Boris Kra-

14 Glej tudi poglavji *Sodstvo: vojaški procesi in drugi postopki* (Vodušek Starič, 1992b, 266–272) in *Ostrejši ukrepi v sodstvu* (Vodušek Starič, 1992b, 407–426).

igher poudaril, da je treba »gledati na to konferenco s stališča politične vloge Partije v sodstvu [...]. Razjasniti je treba pojem neodvisnosti sodstva. Če hočemo, da je sodstvo tak steber naše države kot mora biti, potem mora biti njegova osnova to, da je neodvisno od starih tendenc, od buržoaznega sodstva«. Na isti konferenci je nastopil tudi tedanji javni tožilec LRS Mitja Ribičič z naslednjimi stališči:

Samo v naši državi je mogoče govoriti o razrednem poreklu sodišč, samo pri nas lahko jasno in odločno postavimo, da je naše sodstvo v službi delavskega razreda. Zato bi morali biti osnovni principi v tem, da se sodišča dnevno povezujejo z našimi političnimi forumi [...]. Partijske organizacije morajo skrbeti za to, da se doseže čim bolj ažurno in efektno kaznovanje. Dejstvo je, da če ne udarimo krepko po tistih področjih, kjer se sovražnik pojavlja, se pojavlja vse polno drugih takih in podobnih primerov (Ferjančič, Šturm, 1998, 191, 195).

Zaključno besedo k delu konference je podal sekretar osnovne partijske organizacije pri Vrhovnem sodišču LRS Lojze Piškur:

Današnja konferenca je ugotovila važno okolnost, da se mora Partija zelo brigati za to, kakšno je delo sodišč, kako sodišče vodi borbo za socializem in da ne more biti partijski organizaciji še manj pa članom Partije vseeno, kako se sprovaja linija Partije v tako važni ustanovi kot so ljudska sodišča.

Pribiti je treba, da mora biti sodstvo steber borbe za socializem. To dovolj jasno nalaga linijo in metode dela članom Partije v teh partijskih organizacijah. Če se bodo naše partijske organizacije zavedale, da mora biti sodstvo steber borbe za socializem in tudi tako usmerjale svoje delo, potem bo mogoče vplivati na delo naših sodišč v vseh smereh, tako v pogledu kazenskega, kakor tudi v pogledu civilnega sodstva.

Glede metod dela naših partijskih organizacij bi bilo težko postaviti nekakšne kalupe po katerih naj bi iste razvijale svoje delo. Današnja razprava je dala obilo gradiva v tej smeri, da partijske organizacije s predpostavko, da naj bo sodstvo popolnoma zanesljiva opora naši borbi za socializem, da je funkcija sodnika izrazito politična funkcija [podčrtano v originalu], iščejo metode svojega dela na podlagi teh ugotovitev. S tem v zvezi je tudi vprašanje neodvisnosti sodišč. Gotovo je, da del partijske organizacije ne more v kakršni koli smeri ogrožati neodvisnost sodišč, če bo ta zasledovala, ali sodišče izvaja osnovno nalogu, ki mu je postavljena: Borbo proti razrednemu sovražniku [podčrtano v originalu] (Ferjančič, Šturm, 1998, 197, 198).

NAČINI PODREJANJA SODSTVA: DIREKTIVE SODNIKOM IN NJIHOVA IDEOLOŠKO-POLITIČNA PREVZGOJA

Strokovno in politično vplivanje na sodni kader je bila ena izmed temeljnih nalog Ministrstva za pravosodje LRS v času ljudske demokracije, pri čemer je bil poudarek na političnem oz. ideološkem vplivu. Zapisnik s konferenco Ministrstva za pravosodje s predsedniki Okrožnih sodišč z dne 10. decembra 1947 navaja na 3. strani uvodno besedo

pomočnika ministra dr. Helija Modica: »*Sodišča morajo postati borbeni organ ljudske oblasti. Na naših sodiščih je treba z naprednimi delovnimi metodami vzgojiti nove ljudi, nov kader socialističnih juristov*« (Šturm, 1995, 222). Sodnik je moral biti torej tudi politični delavec. Strokovne ocene o kvaliteti sodnikov je Ministrstvo za pravosodje oblikovalo na podlagi sodnih spisov, mnenja predsednika sodišča in mnenja predsednika nadrejenega sodišča, medtem ko so podatke za oceno o političnih kvalitetah posameznih sodnikov zbirali na pristojnem okrajnem komiteju KPS. Glede ugotavljanja političnih in strokovnih kvalifikacij vsega sodnega kadra je bilo ministrstvo v stalni zvezi z odsekom za kadre CK KPS¹⁵ (Šturm, 1995, 40).

Poleg direktiv sodnikom in njihove prevzgoje je povojsna komunistična oblast uporabljala tudi druge načine za sistematsko podreditev sodstva. Sodnike so volili tedanji ljudski odbori. Veljalo je načelo, da je v ljudskem odboru »*zdržena ne samo zakonodajna in izvršilna funkcija državne oblasti, ampak tudi pravosodna, ki pa jo ljudski odbori opravljajo po svojem izvoljenem sodišču*«.¹⁶ »*Sodišč namreč ni mogoče ločiti od drugih državnih organov glede njihove splošne dejavnosti, ki je usmerjena v varstvo koristi delovnega ljudstva, ker skupna delavnost in skupne naloge vseh državnih organov izhajajo iz enotnosti oblasti*«¹⁷ (Šturm, 1995, 411).

Sodišča so morala o svojem delu redno poročati tudi okrajnim ljudskim odborom. Predsednik Okrožnega sodišča v Gorici Boris Sartori je na zasedanju Okrajnega ljudskega odbora 29. julija 1950 vlogo, ki jo je imela pravosodna veja oblasti v obdobju ljudske demokracije, obrazložil takole:

Pravosodna funkcija kot del enotne ljudske oblasti je zelo pomembna v prehodni dobi iz kapitalizma v socializem, to je v dobi diktature proletariata, ko je naperjena ost sile državne oblasti proti tistim elementom, ki skušajo preprečiti ali ovirati naš razvoj v socializem. Sodišča so tudi eden od organov ljudske oblasti, ki zadajajo udarce po liniji kazenskega sodstva izkoriščevalskim elementom in škodljivcem vseh vrst, obenem pa ščitijo poštene delovne državljanje, da lahko delajo nemoteno. Zato je važno, kako izvajajo sodišča kaznovalno politiko, ki ima namen, da vpliva poboljševalno na storilce kaznivih dejanj, obenem pa odvrača druge državljanje od kaznivih dejanj. Zato je pravilna kaznovalna politika močno orožje v rokah delovnega ljudstva, ki služi tudi prevzgoji ljudskih množic (Šturm, 1995, 460).¹⁸

Iz prikazanega mnenja lahko razberemo močan »*očiščevalni*« značaj takratnega kazenskega sodstva, ki naj bi bilo po trditvah predsednika Okrajnega sodišča v Celju tudi »*učinkovito sredstvo za omejevanje delovanja ljudskih škodljivcev oz. za njihovo uničenje*«¹⁹ (Šturm, 1995, 417).

15 Pojasnila k poročilu za tretje tromesečje, Ministrstvo za pravosodje LRS, 24. november 1947, 2.

16 Poročilo Okrajnega sodišča v Postojni z dne 17. februarja 1950, 1.

17 Poročilo Okrajnega sodišča v Trbovljah Ljudskemu odboru v Trbovljah za čas od 1. januarja 1950 do 31. maja 1950, 1.

18 Polletno poročilo Okrožnega sodišča Gorica, 29. julij 1950, 1.

19 Poročilo Okrajnega sodišča v Celju, 19. junij 1950, 1.

Pomembno vlogo v povoju v času, vse do leta 1951, so imeli sodniki laiki. Zakon o ureditvi ljudskih sodišč iz leta 1945 je predvideval, da sodniško funkcijo lahko opravljajo tudi osebe brez kakršnekoli izobrazbe. V letih 1945 in 1946 je bil temeljni cilj tedanje slovenske oblasti, da pridejo kot sodniki nepravniki na slovensko sodišče partiji zveste osebe. Komunistična oblast ni čutila potrebe po pravnih strokovnjakih, ampak potrebo po »*političnih aktivistih pri sodiščih, kar so sodniki nepravniki od prvega časa dejansko bili*«²⁰ (Ferjančič, Šturm, 1998, 16–18).

Oglejmo si nekaj primerov sodnikov laikov. Potem, ko so v letu 1945 zaradi premiela sojenja v Ljubljani odpoklicali štiri sodnike, so na predlog člena mestne skupščine Leopolda Kreseta, krojača iz Ljubljane, izvolili naslednje sodnike laike: študent Gregor Zalar je postal sodnik okrajnega sodišča, novi sodniki okrožnega sodišča pa Ivan Racek (delavec), Ludvik Slosar (mizar), Ludvik Jezeršek (uradnik), Ivan Puc (krojač) in Alojz Bukovec (kapetan JA). Zamenjali so tudi 25 sodnikov prisednikov in izvolili 24 novih s prej preverjenimi karakteristikami.

Inštitucija sodnikov laikov se je zaradi čiščenja v sodstvu in na pobudo CK KPS s časom še okreplila, ker je primanjkovalo politično ustreznih strokovnjakov. Predsedstvo SNOS je okreplilo tudi Vrhovno sodišče Slovenije in mu 18. decembra 1945 dodalo še novega podpredsednika, dr. Helija Modica, in člane Jožeta Dolinška, pravnika iz Trbovelj, Antona Dolinška, delavca iz Ljubljane, Ančko Hafner, delavka iz Kranja, dr. Frana Novaka, zdravnika, in Toneta Hafnerja, kmeta iz Ljubljane. Javni tožilec Stante pa je konec januarja 1946 poročal, da so se razmere v sodstvu izboljšale zaradi učinkov množičnih akcij, propagande dnevnega tiska in odstavitev sodnikov (Vodušek Starič, 1992b, 414).

V prvem tromesečju leta 1947 je delež sodnikov nepravnikov na slovenskih sodiščih znašal 17 % (31 od 186 sodnikov). Iz tedanjih poročil je razvidno, da so ti sodniki nepravilno uporabljali predpise in izrekali kazni, ki jih zakon ni poznal, ali pa odmerjali v nasprotju z zakonom prekomerne kazni.

Pravosodje je ostalo ves čas podrejeno komunističnim oblastem. Obvezujoči kriterij *družbenopolitične primernosti*, ki je zajemal praktično vse organizirane oblike dejavnosti v družbi in omogočal privilegiranje ali diskriminacijo glede na svetovno nazorsko oz. politično prepričanje, je bil v tedanjem totalitarnem sistemu ključen in nepogrešljiv instrument represije za ohranjanje oblasti monopolne politične partije. Pri postopkih odločanja o dostopnosti do delovnih mest in do javnih položajev je bil obvezen tudi za izvolitev in reelekcijo sodnikov in javnih tožilcev in za njihovo predčasno razrešitev. Veljal je do 18. marca 1990. V širšem zgodovinskem kontekstu je do njegove ukinitve prišlo šele pol leta po padcu berlinskega zidu. Ta ureditev je pomenila *delno direktno, delno zakrito obliko permanentnega ogrožanja človekovih pravic* (OdlUS IV, 54. § 9).

RAZSEŽNOSTI REVOLUCIONARNE KAZENSKE REPRESIJE PO LETU 1945

Najbolj značilne oblike povoju represije so bile poleg množičnih protipravnih od-vzemov življenja, ki jih v tem prispevku obravnavamo le bežno, naslednje: ustanavljanje

20 Pregledno poročilo o delu Ministrstva za pravosodje v letu 1947 z dne 12. marca 1948, 8.

koncentracijskih taborišč, ustanavljanje taborišč za prisilno delo, odvzem svobode in premoženja, montirani sodni procesi in politični procesi proti podjetnikom, kmetom, cerkvi in duhovnikom. Množično so politični sodni procesi potekali od konca vojne 1945 vse do začetka petdesetih let (Mikola, 2008, 162–163 in sl.; Mikola, 2012, 235 in sl.; Vodušek Starič, 1992a, 152–153).

Za opredelitev sodnih procesov kot političnih procesov in posledično za opredelitev oseb, ki jim je bila s sodnim ali upravnim oblastvenim aktom (ali celo brez pisnega oblastvenega akta) odvzeta svoboda, kot političnih zapornikov se na tem mestu opiramo na pravni in na historični analitični uvid.

Pozitivnopravni kriterij najdemo v Zakonu o popravi krivic, ki v 1. in 2. členu opredeliuje kot bivše politične zapornike vse osebe, ki so bile v času od 15. 5. 1945 do 2. 7. 1990 na ozemlju sedanje Republike Slovenije neopravičeno in v nasprotju z načeli in pravili pravne države, zaradi razrednih, političnih ali ideoloških razlogov, obsojene v sodnem ali upravnokazenskem postopku na kazen odvzema prostosti ali jim je bila prostost odvzeta v teku teh postopkov, če je bil zakon zlorabljen na zgoraj opisani način.

Historično analitični kriterij uporablja Jerca Vodušek Starič po raziskavi ozadja povojnih sodnih procesov. Kot politične jih opredeli iz več razlogov:

ker so politične nasprotnike obravnavali kot „ljudske“ sovražnike, ker je eno glavnih kaznivih dejanj bilo nasprotovanje novi oblasti, ker je podlaga za procese bila politična in ne strokovna odločitev, ker so za preiskovanje takih zadev ustanovili posebno vojaško obveščevalno (in politično) policijo, ker so zahtevali, da se pravna določila podredijo politični liniji in nenazadnje, ker je večina postopkov tekla pred izrednimi sodišči in po hitrem postopku. Glavni motiv je bil revolucionaren – podržaviti privatno lastnino – ne pa selekcionirano kaznovati vojne zločince. Zato v večini primerov ni mogoče dobro videti, kaj so obtoženi v resnici zakrivili. Če bi bilo drugače, bi sodišča morda le upoštevala dognanja, kot so bila tista slovenske komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomočnikov, pa jih niso. To dokazuje tudi dejstvo, da je komisija delala popolnoma izven teh postopkov (in postopkov z domobranci, ki so jih Britanci maja 1945 na Koroškem izročili jugoslovanski vojski) in zbiralala gradivo o ljudeh, ki so bili že obsojeni ali mrtvi (Vodušek Starič, 1992a, 152–153).

Opravičilo za izredna sodišča in hitre postopke bi mogoče še našli v izrednih razmerah, saj so takoj po vojni vladale tudi drugod po Evropi. Toda v našem primeru gre za dve bistveni razliky. Sistem, ki so ga bili postavili v zadnjem letu vojne, ni bil začasen (izreden), ampak je bil temelj pravne ureditve bodoče države FLRJ; zavestno so gradili prav takšnega. Povrh tega, pa so namenoma podaljševali izredne razmere in odsotnost pravnih norm tudi v čas po volitvah v ustavodajno skupščino in se jih posluževali še vrsto let kasneje (Vodušek Starič, 1992a, 153).²¹

21 Jugoslovanska partija je v obdobju 1945–1953 oblast osredotočila v vladi, ki je bila personalno zlita z vrhom komunistične partije. Zato ni presenetljivo, da so se poslanci v skupščini zbrali le dvakrat letno. Zakonodajno funkcijo je dejansko prevzemala vlada, ki je vsa življenjska razmerja urejala z uredbami z zakonsko močjo.

Posebno klavrnno obeležje povojnega obdobja pomeni izjemno visoko število žensk, ki jim je bila odvzeta osebna svoboda in so se nahajale v različnih zaporih, ki jih je takratna oblast ponekod imenovala kazensko poboljševalni domovi ali delovna taborišča. Za primerjavo navajamo, da je v zaporih običajno do 5 % žensk, če se ta odstotek znatno zviša, pride v mednarodnem okolju do alarmu.

V kazensko poboljševalnih ustanovah na območju Slovenije, to so bili kazensko poboljševalni domovi ter okrožni in okrajni zapori, je bilo konec leta 1947 3.213 moških in 531 žensk. V letu 1948 se je to število povečalo na 8.683 moških in 1.861 žensk. K temu številu je potrebno pristeti še osebe v priporu, ti. preiskovanci, v letu 1948 je teh bilo 5.353 moških in 1.359 žensk. Po teh podatkih je skupno število oseb, ki jim je bila v letu 1948 odvzeta prostost, znašalo 17.256 oseb, od tega 14.036 moških (81,34 %) in 3.220 žensk (18,66 %) (Šturm, 2014, 226, 227; Jambrek, 2014, 237–244; ARS, AS 1267, t.e. 13, a.e. 619).

V letu 1949 je bilo v priporu 1.094 moških in 294 žensk. V istem letu je bilo na prestajanju sodne kazni poboljševalnega dela 729 moških in 246 žensk. Na prestajanju upravne kazni poboljševalnega dela je bilo 391 moških in 85 žensk. Na prestajanju upravne kazni odvzema prostosti je bilo 162 moških in 17 žensk. Po teh delnih podatkih je skupno število oseb, ki jim je bila v letu 1949 odvzeta prostost, znašalo 3.018 oseb, od tega 2.376 moških (78,72 %) in 642 žensk (21,27 %). V tem letu je prišlo tudi do novih t. i. delovnih skupin za prestajanje kazni družbeno koristnega dela, ki v tem številu zaprtih oseb niso vključene. To je bilo tudi znano žensko delovno taborišče Ferdreng. V letu 1950 je bilo oseb v priporu 995 moških in 252 žensk. V istem letu je bilo na prestajanju sodne kazni poboljševalnega dela 353 moških in 91 žensk. Na prestajanju upravne kazni poboljševalnega dela je bilo 239 moških in 46 žensk. Na prestajanju upravne kazni odvzema prostosti je bilo 71 moških in 13 žensk. Po teh delnih podatkih je skupno število oseb, ki jim je bila v letu 1950 odvzeta prostost, znašalo 2.120 oseb, od tega 1.658 moških (78,20 %) in 462 žensk (21,80 %) (več v Jambrek, 2014 in Mikola, 2006).

Sodno politiko je usmerjalo slovensko javno tožilstvo. Sodišča so izrekala visoke kazni, postopki so bili kratki in izjemno hitri. Partijski veljak Kardelj je 4. decembra 1945 izrekel več pripomb na račun slovenskega sodstva, kajti »*sodišča morajo soditi, kakor hoče partija. Na sodišču mora biti Ozna*« (Vodušek Starič, 1992b, 257; Gabrič, 2005b, 861; Čoh, 2008, 64–65).

Za ponazoritev tega, kako daleč je segal vpliv tedanje komunistične tajne policije Ozne oz. kasneje Udbe, je zlasti za pravnike zanimiv primer o volitvah novega odbora tedanje slovenske odvetniške zbornice leta 1947. Udba je proti predlogu tedanjega predsednika zbornice postavila lasten predlog kandidatne liste. Kandidatno listo sta uskladila tedanji načelnik II. oddelka Udbe podpolkovnik Mitja Ribičič in tedanji pomočnik Ministrstva za pravosodje in donedavni sodnik Vrhovnega sodišča dr. Heli Modic. Ob tem sta se

---

Število teh uredb in njihov vsebinski obseg je dobil ogromne razsežnosti. Vlada je v letih 1946–1950 sprejela 345 uredb z zakonsko močjo. V letih 1950–1953 so bile take uredbe 104. Ustavni zakon iz leta 1953 takšnih uredb z zakonsko močjo ni več dopuščal, vendar jih je vlada v letu 1953 sprejela še 80, v letu 1954 več kot 40, v naslednjih letih pa več kot 20 v vsakem letu (Šturm, 2005, 111).

še dogovorila, komu ostane dovoljenje za opravljanje odvetniškega poklica ter koga je potrebno izključiti iz odvetniške zbornice. Udba je pozorno spremljala delo vseh odvjetnikov, nekatere je predlagala za »vrbovko« z zanimivimi obrazložitvami, ki so govorile o »možnosti za vrbovko na podlagi obremenilnega materiala, ki zadostuje, da mu odvzamemo advokaturo« ali »naj mu ostane advokatura, dokler ne zberemo zanj materiala za aretacijo«. (Vodušek Starič, 1996, 109). Udba si je priskrbela tudi stenograme sodnih postopkov, na katerih so odvjetniki nastopali kot branilci. Že takoj po vojni so črtali okoli 20 odvjetnikov zaradi »protinarodnega in protidržavnega« delovanja med okupacijo. Na sodišču so smeli nastopati samo odvjetniki, ki so bili na seznamu Ministrstva za pravosodje LRS. Po mnenju Vodušek Starič je tovrstni nadzor nad javnim in zasebnim življenjem verjetno najbolje služil ohranjanju povojne oblasti. Zaupniška mreža tajne policije je leta 1949 štela kar 33.000 sodelavcev. Na ta način se je tudi po vojni, v odsotnosti okupatorja, nadaljevala državljanska vojna (Vodušek Starič, 1996, 109–110; primerjaj tudi Jeraj, Melik, 2015, 144 in Griesser-Pečar, 2016, 95).

Za razumevanje vloge slovenske Ozne oz. Udbe je pomenljivo novejše pričevanje sodobnika Zdenka Roterja, partizana in po vojni zaposlenega v tej službi, da so njeni člani (vojaki in častniki) sodelovali v »likvidacijski skupini za izvajanje množičnih pobojev v letih 1945 in 1946 po koncu vojne (Roter, 2017, 83–84). To skupino eksekutorjev je določil in vanjo izbral ljudi neposredno sam načelnik Ozne generalmajor Ivan Maček, kakor navaja Roter, *po svojem kriteriju in ključu: popolna lojalnost do njegovih navodil in zahtev* (Roter, 2017, 85). Častniki slovenske Udbe so bili v vodstvu ubijalske skupine, ki so jo sicer sestavljeni spet izbrani častniki rednih vojaških enot različnih narodnosti (Roter, 2017, 83–84).

Vrhovno sodišče v sodbi z dne 23. 5. 2002 ugotavlja, da je v obravnavanem primeru

šlo za objavo arhivskega oz. zgodovinskega gradiva, to je nečesa, kar dejansko (resnično) obstaja ne glede na resničnost vsebine samega teksta. Omenjeno interno poročilo je zgodovinski dokument, ki je nastal v nekdanji jugoslovanski tajni policiji, znani pod imenom Udba. Danes je znano, da se je ta služba ukvarjala ne le z obveščevalnimi nalogami, ampak je tudi sama organizirala razne kriminalne aktivnosti, jih načrtno izzivala, pa tudi konstruirala obstoj kaznivih dejanj in odgovornosti zanje. V ta namen je tudi falzificirala, fabricirala ali podtikal obremenilne dokaze. Žrtve takšne aktivnosti, praviloma politični nasprotniki ali drugače misleči v obdobju takratnega režima praviloma niso imeli možnosti razkritja konstruktorov Udbe in rehabilitacije (Vrhovno sodišče, I Ips 187/98 z dne 23. 5. 2002).

Manj znana je povojna upravna kazenska represija. Iz dosedanjega prikaza je razviden tedanji povojni čas revolucionarnega nasilja in strahovlade, ki ga je partija potrebovala za osvojitev svoje oblasti in za njeno utrditev. Zaradi pritiskov iz mednarodnih krogov je že tedaj nekatere najbolj očitne kršitve začela spremnjati v manj vidne in zakrite posredne oblike ogrožanja človekovih pravic. Tako so npr. tedanje oblasti namesto kazenskih sodb z odvzemom prostosti začele uporabljati upravne ukrepe zlasti »napotitev na družbeno koristno delo« ali »začasno določitev prebivališča«. Izrekali so jih upravni organi politič-

nim nasprotnikom, ki so jih pošiljali v taborišča, druge sumljive ali »škodljive« osebe pa v oddaljene kraje na podeželje. V velikem številu je prihajalo tudi do nasilnih preselitev ljudi (Mikola, 2012, 178–192).

Kako globoko je bilo pri partijskih oblastnikih zasidrano prepričanje o legitimnosti upravne represije, prepričljivo ponazarja zamisel partijskega veljaka Edvarda Kardelja, da bi Jugoslavija kot svoj prispevek k osnutku Deklaracije človekovih pravic OZN predlagala zapis pravice (!) države, da proti svojim državljanom izvaja ukrepe upravne represije z napotitvijo v koncentracijska taborišča za nedoločen čas. Tako Jože Pirjevec navaja:

Slovenski ideolog je šel celo tako daleč, da je kot zunanji minister predlagal, naj bi jugoslovanska delegacija pri Združenih narodih vnesla v Deklaracijo človekovih pravic, ki je bila takrat v razpravi, amandma z naslednjo vsebino: »V primeru nuje ima vsaka država pravico, da v interesu miru in reda odvzame z upravnim postopkom za nedoločen čas svobodo vsem državljanom, ki na pobudo kake tuje sile grozijo njeni neodvisnosti«. Na srečo je bil Aleš Bebler, predstavnik Jugoslavije v OZN, toliko priseben in pogumen, da je ta predlog zavrnil (Pirjevec, 2011, 276; primerjaj o isti stvari tudi: Dedijer, 1984, 464 in Simoniti, 2015, 180).

Pravica pošiljati ljudi na prisilno delo brez sklepa sodišča je bila ena najpomembnejših pristojnosti organov za notranje zadeve. Navodilo o tem je že februarja 1945 izdal Kardelj, že med vojno pa je to določal Odlok Predsedstva SNOS o izgonu. Tedaj so začela nastajati tudi prva kazenska taborišča na podlagi Pravilnika o ureditvi kazenskih taborišč. Vanje so pošiljali »osumljence na temelju odločb upravnih in vojaških oblasti in obsojence obsojene na prisilno in težko prisilno delo« (Vodušek Starič, 1992b, 194).

Kasneje je Osnovni zakon o prekrških (Ur. l. FLRJ, št. 789-107/47) omogočal nasilno preselitev z določitvijo kraja prebivališča. Osebe so bile napotene na prisilno t. i. »družbeno koristno« delo, kot kazen je bil določen izgon iz prebivališča. V Sloveniji je bil na podlagi zveznega zakona sprejet republiški Zakon o prekrških zoper javni red in mir z dne 11. maja 1949 (Ur. l. LRS, št. 16/49). Poseben pravilnik z dne 27. junija 1950 je določal obmejni pas (Ur. l. FLRJ, št. 43/50).

Ti predpisi so bili podlaga za takojšnjo nasilno deportacijo številnih oseb ali celotnih družin. Nasilno preseljevanje oseb in družin so omogočali tudi stanovanjski predpisi. Pri tem so bili ljudje povsem nemočni in brez vsake pravne zaščite prepuščeni na milost in nemilost samovolji oblastne partijske nomenklature. Odločitve organov za notranje zadeve, organov za prekrške in vseh drugih upravnih organov, vključno z odločitvami izvršilnih odborov ljudskih odborov, ki so na lokalni ravni odločali takorekoč o vsem pomembnem za življenje ljudi, niso bile podvržene sodnemu nadzoru vse do uvedbe upravnega spora, do katerega je prišlo po letu 1952. Zakon kraljevine Jugoslavije o upravnem postopku iz leta 1930, ki je določal bistvene kavtele za varstvo pravic v razmerju med posameznikom in državnimi organi, ni bil več v veljavi in ljudje so bili pred upravnimi organi brez pravne zaščite podvrženi njihovi samovolji. Predpisi o upravnem postopku za upravno pravno delovanje državnih upravnih organov so se začeli uporabljati šele po letu 1957, ko je bil

po dolgotrajnem in vztrajnem prizadevanju in skupnem nastopu takratnih profesorjev Pravnih fakultet iz Ljubljane, Zagreba in Beograda sprejet Zakon o splošnem upravnem postopku. Ilustrativno je pričevanje Maksa Šnuderla, da pred tem

*okoliščine niso bile dozorele za ureditev tega vprašanja, ker niso bile določene pri-
stojnosti in način delovanja upravnih organov, da je revolucionarna potreba terjala
tudi arbitralno reševanje zadev in da je bila uprava v rokah laikov, ki bi s predpisi o
upravnem postopku ne vedeli in ne znali, kaj početi* (Šnuderl, 1957, 7).

Po sodbah vojaških sodišč je bilo usmrčenih 131 oseb in po sodbah civilnih sodišč je bilo usmrčenih 134 oseb; skupno je bilo po sodbah sodišč v Sloveniji v letih 1945–1952 usmrčenih 265 oseb. V sodnih postopkih pred vojaškimi sodišči in pred sodišči narodne časti niso bile upoštevane zahteve pravne države. Postopki pred sodišči narodne časti so morali biti dokončani kar se da hitro, mariborsko sodišče je začelo in končalo 30 do 40 zadev dnevno (Tominšek Čehulič, 2014, 290–321; Gabrič, 2005a, 836; Čoh, 2008, 62). Do protipravnega odvzema življenja brez sodnega postopka je po vojni v letu 1945 prišlo v 13.842 primerih, skupno število oseb, ki so poleg njih tedaj izgubile življenje v sodnih postopkih ter v zaporih, taboriščih in med transporti pa se je povzpel na 15.089 (Deželak Barič, 2013, 80), to je več kot odstotek tedanjih 1.400.000 prebivalcev v Sloveniji. V primerjavi s podobnimi med- in povojnimi poboji v Franciji s 40.000.000 prebivalcev ali Italiji s 45.000.000 prebivalcev, v katerih je življenje v Franciji izgubilo okoli 10.000, V Italiji pa 15.000 ljudi, v obeh državah večinoma pod vodstvom komunistov, je število v Sloveniji nesorazmerno visoko – kar 44 krat više kot v Franciji in 32 krat više kot v Italiji. Podobna razmerja bi lahko našli tudi v primerjavi z drugimi evropskimi državami (glej več o tem Mlakar, 2013, 26 in sl.).

Pred vojaškimi sodišči je bilo obsojenih najmanj 7.000 oseb, pred sodišči narodne časti najmanj 3.000 oseb, pred okrajinimi in okrožnimi in drugimi civilnimi sodišči najmanj 6.000 oseb. Število vseh politično sodno obsojenih oseb od 1945 do 1990 je vsekakor nad 16.000 oseb. K temu številu je treba prištetи še najmanj 8.000 oseb, ki so bile podvržene kazenski represiji upravnih organov za notranje zadeve. Skupno število obsojenih političnih zapornikov znaša okoli 25.000 oseb (Mikola, 2012, 323, 328, 330).

Poleg obsojenih političnih zapornikov je treba k osebam, ki jim je bila odvzeta prostost, prištetи še preiskovance. Ti so bili v priporu v trajanju od enega do treh mesecev, nato pa izpuščeni, ker do sojenja ni prišlo. Teh je bilo leta 1948 1.892 moških in 441 žensk, leta 1949 952 moških in 229 žensk, leta 1950 962 moških in 222 žensk, v letih 1948–1950 skupaj 4.698 oseb (Jambrek, 2014, 237–244; ARS, AS 1267, t.e. 13, a.e. 619). Ocenujemo, da jih je bilo najmanj toliko tudi v letih 1945–1947. Po zadržani oceni bi znašalo število oseb, ki jim je bila odvzeta prostost med preiskavo, najmanj 10.000 oseb. Končno število političnih zapornikov po tem izračunu bi bilo nad 35.000 oseb.

Bolj dokončen odgovor bi bilo mogoče dobiti po raziskavi, kjer bi bilo potrebno pregledati vse obstoječe arhivsko gradivo, zlasti tudi povojne zaporne knjige Ozne. Preliminarno analizo in pregled števila preiskovancev je v letu 2015 opravil Milko Mikola, ki je prišel celo do možnega skupnega števila okoli 62.000 oseb, ki jim je bila v obdobju 1941–1951 iz političnih razlogov odvzeta osebna svoboda (Mikola, 2016, 126).

STALIŠČA USTAVNEGA SODIŠČA DO POVOJNE KAZENSKE REPRESIJE IN NJENE ZLORABE V POLITIČNE NAMENE

Temeljna ustavna listina o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije z dne 25. junija 1991 v svoji preambuli ugotavlja, da nekdanja Socialistična Federativna Republika Jugoslavija ni delovala kot pravno urejena država in da so se v njej hudo kršile človekove pravice (TUL, 1991, Preamble). Ob upoštevanju tega historičnega dejstva in izhajajoč iz svojega temeljnega poslanstva postavlja preamble Ustave na prvo mesto svobodno demokratično ustavno ureditev, ki zagotavlja temeljne človekove pravice in svoboščine. V ospredje postavlja človekovoto dostojanstvo in njegovo duhovno, politično in gospodarsko svobodo (Ustava RS, 1991, Preamble).

Prikazana meta ustavna vrednostna premisa pomeni temelj za presojo Ustavnega sodišča. O prvem kaznovalnopravnem predpisu z zakonsko močjo, to je o Uredbi o vojaških sodiščih iz leta 1944 Ustavno sodišče po opravljeni analizi Uredbe o vojaških sodiščih (OdlUS III, 33, B-I, § 4–6 in § 8–22), analizi predhodnih predpisov in navodil Glavnega štaba NOB in Partizanskih odredov Jugoslavije ter drugih izvirnih tedanjih historičnih dokumentov (OdlUS III, 33, B-I, § 7) v svoji odločitvi dne 1. aprila 1994 ugotavlja, da so tedanji predpisi oblasti omogočali zlorabo kazenske represije v politične namene (OdlUS III, 33, B-III, § 5). V izreku je Ustavno sodišče določilo:

V nasprotju z Ustavo so vsi tisti elementi določb Uredbe o vojaških sodiščih z dne 24/5-1944, ki so bili že v času nastanka in uporabe uredbe v nasprotju s splošnimi, od civiliziranih narodov priznanimi pravnimi načeli, in so tudi v nasprotju z ustavo Republike Slovenije, zlasti:

- a) vsi tisti elementi določb, ki so in kolikor so v konkretnih kazenskih postopkih bili uporabljeni kot gola inkriminacija statusa in se niso nanašali na določno opredeljena dejanja obtožencev;*
- b) vsi tisti elementi določb, ki so in kolikor so v konkretnih kazenskih postopkih zaradi svoje premajhne določnosti predstavljeni podlago za samovoljo takratnih sodišč;*
- c) vsi tisti elementi določb, ki so omogočili sojenje za dejanja, storjena pred uveljavljivijo uredbe, pa ta niso bila kazniva po splošnih, od civiliziranih narodov priznanih pravnih načelih.*

Veljavna zakonska ureditev kazenskega postopka je v nasprotju z Ustavo, ker ne omogoča odprave vseh, v procesnem in vsebinskem pogledu krivičnih odločb, izdanih na podlagi predpisov revolucionarne medvojne in povojne oblasti, in odprave posledic teh odločb z izrednimi pravnimi sredstvi (OdlUS III, 33, izrek).

Identičen pristop je Ustavno sodišče uporabilo pri ustavni presoji drugih podobnih povojnih revolucionarnih kazenskih zakonov. Tako je prepovedalo uporabo Zakona o zatiranju nedovoljene trgovine, nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže iz leta 1945 (OdlUS V, 31). Obrazložitev te odločbe navaja tudi nekatere najhujše primere takratnih kazenskih postopkov po tem zakonu. Ta zakon se je uporabljal še dolgo po njegovi izdaji kot sredstvo razrednega boja za odstranjevanje razrednih sovražnikov.

Pri ustavni presoji Zakona o konfiskaciji premoženja in izvrševanju konfiskacije iz leta 1945 je Ustavno sodišče povsem prepovedalo uporabo odločbe 28. člena tega zakona. Ta določba ni bila v skladu s splošnimi pravnimi načeli, ki so jih že v času njene uveljavlavitve priznavali civilizirani narodi, niti s tedanjimi ustavnimi načeli, če je omogočala, da so bile na njeni podlagi brez pravnomočne kazenske sodbe posamezne osebe proglašene za vojne zločince ali narodne sovražnike. Njena uporaba v današnjih sodnih postopkih bi bila v neskladju z Ustavo (OdlUS VII, 47).

Iz istih razlogov je Ustavno sodišče prepovedalo uporabo Zakona o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast iz leta 1945, če so te določbe zaradi svoje nedoločenosti predstavljale podlago za arbitrarno uporabo zakona, kar je bil tedaj vsesplošen pojav (OdlUS VII, 176).

Po oceni povojnih kazenskih predpisov je pomembna tudi ocena povojnega komunističnega sodstva. Ustavno sodišče ugotavlja,

da novejše pravne in zgodovinske raziskave primarnih virov iz zgodovinskih arhivov izkazujejo, da tedanja sodišča niso bila samostojna, neodvisna in nepristranska oblast. Bila so orodje za izvajanje revolucije, bič v rokah ljudstva, učinkovito sredstvo za uničenje ljudskih škodljivcev, borbeni organ za preganjanje razrednega sovražnika, podrejena upravnemu aparatu in monopolni komunistični partiji, [...] orodje v rokah komunistične partije za sistematičen odvzem lastnine v skladu z njenim revolucionarnim programom (OdlUS V, 174, § 29).

Ob presoji določb in postopkov po Zakonu o kaznivih dejanjih zoper narod in državo (ZKND) iz leta 1945 Ustavno sodišče ugotavlja:

Na podlagi določb ZKND je prišlo v času njegove veljavnosti do številnih zlorab prava v kazenskih postopkih. O tem se je mogoče prepričati tako iz podatkov kazenskih spisov in kazenskih sodb tistega časa, kakor tudi iz že narejenih zgodovinskih študij obdobja, v katerem se je uporabljal ZKND. Iz njih je mogoče nedvomno skleniti, da so se na podlagi določb ZKND odvijali številni politični procesi proti industrijem in trgovcem, katerih namen je bil zapleniti njihovo premoženje, pa tudi večje število procesov proti duhovnikom in redovnikom, proti informbirovcem ter procesi, v katerih se je preganjalo verbalno kritiziranje oblasti. Posebno skupino političnih procesov pa nedvomno predstavljajo tako imenovani dachavski procesi – stalinistični kazenski postopki na slovenskem ozemlju (OdlUS VII, 195, § 20).

V svoji novejši odločitvi Ustavno sodišče povzema svoje prejšnje odločitve in ugotavlja v § 15:

Zgodovinska dejstva, zabeležena v številnih dokumentih, listinah in strokovnih zgodovinskih delih, pričajo tudi o izvensodnih povojnih pobojih, političnih kazenskih procesih, eksekucijah prebežnikov na državni meji ter o zlorabah oblasti za ohranjanje enostrankarskega sistema in preprečevanje demokracije (U-I-109/10 z dne 26. 9. 2011).

Obširnejši vsebinski in analitični prikaz odločitev Ustavnega sodišča je v strokovni pravni literaturi.

REHABILITACIJA ŽRTEV REVOLUCIONARNEGA KAZENSKEGA PRAVA IN POPRAVA POVOJNIH KRIVIC

Odločitve Ustavnega sodišča v zadevah OdlUS V, 31, OdlUS VII, 47 in OdlUS VII, 176 predstavljajo, poleg že omenjene odločitve OdlUS III, 33, pravno podlago za zahtevo po spremembi pravnomočne obsodilne sodbe. V zadevi OdlUS V, 31, je Ustavno sodišče odločilo, da se v Republiki Sloveniji ne uporabljajo določbe Zakona o zatiranju nedovoljene trgovine, nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže (Ur. l. DFJ, št. 26/45 in Ur. l. FLRJ, št. 56/46), ki so bile, in če so bile, že v času nastanka in uporabe navedenega zakona, v nasprotju s splošnimi, od civiliziranih narodov priznanimi pravnimi načeli, ter v nasprotju z Ustavo. V zadevi OdlUS VII, 47 je odločilo, da določba 28. člena Zakona o konfiskaciji (Ur. l. DFJ, št. 40/45) ni bila v skladu s splošnimi pravnimi načeli, ki so jih v času njene uveljavitve priznavali civilizirani narodi, niti s tedanjimi ustavnimi načeli, če je omogočala, da so bile na njeni podlagi brez pravnomočne kazenske sodbe posamezne osebe proglašene za vojne zločince ali narodne sovražnike, ter da bi bila njena uporaba v današnjih sodnih postopkih v neskladju z Ustavo. V zadevi OdlUS VII, 176 je odločilo, da je iz enakih razlogov uporaba določb Zakona o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast (Ur. l. SNOS in NVS, št. 7/45) v neskladju z Ustavo, če so te določbe zaradi svoje nedoločenosti predstavljalе podlago za arbitrarno uporabo zakona. V drugih primerih je za rehabilitacijo možna vložitev izrednih pravnih sredstev na podlagi Zakona o kazenskem postopku, to je zahteva za varstvo zakonitosti, o kateri odloča Vrhovno sodišče in zahteva za obnovo postopka, o kateri odloča pristojno sodišče prve stopnje.

Po podatkih, ki jih je avtor pridobil od Kazenskega oddelka Vrhovnega sodišča, od Vrhovnega državnega tožilstva in iz drugih dostopnih virov, je bilo skupno število vseh sodno rehabilitiranih nekdanjih obsojencev do oktobra 1998 nad 1.500, do marca 2003 nad 3.000 in do marca 2015 nad 3.500 oseb. Postopki za sodno rehabilitacijo še vedno potekajo.²²

Komisija Vlade RS za izvajanje zakona za popravo krivic je bila ustanovljena na podlagi Zakona o popravi krivic, ki deloma ureja pravico do povrnitve škode in pravice iz pokojninskega in invalidskega zavarovanja bivšim političnim zapornikom in svojem po vojni pobitih oseb. Odločitve Komisije za izvajanje zakona za popravo krivic pomenijo dejansko rehabilitacijo oseb, ki jim je komisija priznala te pravice. Vloge upravičenih oseb in njihova pričevanja pomenijo izjemno dragoceno gradivo tudi za zgodovinsko znanost in stroko. Številčni podatki o delu Komisije pričajo o obsegu storjenih krivic. Skupno število upravičencev do poprave krivic (ob upoštevanju dejstva, da se ena zahteva lahko nanaša na več kot na enega upravičenca) od leta 2002 do 31. 12. 2016 je 33.201.

Za konec poglejmo še edini primer moralne rehabilitacije žrtev komunističnega sistema s postavitvijo spominskega obeležja v prostorih državnih organov Republike Slovenije.

22 Med novejšimi odmevnimi primeri sta bila tako sodno rehabilitirana Narte Velikonja v l. 2015 in Avgust Praprotnik v l. 2016.

je. Ustavno sodišče, ki ima sedež v Plečnikovi palači nekdanje Zbornice za trgovino, obrt in industrijo, je članom te zbornice, žrtvam revolucionarnega nasilja po letu 1945, dne 28. oktobra 1997 svečano postavilo trajno spominsko ploščo v pritličnih prostorih sodišča na Beethovnovi ulici 10 v Ljubljani. Zaradi odrekanja svobodne podjetniške pobude, vključno z odvzemi premoženja, zaradi teptanja njihovega človekovega dostojanstva ali odvzema osebne svobode je bilo prizadetih 40 tisoč članov nekdanje Zbornice, ob upoštevanju njihovih družinskih članov torej več kot 150 tisoč ljudi. Zaradi ustrahovanja je takrat prišlo tudi do v javnosti zelo odmevnih smrtnih kazni, ki so bile takoj izvršene. S postavitevijo plošče v znak pietete do žrtev je bila na simbolni ravni opravljena tudi njihova popolna rehabilitacija.

V ploščo je vgravirano naslednje besedilo:

Članom zbornice za trgovino, obrt in industrijo, žrtvam revolucionarnega nasilja, ki jim je komunistična oblast po letu 1945 poteptala človekovo dostojanstvo, odrekla podjetniško pobudo, vzela osebno svobodo ali življenje – v trajen spomin – Ustavno sodišče.

Sl. 1: Spominska plošča v prostorih Ustavnega sodišča (Foto: Primož Lavre)

THE RISE OF REVOLUTIONARY CRIMINAL LAW IN SLOVENIA
AND ITS ECHOES AFTER THE SECOND WORLD WAR
AND AFTER THE DEMOCRATISATION AND THE INDEPENDENCE
OF THE REPUBLIC OF SLOVENIA

Lovro ŠTURM

University of Ljubljana, Faculty of Law, Poljanski nasip 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: lovro.sturm@pf.uni-lj.si

SUMMARY

This article studies the revolutionary criminal law in Slovenia from 1941 onwards, with its roots in the decision of the Yugoslav Communist Party in the year 1920 to apply violence, and its development since 1945. It employs the method of comparative analysis of legal statutes, regulations and court decisions in that period. The facts are established on the basis of historical knowledge of the profession. The article presents the background of people's courts, pseudo-legal processes, political pressures and other characteristics of the criminal and administrative-criminal repression. Courts were neither independent, independent nor impartial authority. They were a tool for the implementation of the revolution, »whip in the hands of the people«, effective tool for elimination of pests folk, fighting authority to prosecute the class enemy. Courts were subordinated to the administrative apparatus, which was in the hands of the Communist Party. The Constitutional Court of Republic of Slovenia has after democratisation and independence prohibited the use of four revolutionary criminal laws as they violated the general principles of law recognized by civilized nations and the constitutional principles at that time. many abuses of law in criminal proceedings were committed on the basis of the fifth Law on Crimes against the Nation and the State in 1945. Over the past 25 years, Slovenian courts rehabilitated more than 3,500 victims of revolutionary justice and pseudo legal processes. The Government Commission of the Slovenian for redress of human rights violations after the war has from 2002 to 31 December 2016 recognized the status rights of victims and injustice suffered to 33.201 persons.

Keywords: revolutionary criminal law, politically motivated court processes, human rights violations, redress of injustice, judicial rehabilitation of victims, abuse of power, constitutional review of communist jurisdiction

VIRI IN LITERATURA

ARS, AS 1267 – Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Republiški upravni organi in zavodi za izvrševanje kazenskih sankcij v Sloveniji, 1945–1980 (AS 1267), tehnična enota 13, arhivska enota 619, Letna poročila UZIK za leta 1948–1950, Tabelarni pregled preiskovancev.

DLRS 1 – Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. Knj. 1: marec 1941–marec 1942. Ferenc, T. et al. (ur.). Ljubljana, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962.

Izvori za istoriju SKJ (1980): Peta zemaljska konferenciјa KPJ (19.–23. oktober 1940). Damjanović, P. et al. (ur.). Beograd, Komunist.

Izvori za istoriju SKJ (1983): Drugi kongres KPJ (1983): Drugi (Vukovarski) kongres KPJ, Beograd, Komunist.

OdlUS – Odločbe in sklepi Ustavnega sodišča (OdlUS). Uradni list Republike Slovenije (Ur. l. RS), letniki I–VII in sledеči. Ljubljana, Nova revija, 1992–1998.

OdlUS I, 102. U-I-69/92, Ur. l. RS, 61/92.

OdlUS III, 33. U-I-6/93. Ur. l. RS, št. 23/94.

OdlUS IV, 20. U-I-158/94, Ur. l. RS, 18/95.

OdlUS IV, 34. U-I-60/94, pritrdirno ločeno mnenje sodnikov dr. Šurma, dr. Jambreka in dr. Jerovška, 191–196.

OdlUS IV, 54. U-I-344/94, Ur. l. RS, št. 41/95.

OdlUS V, 31. U-I-67/94, Ur. l. RS, št. 24/96.

OdlUS V, 174. U-I-107/96, Ur. l. RS, št. 1/97.

OdlUS VII, 47. U-I-249/96, Ur. l. RS, št. 29/98.

OdlUS VII, 98. Up-301/96, Ur. l. RS, št. 13/98.

OdlUS VII, 176. U-I-248/96, Ur. l. RS, št. 76/98.

OdlUS VII, 195. U-I-247/96, Ur. l. RS, št. 76/98.

OdlUS XIX, 26. U-I-109/10, Ur. l. RS, 78/2011.

Službene novine Kraljevine SHS – Službene novine Kraljevine Jugoslavije. Beograd, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1919–1941.

TUL 1991. Temeljna ustavna listina o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije, Ur. l. RS-I, št.1/91.

Ur. l. FLRJ – Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije. Beograd, Službeni list FLRJ, 1945–1962.

Ur. l. LRS – Uradni list Ljudske republike Slovenija. Ljubljana, Službeni list, 1944–1963.

Ur. l. LRS, št. 10/48 z dne 24. 2. 1948 – Zakon o potrditvi zgodovinsko važnih odlokov, ki so bili izdani do 20. 11. 1946.

Ustava RS, 1991. Ustava Republike Slovenije, Ur. l. RS, št. 33/91-I.

Ustavno sodišče. Up-133-96 z dne 15. 6. 1998.

Vrhovno sodišče, Ips 62/95-4 z dne 22. 2. 1996.

Vrhovno sodišče, I Ips 187/98 z dne 23. 5. 2002.

Zakon o popravi krivic (ZPKri). Ur l. RS, št. 59/96 in nasl., št. 70/05 – uradno prečiščeno besedilo, 89/07 – odl. US in 92/07.

Zakon o razglasitvi dvaindvajsetega julija za državni praznik LRS. Ur. l. LRS, št. 21/51.

- Bajt, A. (1998):** Od kod protiimperializem in osvobodilnost OF. Delo – Sobotna priloga, 1: 30. 5. 1998; 2: 6. 6. 1998; 3: 13. 6. 1998. Ponatis v: Šturm, L. (ur.): O vzponu komunizma na Slovenskem. Zbornik razprav. Ljubljana, Inštitut Karantanija, Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 50–71.
- Batty, P. (2015):** Titova velika prevara. Kako je Tito zavajal Churchilla. Ljubljana, Nova obzorja, Inštitut Karantanija.
- Blumenwitz, D. (2005):** Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941–1946). Mednarodno-pravna študija. Celovec, Mohorjeva.
- Bučar, F. (1988):** Usodne odločitve, Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti, 16, 117/118.
- Coh, M. (2008):** Characteristics of the judicial system in Slovenia between 1945 and 1951. V: Jambrek, P. (ur.): Crimes committed by totalitarian regimes. Reports and proceedings of the 8 April European Public Hearing on Crimes Committed by Totalitarian Regimes. Ljubljana, Slovenian Presidency of the Council of the European Union, 61–70.
- Čoh Kladnik, M. (ur.) (2016):** Brezpravje: »V imenu ljudstva«. Ljubljana, SCNR.
- Čolaković, R. (1967):** Pripoved o neki generaciji. Knj. 1. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Čuk, I. & A. Vest (2017):** Prevarani sokoli, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana.
- Dedijer, V. (1953):** Josip Broz Tito. Prispevki za življenjepis. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Dedijer, V. (1984):** Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita (1945–1955), III. Beograd, Mladost.
- Deželak Barič, V. (2007):** Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Deželak Barič, V. (2013):** Smrtne žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem in notranji obračun. V: Hančič, D. et al. (ur.): Odstiranje preteklosti – zbornik referatov. Ljubljana, SCNR.
- Djilas, M. (1977):** Wartime. New York, London, Harcourt Brace Jovanovich.
- Ferjančič, R. & L. Šturm (1998):** Brezpravje. Slovensko pravosodje po letu 1945. Ljubljana, Nova revija.
- Gabrič, A. (2005a):** Osvoboditev in vzpostavitev nove oblasti. V: Fischer J. et al. (ur.): Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjenja Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Knj. 2. Ljubljana, Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 831–836.
- Gabrič, A. (2005b):** Preganjanje političnih nasprotnikov. V: Fischer J. et al. (ur.): Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjenja Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Knj. 2. Ljubljana, Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 860–865.
- Godeša, B. (1991):** Priprave na revolucijo ali NOB? V: Gestrin, F. et al. (ur.): Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23.–24. maja v Ljubljani. Ljubljana, SAZU, 69–85.

- Griesser-Pečar, T. (1996):** Pomen »osvoboditve« za slovensko katoliško cerkev. V: Gabrič, A. (ur.): Slovenija v letu 1945: zbornik referatov. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 111–137.
- Griesser-Pečar, T. (2004):** Razdvojeni narod. Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Griesser-Pečar, T. (2015):** 16. september 1941: začetek državljanske vojne. Ponatis v: Šturm, L. (ur.): O vzponu komunizma na Slovenskem. Zbornik razprav. Ljubljana, Inštitut Karantanija, Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 119–147.
- Griesser-Pečar, T. (2016):** Božični proces. V: Čoh Kladnik, M. (ur.): Brezpravje »v imenu ljudstva«. Ljubljana, 93–110.
- Jambrek, P. (ur.) (2014):** Ženska taborišča. Ženska kazenska taborišča za prisilno delo v Sloveniji 1949–50. Brdo pri Kranju, Nova Gorica, Fakulteta za državne in evropske študije, Evropska pravna fakulteta.
- Jeraj, M. & J. Melik (2015):** Kazenski proces proti Črtomirju Nagodet in soobtoženim. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.
- Kaclerović, T. (1958):** Obznana, Beograd, Rad.
- Kocjančič, R. (2015):** Od Vukovarskega programa do Dolomitske izjave. V: Šturm, L. (ur.): O vzponu komunizma na Slovenskem. Zbornik razprav. Ljubljana, Inštitut Karantanija, Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 1–49.
- Mikola, M. (ur.) (2006):** Dokumenti in pričevanja o povojsnih delovnih taboriščih v Sloveniji. Ljubljana, Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije.
- Mikola, M. (2008):** Communist repression of “interior enemies” in Slovenia. V: Jambrek, P. (ur.): Crimes committed by totalitarian regimes. Reports and proceedings of the 8 April European Public Hearing on Crimes Committed by Totalitarian Regimes. Ljubljana, Slovenian Presidency of the Council of the European Union, 161–171.
- Mikola, M. (2012):** Rdeče nasilje. Represija v Sloveniji po letu 1945. Celje, Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba.
- Mikola, M. (2016):** Kazenske ustanove in zaporniki v Sloveniji 1945–1951. Ljubljana, Nova obzorja, Inštitut Karantanija.
- Mikuž, M. (1960):** Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. Knj. 1. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Mlakar, B. (2013):** Poglavitne oblike in razsežnosti represije v povojni Evropi. Prispevki za novejšo zgodovino, 53, 1, 18–31.
- Pirjevec, J. (2011):** Tito in tovariši. 1. izd. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Prunk, J. (1998):** O značaju komunističnega sistema. V: Prunk, J., Mlakar, B. & J. Vodušek Starič: Zgodovinarji o komunizmu. Delo, 10.–13. 3. 1998 (oštrevlčeno 1–4). Ponatis v: Šturm, L. (ur.): O vzponu komunizma na Slovenskem. Zbornik razprav. Ljubljana, Inštitut Karantanija, Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 72–80.
- Prunk, J. (2015):** Zgodovina Evrope v dobi racionalistične civilizacije 1775–2015. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Roter, Z. (2017):** Pravi obraz. Neizbrisna znamenja resničnosti, Sever & Sever, Ljubljana.
- Simoniti, I. (2015):** Deus vult. Ljubljana, Slovenska matica.
- Sirc, L. (1992):** Med Hitlerjem in Titom. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

- Suppan, A. (2014):** Hitler – Beneš – Tito: Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa. Knj. 2. Wien, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Šnuderl, M. (1950):** Zgodovina ljudske oblasti. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Šnuderl, M. (1957):** Uvodna beseda ob začetku tečaja o zakonu o splošnem upravnem postopku. V: Glavne značilnosti splošnega upravnega postopka. Ljubljana, Inštitut za javno upravo pri Pravno-ekonomski fakulteti v Ljubljani, Uradni list LRS, 7–11.
- Šnuderl, M. (1965):** Politični sistem Jugoslavije. Ljubljana.
- Šturm, L. (ur.) (1995):** Ozadje slovenskega pravosodja 1945–1950. Prispevki k zgodovini in pojasnjevanju ozadjij sodnih procesov na Slovenskem po komunističnem prevzemu oblasti leta 1945 (zbirka dokumentov iz obdobja 1945–1950). Knj. 1–2. Ljubljana, [samozaložba].
- Šturm, L. (1998):** Pogledi na vsebinsko pravilno pravo. Primer: o vsebinski pravilnosti dveh pravnih aktov SNOO z dne 16. septembra 1941, Podjetje in delo, 24, 6–7, 1089–1097. Ponatis v Šturm, 2015, 95–110.
- Šturm, L. (2001):** Ustavnosodna presoja o množičnem in sistemskem kršenju človekovih pravic in poprava krivic: VII. dnevi javnega prava, Portorož, 4. – 6. junij 2001. Ljubljana, Inštitut za javno upravo, 339–359.
- Šturm, L. (2005):** Pravo in nepravo po letu 1941. V: Žrtve vojne in revolucije: Referati in razprava s posveta v Državnem svetu 11. in 12. novembra 2004, ki sta ga pripravila Državni svet Republike Slovenije in Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani. Ur. Golob, J. et al. Ljubljana, Državni svet Republike Slovenije, 100–114. Ponatis v Šturm, 2015, 156–178.
- Šturm, L. (2011):** Ustavna presoja o razmejitvi totalitarnega sistema in svobodne demokratične družbe temelječe na človekovem dostojanstvu. Dignitas, 53/54, 12–24.
- Šturm, L. (2014):** Presoja prisilnega dela v bivšem nedemokratičnem režimu z vidika ustavnih načel civiliziranih narodov. V: Jambrek, P. (ur.): Ženska taborišča. Ženska kazenska taborišča za prisilno delo v Sloveniji 1949–50. Brdo pri Kranju, Nova Gorica, Fakulteta za državne in evropske študije, Evropska pravna fakulteta, 219–230.
- Šturm, L. (2015a):** O prepovedi političnih strank in Komunistične partije Jugoslavije. V: Šturm, L. (ur.): O vzponu komunizma na Slovenskem. Zbornik razprav. Ljubljana, Inštitut Karantanija, Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 205–217.
- Šturm, L. (ur.) (2015b):** O vzponu komunizma na Slovenskem. Zbornik razprav. Ljubljana, Inštitut Karantanija, Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko.
- Tominšek Čehulič, T. (2014):** Usmrčeni po sodbah vojaških in civilnih sodišč v Sloveniji 1945–1952. V: Troha, N. (ur.): Nasilje vojnih in povojskih dni. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 290–321.
- Vodušek Starič, J. (1992a):** Ozadje sodnih procesov v Sloveniji v prvem povojsnem letu. Prispevki za novejšo zgodovino, 32, 1–2, 139–154.
- Vodušek Starič, J. (1992b):** Prevzem oblasti 1944–1946. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Vodušek Starič, J. (1996):** Prevzem oblasti po vojni in vloga OZNE – obračun. V: Slovenija v letu 1945, Zbornik referatov. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 93–110.

Zalar, C. (1961): Yugoslav Communism. A Critical Study prepared for the Subcommittee to investigate the Administration of the Internal Security Act and other Internal Security Laws od the Committee on the Judiciary. Washington, U.S. G.P.O.

Žrtve vojne in revolucije (2005): Referati in razprava s posveta v Državnem svetu 11. in 12. novembra 2004, ki sta ga pripravila Državni svet Republike Slovenije in Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani. Golob, J. et al. (ur.). Ljubljana, Državni svet Republike Slovenije.

CZECHOSLOVAK TOURISTS IN THE YUGOSLAV ADRIATIC IN THE INTERWAR PERIOD (1918–1939)

Milan BALABAN

Tomas Bata University in Zlín, Nám. T. G. Masaryka 5555, 760 01 Zlín, Czech Republic
e-mail: balaban@k.utb.cz

ABSTRACT

This article analyses the issue of Czechoslovak tourists on the Adriatic coast during the Interwar period (1918–1939). Our paper will give a short overview of the beginnings of organized tourism from Czech and Slovak lands to the Eastern coast of Adriatic Sea. In the main part of the text, the article focuses on tourists from Czechoslovakia in the Kingdom of Serb, Croats and Slovenes (from 1929 Kingdom of Yugoslavia). They belonged to the most numerous group of tourists during the entire Interwar period, and their importance in developing tourism in that area was significant. In our text, we will analyse major tourist trends and which were the main obstacles for developing of tourism on Adriatic. The focus will be on the issue of Czechoslovak investments in the eastern Adriatic coast and the issue of tourist industry workers as well.

Keywords: *Czechoslovaks, Tourism, Yugoslavia, Interwar period, Adriatic Sea*

I TURISTI CECOSLOVACCHI NELL'ADRIATICO JUGOSLAVO NEL PERIODO TRA LE DUE GUERRE (1918–1939)

SINTESI

L'articolo analizza il tema dei turisti cecoslovacchi sulla costa adriatica nel periodo tra le due guerre (1918–1939). Lo studio fornirà una breve panoramica sugli inizi del turismo organizzato dai cechi e degli slovacchi verso la costa orientale del Mar Adriatico. Nella parte principale del testo l'articolo si concentra sul flusso di turisti provenienti dalla Cecoslovacchia verso il Regno dei serbi, croati e sloveni (dal 1929 Regno della Jugoslavia). Questo flusso apparteneva al gruppo più numeroso di turisti durante tutto il periodo tra le due guerre e la loro importanza per lo sviluppo del turismo in quella zona è stata rilevante e significativa. Nel nostro testo analizzeremo le principali tendenze turistiche e quali sono stati i principali ostacoli per lo sviluppo del turismo sull'Adriatico. Ci concentreremo anche sul tema degli investimenti cecoslovacchi effettuati sulla costa orientale dell'Adriatico e sul lavoro organizzato nel settore turistico.

Parole chiave: *cecoslovacchi, Turismo, Jugoslavia, periodo tra le due guerre, Mare Adriatico*

INTRODUCTION

This article is trying to contribute to a better understanding of the issue of Czechoslovak tourists on Eastern shores of the Adriatic Sea-cost in the interwar period (1918–1939). The article focuses on two key areas. Firstly, it examines investments by Czechoslovaks in tourist infrastructure to the part of the Adriatic coast, which belonged to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (further in the text Kingdom of SHS – from 1929, the Kingdom of Yugoslavia).¹ Secondly, the article considers aspects of the visits of Czechoslovak tourists to that region. It is also presenting statistics of visits to Yugoslav Adriatic, as well estimations of the tourist costs. This article is limited to the period between the two world wars, as this period in development of tourism is significantly different from both the previous and the following period, in its structure and purposes.²

In the last century, tourism became one of the most important economic activities on the Adriatic. One of the major roles in this process was played by tourists from Czechoslovakia, who were among the first to discover the beauty of its shores. The beginnings of Czech and later Czechoslovak tourism to the Adriatic Sea could be found in the late 19th and early 20th century,³ and the propagation of tourism was fuelled with the founding of the Club of Czech Tourists in 1883, which, in the following year, started to publish the magazine *Journal of Tourists* (Klabjan, 2014, 33). This club and journal greatly contributed to the popularization of the Adriatic among the Czech population. Also in this early period of organized tourism, several Czechs opened hotels, pensions and restaurants on the Adriatic coast. Among them were Henrik Šoulavý who opened a pension in the town Kaštel Lukšić, near Split and Josef Moháček who opened several hotel facilities on the island of Krk (Klabjan, 2014, 34). However, perhaps, Emil Geistlich, the director of the publishing company Politika, had the most significant role in attracting Czech tourists to the region.⁴ He was captivated by the beauty of the small town Baška on the island of Krk, and, after his return to Bohemia in 1909, he propagated tourism in the Adriatic (Formankova, 2007). He opened a restaurant and hotel in Baška in the subsequent years; his influence can be illustrated by the fact that in just one year, the number of Czechs visiting Baška jumped from forty in 1909, to more than one thousand in 1910 (see also Chrudina, 2003). Other Czechs were also running enterprises, mostly in the northern

1 The author is using simultaneously the term Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Yugoslavia, even for the period 1918–1929, since already during that time the name Yugoslavia was widespread and used. For detailed analyse of Czech tourist visits to the Northern Adriatic, which was during the interwar period under Italian rule, see Klabjan, Kavrečić, 2010. For Czechs tourist's visits to Slovenia see also Štemberk, 2012.

2 As the period between the First World War had characteristics of the modern tourism, with elitist character, but also from the post-Second World war period, which was first marked by a sharp drop in the number of tourists in first decades after the war and the subsequent rapid development of mass tourism from 1960s. On the development of tourism on Adriatic see also Vukonić, 2005.

3 For sources and literature on history of the tourism in Czech lands and Czechoslovakia see Štemberk, 2008.

4 Emil Geistlich later lived most of his life in Baška, except for the period of the First World War, when the island Krk was occupied by Italian soldiers. He died suddenly in 1922 in Baška, but his wife continued to run the hotel and restaurant until the nationalization in 1948.

Adriatic. Among others, there was Ludvík Masaryk, the brother of the to-be first President of independent Czechoslovakia Tomaš G. Masaryk, who run three hotels in Portorož (Klabjan, 2014, 35). Another significant contribution of Czechs to the development of the tourist infrastructure can be observed in the works of the Czech architects, who made projects for numerous hotels, villas and other objects (see also Kranjčević, Kos, 2015). This growth of the number of Czech tourists was stopped by the First World War.

CZECHOSLOVAK TOURISTS IN THE ADRIATIC IN THE 1920S

After the war ended, tourists from Czechoslovakia gradually started returning to the region. However, while they were usually welcomed without any problems (Československo-jihoslovanská liga, 6. 7. 1922, 63),⁵ in the summer of 1923 the press close to the Croatian Peasant Party of Stjepan Radić⁶ started a campaign against the Czechoslovak tourists and their investments into real estate in Dalmatia (AMZV-PZ Bělehrad, 1923, 249).⁷ The other major subject to appeal was that the hotel owners were employing mainly workers from Czechoslovakia and that the domestic workforce could not find jobs in the tourism industry. This campaign quite obviously served to create the foundations for the adoption of a new law in August of 1923, which forbade foreigners to buy property within 50 kilometres from the coast and without the permission of the Ministry of Defence (AMZV-IV sekce, 738, 7953). After the complaints, the Czechoslovak Legacy in Belgrade was reassured that this measure was directed against the Italians, who were buying most of the properties in Dalmatia, and that permission for the Czechoslovak citizens wishing to buy such property was just a mere formality.

However, compared with the period before the First World War, one difference was obvious. The character of tourism was slowly changing and mass tourism started to evolve. During the Austro-Hungarian era, travel to the Slavic South was only possible for a smaller part of the population. However, after the establishment of the new states, circumstances allowed a constant growing number of people to travel. In Austro-Hungary only families of the higher-level clerks, some free professions (as university professors) and successful businessmen could afford a summer vacation in the Adriatic, with some exceptions as children sanatoriums or sanatoriums for state employees and soldiers. After

5 Except when in 1922 feuilleton of well-known Serbian writer Miloš Crnjanski, in daily *Novosti* brought on the light displeasure of domestic caterers and hoteliers with the average consumption of Czechoslovak tourists. They were accused of bringing food from Czechoslovakia, in order to save money and to not spending almost anything on Yugoslav coast. However, this campaign was relatively benign and soon lost momentum.

6 Stjepan Radić was a Croatian politician and founder of the Croatian Peoples Peasant Party. After foundation of Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1918 he became an opponent of centralism and monarchy. In later phases of his life he accepted monarchy and became also Minister of Education in Government in 1925. After returning to opposition in terms of poisoned political situation in the country, Radić fell as victim of assassination in the National Assembly in Belgrade in 1928.

7 Zagreber Tagblatt and Obzor claimed that Czechoslovaks are using weak course of dinar and buying quite cheaply very attractive locations, and causing that the most beautiful parts of the coasts are lost for domestic populations.

the war, even people from other society strata, as medium level clerks and state officials could travel and spend holidays by the sea (Šoukal, Vančurova, 2014, 66).⁸ At the same time, rich layers of the population were attracted more by the Italian and mainly French Riviera, as those shores had more suitable and luxurious accommodation facilities and much sophisticated tourist industry (Štemberk, 2009, 251). Except for state employees, other groups which had enough resources and time for the visit to the Adriatic were high school and university professors, as well bank officials and other higher paid private sector employees.⁹ Another significant detail which positively influenced the increase of interest for travel abroad was the stabilization of the Czechoslovak crown which was the first stabilized currency among the successor states. One person could carry out 3,000 crowns from Czechoslovakia, without permission and this amount increased to 6,000 if wife and children were written in the passport (Štemberk, 2009, 243). From the beginning of 1920s, the Yugoslav currency significantly weakened¹⁰ and travel to Yugoslavia was becoming possible for larger and wider layers of the Czechoslovak society.

Besides those material issues and enlargement of the parts of the society which had enough time and resources to go on vacation abroad, the other factor attracting Czechoslovak tourists in Yugoslavia was also an increased sense of Slavic unity propagated by both governments and the virginal beauty of its shores. Various organizations had significant roles in promoting Yugoslav-Czechoslovak friendship and unity. Among them, perhaps the most passionate promoter of the Adriatic and the tourism in Yugoslavia was the Czechoslovak-Yugoslav League (in Yugoslavia there existed a sister organization: Yugoslav-Czechoslovak League), which was founded in 1920. Its goal was to promote friendship, cultural relations and tourism with Yugoslavia. This League also published the magazine, Československo-Jihoslovanská liga (Czechoslovak-Yugoslav League),¹¹ which was published annually with contributions in the languages of both countries. Another organization which promoted tourism in Yugoslavia was *Jadranská stráž* (Adriatic Guard), which published its magazine *Slovanský Jadran* (Slavic Adriatic) from 1932 till 1935.¹² Tourism on the Adriatic was promoted as the only suitable option for pan-Slavic orientated Czechoslovak people, and that therapeutic stay on the Adriatic coast was believed/presented as more effective than on the French or Italian Riviera (Slovanský

8 If during the 1920s the average vacation time was around 2–3 weeks, only higher society stratum could afford it, as they regular salary was large enough to allow savings for such a long vacation. Clerks of 8th, 7th, 6th, 5th and 4th salary level were earning between 2,225 to 3,900 Czechoslovak crowns and had 4 weeks of paid vacation yearly. Higher salary levels had even longer paid vacation time, 5 or 6 weeks.

9 The problem with tourists from private sector was that they usually had shorter period of time for vacations, in comparison to state clerks which had longer holidays. This factor contributed to the fact that among the Czechoslovak tourists in Yugoslavia, the largest group were state clerks from higher echelons of administration.

10 In June 1921, the dinar and crown had a course of 1 : 2, a year later 1 crown was worth 3 dinars. The value of dinar dropped from 17.80 Swiss centimes in June of 1921 to just 5.80 centimes in August of 1922.

11 In 1930s the magazine changed his name to Československo-Jihoslovanská revue (Czechoslovak-Yugoslav Revue)

12 Members of Adriatic Guard have had 10 % discount in a significant number of hotels and pensions in Yugoslavia (Slovanský Jadran, 30. 1. 1932, 1).

Jadran, 30. 1. 1932, 10). Nevertheless, those organizations were not the only one promoting holidays on the Adriatic coast. There were also professional associations engaged in this field such as the Czech Doctors Association, which wrote about sending their patients to the health resort stays to the Yugoslav Adriatic coast in their magazine about the *duty* of every Czech doctor (Věstník českých lékařů, 25. 7. 1930, 6). In a slightly pathetic tone, this magazine wrote about the Slavic Adriatic referring to the Slavic solidarity and unity (Věstník českých lékařů, 25. 7. 1930, 1). Besides promoting the Adriatic, they also reported on the Czech owned hotels, pensions and other accommodation, which, at the beginning of the 1930s, were quite numerous. As we already mentioned, some Czechs began to build or buy property as well as open hotels and other facilities on the coast prior to the First World War. After the war and changing of the political environment, people from the newly founded Czechoslovakia started to return to the Adriatic coast and significantly expanded the ownership of various facilities on the coast. Unchanged, raw and beautiful nature as well lack of the tourist infrastructure motivated tens of the Czechoslovak citizens to invest into accommodation facilities on Adriatic. From the north to the south, there were numerous hotels, pensions and sanatoriums owned by the Czechs. On the island of Krk, in the town of Malinska, Jozef Strnad opened the pension “Prague”,¹³ “Hotel Baška” was reopened and expanded after the war; in the town of Kraljevica another hotel was named “Praha” and owned by Faninká Langmanova; in the town of Crikvenica there was also a sanatorium “Božena Němcova” owned by the society *Vesna* from Brno; another sanatorium in Crikvenica, “Moj mir” was owned by the Society of the Adriatic sanatoriums from Prague; in Selce, a village next to Crikvenica, Alois Beranek from Prague opened the “Hotel Rokan”. On the island of Rab, Albert Machar from Brno opened one of the biggest hotels on the Adriatic coast “Palace hotel Praha” as well as “Hotel Bristol”; in Kastel Lukšić, next to Split, a large pension was owned by doctor Šoulavý (Slovanský Jadran, 15. 5. 1933, 36); just 3 kilometres from Split a large “Hotel Split” was owned by František Šiller (Slovanský Jadran, 25. 3. 1935, 2). In the south, just 6 kilometres from Dubrovnik, there was the second biggest Czechoslovak investment on the Adriatic coast: the *Kupari* complex. This hotel complex had 188 rooms in three buildings with 474 beds, two beaches and its own water and power supply. It was a semi-state owned company with the two-thirds of the shares owned by the shareholders¹⁴ and one-third by the Czechoslovak state. Beside that hotel complex, there was also another hotel named *Imperial* in Dubrovnik (AMZV-PZ Bělehrad, 1925, 223). That hotel

-
- 13 Josef Strnad during ten years of enterprise in Malinska invested significantly in building pension, swimming cabins on beach, sports and children's playgrounds. Such investments have contributed to an increase in number of tourists who visited the town. In 1922, when he started investments and propagation of the town, 300 guests visited Malinska during the year, while 10 years later there were over 3,000 guests per year (Slovanský Jadran, 30. 1. 1932, 9).
- 14 Between other shareholders were the well-known industrialists Tomaš Baťa and Cyrill Bartoň, as well as the professor Vladislav Brdlík or statistician Jan Auerhan. The most important role in starting the entire project was played by Jaroslav Fencl, who already in 1911 bought a land in the area near Dubrovnik for the purpose of building a seaside resort. Fencl lead this business until 1921 when he resigned due to disagreements with other shareholders (Štemberk, 2009, 254–255).

was the largest of all of the property owned by the Czechoslovaks and had the largest capacity. In the village of Srebrno, next to Kupari, existed two Czech owned pensions “Lida” and “Supetar” (Věstník českých lékařů, 25. 7. 1930, 4–5).

In addition to those hotels and pensions owned by the Czechoslovak nationals or the Czechoslovak state, there were several sanatoriums on the Adriatic coast for the citizens of the Czechoslovak Republic. Among them were two sanatoriums for children and two for the treatment of the civil servants. The first children’s sanatorium was founded in the town of Crikvenica and named “Moj mir”. It was opened in 1922, but tradition of sending children to this town lasted from 1909, when it was initiated by Maria Steyskalova. As children were accommodated in the leased premises, after the war a collection of money for purpose of providing permanent accommodation was organized. In this action were raised over 1 million and 700 thousand crowns. Among the beneficiaries was even the president Masaryk who donated 120 thousand crowns (Slovanský Jadran, 15. 8. 1932, 56). The second children sanatorium was for the treatment and recuperation of the children of the railway workers and it was situated in Lapad near Dubrovnik. According to the report of the Czechoslovak Envoy Jan Šeba¹⁵ who visited the sanatorium in 1925, this sanatorium was a very clean, roomy and airy institution which usually hosted between 140–150 children of the railway workers per month. He was emphasizing the importance of invigorating and healing effect of the stay in that institution. Those children were generally coming from poor families and without the existence of this sanatorium they would hardly ever have a chance to spend one month a year at the seaside. Those children arrived in Yugoslavia free of charge by train and they, as he also stressed, were under maximum care by the Yugoslav railway workers (AMZV-PZ Belehrad, 1925, 223). Unlike the children sanatoriums which had good hygienic and environmental conditions, sanatoriums for the civil servants in Split and on the island of Vis offered significantly lower standards and conditions. According to a report of the Envoy Šeba who visited both of these sanatoriums during his visit to the southern part of the Kingdom of SHS in the summer of 1925, they were situated quite far from the sea in the case of a sanatorium in Split and with very poor access to the beach, which prevented the less skilled swimmers to enjoy the sea (AMZV-PZ Bělehrad, 1925, 223). Both of them lacked basic hygienic conditions, running water and sewage. Furthermore, the rooms were very small and their capacity was constantly overloaded. According to the words of the official doctor at the sanatorium on the island of Vis, the institution served more for people to get sick than for recovering (AMZV-PZ Bělehrad, 1925, 223).

As those institutions had a lack of basic comfort, the *Kupari* hotel complex was in excellent condition and offered a very comfortable stay. Nevertheless, the prices in that complex were quite high so their capacities were usually not fully used. The Czechoslovak state capital was involved in this resort and it attracted the upper stratum of society and wealthy guests (AMZV-IV sekce, 738, 37325). During high season, the *Kupari* complex hired around eighty to one hundred employees and, while a number of workers were from

15 Jan Šeba (1886–1954) was Czechoslovak diplomat, legionary, and member of Czechoslovak Parliament. He was Envoy in Kingdom of SHS from 1923 to 1929, and in Romania from 1932 to 1936. See more in Dejmek, 2016.

the domestic population, the resort also hired a significant number of Czechoslovak citizens, mainly cooks, headwaiters and musicians. This caused problems before the beginning of every season, since the Yugoslav authorities were not favourable to this practice of employing foreign workers in the tourist industry. The hotel justified the employment of the Czechoslovak nationals in terms of the habits of the Czechoslovak guests concerning their food and music, which for them was also a part of the attractiveness of Kupari.¹⁶ However, thanks to the strong interventions by the Czechoslovak Envoys in Belgrade, Kupari was allowed to hire foreign workers every season, which was unusual for most branches in Yugoslav economy during the 1930s. However, as part of the attractiveness of Kupari was the Czech food and music, in minor measure this was also the case in other Czech owned hotels and pensions on the Adriatic. Considering the conservative taste of Czechoslovak tourists, they were advertising “good Czech food, beer and music” as part of their accommodation offer (Šoukal, Vančurova, 2014, 69). Even domestic hoteliers, who were orientated to Czech clientele, hired Czech cooks in order to attract guests from Czechoslovakia (Štemberk, 2009, 256).

An important step towards easing the travel between Czechoslovakia and the Kingdom of SHS was the abolishment of the visa regime. Apart from the visa regime, travel to Yugoslavia was burdened with restrictions relating to foreign currency. Travellers to Yugoslavia were obliged to report the entire amount of foreign currency upon entering the Kingdom in order to avoid possible problems when leaving Yugoslavia due to the prohibition of the export of convertible currencies from the state (AMZV-IV sekce, 351, 149355). For those reasons, travellers were advised to report the entire amount when entering Yugoslavia (AMZV-IV sekce, 351, 71224). After the First World War, the Kingdom of SHS introduced a very strict visa regime, under which until 1925 tourists were allowed to be just in one particular place, and even for short excursions a special permission from local authorities was needed (Štemberk, 2012, 103). Gradually this regime was relaxing and visas were first abolished for the summer period after the New Trade Agreement was signed between Czechoslovakia and Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in May 1928 (AMZV-PZ Bělehrad, 1928, 162). This was later extended to the rest of the year and was a significant step towards facilitating mutual traffic of passengers and goods (AMZV-PZ Bělehrad, 1928, 265). The Czechoslovak side tried to resolve this issue several times before the Agreement but the Yugoslav side refused this because the abolition of visas could be reached with the adoption of a new trade agreement (AMZV-PZ Bělehrad, 1928, 150). The abolition of visas was later prolonged until the end of the year and then permanently (Rychlík, 2007, 14).

Overall, the number of Czechoslovak tourists visiting the Adriatic shore of Yugoslavia enjoyed constant growth during the 1920s. Czechoslovaks were usually the second most numerous tourists, after Austrians. Unfortunately, the statistics in the Kingdom of Yugoslavia were not carefully and systematically recorded before 1924 and there are

16 Another example of the conservative taste of the Czech clientele is the fact that the resort Kupari hired the domestic orchestra just twice, in 1929 and 1934, and in both years the guests from Czechoslovakia were complaining about the music, claiming they were not used to it.

some significant discrepancies in the data for the number of tourists from Czechoslovakia on Adriatic. Tourist's statistics were recorded more systematically from 1929–1930, and before that time they included numerous loopholes.¹⁷

Year	<u>1924</u>	<u>1925</u>	<u>1926</u>	<u>1927</u>	<u>1928</u>	<u>1929</u>	<u>1930</u>
Country							
Czecho-slovakia	15,087	15,178	15,098	17,956	18,416	22,104 ¹⁸	43,708
Austria	6,693	8,370	19,422	25,691	25,429	33,004	72,174
Germany	947	1,578	14,780	23,033	28,543	38,712	47,731
Italy	1,201	1,283	1,347	1,694	1,587	1,822	14,267
Hungary	3,201	3,882	5,869	8,328	6,492	6,480	26,321
Romania	617	632	758	1,440	2,345	4,451	10,187
England	453	531	803	1,555	2,421	2,941	5,631
Others	7,530	7,982	7,947	11,471	10,860	13,187	36,128
Overall	35,729	39,436	66,024	91,168	96,093	122,701	256,147

Table 1: Number of foreign tourists in Yugoslavia by country 1924–1930 (*Jugoslovenski Lloyd*, 1933, 188)

CZECHOSLOVAK TOURISTS IN THE ADRIATIC IN 1930s

However, although the number of the Czechoslovak tourists was on a constant rise in Yugoslavia, except during the worst years of Great Depression, their principal destination was the coast, while the other parts of Yugoslavia were just superficially passed through. This led to the fact that although the number of tourists was increasing, the level of understanding between the people of these two countries did not grow, as the Czechs were primarily attracted to Czech owned hotels which were offering Czech cuisine, service and

-
- 17 For the analysis of the number of tourists before 1929, we used statistics published in jubilees number of Yugoslav Lloyd for 1933. These stats were calculated by the number of registration formularies filled by guests, and counted by the economic expert Jozo Lakatuš for the jubilees number of Yugoslav Lloyd, but they nevertheless have very distinctive differences toward data published in Statistical Yearbook of the Kingdom of Yugoslavia for 1929. Because of such discrepancies, those stats needed to be approached with caution and taken with reserves. Statistical Yearbooks of Kingdom of Yugoslavia started from 1929 to record number of the tourist in Yugoslavia, and from that year statistics are much more reliable than for the earlier period.
- 18 Number of tourists in statistics of Yugoslav Lloyd and Statistical Yearbook of Kingdom of Yugoslavia differentiated in more than 9,000 persons. Similar situation is with stats for number of visitors from other countries. For the comparison look to Table No. 3, further in text. For next 1930 year, those data are same for both sources.

even beer (Šoukal, Jančurova, 2014, 74). Even the domestic hoteliers were playing on that card in order to attract Czech clientele. The lack of tourist guides written in Czech and Slovak languages also contributed to mutual ignorance. At the beginning of the 1930s, the only new tourist guidebook throughout Yugoslavia was the German *Tanbuv*, since an updated tourist guide in Czech language did not exist (Národní listy, 13. 8. 1933, 3).¹⁹ This situation changed positively in the second part of the 1930s and several tourist guides were published in the Czech language. In 1936, the tourist agency Čedok²⁰ published the tourist guide "Jugoslavija" and, in the same year, the Travel agency Orbis also published the tourist guide "Průvodce Jadranem a Dalmacii" (Guide to the Adriatic and Dalmatia). The official Tourist Bureau of the Kingdom of Yugoslavia in Prague published its own guide "Do Jugoslavije" (To Yugoslavia) (Československo-Jihoslovanská revue, 1937, 77).

In 1928, the *Official Tourist Bureau of the Kingdom of SHS* opened in Prague.²¹ This institution acted in cooperation with the Adriatic Guard from Prague. Both of them had the goal of promoting tourism and attracting more citizens of Czechoslovakia to the South Slav state. However, from the onset, the actions the Official Bureau in Prague had significant problems with the domestic tourist agencies which were not satisfied with the fact that someone was taking their share of the pie of the tourist traffic to Yugoslavia. The problem with the Bureau was that, except for the promotional actions for Yugoslav tourism, this institution also performed the role of a regular travel agency, selling tickets and arrangements in the Adriatic coast. Other agencies did not welcome this entry into the field of action of the established tourist agencies and they tried in every way to obstruct their activities. For example, Čedok would not issue sets of tickets to the Bureau for passengers, but would only give individual tickets, which was forcing tourists to visit both them and the Bureau several times.²² Two other tourist agencies opened by Yugoslav citizens also operated in Prague. However, whereas Czechoslovakia had three tourist agencies from Yugoslavia, the Yugoslav side resisted in allowing such reciprocity during the entire Interwar period. The travel agency Čedok regularly tried for several years to obtain a license to open a permanent office on the Adriatic coast or at least a temporary location/facility in the summer season. However, neither intervention through the Czechoslovak Embassy in Belgrade nor through the Tourist Committee of the Economic Little Entente was successful. When the management of Čedok saw that this action could not be accomplished, they tried to arrange that the tourist agencies in the Czechoslovak Republic stop

19 In earlier period existed several tourist guides, in form of travelogue. Among them the most widespread were Yugoslav Riviera, On Slavic Adriatic, Adriatic, etc. (Dřevostický, 1926, 1).

20 Čedok (Československá cestovní a dopravní kancelář- Czechoslovak travel and transport agency) is the oldest travel agency in Czech lands and it was founded in 1920.

21 AJ-f. 65, 1021, Memorandum Jadranske straze Ministarstvu trgovine i industrije KSHS, 8. 2. 1928. Other Official Tourist Bureaus of Yugoslavia were opened in Paris, Berlin, Vienna and Budapest.

22 AJ-f. 65, 1021, Dopis Oficijalnog turističkog biroa, 11. 6. 1928. Except such steps the Official Tourist Bureau was accusing the domestic tourist agencies for sending the agents provocateurs to the Bureau and later to the resorts in Yugoslavia. According to them, these agents worked in order to spoil the relations between the Bureau and the hotels in which they sent their guests. The official Tourist Bureau was usually sending around 2500 tourists annually to the Adriatic in early 1930s. In the late 1930s, after the reorganization, this number almost doubled.

working or that the official state tourist agency Putnik become an official representative of Čedok and vice versa. All those initiatives fell on deaf ears of the Belgrade authorities (AMZV-IV sekce, 738, 39952). The Yugoslavian side defended the refusal with the claim that if Čedok got the permission then the Italians would also ask for the same rights, which was against state interests. But since earlier permissions for opening branches were already granted to Austrian and German tourist agencies, this was probably just motivated by the desire to keep the profits of Putnik²³ intact because this tourist agency was bringing the majority of tourists from the Czechoslovak Republic.

All those tourist agencies and organizations were interested in developing the Adriatic tourism and their efforts seemed to aid the constant enhancing of the position of Yugoslav tourism among the Czechoslovaks. However, in the late 1920s and beginning of 1930s, the number of tourists began to stagnate or decline at a time when a further increase was expected. There were several reasons for this phenomenon. The Official Tourist Bureau of the Kingdom of Yugoslavia in Prague analysed the reasons for such negative trend in rapport for the Yugoslav Ministry of Trade and Industry. Among them the most important were:²⁴

- A general decline in visits to the beaches and resorts in light of the impending economic crisis.
- Strong tourist propaganda from French and Italian tourist branches which attracted upper stratum of the guests from the Czechoslovak Republic.
- Domestic efforts to have tourists in the country geared towards destinations in the Czechoslovak Republic.
- An insufficient role in the modern use of propaganda, notably through promotional films from Yugoslavia. The French and Italian Riviera were advertised through successful propaganda films which also affected tourists towards these destinations.
- Unkind behaviour of tourist workers in Yugoslavia, especially toward Czechs, because of their weaker purchasing power in relation to the German clientele.
- Ignorance and poor motivation of the tourist and hotel workers to take advantage of the positive attitude towards the Adriatic Sea, by journalists, writers and others who could help in further propagation.
- An overall weak quality of most of the accommodation facilities and the poor state of sanitary facilities, which could deter guests from further visits.
- A massive orientation of the Yugoslav tourist propaganda towards the German market. This was reflected in the large number of printed advertising brochures, posters and other materials in German. By contrast, the Czech market was mainly neglected.
- Poor support for the travel of Czech journalists to the Balkans, who could additionally be able to entice the public to visit the Adriatic Sea. Czechoslovak journalists were getting 120 free train tickets from the Czechoslovak Republic to Yugoslavia but that number was divided in 12 months so for every month there were just 10

23 Putnik (Traveller) was the official state owned Tourist agency of the Kingdom of Yugoslavia.

24 AJ-f. 65, 1021, Memorandum Oficijalnog turistickog biroa, 29. 8. 1930.

tickets and those unused monthly tickets could not be used in another month. However, a large majority of the travels were conducted during the summer so most of the tickets just remained unused. The Italians, for example, were not skimped on such matters and to the journalists who were visiting Italy provided free transport and accommodation benefits during their visit.

- The lack of interest of tourist workers in traveling in spring and winter seasons. The discounts for return tickets were offered only during the summer months.²⁵
- The almost complete absence of any kind of propaganda campaigns and efforts among the Slovaks.²⁶

Such problems did not help to enhance the positions among the guests from the Czechoslovak Republic. Tourist workers were complaining that the richer Czech guests were visiting the French and Italian Riviera's and only tourists with weaker purchasing power were coming to the Yugoslavian Adriatic coast. However, they also did not put up enough effort to increase the standards of tourist accommodation as well as exhibit a more positive and kinder attitude toward all the tourists and not only to richer guests. Another problem was the duration of the travel and maladjustment of the train schedules facilitation of the tourist business. For example, by train from Prague to Split, via the Linz–Maribor–Zagreb, it was necessary to travel for 33 hours. At the same time, travel time from Prague to Sušak, next to Rijeka, via the Prague–Linz–Zagreb, lasted 32 hours. It took almost the same time for those two trains to come to their destination while the distance between Split and Sušak is more than 250 kilometres, which just show how bad were the connections from Prague to the nearest point of Yugoslav Adriatic, i.e. Sušak. To further highlight the problems with the length of the journey it is sufficient to point out that the journey towards the Italian coast was a lot shorter: Prague–Maribor–Trieste 22 hours; Prague–Maribor–Ljubljana–Rijeka 23 hours; Prague–Opatija 22.5 hours; Prague–Venice 24 hours, etc.²⁷ The price of transportation by train was also cheaper to Italy than to Yugoslavia by 40–60 crowns (Slovanský Jadran, 15. 2. 1933, 6). This was another factor why the Czechoslovak tourists were choosing Italy instead of Yugoslavia for their holiday.

Away from train travel, which was the most widespread, there also existed a flight from Prague to Zagreb. As the same route by train lasted more than 25 hours, the 4.5 hour flight time to Zagreb was significantly shorter. As the price of the plane ticket was more expensive,²⁸ travel by air was not widespread and the number of passengers on this

25 AJ-f. 65, 1021, Memorandum Oficijalnog turistickog biroa, 29. 8. 1930. The guest who were staying on the coast for 10 days and longer were granted with 50 % discount on the price of the travel ticket.

26 AJ-f. 65, 1021, Izvještaj Oficijeljnog turističkog biroa, 19. 7. 1929.

27 AJ-f. 65, 1021, Dopis oficijalnog turističkog biroa Kraljevine Jugoslavije, 18. 7. 1931.

28 The flight from Prague to Zagreb cost 690 crowns (discounted 490) and from Bratislava to Zagreb 500 crowns (discounted 360), which was significantly more expensive then the returned ticket without discount by train which cost around 650 crowns from Prague to Sušak. But for tourist who spent more than 10 days in Yugoslavia existed a 50 % discount on return ticket for trains. As the editor in chief of the Slavic Adriatic observed, when he flew from Prague to Zagreb he was the only passenger, and on the way back there was just one more passenger except him.

flight was usually not great (*Slovanský Jadran*, 20. 4. 1932, 34). From 1933 onwards, flying routes were extended to Sušak, and it took 5.5 hours from Prague, through Brno, Bratislava and Zagreb to the final destination on the coast. A ticket in one direction cost 700 crowns²⁹ and there was a 30 % discount for purchasing a return ticket (*Slovanský Jadran*, 15. 9. 1933, 49). In the years that followed, this resulted in an increased number of passengers, and in 1935, 1,482 people travelled to the coast by this flight (*Slovanský Jadran*, 15. 10. 1935, 50).³⁰

The increased economic crisis and its impact on the economy led to a campaign among the Czechoslovak public against traveling abroad because the most-needed foreign currency was taken out of the country thanks to tourism. The public, as well as the tourist workers in the Kingdom of Yugoslavia, were surprised by this campaign. As the guests from the Czechoslovak Republic were the second most numerous groups to visit the Adriatic coast, a drop of their number could have significantly harmed the tourist industry in the Yugoslav Adriatic.³¹ The Yugoslav officials also pointed out that more than 10,000 visitors from the Kingdom of Yugoslavia had visited Czechoslovakia during 1933 and spent tens of millions of dinars in spas, urban tourism, and especially in Prague where they visited events such as the Sokol jamboree and the Prague Fair.³² Another problem was the weakening of the crown against the dinar in late 1933 and in 1934. The 16 % decline in the value of the crown in the beginning of 1934 led the Adriatic coast to begin partly losing its status as a cheap destination.³³ In addition to that, the amount of money that the tourists could take out of the country was limited to 1,000 crowns per person, which was one more blow to the Adriatic tourism.³⁴ Another measure for limiting the number of tourists leaving the Czechoslovak Republic was the abolition of the special summer trains to the tourist destinations. This measure had an exception only if other countries offered reciprocity, i.e. itself organized special trains to Czechoslovakia. For that reason, the Czechoslovak Railways contacted the Yugoslav Railways in case they were interested in organizing and reciprocally sending trains to the Czechoslovak Republic, mainly to Karlové Vary, Jachymov, Pišťan and other spa destinations. In this case, Czechoslovak Railways offered help in finding cheaper accommodation and discounts on the spa treatments.³⁵ The measure on reciprocity was later removed and during the following summers special trains for Yugoslavia were organized without any problems. For example, in 1936 sixteen special trains were sent to Sušak and Split from Prague. The first of those sixteen trains went to the Adriatic

29 For state employees and soldiers it was 470 crowns.

30 Sometimes also on this line, returning flights were used for transporting fresh fish to Prague market. Nevertheless, as interest for importing fresh fish from Adriatic was not constant and increasing, this was not on regular basis.

31 AJ- f. 65, 1021, Dopus oficijalnog turističkog biroa Kraljevine Jugoslavije, 5. 2. 1934. Usually on the first place were guests from Austria. See more on Table No. 3 further in text.

32 AJ- f. 65, 1021, Dopus oficijalnog turističkog biroa Kraljevine Jugoslavije, 5. 2. 1934.

33 In the beginning of 1934 year 100 dinars went from 55.51 crowns to 66.07.

34 AJ- f. 65, 1021, Dopus Društva za saobraćaj putnika i turista u Kraljevini Jugoslaviji a.d. Putnik, 25. 4. 1934.

35 AJ- f. 65, 1021, Dopus Čehoslovačkih željeznica, 17. 1. 1934.

coast on 30th May 1936 and the last one on 12th September 1936. Čedok and the Official Tourist Bureau of the Kingdom of Yugoslavia in Prague organized these trains jointly and, since they had cheaper prices than the regular trains, they were constantly filled and allowed to go to the sea for people who otherwise could not afford this travel.³⁶ Within the next year, special trains started with trips to the Adriatic coast on 1st April 1937 and finished on 31st September 1937. In 1937, the special Adriatic trains transported 16,250 passengers, including 403 children and 103 railway workers who were traveling for free. This number was a 40 % increase over the previous year and there were 47 trains (Československo-Jihoslovanská revue, 1937, 165). In addition, after several attempts, a special train to Belgrade was organized in December of 1936. That train linked 300 passengers among whom businesspersons and ordinary tourists (Československo-Jihoslovanská revue, 1936, 169). Another measure, which was supposed to ease the travel and circumvent the regulations of the export of money from Czechoslovakia, was the issuance of traveller's checks up to a limit of 3,500 dinars per person for a weekly stay in Yugoslavia.³⁷ These checks were being paid in Czechoslovakia and after the arrival, the carrier was able to withdraw money at any Putnik office.

Most Czech tourists were not familiar with the Adriatic coast due to the lack of longer vacation time³⁸ and need to spend the majority of the time in one place or closer location during the holidays, for difference for example than German tourists who were known to travel to more than one destination during their vacation (Štemberk, Jakubec, 2009, 258). For that reason, from 1929 the company *Adriatic Sailing* in cooperation with the Yugoslav-Czechoslovak league, Official Tourist Bureau of the Kingdom of Yugoslavia in Prague and the tourist agency Putnik, offered a 6-day sailing holiday from Sušak to Kotor and back during which the tourists could visit Crikvenica, Senj, Rab, Šibenik, Split and Dubrovnik. The offer included a return ticket for a night train from Prague to Sušak, accommodation, food and a cabin on the luxury speedboat *Salona*.³⁹

After the initial setbacks caused by the economic crisis of the 1930s, as well with influence of the above-mentioned issues of problems with long exhausting travel, inadequate tourists facilities and weaker tourist propaganda on Czechoslovak market, the overall number of tourists from Czechoslovakia started again to grow from 1933 onwards. The largest role in such development had a weakening effect of the economic crisis, which allowed more people to travel abroad. Limits on the amount of foreign exchange which could be taken out of the country were circumvented in various ways, such as monthly sending money via postal savings at the expense of the hotel where the vacation was planned, etc. (Štemberk, 2009, 246). In the table below you can see the data, according

36 AJ- f. 65, 1021, Izvještaj Oficijalnog turističkog biroa KJ u Pragu, 15. 9. 1936. The return ticket for the regular train from Prague to Sušak cost 650 crowns while in special trains this ticket cost 450 crowns.

37 At least one half of it had to be spent on the accommodation and travel (Československo-Jihoslovanská revue 1936, 93).

38 The average length of vacation for Czechoslovak guests in the beginning of 1930s was around 10–15 days (Československo-Jihoslovanská revue, 1931, 357).

39 Price of the arrangement cost 1700 dinars for the first class and 1400 dinars for the second class per person (AJ- f. 65, 1021, Reklamni poster za plovvidbu po Jadranu).

to the Yugoslav statistics, on the number of Czechoslovak tourists in the Kingdom of Yugoslavia from 1929 until 1939, sorted by regions:⁴⁰

Year	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Region											
Dravska banovina	3,267	6,503	6,662	5,427	13,015	8732	10,698	9,865	6,478	5,422	1,935
Drinska banovina	2,658	1,877	2,581	1,420	2,573	2,530	2,516	1,843	1,300	834	394
Dunavska banovina	3,388	2,984	3,578	1,549	954	1,090	1,034	1,251	727	770	286
Moravska banovina	293	319	164	199	151	194	200	171	111	277	78
Primorska banovina	2,962	6,597	5,368	4,908	13,359	10,278	9,087	13,737	12,073	7,989	876
Savska Banovina	5,669	13,548	14,021	-	17,751	18,429	23,528	20,062	17,165	14,501	2742
Vardarska banovina	170	370	426	326	298	406	498	398	464	304	114
Vrbaska banovina	1,116	451	605	170	491	649	793	666	247	147	52
Zetska banovina	9,325	8,643	6,864	8,410	5,960	12,624	14,237	13,731	9,768	7,407	1,945
City of Belgrade	2,446	2,275	3,772	3,305	3,960	4,379	4,446	3,693	3,534	2,160	1,540
Total number of tourists from Czechoslovakia	31,294	43,567	43,991	25,444 ⁴¹	63,947	59,311	67,037	68,337	51,867	39,901	9,962
Total number of foreign tourists	204,751	308,245	218,825	121,983 ⁴²	216,654	252,959	242,214	258,994	273,897	287,391	275,831

Table 2: Czechoslovak tourists in Yugoslavia 1929–1939

40 Source: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 1929–1939. After 1929 the Kingdom of Yugoslavia was divided into 9 regions called banovine and the Administration of Belgrade.

41 Without the data for the Savska banovina, where the average number of the tourists from the Czechoslovak Republic in the earlier years was around 13–14, 000. So probably we need to add several thousand tourists to this number.

42 The overall number was without the data for Savska banovina.

In the table below is the number of tourists by country from 1929 until 1939:⁴³

Year	<u>1929</u>	<u>1930</u>	<u>1931</u>	<u>1932</u>	<u>1933</u>	<u>1934</u>	<u>1935</u>	<u>1936</u>	<u>1937</u>	<u>1938</u>	<u>1939</u>
Country											
Czechoslovakia	31,294	43,675	43,991	29,762 ⁴⁴	63,947	59,311	67,037	68,337	51,867	39,901	9,962 ⁴⁵
Austria	47,065	72,174	62,134	40,920	59,594	65,388	56,827	64,427	52,482	11,298	-
Italy	9,695	14,67	11,233	9,253	9,980	12,030	11,784	9,469	12,572	13,477	11,624
Germany	45,048	47,731	33,197	19,518	21,134	25,365	29,160	37,099	68,545	135,972	197,801
Hungary	15,803	26,321	17,602	13,280	16,117	13,129	11,712	13,559	14,735	20,393	14,820
Bulgaria	814	11,945	9,292	8,132	1,293	2,771	4,164	3,702	4,751	4,629	3,465
England	5,943	5,631	5,726	3,408	6,899	7,088	7,244	10,913	16,840	13,106	5,516
France	4,976	4,590	4,347	4447	5,602	7,454	8,850	9,905	10,248	8,831	3,793
Netherlands	-	-	-	-	1,075	1,414	2,202	2,119	2,924	2,991	2,722

Table 3: Number of tourists in Yugoslavia by country

As we can see from these statistics, during the interwar period Czechoslovaks were always among the most numerous tourists in Yugoslavia. What we can also see from the statistics is that, after the initial drop in the tourists visiting the Yugoslav coast at the beginning of 1930s, their number started to increase in the following years and by 1937 the most numerous group of tourists came from the Czechoslovak Republic. Another pattern was also clearly visible. The vast majority of the Czechoslovak tourists went only to the *banovinas* which had the coast, i.e. were on the Adriatic coast (Savska, Primorska, Zetska). The only exception was Dravská banovina, which covered the territory of present-day Slovenia, which was without sea access, but in the Slovenian lands, mountain tourism was developed and there were several attractive tourist places such as Lake Bled.

43 Data were given just for the most important tourist countries for Yugoslavia. Source: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 1929–1939.

44 Data from the Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije for 1936 and in this Statistical Yearbook the data are different than in the earlier statistics. In the Statistical Yearbook for 1932, the number of the Czechoslovak tourist in Yugoslavia in that year was 25,444 (without the data for Savska banovina).

45 Data are for the Protectorate Czech and Moravia.

The official Tourist Bureau of the Kingdom of Yugoslavia estimated that 90 % of the tourists from the Czechoslovak Republic only visited the Adriatic coast, with a number of them using the road through Bosnia on their way back, which they found attractive because of its oriental heritage.⁴⁶

Fig. 1: Map of the subdivision of the Kingdom of Yugoslavia after 1929 and until 1939⁴⁷

There is no specific data about the amount of money spent by the Czechoslovak tourists, but we can try to analyse the number of the nights spent in the hotels at least to provide a rough base estimate. The table below presents the data on the number of nights per year:⁴⁸

We can use the data on the average cost of the full board and give an estimate for the rough minimum amount that Czechoslovak tourists spent in Yugoslavia annually. In the year 1934, before the value of the crown declined, the average full board at a hotel cost around 28.50 crowns per day (Československo-Jihoslovanská revue, 1937, 62-63). If we multiply that with the number of nights spent by the Czechoslovak tourists in 1934, which was 460,269 that year, we can come to a probable minimum amount which went out of Czechoslovakia and was not counted into the trade balance between the two states.⁴⁹ This

46 AJ- f. 65, 1021, Izveštaj Oficijalnog turističkog biroa Kraljevine Jugoslavije, 18. 8. 1931.

47 https://en.wikipedia.org/wiki/Kingdom_of_Yugoslavia#/media/File:Banovine_Yugoslavia.png.

48 Source: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 1929–1939. Yugoslav statistical yearbook did not provide the data on the number of nights spent by countries from which the tourists came before 1933.

49 During the entire Interwar period, except during the 1933 and 1935, Yugoslavia had a negative trade balance with Czechoslovakia. The highest deficit was in 1921 (-1725 million of crowns) and in 1930 (-1082 million of crowns). Czechoslovakia was for most of the period between 1918 and 1939 the second most important economic partner for Yugoslavia, and income from tourism was reducing the usual trade deficit

Year	Number of nights in hotels spent by the Czechoslovak tourists
1933	506,991
1934	460,269
1935	549,597
1936	568,751
1937	477,914
1938	354,494
1939	77,793

Table 4: Number of the nights in hotels by Czechoslovak tourists

amount was over 13 million crowns. In addition, this was just a starting point since we do not have the data about the consumption outside of the accommodation facilities, i.e. excursions, bars, tickets and other expenses. The Czechoslovak Central Business and Trade Chamber estimated that tourists from Czechoslovakia brought around 60 million of crowns in 1929 to Dalmatia (NA-UOŽK, 374, 7702).⁵⁰ After the Czechoslovak currency was devalued even more money was drained from the country through tourism. In 1937, an average full board cost 45.50 crowns per person and the guests from the Czechoslovak Republic spent almost 478,000 nights there. If we merge the two pieces of data, we come to a probable minimum expenditure climbing to almost 22 million crowns.⁵¹ Transportation costs have not been included in this calculation.

Already at the beginning of the tourist season in 1937, the Yugoslav public was alarmed by the news that a smaller number of the guests from the Czechoslovak Republic would be coming that year. While the newspapers and authorities in Czechoslovakia denied it, the numbers of visitors that year showed that tourist workers were correct (*Československo-Jihoslovanská revue*, 1937, 62). Compared to the previous year, there were almost 17,000 fewer guests from the Czechoslovak Republic.⁵² This trend continued in the following

for Yugoslav state.

50 However, this estimation is probable exaggerated because the number of tourist from Czechoslovakia was just above 31,000 that year.

51 The total amount which the tourist industry brought to the Yugoslav state budget was 342.1 million of dinars for 1936. A year before it was 317 million dinars and in 1934 it was 309 million dinars. In 1933, tourism brought 273.6 million to the state budget (*Československo-Jihoslovanská revue*, 1937, 45).

52 Besides the unstable political situation another factor that contributed to reducing the number of tourists was the new devaluation of the crown and the significant price increase of the accommodation and services in the Adriatic coast. For example, in 1934 an average full board cost 60 dinars (47 crowns–100 dinars were the course in 1934) so in crowns one day cost 28,50 crowns. Three years later, a full board cost 70 dinars (65 crowns–100 dinars). With this price increase and devaluations of the crown a full board per day cost on average 45.50 crowns.

year, when the number fell further by 12,000. Therefore, in the year 1938, only 39,901 tourists came and this was almost 30,000 less than the two years before. The general crisis in Europe, with Hitler's aggressive actions led to a situation where the scent of war was almost felt in the air. Of course, this state influenced a large number of people to postpone their trips and holidays with the hope that better times will soon come. Unfortunately, as things turned out, those better times were a question of a future not so near.

CONCLUSION

During the entire Interwar period, Czechoslovaks were among the most numerous tourists in Yugoslavia. The tradition of visiting the Eastern Adriatic coast started prior to the start of the First World War and, after the war ended, Czechoslovaks began to return to the Adriatic. The number of Czechoslovak tourists was on the constant rise, except at the peak of Great Economic Crisis, and in 1936 more than 68 thousand Czechoslovaks visited the Kingdom of Yugoslavia. At the same time, a significant number of the hotels and pensions on the Adriatic coast were owned by Czechoslovak citizens and investments from Czechoslovakia were among the most important in this area. Still, travel to the Adriatic mainly attracted the middle classes of Czechoslovak society because of its relative cheapness in comparison to France and Italy, which was where the wealthy and members of the upper classes from Czechoslovakia spent their holidays. Cheapness was often neutralised by inadequate accommodation facilities about which foreign guests complained. However, the attractiveness of the Adriatic was not simply an inexpensive destination, but it abounded in natural beauty and rugged, virgin landscape. The uniqueness of this experience, even in an age when mass tourism was not yet developed, attracted large groups of people, which were ready to conduct travel which usually lasted more than 30 hours in one direction just to spend 10 to 15 days on the coast. As tourism was slowly becoming one of the main economic activities for people on the Eastern Adriatic shore, the Czechoslovak role and influence on this cannot be overlooked. On large parts of the coast, they were the first visitors and their role in establishing and developing tourism was significant. This tradition and love for the Adriatic, which started during the Austro-Hungarian times, was further developed in the Interwar period and persists today, when every year more than one million Czechs continue their annual migration to the Adriatic in search for sun and sea.

ČEŠKOSLOVAŠKI TURISTI NA JUGOSLAVANSKEM JADRANU V OBDOBJU MED SVETOVNIMA VOJNAMA (1918–1939)

Milan BALABAN

Tomas Bata University in Zlín, Nám. T. G. Masaryka 5555, 760 01 Zlín, Česka
e-mail: balaban@k.utb.cz

POVZETEK

Skozi celotno obdobje med obema svetovnima vojnama so bili turisti iz Češkoslovaške med najstevilčnejšimi na vzhodni jadranski obali. Njih število je konstantno naraščalo, kljub koraku nazaj, ki ga je povzročila velika gospodarska kriza, ki pa je samo začasno ustavila porast turistov. Na vrhuncu, leta 1936, je številka Češkoslovaških turistov presegla 68 tisoč, kar je bilo največje število med vsemi narodi, ki so obiskovali Jugoslavijo. Poleg turistov je bilo v tem prostoru prisotnih veliko Čehoslovakov, ki so bili lastniki hotelov in penzionov na jadranski obali ter toplic v katerih so se zdravili in regenerirali državni uslužbenci ter otroci. Kot dodatek turističnim agencijam so organizacije "adriatic guard" in Češkoslovaška liga igrale pomembno vlogo pri povečanju števila turistov ter pri samem razvoju turizma. Njihove akcije so pomagale premostiti največje probleme jugoslovanskega turizma, kot so bili neustrezeni pogoji bivanja, pomanjkanje dobrega oglaševanja med češkoslovaškimi prebivalci idr. Ta napredek in porast sta prekinila konec prve Češkoslovaške republike ter izbruh druge svetovne vojne.

Ključne besede: Čehoslovaki, turizem, Jugoslavija, obdobje med obema vojnama, Jadransko morje

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

AJ-f. 65 – Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond 65, fascikla 1021.

AMZV-IV sekce – Archiv ministerstva zahraničních věcí, Praha (AMZV), fond IV sekce, kartony 351, 738.

AMZV-PZ Bělehrad – AMZV, fond PZ Bělehrad, 1923, 1925, 1928.

Československo-jihoslovanská liga – Praha.

Československo-Jihoslovanská revue – Praha, Beograd.

Dřevostický, C. (1926): Z cesty na Jadran. Praha.

Jugoslovenski Lloyd – Zagreb.

NA-UOŽK – Národní archiv, Praha, fond UOŽK, karton 374.

Národní listy – Praha.

Slovanský Jadran – Praha.

Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije – Beograd. Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1929–1939.

Věstník českých lékařů – Praha.

Chrudina, L. (2003): Historie chorvatsko–českých mořských lázní Baška na ostrově Krku. Praha, Sdělovací technika.

Dejmek, J. (2016): Jan Šeba – Paměti legionáře a diplomata. Praha, Historický ústav. https://en.wikipedia.org/wiki/Kingdom_of_Yugoslavia#/media/File:Banovine_Jugoslavia.png (14. 6. 2015).

Klabjan, B. (2014): Češi a Slováci na Jadranu: vztahy s Terstem a severním Jadranem v letech 1848–1948. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

Klabjan, B., Kavrečič, P. (2010): Na najlepše morje na svetu, na Jadran. Procesi turističnega razvoja Severnega Jadrana pred Prvo svetovno vojno in po njej: primer Češke in Českoslovaške. *Acta Histriae*, 18, 1–2, 175–205.

Kranjčević, J., Kos, M. (2015): Češki arhitekti i početci turizma na hrvatskom Jadranu. Zagreb, Rijeka, Institut za turizam.

Formankova, P. (2007): Jak Emil Geistlich naučil Čechy jezdit na Jadran. Dějiny a současnost. <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2007/7/jak-emil-geistlich-naucil-cechy-jezdit-na-jadran-/> (16. 9. 2015).

Rychlík, J. (2007): Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.

Šoukal, J., Vančurová, S. (2014): Cestování Čechů na jihoslovanské pobřeží ve dvacátých letech 20. století. *Historická sociologie*, 2, 63–78.

Štemberk, J. (2008): Prameny a literatura k dějinám cestování a cestovního ruchu v českých zemích a Československu v první polovině 20. století. Praha, Vysoká škola obchodní v Praze.

Štemberk, J. (2009): Fenomén cestovního ruchu: možnosti a limity cestovního ruchu v meziválečném Československu. Praha, Pelhřimov, Nová tiskárna ve spolupráci s Vysokou školou obchodní v Praze.

Štemberk, J. (2012): Za vysokými horami a slunnými plažemi. Slovinsko jako destinace českých turistů v první polovině 20. století. In: Štemberk, J. et al. (eds.): Kapitoly z dějin cestovního ruchu. Praha, Pelhřimov, Nová tiskárna ve spolupráci s Vysokou školou obchodní v Praze, 83–115.

Štemberk, J., Jakubec, I. (2009): Češi a Čechoslováci a slovanský jih. Trendy v cestovním ruchu a lázeňství v první polovině 20. století. In: Blümlová, D. et al. (eds.): Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století. České Budějovice, Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, Společnost pro kulturní dějiny, 251–271.

Vukonić, B. (2005): Povijest hrvatskog turizma. Zagreb, Prometej.

»REVOLUCIJA V POLNEM POMENU BESEDE!«
**IZSLEDKI JUGOSLOVANSKE PREISKAVE DEPORTACIJ IZ
 JULIJSKE KRAJINE PO KONCU DRUGE SVETOVNE VOJNE**

Urška LAMPE

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija
 e-mail: urskalampe@gmail.com

IZVLEČEK

Deportacije iz Julijanske krajine po drugi svetovni vojni so bile, z nekaj izjemami, do sedaj deležne le malo pozornosti s strani zgodovinopisja, tako slovenskega kot italijanskega. Posebej so bili do sedaj manj izpostavljeni jugoslovanski vidiki problema. Zato pričajoči prispevek zapolnjuje to vrzel in prinaša analizo preiskav, ki jih je glede deportiranih oseb v letu 1946 vodila beograjska vlada. Na podlagi še neobjavljenih arhivskih virov so izpostavljeni razlogi za preiskavo in kašne rezultate je prinesla.

Ključne besede: povojna maščevanja, deportacije, Jugoslavija, Italija, Velika Britanija, Združene države Amerike, Julijnska krajina, Trst, Mirko Vratović

»UNA RIVOLUZIONE NEL PIENO SENSO DELLA PAROLA!«
**I RISULTATI DELLE INDAGINI JUGOSLAVE SULLE DEPORTAZIONI
 DALLA VENEZIA GIULIA NEL SECONDO DOPOGUERRA**

SINTESI

Le deportazioni dalla Venezia Giulia nel secondo dopoguerra hanno ricevuto finora, con qualche eccezione, poca attenzione dalle storiografie, sia quella slovena che italiana. In particolare sono stati finora meno analizzati gli aspetti jugoslavi della questione. Pertanto, il contributo intende colmare questa lacuna e fornire l'analisi delle indagini riguardo i deportati condotte nel 1946 dalle autorità di Belgrado. Sulla base di fonti archivistiche inedite vengono esposte le ragioni per le indagini e i risultati raggiunti.

Parole chiave: vendette nel dopoguerra, deportazioni, Jugoslavia, Italia, Gran Bretagna, Stati Uniti d'America, Venezia Giulia, Trieste, Mirko Vratović

UVOD

Deportacije iz Julisce krajine ob koncu druge svetovne vojne so bile v zgodovinopisni obravnavi pogosto potisnjene v senco veliko bolj odmevnih »fojb« ozziroma izvensodnih likvidacij, ki so monopolizirale obmejne raziskave za obdobje osvoboditve Trsta.¹ Na tem mestu lahko omenimo le nekatera referenčna dela, ki se nanašajo predvsem na dogodek v maju 1945, vezane na izvensodne likvidacije in povojni boj za mejo na tem območju (Spazzali, 1990; Troha, 1999; Pupo, 2010; Pupo & Spazzali, 2003; Valdevit, 1997; Pirjevec, 2007; Pirjevec et al., 2012; Wörsdörfer, 2009; Cernigoi, 2005 idr.). Najpogosteje se v teh raziskavah glede deportacij omenjajo zgolj slabe razmere, ki so vladale v ujetništvu, predvsem v taborišču v Dolu pri Borovnici, o katerem je izšlo tudi nekaj spominskih del (npr. Papo, 1984; Razzi, 1992; Dassovich, 1997; Rossi Kobau, 2001; Gobbato, 2005; Rumici, 2006; Barral, 2007). Velja izpostaviti, da je Constantino Di Sante, in sicer na podlagi rimskeh arhivskih virov, pripravil dokaj natančno študijo glede deportacij in z njimi povezanimi diplomatskimi spori med Italijo in Jugoslavijo (Di Sante, 2007), prikujuje pa zgolj parcialno sliko, saj izpostavlja le italijanski pogled na problematiko. Nekaj raziskav glede jugoslovanskih vidikov je bilo opravljenih, predvsem glede aretacij samih (Troha, 1999, 2000, 2004, 2012) in oseb, ki so bile aretirane (Troha, 2014). Z vprašanjem deportacij iz Goriške se je v 90-ih letih ukvarjala tudi Nataša Nemec (npr. Miccoli, 1994, 1995; Nemec, 1996).

Dosedanje raziskave so torej v glavnem temeljile na italijanskih in slovenskih virih. Sistematične analize na podlagi anglo-ameriških dokumentov je doslej opravil le Gorazd Bajc (Bajc, 2011, 2012a, 2012b). To je najverjetnejše posledica tudi tega, ker so bile »fojbe« veliko bolj v ospredju in ker naj bi bilo gradivo glede vojnih ujetnikov v Jugoslaviji povsem uničeno, med njim najverjetneje tudi gradivo glede deportiranih.² Dne 18. marca 1950 je namreč notranje ministrstvo vlade Ljudske republike Slovenije, na podlagi odredbe jugoslovanskega notranjega ministrstva o ureditvi arhivov z dne 6. decembra 1949, brez posebnega komentarja naročilo, naj se (med ostalimi) uniči tudi arhiv odseka za vojne ujetnike.³ Kljub temu nam je raziskovanje po arhivih ponudilo številne dokumente, ki lahko vsaj delno rekonstruirajo problematiko deportiranih, in sicer predvsem, kot so jo spremljale jugoslovanske oblasti. Na podlagi nekaterih še neobjavljenih arhivskih virov, predvsem iz Diplomatskega arhiva Zunanjega ministrstva Republike Srbije, pričujoči članek torej obravnava vprašanje, kako so problematiko deportiranih preiskovali v Jugoslaviji, zakaj in kakšen je bil namen preiskave ter kakšne odgovore so dobili.

1 Članek je nastal v okviru temeljnega raziskovalnega projekta ARRS J7-8283 (A): »Kontemporalnost razumevanjskega konteksta ter izražanje osebne in družbene svobode«.

2 Sicer je bilo taborišče v Dolu pri Borovnici, kamor je bila napotena večina deportiranih, v enem izmed redkih razpoložljivih virov imenovano kot »taborišče za vojne ujetnike« (ARS, SI AS 1487, t.e. 40, a.e. 5149, *Poročilo Štaba za repatriacijo o stanju italj. taborišča v Borovnici in dopisi v zvezi z voj. ujetnikom Sintini Primo*, 21. 10. 1945).

3 ARS, SI AS 1931, t.e. 1448, f. 13, a.e. 3, *Odločba o ureditvi arhivov republiških ministrstev za notranje zadeve in njihovih ustanov*, 18. 3. 1950. O tem tudi Troha, 2000, 326.

MEDNARODNI KONTEKST

Kljub temu, da ni bil naš namen primerjati naslovno tematiko z razmerami drugod, velja vsekakor omeniti, da so bili povojni obračuni po drugi svetovni vojni zelo razširjeni po Evropi. Nemško prebivalstvo je v času osvobajanja in s tem zanje izgubljanja vojne, nosilo težko breme dedičine nacističnih zločinov, čemur do nedavnega zgodovinopisje ni posvečalo večje pozornosti. Ne samo na državni, temveč predvsem na lokalni ravni so se dogajali številni ekscesi – osebna maščevanja, preganjanja, nasilje, posilstva, uničenja idr. Kljub temu da je očitno pri tem prednjačilo nasilje sovjetskih vojakov (ki je bila država z največ smrtnimi žrtvami in daleč najvišjim deležem nasilja do civilnega prebivalstva s strani nacistične Nemčije), so se nasilja dogajala tudi s strani francoskih, ameriških ter britanskih vojakov (npr. Bessel, 2009, 148–168).

Osvoboditvi Nemčije je sledilo obdobje številnih aretacij nacističnega osebja, lokalnih predstavnikov oblasti, kolaboracionistov ter osumljениh vojnih zločinov. Kot ugotavlja Boris Mlakar, je ta obračun po celotni Evropi potekal v ozračju izrednih razmer, ko nove (demokratične) oblasti še niso bile vzpostavljene. Ti povojni obračuni so se izvajali na tri načine: spontano »ljudsko« maščevanje (delno pod okriljem odporniških gibanj); represija s strani odporniških gibanj, ki so oblikovala vojaška (ljudska) sodišča ter posameznike zapirala v začasna taborišča; represija državnih oblasti (po vzpostavitvi le-teh) z izvedbo sodnih procesov (Mlakar, 2013, 22–24).

Največ aretacij se je v Nemčiji zgodilo v prvem letu po koncu vojne, dogajale pa so se tudi v letih kasneje. Aretirali so tako vodilne osebe Tretjega rajha kot tudi pomembne lokalne nacistične veljake in osumljene vojne zločince. Poleg tega so bili aretirani tudi številni politični osumljenci, ki bi lahko ogrozili zavezniško oblast, kot tudi pripadniki elitnih vojaških skupin, v okviru t. i. nacističnih *Stay Behind* enot, ki so imele naloge izvajati sabotaže proti zaveznikom ob koncu vojne in po njej – podobne so načrtovale fašistične oblasti na severu Italije (Bajc, 2006, 180–182). V ameriški coni je tako bilo skupaj aretiranih približno 117.500 oseb, v britanski med 90 in 100 tisoč, v francoski 21.500, v sovjetski coni pa 122.671 oseb (na podlagi analize gradiv, ki so postala dostopna v devetdesetih letih; Bessel, 2009, 187⁴). Kljub temu da so bile aretacije v večini primerov upravičene, v nekaterih primerih niso bile. Čeprav je bil nekdo aretiran po krivici, pa je lahko na sojenje čakal tudi več let. Čas do sojenja so aretiranci preživljali po taboriščih, najpogosteje so bili nameščeni v nekdanjih nemških taboriščih za vojne ujetnike, pa tudi koncentracijskih taboriščih (tudi v Buchenwaldu, Dachauu idr.). Pogosto so bili podvrženi pomanjkanju hrane in oblačil ter slabí bolniški oskrbi (Bessel, 2009, 189). Ti pogoji niso bili posledica posebnih navodil, temveč predvsem takratnih okoliščin in torej nezmožnosti vzdrževanja dobrih razmer za zajete. Opustošena Evropa in predvsem Nemčija nista nudili potrebnih materialnih pogojev (hrane, zdravil, primernih taborišč), da bi se lahko vzdrževalo tako veliko število aretiranov, katerim moramo prištetiti še vse ujetnike in begunce, ki so čakali na povratek v domovino.

⁴ Velja izpostaviti tudi nekatera druga referenčna dela glede povojnega obračuna v Evropi, maščevanj ter odnosa predvsem do pripadnikov nemške armade, domnevnih kolaboracionistov in nemškega civilnega prebivalstva (De Zayas, 1977, 1993, 2006; Stafford, 2008; Hitchcock, 2009; Lowe, 2014 idr.).

UVOD V JUGOSLOVANSKE PREISKAVE DEPORTACIJ IZ JULIJSKE KRAJINE

Glede na to, da smo že navedli nekaj pomembne referenčne literature, bomo na tem mestu na kratko povzeli dogodke iz maja 1945, na katere se raziskovalni problem nanaša. Takoj po osvoboditvi Trsta, 1. maja 1945, so predstavniki jugoslovanskih oblasti aretirali veliko število oseb, ocenjeno na nekaj tisoč. Večino so kmalu, v roku nekaj tednov, izpustili, nekatere (med 3500 in 4000) pa deportirali v Jugoslavijo, večino v taborišče v Dolu pri Borovnici. Kmalu so se zaradi zelo slabih razmer, ki so v taborišču vladale, v Julijski krajini začele širiti govorice o njem kot o »novem Dachauu« (Troha 1999, 65).⁵ Večina oseb je bila do konca avgusta 1945 iz Borovnice repatriiranih, nekateri so se vrnili v naslednjih mesecih ali celo letih, določeno število zajetih pa se ni nikdar vrnilo.

Medtem so se začeli diplomatski spori, predajanja diplomatskih not in iskanja deportiranih predvsem s strani Anglo-Američanov in Zavezniške vojaške uprave (ZVU), na katere je pritisala italijanska vlada. Ob podpisu Beograjskega sporazuma, ki je bil 9. junija 1945 sklenjen med Josipom Brozom – Titom in vrhovnim poveljnikom ZVU za Sredozemlje feldmaršalom Haroldom R. Alexandrom, je namreč 6. člen predvideval, da bo »jugoslovanska vlada vrnila vse rezidente tega območja, ki so jih aretirali ali deportirali, z izjemo tistih, ki so bili leta 1939 jugoslovanski državljeni«.⁶ S tem so se anglo-ameriške oblasti neposredno vpletle v pogajanja glede deportiranih, saj so se zavezale, da bodo poskrbele za repatriacijo teh oseb (o sporazumu in težavah pri sklepanju tega glej Bajc, 2011). To je pogojevalo vse naslednje posege anglo-ameriških vlad in ZVU, ki so jugoslovanski do konca leta 1947 predali 4 sezname deportiranih oseb in prosili za njihovo repatriacijo (23./24. oktobra 1945,⁷ 4./5. oktobra 1946,⁸ 9. julija 1947⁹ ter 25. novembra 1947¹⁰ – ta seznam je bil, kot posredniku, predan jugoslovanski Gospodarski delegaciji v Trstu); predvsem italijanske pa tudi zavezniške oblasti so v resnici sestavile več drugih delnih ali zaključenih seznamov, ki so služili za interno uporabo pri navzkrižnem preverjanju podatkov o izginulih osebah.

Kljub temu, da do podpisa mirovnega sporazuma februarja 1947 Italija in Jugoslavija nista vzpostavili diplomatskih stikov,¹¹ pa so v Beogradu pričakovali, da se bo vprašanje

⁵ Arhiv Republike Slovenije npr. hrani letak iz tega obdobja, ki nosi napis: »Borovnica ali Dachau? Vas bomo lahko še kdaj videli, nedolžne žrtve italijansko-slovenskega bratstva?« V izvirkiku: »Borovnica o Dachau? Potremo ancora rivedervi, innocenti vittime della fratellanza Italo-Slovena?« (ARS, SI AS 1584, t.e. 4, a.e. 186, nedatirano).

⁶ TNA FO 371/48820 R 10045/6/92, *Agreement between Supreme Allied Commander Mediterranean and Marshal Tito [Beograjski sporazum]*, 9. 6. 1945.

⁷ Diplomska nota, s katero so Britanci predali seznam se nahaja v: TNA FO 371/48951 R 18659/15199/92, British Embassy Belgrade za Yugoslav Ministry for Foreign Affairs (no. 195), 23. 10. 1945. Ameriška vlada je diplomatsko nato predala dan kasneje. Original seznama se nahaja v TNA WO 204/2297, R 2221/EC, *List of Italian subjects reported to have been removed from Venezia Giulia by the Yugoslav authorities*, 8. 10. 1945.

⁸ DA MSP, PA, 1946, f. 40, br. 11771, d. 2, Diplomska nota veleposlaništva Velike Britanije, 4. 10. 1946 in Diplomska nota veleposlaništva ZDA, 5. 10. 1946.

⁹ TNA FO 371/67412 R 10055/128/92, *Note to Yugoslav Ministry of Foreign Affairs* (No. 719), 9. 7. 1947.

¹⁰ TNA FO 371/67412 R 15616/128/92, *Trieste to Belgrade* (No. 204), 25. 11. 1947.

¹¹ Sicer je jugoslovanski predsednik bil pripravljen sprejeti tiste italijanske delegacije, ki so bile naklonje-

tekom mirovne konference odprlo. Italijanski zunanjji minister Alcide De Gasperi se je namreč že v svojem govoru 18. septembra 1945, ko je italijanska stališča zagovarjal na devetem srečanju Sveta zunanjih ministrov velikih sil, spraševal, »zakaj je ob trenutku zmage bila vsiljena 'pravica prvega okupatorja' ter je bilo tisoče Italijanov deportiranih in interniranih v jugoslovanska taborišča?«.¹² To je bil prvi primer, ki smo ga zasledili, ko je eden izmed vodilnih italijanskih političnih predstavnikov pred mednarodno skupnostjo problematiziral vprašanje deportiranih. Ni nam znano, da bi se nanjo kateri od jugoslovanskih predstavnikov odzval.

Vsekakor se je jugoslovanska vlada v začetku leta 1946 začela pospešeno pripravljati in zbirati informacije v primeru, da bi očitki z italijanske strani bili izpostavljeni ravno na mirovnih pogajanjih. Zato je bilo vladu v Sloveniji naročeno, naj zbere čim več podatkov o teh osebah, saj »gre z gotovostjo pričakovati, da bo Italija na mirovni konferenci, z namenom da nas kompromitira, ponovno odprla vprašanje tako imenovanih deportirancev«.¹³ V jugoslovanskem vodstvu so pričakovali, da bodo, če ne drugo, iz seznama (ki so ga oktobra 1945 jugoslovanski vlasti predali Anglo-Američani, podrobnejše Bajc, 2011) vsaj črtali tiste osebe, za katere so Jugoslovani menili, da vanj ne sodijo. O namenih italijanske vlade so sklepali tudi zaradi novega spiska deportiranih, ki naj bi ga italijanska vlada predala Mednarodnemu odboru Rdečega križa (*International Committee of the Red Cross, ICRC*).¹⁴

Zaradi pritiska okrog problema deportiranih s strani medijev in zunanjih akterjev ter številnih seznamov deportiranih, ki so se pojavili in nekateri bili tudi uradno predani jugoslovanski vlasti, se je slednja odločila, da se mora glede zadeve bolje informirati.

TEŽAVE PRI ZBIRANJU INFORMACIJ V TRSTU

Marca 1946 je jugoslovansko zunanje ministrstvo Narodni vlasti Slovenije naročilo preiskavo, za katero je bil odgovoren takratni delegat narodne vlade Hugo Skala. Ta je 2. maja sestavil prvi del karakteristik in podatkov italijanskih deportirancev. Podatki naj bi bili »preverjeni in zanesljivi«, čeprav včasih nepopolni.¹⁵ Pravzaprav je šlo za seznam

ne jugoslovanski politiki: tako konec novembra 1946 vodilnega italijanske komunistične partije, Palmira Togliattija ter decembra predstavnike delegacije Vsesvetovne zveze partizanov Italije (*Associazione Nazionale Partigiani d'Italia, ANPI*). Glede Titove osebne diplomacije iz vojnega, predvsem pa povojnega časa, glej tudi Petrović, 2014. Glede odnosa do Italije, ki se je tekom vojne razvil znotraj partizanskega gibanja in je vplival na povojne odnose med obema državama, glej tudi Godeša, 2014.

12 FRUS 1945, *Italian Peace Treaty: Yugoslav Frontier and Trieste, Statement of Views of Italian Government*, 18. 9. 1945, 234.

13 DA MSP, PA 1946, f. 40, d. 2, XL/668, *PRO-MEMORIA*, [nepodpisano in nedatirano]. Ročno pripisano, naj se Dr. Vratoviču osebno predá pro memoria, karakteristike deportirancev in (novi) spisek deportirancev. Ker je prvo nam poznano poročilo o deportirancih, ki ga je pripravil Mirko Vratovič, datirano 23. julija 1946 (DA MSP, PA, 1946, f. 40, d. 1, XL/298–299, *Mirko Vratovič. Referat o deportiranim Italijanima*, 23. 7. 1946), sklepamo, da iz tega obdobja izhaja tudi omenjeni pro memoria.

14 DA MSP, PA, 1946, f. 40, d. 2, XL/668, *PRO-MEMORIA*.

15 DA MSP, PA, 1946, f. 39, XXXIX/480, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, *Deportiranci iz Julisce krajine*, pov. br. 179/6-1946, 2. 5. 1946.

138 deportiranih oseb, ki je bil del gradiva javnega tožilca za zločine proti ljudstvu pri Osvobodilnem odboru v Trstu (*Consiglio di Liberazione di Trieste*), ta pa naj bi ga pridobil od italijanskega Narodno-osvobodilnega odbora (*Comitato di Liberazione Nazionale*, CLN), ki je seznam pripravil že 17. decembra 1945. Seznam je zajemal (vendar ne vedno, nekateri podatki so zelo pomanjkljivi), poleg datuma rojstva, tudi informacije o datumu in kraju aretacije, položaju oziroma funkciji v času vojne ter česa je bil deportirani obtožen. Gotovo je pomemljiv podatek, da je bilo pri nekaterih navedeno, da niso osumljeni ničesar.¹⁶ Že naslednji dan je Skala, kot dopolnilo k omenjenemu dopisu, izpostavil nekaj težav, s katerimi so se srečevali v Trstu pri zbiranju informacij (za to je bil zadolžen Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor, PNOO, v Trstu, ki je vodil preiskave tudi za goriško območje, ne pa Istro). Predvsem je navedel, da v mnogih primerih ne gre za domačine, temveč za posamezni, ki so v mestu bivali od septembra 1943 do maja 1945, in še to v glavnem v kasarnah.¹⁷ Po vsej verjetnosti je bilo o teh osebah težavno pridobivati podatke.

O podobnih težavah pri zbiranju informacij je večkrat pisal tudi junija 1946. Po informacijah Upravno politične komisije PNOO za Slovensko Primorje in Trst naj bi bilo zbiranje podatkov »precej zamudno in težavno«. To je Skala opravičeval tudi s tem, da imajo v Trstu na razpolago samo nekaj ljudi ter nimajo zadostnih materialnih sredstev. Poleg tega naj bi veliko deportirancev stanovalo v »popolnoma italijanskih blokih«, od koder naj bi bilo težko pridobiti informacije.¹⁸ Kljub številnim težavam, za katere sicer ni jasno, ali so bile resnične ali samo izgovor, se je preiskovanje nadaljevalo, zato so v naslednjih tednih in mesecih na zunanje ministrstvo posredovali številne nove ali dopolnitve starih seznamov.¹⁹ Pri tem je Skala avgusta spraševal, ali naj se delo nadaljuje,²⁰ na kar so mu iz ministrstva odgovorili pritrtilno.²¹

Po seznamih, ki so nam na voljo, naj bi zbrali podatke o približno 335 deportiranih osebah iz Julisce krajine. Pri tem je potrebno opozoriti, da podatkov o pripadnikih vojaških formacij niso zbrali oziroma pri tem niso imeli uspeha, saj naj bi šlo za »tuje elemente, ki tukaj niso poznani«.²² Zbirali so torej informacije samo za civiliste, ker so ti bili rezidenti tega območja. Gre torej za relativno majhno število (335 oseb), v primerjavi

16 DA MSP, PA, 1946, f. 39, XXXIX/482–493, *Elenco degli internati civili in Jugoslavia*, 28. 4. 1946.

17 DA MSP, PA, 1946, f. 39, br. 7335, XXXIX/494, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, *Deportiranci iz Julisce krajine*, pov. br. 179/7-1946, 3. 5. 1946.

18 DA MSP, PA, 1946, f. 39, br. 361, XXXIX/521, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, *Deportiranci iz Julisce krajine*, pov. br. 234/14-46, 6. 6. 1946.

19 Npr. DA MSP, PA 1946, f. 39, br. 7337, XXXIX/529–534, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, *Italijanski »deportiranci«*, pov. br. 275/16-46, 21. 6. 1946; DA MSP, PA, 1946, f. 39, XXXIX/520–528, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, *Italijanski »deportiranci«*, pov. br. 275/17-46, 22. 6. 1946; DA MSP, PA, 1946, f. 39, br. 505, XXXIX/535–542, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, *Italijanski »interniranci«*, pov. br. 275/19-46, 11. 7. 1946; DA MSP, PA, 1946, f. 39, br. 1038, XXXIX/543–545, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, *Italijanski »deportiranci«*, pov. br. 305/20-46, 19. 8. 1946.

20 DA MSP, PA, 1946, f. 39, br. 1038, XXXIX/543, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, *Italijanski »deportiranci«*, pov. br. 305/20-46, 19. 8. 1946.

21 DA MSP, PA, 1946, f. 39, XXXIX/546, Mih. Dragović, MZZ za Skala, delegat MZZ NVS, *Italijanski deportirci*, pov. br. 10338, 5. 9. 1946.

22 DA MSP, PA, 1946, f. 39, br. 7336, XXXIX/521, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, *Deportiranci iz Julisce krajine*, pov. br. 234/11-46, 1. 6. 1946.

z anglo-ameriškim ali drugimi seznama, poleg tega pa so bili ti seznama (kot so ugotavljalni na zunanjem ministrstvu) precej pomanjkljivi. Pri tem velja tudi izpostaviti, da so anglo-ameriški in drugi seznama zajemali večje število oseb predvsem na račun tega, da so bili na njih zabeleženi tudi bivši vojaki. Zato so iz Beograda Edvardu Kardelju predlagali, naj se, »ker v zvezi s tem vprašanjem do sedaj ni bilo nič storjeno« in ker je »še tisto malo podatkov, kar smo jih prejeli, povsem premalo«, preiskave pospešijo. Za poglobljeno preiskavo je bil pooblaščen Mirko Vratović.²³

MIRKO VRATOVIĆ – JUGOSLOVANSKI IZVEDENEC O DEPORTIRANIH

Mirko Vratović je bil med vodilnimi predvojnimi istrskimi protifašisti. Leta 1928 je bil z italijanske strani skupaj z Mihovilom Bradamentejem obtožen sodelovanja z obveščevalno službo Kraljevine Jugoslavije. Bil je nato aretiran in leta 1930 obsojen na desetletno zaporno kazen. Leta 1936 mu je uspelo, da se je zatekel v Jugoslavijo in postal eden izmed vodilnih emigrantske Zveze, ob okupaciji pa ga je aretiral gestapo (Kacin Wohinz, 1990, 129, 269–270, 276; Kacin Wohinz & Verginella, 2008, 140, 182, 303). Po vojni je na jugoslovanskem zunanjem ministrstvu deloval kot član Inštituta za mednarodna vprašanja (*Institut za međunarodna pitanja*), kjer je bil zadolžen za reševanje »istrskega vprašanja«.

Dne 23. julija 1946 je Vratović pripravil prvo poročilo glede problema deportiranih: *Referat o deportiranih Italijanih*. V arhivu sta se ohranila le kazalo in spremni dopis. Iz slednjega je razvidno, da je nastal kot posledica diplomatske note iz Vatikana (12. junija 1946) in seznama ICRC (13. marca 1946). Pri tem je Vratović pripomnil, da je iz informacij, ki jih je imel na razpolago, izvlekel vse, kar mu je uspelo.²⁴ Najverjetnejše je šlo samo za delovno verzijo poročila, saj je bil konec leta 1946 pripravljeni še eno z zelo podobno vsebino, o katerem več v nadaljevanju.

Da je bil Vratović v naslednjih mesecih ključna oseba v preiskavah, nam priča njegov odziv na drugo zavezniško diplomatsko noto, oktobra 1946. Ker je nanjo odgovarjal že 9. oktobra je jasno, da je bil prva oseba, na katero se je jugoslovansko vodstvo glede tega vprašanja obrnilo. Vratović je v svojih preiskavah prišel do nekaterih zanimivih ugovitev, in sicer da: je »narod sam obračunaval s svojimi sovražniki«; vojska v 42 dneh zasedbe Julisce krajine ni mogla vršiti vsestranske kontrole nad dogajanjem; možno je, da so nekatere ali celo mnoge od teh oseb v jugoslovanskih taboriščih, kazenskih zavodih, na prisilnem delu, na svobodi ali so jih, po tem ko so jih obsodili, usmrtili z ustrelitvijo. Ključno vprašanje je po njegovi oceni bilo, ali se te osebe nahajajo v Jugoslaviji in ali lahko poskrbijo za njihovo repatriacijo, v kolikor ne gre za vojne ujetnike oziroma obsojence.

Vratović je torej ugotavljal, da so zadeve v prvih povojnih tednih ušle izpod nadzora, da pa je situacijo treba sanirati in te osebe poiskati, ker so se s tem obvezali z Beograjskim

23 DA MSP, PA, 1946, f. 40, d. 2, XL/668, *PRO-MEMORIA*.

24 DA MSP, PA, 1946, f. 40, d. 1, XL/298–299, Mirko Vratović, *Referat o deportiranim Italijanima*, 23. 7. 1946.

sporazumom iz 9. junija 1945 (sicer je Vratović zgrešeno pisal o Devinskem sporazumu). Ker jugoslovansko vodstvo ni imelo evidence teh oseb, je to predstavljalo veliko težavo. Kot je ugotavljal Vratović, bi oblikovanje tovrstne evidence trajalo več mesecev ali celo let. Tega niso mogli storiti na podlagi do tedaj prejetih seznamov (Anglo-Ameriškega, ICRC, Vatikana), ker naj bi v njih bilo veliko napak. Zato je podal dva predloga, in sicer po taboriščih poiskati tiste, ki so bili aretirani v coni A (se pravi tisti del Julijske krajine pod anglo-ameriško upravo), ter vsem sodiščem in kazenskim zavodom naročiti, naj jim pošljejo podatke o vseh tistih zapornikih/priporornikih, ki so bili med 1. majem in 12. junijem 1945 aretirani na tem območju. Pri tem je izrazil dvom o tem, ali bi po mednarodnem pravu v Jugoslaviji sploh lahko sodili za zločine, storjene v coni A v času pred jugoslovansko zasedbo. Zato je predlagal, da se ta preiskava vodi samo za interno informacijo. Dodal je še, da se sicer ne bo spuščal v vprašanje, ali so po Beograjskem sporazumu dolžni vrniti tudi vojne ujetnike.²⁵ Omenjeni sporazum je namreč v svojem 6. členu predvideval vrnitev deportiranih oseb, vendar očitno izraz deportirani za to ni bil najbolj primeren in je vsa zadeva postala odvisna od interpretacij. Vratović se je namreč spraševal, ali vojni ujetniki pravzaprav spadajo v kategorijo deportiranec. Hkrati se je, kar je še posebej zanimivo, spraševal tudi o tem, koga so sploh imeli pravico aretirati (glede upravičenosti aretacij tudi Troha, 1999, 47–49).

Vratović je Brileju 31. decembra 1946 posredoval novo poročilo, po vsebini zelo podobno tistemu iz meseca oktobra. Nanašalo se je predvsem na sezname, ki so jih do tedaj prejele jugoslovanske oblasti, in sicer: seznam Anglo-Američanov – 2472 oseb;²⁶ seznam ICRC – 4768 oseb;²⁷ seznam Vatikana – 2513 oseb;²⁸ seznam delegacije ANPI – 1064 oseb.²⁹ Po besedah Vratovića naj bi vsi ti seznamimi imeli enake pomanjkljivosti, in sicer da so nenatančni; naslovi deportiranih so netočni; pogosto so navedeni samo priimki; v njih je navedeno določeno število oseb, ki so že bile repatriirane ali so prihajale iz cone B ali so izginile v bojih ali se nahajajo v Italiji in niso bile torej deportirane, saj so na svobodi v coni A ali v Jugoslaviji, ali so izginile v Italiji pred vpoklicem v italijansko vojsko ali so bile pogrešane že pred osvoboditvijo Trsta (med letoma 1943 in majem 1945).³⁰

Vratović je torej – kot po vsej verjetnosti največji jugoslovanski izvedenec proble-

25 DA MSP, PA, 1946, f. 40, br. 12033, d. 2, XL/735–739, *Pitanje deportiraca iz Juliske krajine*, 9. 10. 1946.

26 Original seznama se nahaja v TNA WO 204/2297, R 2221/EC, *List of Italian subjects reported to have been removed from Venezia Giulia by the Yugoslav authorities*, 8. 10. 1945. Kje se nahajajo druge kopije, glej Bajc, 2011, 159.

27 Spremni dopis se nahaja v DA MSP, PA, 1946, f. 40, d. 1, XL/224, *Note à l'attention de Monsieur Francois Jaeggi*, 13. 3. 1946 – seznama v arhivskih virih nismo našli. V resnici je bil marca 1946 predan samo prvi del, in sicer dva seznama, ki sta zajemala 274 civilistov, deportiranih iz Gorice v maju 1945, ter 192 vojnih ujetnikov deportiranih iz Gorice v istem obdobju (DA MSP, PA, 1946, f. 40, d. 1, XL/225–227, *Izveštaj*, 24. 3. 1946).

28 Na razpolago imamo diplomatsko noto, s katero je diplomacija Svetega sedeža seznam predala: DA MSP, PA, 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/525, Apostolska nunciatura Beograd za MIP, št. 14/1/46, 12. 6. 1946.

29 V arhivskem gradivu je seznam večkrat omenjen, npr. DA MSP, PA, 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, *Deportirci iz Juliske krajine – Izveštaj i predlog*, pov. br. 11771, 31. 12. 1946, vendar ga do zdaj še nismo našli.

30 DA MSP, PA, 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, *Deportirci iz Juliske krajine – Izveštaj i predlog*, pov. br. 11771, 31. 12. 1946.

matike – ocenil, da je osnovna napaka seznamov v tem, da so kot deportiranci označene pogrešane osebe. Čeprav so se nekateri res nahajali v Jugoslaviji, je menil, da je veliko tudi takih, ki so bodisi pogrešani v bojih, so bili likvidirani s strani samih Italijanov, jim je »*sodil narodk*« ali so bili obsojeni na smrt, in sicer po tem, ko so bili ujeti s strani bodisi Jugoslovanov kot Italijanov. V svojem poročilu je tudi izpostavil, da so bili povojni obračuni z nacisti, fašisti in kolaboracionisti ob koncu vojne nekaj povsem vsakdanjega, ter navedel nekaj primerov iz drugih delov Evrope (Nemčije, Češke in Italije). Mdr. naj bi sami italijanski mediji navajali, da je bilo na podoben način ob koncu vojne ubitih več kot 60.000 fašistov.³¹ Zato je menil, da je povsem razumljivo, da je v povojnem navalu jeze v Julijski krajini prišlo do ubojev nacistov, fašistov ali njihovih pomagačev, tako italijanske kot slovenske nacionalne pripadnosti. Nekateri od teh domnevno deportiranih naj bi torej svoje življenje končali tudi na dnu jam (sicer Vratović izraza »*fojbe*« ni uporabljal).³² Na tem mestu je morda nujno izpostaviti zanimivo ugotovitev, da se izvensodne usmrtitve ali t. i. »*infojbiranjak*«, čeprav danes in v prvih povojnih letih medijsko zelo »*popularna*« tema, v tistem času niso znašla na seznamu diplomatskih sporov med državama. Italijanska vlada »*fojb*« pred jugoslovansko vlado uradno ni omenjala ali problematizirala, pa čeprav je to redno počela npr. v korespondenci z Anglo-Američani (npr. Bajc, 2012a) in so hkrati bile skoraj dnevna rubrika v lokalnih ter vsedržavnih časopisih.³³

Na podlagi do sedaj opravljenih raziskav lahko trdimo, da so bile Vratovićeve ocene glede seznamov dokaj prepričljive, saj se je v povojnem obdobju v resnici pojavilo veliko seznamov domnevno deportiranih, ki pa so vsebovali številne podatke oseb, ki so bile pogrešane iz drugih razlogov. Tekom naših raziskav po številnih arhivih smo evidentirali več kot 50 takih seznamov, na katerih so se nahajale številne osebe, za katere se ni vedelo, ali so bile deportirane ali pa so izginile oziroma niso bile dosegljive iz drugih razlogov. Tudi zato ocenjujemo, da v zgodovinopisu imenovanje teh oseb kot deportiranci, ni najbolj primerno (o tem tudi Lampe, 2016, 770–771).

Glede števila pogrešanih in deportiranih so bili, po oceni Vratovića, še najbolj natančni sezname delegacije ANPI (skupaj 1064 oseb), ki je deportirance razdelila v več kategorij. Osrednje vprašanje pa je pri njem ostajalo: so bile vse osebe na seznamih tudi dejansko deportirane? Po oceni Vratovića so bili »*nekateri ali mnogi dejansko odvedeni*«, a ni znano, koliko jih je umrlo, koliko je bilo deportiranih in koliko repatriiranih. Evidenc teh oseb ni bilo, saj jih pristojne oblasti niso nikdar vodile. Nekateri so se nahajali v taboriščih za vojne ujetnike in, tudi po besedah povratnikov iz ujetništva, se je z njimi ravnalo v skladu z Ženevske konvencijo³⁴ (ni sicer jasno, na katere »besede« se to nanaša, saj vemo, da so številni vojni ujetniki ob repatriaciji podpisovali izjave in pisali zahvalna pisma Titu za ravnanje z njimi, ozadja teh zahval pa so dvomljive narave, prim. Lampe,

31 Ocene so bile pretirane, saj sodobne raziskave kažejo, da je bilo na ta način v Italiji ubitih med 10 in 15 tisoč ljudi, sodišča pa naj bi na smrt obsodila med 500 in 1000 kolaboracionistov (Mlakar, 2013, 27).

32 DA MSP, PA, 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, *Deportirci iz Juliske krajine – Izveznavj i predlog*, pov. br. 11771, 31. 12. 1946.

33 Veliko takih prispevkov, ki so izšli v dnevnih Lombardije, je npr. zbrala skupina raziskovalcev pod vodstvom Antonia Maria Orecchie (Orecchia, 2008).

34 Konvencijo o ravnanju z vojnimi ujetniki iz leta 1929.

2014). Zato naj bi eden izmed nekdanjih ujetnikov trdil, da je povsem razumljivo, da je Tito zanikal »deportacije«, saj so to zanj bili vojni ujetniki.³⁵

Vratović je decembrsko poročilo zaključil s prepričanjem, da se nekateri od teh civilistov najverjetneje nahajajo v Jugoslaviji, vendar njihovo število ali kraj, kjer jih zadržujejo, nista znana. Zato je ponovno predlagal, naj se izvede preiskava, saj so to dolžni storiti po Beograjskem sporazumu. Ker je bila repatriacija vojnih ujetnikov že v teku, bi morali preveriti razmere v taboriščih za civiliste ter v kazenskih zavodih in zaporih. Na ta način bi dobili natančno evidenco oseb ter kje se slednje nahajajo, na osnovi tega pa bi se lahko odzvali na poizvedbe.³⁶ Na podlagi gradiva, ki smo ga zbrali, se jugoslovanska vlada za predlagan način preiskave ni odločila. To je najverjetneje posledica tudi tega, ker je novembra in decembra 1946 prišlo do splošne repatriacije italijanskih vojnih ujetnikov, hkrati je bil dober mesec kasneje, februarja 1947, podpisani mirovni sporazum z Italijo.

Vratović se je dotaknil tudi vprašanja odgovornosti za povojno dogajanje v Julijski krajini. Kot je že ugotavljal v svojem oktobrskem poročilu, naj niti jugoslovanska vlada niti vojne oblasti ne bi nosile nobene odgovornosti. Ocenjeval je, da v 42-ih dneh zasedbe vojska ni mogla vršiti nadzora po celotnem ozemljju, sploh glede na to, da so posamezni, skupine in narodna sodišča, delali »na svojo pest« in izključno na lastno odgovornost, brez kakršnihkoli višjih odredb. To je bila »revolucija v polnem pomenu besede!«, je še podčrtal Vratović.³⁷

Njegova interpretacija o vzrokih povojnih oblik nasilja je bila torej orientirana v to, da jih je treba v glavnem pripisati maščevanjem, ki so se na splošno dogajala po vsej Evropi (o tem npr. Mlakar, 2013). Glede na splošne povojne razmere v Jugoslaviji in obračun s kolaboracionisti v Sloveniji, ki je bil centralno voden s strani komunistične partije, lahko sicer sklepamo, da velike samovolje ni bilo in da je prav gotovo večino aretacij imela v rokah OZNA. Ker je bila preiskava Vratoviča interna je zadeva še toliko bolj zanimiva – zakaj informacij ni iskal pri vodstvu OZNE? In, v kolikor jih je, zakaj ni dobil bolj natančnih odgovorov? Svojci deportiranih oziroma izginulih oseb so trdili, da so v času aretacij na domove prišli možje v civilnih oblačilih, včasih v spremstvu pripadnikov jugoslovanske vojske ali partizanskih odredov.³⁸ Poleg tega je v času aretacij,

35 DA MSP, PA, 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, *Deportirci iz Juliske krajine – Izveštavji i predlog*, pov. br. 11771, 31. 12. 1946.

36 DA MSP, PA, 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, *Deportirci iz Juliske krajine – Izveštavji i predlog*, pov. br. 11771, 31. 12. 1946.

37 DA MSP, PA, 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, *Deportirci iz Juliske krajine – Izveštavji i predlog*, pov. br. 11771, 31. 12. 1946.

38 Že vse od maja 1945 so namreč v Jugoslavijo začela prihajati številna pisma, poizvedbe in prošnje za izpust vojnih ujetnikov in deportiranec. Naslovljene so bile tako na jugoslovansko zunanje ministrstvo, na Komunistično partijo Slovenije in Jugoslavije, Rdeči križ Jugoslavije, ICRC in njegovo delegacijo v Beogradu kot tudi na Svetovalni odbor v Rimu ter celo osebno na jugoslovanskega predsednika Tita. Prošnje so naslavljali in posredovali tako svojci ujetnikov kot tudi posamezne organizacije (predvsem *Associazione Congiunti dei Deportati in Jugoslavia* (Društvo svojcev deportiranih v Jugoslavijo) in italijanski Rdeči križ), ZVU, veleposlaništvo v Vatikanu idr., večina prošenj je vsebovala tudi opis aretacije. Številne take dopise hranijo različni arhivi in arhivski fondi (npr. ARS, SI AS 1569, t.e. 11, a.e. 415; ARS, SI AS 1569, a.e. 417; AJ 836, I-5/6 in I-5/7; DA MSP, PA, 1946, f. 41; OZE NŠK, NOB, šk. 23a).

ko za razloge in odgovorne ni vedelo niti vodstvo civilne zaščite v Trstu, Lidija Šentjurc 22. maja 1945 obrazložila Janezu Hribarju (poleg Martina Greifa – Rudija sta bila v ožjem vodstvu Komande mesta Trst), da je aretacije »vršila vojska«.³⁹ To pa je v nasprotju z ugotovitvami Vratovića, katerega preiskava je pokazala, da aretacij ni vodila vojska, temveč je šlo za obračun s sovražnikom, katerega vojska ni uspela nadzirati. Očitno so se določene informacije skušale prikriti vsem vpletenim, tako v času dogodkov, kot v času preiskav, obenem je bilo težko nadzorovati razmere ob zaključku vojne in posledično določati odgovornosti. K temu velja tudi dodati, da za jugoslovansko vodstvo in Vratovića podatek, kdo je aretiral in zakaj, ni bil bistvenega pomena – pravzaprav je Vratović s preiskavo skušal ugotoviti le kje se deportiranci nahajajo in kako, če je možno, poskrbeti za njihovo repatriacijo.

IZSLEDKI PREISKAV JUGOSLOVANSKIH OBLASTI

Na podlagi raziskav, ki so jih vodili v Beogradu, in predvsem izsledkov, do katerih je prišel Vratović, lahko sklepamo, da aretacije in deportacije v Julijski krajini niso bile posledica posebnih navodil s strani jugoslovanskih vojnih oblasti ali vlade, ki bi za to imela izdelan načrt. Kljub temu velja poudariti, da je zanje vsaj ožje jugoslovansko vodstvo prav gotovo vedelo, vendar ni bilo seznanjeno s podrobnostmi. Posledično ne obstaja evdence deportiranih oseb. Poleg tega jugoslovansko vodstvo očitno ni vedelo, koliko oseb je bilo res aretiranih in deportiranih, kot tudi ne, kakšna usoda jih je doletela. V nasprotnem primeru dodatna preiskava ne bi bila potrebna.

Tito in jugoslovansko vodstvo sta deportacije vselej zanikala, ker do teh, po njihovi oceni, ni prišlo. Zato sprva sploh niso (ali naj ne bi) vedeli, na katere osebe se »pritožbe« iz Italije nanašajo. V jugoslovanskem vodstvu, kot lahko razumemo iz Vratovičevih besed, temu niso pripisovali večjega pomena, saj je šlo za povojna dogajanja, ki so bila ob koncu druge svetovne vojne prej pravilo kot izjema. Po njegovi oceni je torej šlo za maščevanja ter aretacije domnevnih vojnih zločincev ter, ne nazadnje, zajetje nekaterih vojnih ujetnikov. Med njimi pa so očitno bile tudi civilne osebe in tisti, ki niso bili ničesar obtoženi. Kot je ugotavljal Vratović, je bilo te aretiranice po toliko mesecih skoraj nemogoče identificirati. To bi hkrati pomenilo revizijo vsakega primera posebej, z namenom ugotovitve, ali je res prišlo do krivične obtožbe. V povojnih razmerah in glede na kadrovske razpoložljivosti je bilo to po vsej verjetnosti v prvih letih neizvedljivo. Sploh pa so se po tem, ko je meseca novembra 1946 prišlo do repatriacije italijanskih vojnih ujetnikov, vse preiskave ustavile. Sklepamo tudi zato, ker so v jugoslovanskem vodstvu pričakovali, da bo s tem repatriirana večina oseb z navedenih seznamov.

Pomembno je izpostaviti, da je bil Vratović prvi, ki se je pričel zavedati izjemne kompleksnosti te problematike. Problematiziral je že samo dejstvo, da so kot deportirani označeni vsi, ki so v tistem obdobju izginili – torej tudi tisti, ki so umrli v spopadih (pa se za to morda ni vedelo), so bili v navalu povojsnih obračunov ubiti in »infojbirani«, so bili odvedeni kot vojni ujetniki, aretirani kot vojni zločinci in podobno. Pri tem se ni osredotočalo na posledično ugotovitev, ali je res prišlo do krivične obtožbe.

39 ARS, SI AS 1487, t.e. 6, a.e. 91, CK KPS za Primorsko, št. 118, Lidija za Janez, 22. 5. 1945.

točil na smrtne žrtve po deportaciji – torej na tiste, ki so umrli na poti ali v taboriščih in zaporih. V resnici se je bolj kot na preiskavo usode deportiranih ter razmere v ujetništvu osredotočal na to, kje se te osebe nahajajo in kako poskrbeti za repatriacijo – ukvarjal se je torej bolj s »sanacijo« problema, kot s problemom kot takim.

Pomembno je torej poudariti, da jugoslovanske oblasti niso nikdar uvedle natančne preiskave glede odgovornosti za aretacije, razlogov, okoliščin, smrtnih žrtev in razmer v taboriščih, posledično nihče ni bil nikdar pozvan na odgovornost. Na morebitno protipravnost teh deportacij tudi s strani zavezniških oblasti niso bili nikdar uradno opozorjeni, tako kot ne na razmere v taboriščih. Zato so se v Jugoslaviji osredotočali predvsem na to, kar so Anglo-Američani (ne nazadnje so to pričakovali tudi italijanske oblasti) od njih zahtevali – to je repatriacijo deportiranih.

SKLEPNE MISLI

Tekom članka smo prikazali, da so torej tudi v Jugoslaviji potekale preiskave glede deportacij. Namreč, ravno za to, ker se je okrog repatriacije teh izginulih oseb spletel diplomatski spor, v katerega sta bili vpleteni ne samo Italija in Jugoslavija, ampak tudi Britanci, Američani, Vatikan ter celo ICRC, so jugoslovanske oblasti iz strahu, da bi se problem pojavil tudi na Pariški mirovni konferenci (kar se nazadnje ni zgodilo), v začetku leta 1946 naročile preiskavo o usodi deportiranih oseb. Jugoslovanska vlada se je skušala čim bolje informirati, da bi bila pripravljena na morebitne očitke. Hkrati je bila v to prisiljena tudi zaradi seznamov oseb, ki so ji bili v tem času (do decembra 1946) uradno predani, in na katere je dolgovala odgovore svojim zaveznicam. Po naših podatkih, z izjemo prve anglo-ameriške diplomatske note iz oktobra 1945, na sezname jugoslovansko vodstvo kasneje ni dajalo več pojasnil. Eden izmed britanskih funkcionarjev v *Foreign Officeu*, F. A. Warner, je novembra 1947 menil, da je prvi seznam vseboval »številne absurdne napake« in temu pripisal razlog za neodzivnost jugoslovanske vlade na ostale diplomatske posege glede deportiranih.⁴⁰

K temu lahko dodamo, da preiskava, katere glavni izvedenec je bil Mirko Vratović, pravzaprav ni prinesla praktično nobenih pomembnih rezultatov. Kot je ugotavljal Vratović, zaradi kompleksnosti in nejasnosti dogodkov v času osvobajanja Trsta in Julijске krajine iz objektivnih razlogov ni bilo mogoče ugotoviti, kje se te osebe, če so še žive, nahajajo. Za to bi bila potrebna mnogo temeljitejša preiskava, ki bi trajala več let, vendar je jugoslovanska vlada, vsaj po nam znanih informacijah, ni nikdar naročila. Na podlagi tega lahko tudi sklepamo, da jugoslovansko vodstvo ni imelo v rokah dovolj zanesljivih podatkov, s katerimi bi se lahko zoperstavili očitkom glede deportiranih. Zatorej je raje »ignoriralo« vse posege glede deportiranih in upalo na to, da bo problem, slej kot prej, potonil v pozabo. Predvsem so na to upali po vzpostavitvi diplomatskih odnosov z Italijo, ki pa kljub vsemu vprašanja ni zajezilo, temveč problem zgolj premaknilo na (v glavnem) bilateralno raven. Ta se je zavlekel še vse do prve polovice 50-ih let. Med drugim so leta 1950 v Italiji predlagali, da bi v Jugoslavijo prišla delegacija italijanskega Rdečega

40 TNA FO 371/67412 R 14906/128/92, komentar na ovoju mape funkcionarja F. A. Warnerja, 13. 11. 1947.

križa ali mešana komisija, ki bi preiskala, kaj se je s temi osebami zgodilo.⁴¹ O tem v Jugoslaviji niso žeeli niti slišati, saj so trdili, da nimajo razloga, da bi v državi skrivali italijanske državljanе, hkrati pa se jim je zdelo nemogoče, da bi sploh obstajal še kak primer osebe, ki se v teh letih ni uspela javiti svojcem ali veleposlaništvu. Prepričani so bili, da tovrstna komisija ne bi prišla do boljših in natančnejših informacij, kot jih je do tedaj pridobila jugoslovanska vlada. Med drugim pa so izrazili nejevoljo glede tega, kako bi tovrstno komisijo, ki bi iskala »fašistične grobove« in grobove tistih, ki sploh nikdar niso bili v Jugoslaviji, razumelo jugoslovansko prebivalstvo. Italijanski veleposlanik v Beogradu, Enrico Martino, je v pogovorih z jugoslovanskimi predstavniki sicer priznal, da se zaveda, da teh oseb ni in da so bili žrtve dogajanja ob koncu vojne, vendar želi samo dobiti potrditev, da so te osebe preminule, da lahko na ta način obvesti svojce.⁴²

V jugoslovanski vladi so bili vzinemirjeni zaradi vztrajanja Martina, naj se vendarle dovoli komisija Rdečega križa. Leo Mates, tedaj Kardeljev pomočnik na jugoslovanskem zunanjem ministrstvu, je tako dobil pooblastila, da italijanskemu veleposlaniku predloži ultimat: na podlagi zbranih informacij so v Jugoslaviji prišli do dokončnega odgovora, da deportirancev ni in jih tudi nikdar ni bilo, zato okrog tega vprašanja ne bodo več razpravljalni. Te osebe je treba šteti med vojne žrtve, bodisi vojaške kot civilne, katerih usoda je nepoznana (med drugim je Mates izpostavil, da je samo na ICRC zabeleženih več kot 10 milijonov takih primerov). Vsako nadaljnje postavljanje tega problema bodo v Jugoslaviji razumeli kot sovražno dejanje in s tem v zvezi postopali po predvidenih postopkih.⁴³

Iz pogovorov, ki jih je v Rimu okrog tega vprašanja imel veleposlanik Mladen Iveković, je razvidno, da je jugoslovanska vlada italijansko postavila pred resen ultimat: če se bo kampanja okrog deportiranec nadaljevala, bo jugoslovanska vlada mednarodno javnost seznanila z dokumentacijo o fašističnih zločinih iz časa okupacije Jugoslavije.⁴⁴ Da ni šlo zgolj za prazne grožnje nam priča dejstvo, da je bilo s strani jugoslovanskih oblasti posameznim republikam naročeno, naj dostavijo vse gradivo in podatke o zločinih iz časa italijanske okupacije. Slednje bo uporabljeno v primeru, če bosta »italijanska vlada in tisk nadaljevala s pritiski glede tako imenovanih deportiranec«.⁴⁵

Vprašanje deportacij so torej v Jugoslaviji od vsega začetka jemali kot del povojnih obračunov, ki so se dogajali povsod v Evropi in so bili posledica nasilnih vojnih dinamik. Kot smo videli v uvodu, so bili tovrstni obračuni v Evropi pogosti in odvisni od številnih okoliščin, ter so se dogajali na različnih ravneh: »ljudska« maščevanja, represija odporniških gibanj in represija državnih oblasti. Tudi Julijska krajina pri tem ni bila izjema, sploh ker je bila druga svetovna vojna samo vrhunc raznarodovalne politike

41 Bil je to predlog, kot posledica tovrstne pobude goriške prefekture iz oktobra 1950 (AGPCM UZC, SEZ II, FVG JUG, b. 10 vol. 1, f. 4/46 2c, Prefettura di Gorizia za MAE, *Deportati Italiani in Jugoslavia*, št. 2517/Gab., 19. 10. 1950).

42 AJ 836, f. I., I-3-b/347, *Zabeležka o razgovoru pomočnika ministra Vejvode z Martinom*, 17. 4. 1951.

43 AJ 836, f. I., I-3-b/347, *Zabeležka o razgovoru Matesa z Martinom*, 24. 5. 1951.

44 DA MSP, PA, 1951, f. 36, br. 46947, d. 26, Telegram Ivković-veleposlaništvo Rim za MIP, pov. br. 662, 19. 5. 1951.

45 DA MSP, PA, 1951, f. 39, br. 48347, d. 11, M. Karlić za Predsedništvo vlade NR Črne Gore, 10. 7. 1951.

fašističnih oblasti, ki je ozračje tega območja prežemala od 20-ih let. Preplet različnih dinamik obračunavanja je zato bilo težko nadzirati, predvsem pa težko raziskati usodo posameznih oseb. Iz teh razlogov so Jugoslovani prav gotovo pričakovali, da bo problem deportiranih kmalu potonil v pozabo. Kljub temu pa je italijanska vlada še več let po vojni vztrajala, naj se razreši vprašanje usode teh oseb. Ne nazadnje je vprašanje ponovno želeta odpreti tudi po podpisu Londonskega memoranduma (1954), saj je naposled nove preiskave glede deportiranih naročila leta 1956. Glede resničnosti in zanesljivosti navedb o številu deportiranih in deportacij nasploh je za naslovno tematiko namreč zanimivo navesti, da je italijanska vlada tega leta Državnemu statističnemu uradu (*Istituto Centrale di Statistica*, ICS) naročila preiskavo glede deportiranih.⁴⁶ Dne 13. decembra 1956, tekom prve seje Študijske komisije za preiskavo deportiranih v Jugoslavijo (*Commissione di studio per l'indagine sui deportati in Jugoslavia*), ki jo je z namenom preiskave ustanovil ICS, je tako funkcionar zunanjega ministrstva Corrado Orlandi Contucci izpostavil, de se je glede deportacij »veliko govorilo in pisalo, ne vedno objektivno, tako da je na podlagi pridobljenih podatkov težko reči, do katere mere so pogosto uporabljeni številke zanesljive oziroma koliko so deformirane zaradi netočnosti in špekulacij«.⁴⁷

Vsekakor je velika vztrajnost italijanskega vodstva neprestano netila spore z jugoslovenskimi predstavniki, kar je v začetku 50-ih let, kot smo videli, privedlo do resnih ultimativ. Gre torej za eno izmed številnih spornih vprašanj povoju bilateralnih odnosov med Italijo in Jugoslavijo, ki si v prihodnje prav gotovo zaslubi bolj poglobljeno analizo.

46 AGPCM UZC, SEZ II, FVG JUG, b. 10 vol. 1, f. 4/46 4a, MAE za Istituto Centrale di Statistica (ICS), *Indagine sui deportati in Jugoslavia*, n. 9830/18, 7. 9. 1956.

47 AGPCM UZC, SEZ II, FVG JUG, b. 10 vol. 1, f. 4/46 4a, Commissione di studio per l'indagine sui deportati in Jugoslavia, *Riunione del 13 dicembre 1956*, 13. 12. 1956.

»A REVOLUTION IN THE FULL SENSE OF THE WORD!«
THE RESULTS OF THE YUGOSLAV INVESTIGATION REGARDING THE
POSTWAR DEPORTATIONS FROM VENEZIA GIULIA

Urška LAMPE

Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment, Čentur 1f,
6273 Marezige, Slovenia
e-mail: urskalampe@gmail.com

SUMMARY

With some exceptions, so far the postwar arrests and deportations from Venezia Giulia have not received much attention by Slovenian and Italian historiography. Especially rare are the studies regarding the Yugoslav viewpoint, which is probably due to the lack of sources. However, an in-depth research in the archives gives us some interesting material which can, to some extent, explain the Yugoslav perspective. Namely, in 1946, afraid that the Italian government will present the problem of deportees in front of the Paris peace conference, the Yugoslav authorities have started an investigation regarding the fate of the deportees. The scope of the investigation, conducted by Mirko Vratović, was mostly devoted to the question if the deportees could be found and, consequently, repatriated to Italy. The international community, especially the Anglo-Americans, the International Committee of the Red Cross and Vatican, have in fact handed to the Yugoslav government several lists of the alleged to be deported and claimed their repatriation. However, the results of the investigation were not of any help, since Vratović claimed that, in the given circumstances, it was not possible to understand who from the lists was really deported and who was a missing person as a consequence of war. Consequently, it was not possible to understand where and if they are located in Yugoslavia. As Vratović said, the first weeks after the liberation of Trieste were very confused and »a revolution in the full sense of the word!«. In the European context, the post-World War II retribution, mostly oriented towards the Nazis, their collaborators and the German population in general, was appearing on three levels: »people's« revenge, repression of resistance movements and repression of state authorities. The postwar repression in Venezia Giulia, in this context, does not seem to be any exception. Nevertheless, this became one of the many contentious points of postwar bilateral relations between Italy and Yugoslavia, which the Italian government sought to resolve up to the second half of the 50-ies.

Keywords: postwar revenges, deportations, Yugoslavia, Italy, Great Britain, United States of America, Venezia Giulia, Trieste, Mirko Vratović

VIRI IN LITERATURA

- AGPCM UZC, SEZ II, FVG JUG** – Archivio Generale della Presidenza del Consiglio dei Ministri, Roma (AGPCM), Ufficio per le Zone di Confine (UZC), Sezione II (SEZ II). Friuli Venezia Giulia (FVG), Jugoslavia e varie (JUG).
- AJ 836** – Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), fond 836 – Kancelarija maršala Jugoslavije, spoljnopolička pitanja.
- ARS, SI AS 1487** – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (ARS), fond Centralni komite Komunistične partije Slovenije (SI AS 1487).
- ARS, SI AS 1569** – ARS, fond SI AS 1569 – Glavni odbor KP Julijanske krajine in Centralni komite KP Svobodnega tržaškega ozemlja.
- ARS, SI AS 1584** – ARS, fond Zbirka gradiva organov in organizacij za boj proti fašizmu v coni A Julijanske krajine (SI AS 1584).
- ARS, SI AS 1931** – ARS, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve (SI AS 1931).
- DA MSP, PA** – Diplomatski Arhiv Ministerstva spoljnih poslova Republike Srbije, Beograd (DA MSP), Politička arhiva (PA).
- FRUS 1945** – United States Department of State, Foreign relations of the United States 1945. Diplomatic papers, 1945. General: political and economic matter. Volume II. Washington, United States Government Printing Office.
- OZE NŠK, NOB** – Odsek za zgodovino in etnografijo Narodne in študijske knjižnice, Trst (OZE NŠK), fond Narodno-osvobodilni boj (NOB).
- TNA FO 371** – The National Archives, Kew-London (TNA), Foreign Office, Political Departments: General Correspondence from 1906–1966 (FO 371).
- TNA WO 204** – TNA, War Office, Allied Forces, Mediterranean Theatre: Military Headquarters Papers, Second World War (WO 204).
- Bajc, G. (2006):** Operacija Julijnska krajina. Severozuhodna meja Italije in zavezniške obveščevalne službe (1943–1945). Koper, Založba Annales.
- Bajc, G. (2011):** Zgodba neke diplomatske note: ozadje britanskega in ameriškega posega v Beogradu 23. in 24. oktobra 1945 glede deportacij Italijanov iz Julijanske krajine. V: Bajc, G. & B. Klabjan (ur.): Pirjevčev zbornik: poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo: ob 70. obletnici akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca. Koper, Univerzitetna založba Annales, 139–163.
- Bajc, G. (2012a):** Anglo-Američani in fojbe. V: Pirjevec, J., Dukovski, D., Troha, N., Bajc, G. & G. Franzinetti: Fojbe. Ljubljana, Cankarjeva založba, 297–325.
- Bajc, G. (2012b):** Aretacije, internacije in deportacije po prvi in drugi svetovni vojni na območju Julijanske krajine: oris problematike in poskus primerjave. Acta Histriae, 20, 3, 389–416.
- Barral, G. (2007):** Borovnica ,45. Al confine orientale d'Italia. Memorie di un ufficiale italiano. Milano, Paoline.
- Bessel, R. (2009):** Germany 1945. From War to Peace. New York, Harper Collins.
- Cernigoi, C. (2005):** Operazione foibe tra storia e mito. Udine, Kappa Vu.

- Dassovich, M. (1997):** Sopravvissuti alle deportazioni in Jugoslavia. Trieste, Bruno Fachin Editore.
- De Zayas, A. M. (1977):** Nemesis at Potsdam. The Anglo-Americans and the Expulsion of the Germans: Background, Execution, Consequences. London, Routledge and Kegan Paul.
- De Zayas, A. M. (1993):** The German Expellees: Victims in War and Peace. New York, St. Martin's Press.
- De Zayas, A. M. (2006):** A Terrible Revenge. The Ethnic Cleansing of the East European Germans, 1944–1950. New York, Palgrave/Macmillan.
- Di Sante, C. (2007):** Nei campi di Tito. Soldati, deportati e prigionieri di guerra italiani in Jugoslavia (1941–1952). Verona, Ombre corte.
- Gobbato, F. G. (2005):** Borovnica e altri campi per prigionieri di guerra nell'ex-Yugoslavia 1945–. Pordenone, Silentes Loquimur.
- Godeša, B. (2014):** Oblikovanje odnosa do sosednjih držav (Italija, Avstrija) v slovenskem/jugoslovanskem partizanskem gibanju (1941–1945). *Annales, Series Historia et sociologia*, 24, 4, 749–762.
- Hitchcock, W. I. (2009):** The Bitter Road to Freedom: The Human cost of Allied Victory in World War II Europe. New York, Free Press.
- Kacin Wohinz, M. (1990):** Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925–1935. Koper, Založba Lipa.
- Kacin Wohinz, M. & M. Verginella (2008):** Primorski upor fašizmu 1920–1941. Ljubljana, Društvo Slovenska matica.
- Lampe, U. (2014):** Prevzoja nemških vojnih ujetnikov v času druge svetovne vojne v Jugoslaviji. *Acta Histriae*, 22, 4, 955–970.
- Lampe, U. (2016):** Obeležji v spomin deportiranim iz Julisce krajine po drugi svetovni vojni v goriškem Parku spomina. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 26, 2016, 4, 767–778.
- Lowe, K. (2014):** Podivjana celina: Evropa po drugi svetovni vojni. Ljubljana, Modrijan.
- Miccoli, F. (1994):** La ricerca storica sulle deportazioni (maggio 1945). Nuova iniziativa isontina, 10, 62–69.
- Miccoli, F. (1995):** La ricerca storica sulle deportazioni (maggio 1945) (2a parte). Nuova iniziativa isontina, 11, 34–41.
- Mlakar, B. (2013):** Poglavitne oblike in razsežnosti represije v povojni Evropi. *Prispevki za novejšo zgodovino*, LIII, 1, 18–31.
- Nemec, N. (1996):** Maggio '45: arresti, deportazioni ed esecuzioni nel goriziano e nella Venezia Giulia. Nuova iniziativa isontina, 12, 29–34.
- Orecchia, A. M. (ur.) (2008):** La stampa e la memoria. Le foibe, l'esodo e il confine orientale nelle pagine dei giornali Lombardi agli albori della Repubblica. Varese, Insubria University Press.
- Papo, L. (1984):** Prestrane: diario di un condannato a morte. Gorizia, L'Arena di Pola.
- Petrović, V. (2014):** Josip Broz Tito's summit diplomacy in the international relations of socialist Yugoslavia 1944–1961. *Annales, Series Historia et sociologia*, 24, 4, 577–592.

- Pirjevec, J. (2007):** »Trst je naš!« Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.
- Pirjevec, J., Dukovski, D., Troha, N., Bajc, G. & G. Franzinetti (2012):** Fojbe. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Pupo, R. (2010):** Trieste ,45. Roma, Bari, Laterza.
- Pupo, R. & R. Spazzali (2003):** Foibe. Milano, Bruno Mondadori.
- Razzi, F. (1992):** Lager e foibe in Slovenia. Vicenza, Editrice Vicentina.
- Rossi Kobau, L. (2001):** Prigioniero di Tito 1945–1946. Milano, Mursia.
- Rumici, G. (2006):** Storie di deportazione. Pola e Dignano, maggio 1945. Testimonianze di istriani reduci dalle carceri di Tito. Gorizia, Edizione ANVGD.
- Spazzali, R. (1990):** Foibe. Un dibattito ancora aperto. Trieste, Editrice Lega Nazionale.
- Stafford, D. (2008):** Endgame 1945. Victory, Retribution, Liberation. London, Abacus.
- Troha, N. (1999):** Komu Trst? Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana, Modrijan.
- Troha, N. (2000):** Italijani v vojnem ujetništvu v Jugoslaviji 1944–1947. Annales, Series Historia et Sociologia, 10, 2, 325–340.
- Troha, N. (2004):** Fojbe – zločin ali upravičeno kaznovanje. Odmevi aretacij, deportacij in usmrтitev med lokalnim prebivalstvom v Julijski krajini. Acta Histriae, 12, 2, 203–217.
- Troha, N. (2012):** Fojbe v slovenskih in italijanskih arhivih. V: Pirjevec, J., Dukovski, D., Troha, N., Bajc, G. & G. Franzinetti: Fojbe. Ljubljana, Cankarjeva založba, 253–296.
- Troha, N. (2014):** Pogrešani: kdo so bili ljudje, ki so jih maja 1945 v tržaški pokrajini aretirale jugoslovanske oblasti. V: Troha, N. (ur.): Nasilje vojnih in povojuh dñi. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 157–230.
- Valdevit, G. (ur.) (1997):** Foibe. Il peso del passato. Venezia, Marsilio.
- Wörsdörfer, R. (2009):** Il confine orientale. Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955. Bologna, il Mulino.

COMUNISTI DI UN ALTRO TIPO: LE SIMPATIE FILO-JUGOSLAVE IN ITALIA (1948–1962)

Federico TENCA MONTINI

Università degli Studi di Teramo, Facoltà di scienze della comunicazione, Via R. Balzarini 1,
 64100 Teramo, Italia
 Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb, Croazia
 e-mail: ftencamontini@unite.it

Saša MIŠIĆ

Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Jove Ilića 165, 11010 Beograd, Serbia
 e-mail: sasa.misic@fpm.bg.ac.rs

SINTESI

Il presente articolo si propone di fornire un panorama complessivo delle attività di influenza politica jugoslave in Italia dall’espulsione dal Cominform alla liquidazione definitiva del partito di orientamento filojugoslavo, l’Unione socialista indipendente. Per fare questo gli autori si sono basati sui risultati delle storiografie italiana e postjugoslave e, in particolare, su materiali d’archivio ex jugoslavi. Dal momento che l’attenzione dei ricercatori si è concentrata finora quasi esclusivamente sulla vicenda di Aldo Cucchi e Valdo Magnani, i due deputati comunisti che, espulsi nel 1951 dal Partito Comunista Italiano, finirono per essere sostenuti e finanziati dal governo jugoslavo, l’approccio seguito nel presente lavoro fornisce una panoramica più ampia delle azioni intraprese dalla Jugoslava in Italia, e permette di fornirne un bilancio conclusivo.

Parole chiave: Guerra fredda, Komunistička partija Jugoslavije – Partito Comunista della Jugoslavia, Partito Comunista Italiano, terza via, antistalinismo, Valdo Magnani, Aldo Cucchi, Unione Socialista Indipendente, Magnacucchi

COMMUNISTS OF A DIFFERENT KIND: THE PRO-YUGOSLAV TREND IN ITALY (1948–1962)

ABSTRACT

The article aims to present an overview of the Yugoslavian political influence in Italy from the expulsion from the Cominform till the final discharge of the pro-Yugoslavian Italian party Unione socialista indipendente. The authors based the preparation of the article on the outcomes of the Italian and post-Yugoslavian historiography and in particular on former Yugoslav archive documents. The so far developed researches about the

topic have been driven by a special attention on the two members of parliament of the Italian Communist Party (Partito Comunista Italiano) Aldo Cucchi and Valdo Magnani that were expelled from their party and basically supported and funded by the Yugoslavian government. Starting from that, the current work provides a broader overview of the actions that Yugoslavia engaged in Italy and it wants also to reach a final evaluation.

Keywords: Cold War, Komunistička partija Jugoslavije – Communist Party of Yugoslavia, Partito Comunista Italiano – Italian Communist Party, third way, anti-Stalinism, Valdo Valdo Magnani, Aldo Cucchi, Unione Socialista Indipendente, Magnacucchi

INTRODUZIONE

Le vicende legate a Valdo Magnani e Aldo Cucchi agli inizi degli anni Cinquanta, inizialmente appartenute all’ambito della propaganda politica nell’aspro scontro con il Partito comunista italiano (PCI), hanno cominciato a venir prese in considerazione dalla storiografia italiana alla fine degli anni Ottanta. In quella fase, caratterizzata dalla crisi del PCI che sarebbe stato presto chiamato a ripensare se stesso dopo la caduta del muro di Berlino, la riflessione storica sulla vicenda dei *Magnacucchi* venne ad assumere un carattere emblematico. In questo contesto vide la luce il convegno del 1989 *I Magnacucchi, Valdo Magnani e la ricerca di una sinistra autonoma e democratica* i cui atti sono poi confluiti nel volume omonimo (Boccolari, Casali, 1991). Più recentemente, le ricerche sull’Unione Socialista Indipendente (USI) hanno beneficiato del rinnovato interesse sulle dinamiche della Guerra fredda che ha favorito studi come quelli presentati al convegno *L’eresia dei Magnacucchi sessant’anni dopo*, promosso da Giuseppe, figlio di Aldo Cucchi, nonché il volume *Valdo Magnani e l’antistalinismo comunista* del 2013 con cui Stefano Bianchini integra e approfondisce la ricerca alla base del contributo alla conferenza del 1989.

Sebbene Milovan Đilas nei suoi ricordi pubblicati a Londra negli anni Ottanta (Đilas, 1983) abbia indicato Cucchi e Magnani come esempi di individui che si sono indirizzati verso la Jugoslavia dopo aver lasciato il proprio partito, e questo non in conseguenza della risoluzione del Cominform del 1948 ma per il disaccordo con la politica del partito stesso, la storiografia jugoslava e postjugoslava non hanno mostrato interesse per questo argomento, al di là di brevi menzioni in testi di più ampio respiro come nel caso della monografia di Jože Pirjevec su Trieste e gli sloveni (Pirjevec, 2008).

Il presente articolo muove dalla necessità di partire dalle vicende di Cucchi e Magnani per porre il focus della ricerca sulle attività promosse dalla Jugoslavia sul territorio italiano

per contrastare l'offensiva politica ed ideologica del PCI dopo il 1948 e migliorare l'immagine del Paese di Tito danneggiata dai cattivi rapporti con l'Italia per via della disputa confinaria che sarebbe stata risolta soltanto nel 1954. Per perseguire l'obiettivo si fa riferimento ad un corpus documentale più ampio di quello su cui si fondano le ricerche svolte finora, affiancando ai documenti rinvenuti nel fondo del gabinetto di Tito quelli della Commissione per i rapporti internazionali della Lega dei comunisti di Jugoslavia (*Savez komunista Jugoslavije – SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze – KMOV*) e documenti dal fondo segretissimo (*Strogo poverljiva arhiva*) dell'Archivio diplomatico del Ministero degli esteri di Serbia, ove sono confluiti i materiali relativi al periodo jugoslavo.

La metodologia seguita ha permesso di innovare rispetto alle ricerche disponibili finora ricostruendo le azioni intraprese dalla diplomazia jugoslava e dai comunisti jugoslavi del Territorio libero di Trieste (TLT) nel tentativo di creare un gruppo politico filojugoslavo prima dell'espulsione di Magnani e Cucchi dal PCI, e vengono riportate nuove evidenze rispetto al successivo utilizzo, nei tardi anni cinquanta, dell'USI a Trieste in funzione anti-vidaliana. Nella misura in cui l'obiettivo dell'articolo è la ricostruzione delle attività e del punto di vista della Jugoslavia, la provenienza jugoslava dei documenti non costituisce un elemento fuorviante, mentre si è cercato di neutralizzare gli aspetti di incertezza e propaganda sempre insiti nei documenti diplomatici attraverso l'incrocio delle fonti con altre sia di provenienza jugoslava che italiana – preziosi si sono rivelati in questo senso i materiali del PCI analizzati da Bianchini.

ALDO MAGNANI, LA VICENDA UMANA E POLITICA

Per comprendere la parabola politica ed esistenziale di Magnani (1912–1982) a partire dall'espulsione dal PCI a seguito del fatidico discorso del 19 gennaio 1951 è necessaria una breve premessa biografica¹, senza la quale lo svolgimento degli eventi che lo resero noto mancherebbe di elementi di contesto indispensabili. Nato a Reggio Emilia nel 1912 da una famiglia dalla quale ereditò l'adesione alla fede cattolica e i valori politici del socialismo prampoliniano², che nella zona aveva esercitato una notevole influenza, militò inizialmente tra le fila dell'Azione cattolica maturando convinzioni antifasciste durante gli studi universitari culminati nella duplice laurea in economia e filosofia. Nel 1936, intanto, aveva aderito al Partito comunista d'Italia.

Chiamato a svolgere il servizio di leva nel 1937 a ridosso del confine sloveno, rimarrà in territorio jugoslavo fino alla Liberazione. Dapprima venne stanziatò a Lubiana, dove imparò le basi dello sloveno e giunse a tradurre alcune poesie di Prešeren, poi a Dubrovnik e in Erzegovina, per approdare infine, attraverso la divisione Garibaldi di cui fu responsabile dell'ufficio propaganda, alla Resistenza jugoslava. Durante la permanenza in Bosnia si era legato sentimentalmente ad una giovane serba da cui apprese il serbo-croato rimanendo poi segnato dal fallimento della relazione che portò ad un matrimonio

1 Per informazioni biografiche su Magnani si rimanda a Bianchini, 2013, e a Boccolari, Casali, 1991.

2 Sull'influenza del politico socialista Camillo Prampolini sulla cultura politica emiliana si rimanda a Gagliani, 1991.

durato soltanto un giorno. Complice anche la delusione sentimentale – ebbe a dire che nello scoramento fu il partito, ovvero la militanza, a salvarlo – si dedicò intensamente all’attività politica, ed essendo anche amico di Palmiro Togliatti, che frequentò spesso grazie anche alla parentela con la cugina Nilde Iotti, giunse presto ad una posizione di rilievo con l’elezione a deputato nel 1948.

La risoluzione del Cominform di pochi mesi successiva alla sua elezione – 28 giugno 1948 – dovette certamente turbarlo per quanto sia noto che la “scomunica” di Tito non sortì effetti immediati e che il suo pieno significato si sarebbe andato chiarendo nel corso dell’anno successivo, segnatamente in occasione della successiva riunione del Cominform nell’autunno del 1949 in Ungheria. Intanto il cambiamento di strategia internazionale seguito dall’Unione Sovietica (URSS) stava portando ad un progressivo abbandono delle posizioni “frontiste” – cambiamento simmetricamente assecondato da un irrigidimento della politica statunitense in senso anticomunista – causando un restio e difficoltoso riorientamento dello stesso PCI che non a caso veniva accusato dalla dirigenza sovietica di tenere una linea troppo morbida verso la vicina Jugoslavia.

Sul finire degli anni Quaranta, dunque, Magnani tiene un atteggiamento riservato e contraddittorio in merito a dinamiche che, al di là del problema jugoslavo, toccavano il cuore del sincretismo ideologico che lo aveva portato ad aderire al PCI a partire da posizioni socialdemocratiche tipiche di un contesto agrario come l’Emilia del tempo. Giunse ad esempio, presumibilmente per la pressione che veniva esercitata sui membri di partito che avevano combattuto in Jugoslavia, a sottoscrivere un documento di accusa apparso sull’*Unità* nel quale si dichiarava che “*Tito e la sua cricca hanno instaurato nel loro paese un regime infame, poliziesco, tirannico, fascista*”³, prima di intraprendere un viaggio in Europa centrale, a Praga e Varsavia, che lo colpì per lo sconcertante impatto con il funzionamento del socialismo reale.

Al culmine di queste dinamiche, che sul finire del 1950 si erano ulteriormente aggravate per via della lunga permanenza di Togliatti a Mosca dove era stato richiamato, Magnani il 19 gennaio 1951, a conclusione dell’intervento inaugurale al congresso della federazione del PCI di Reggio Emilia di cui era segretario estrasse un biglietto con il seguente messaggio:

Si riafferma la politica di rinnovamento nazionale dei comunisti, conseguente al particolare sviluppo storico dell’Italia nel quadro della solidarietà internazionale dei lavoratori contro l’oppressione capitalistica, dichiarando che, pur convinti che i principi della loro dottrina non porteranno mai ad un’aggressione da parte dell’URSS, essi sono per la difesa del territorio nazionale, contro un esercito che da qualsiasi parte, non essendo attaccata l’Italia, varcasse le frontiere e invadesse il

3 L’appello, nella forma di una lettera indirizzata all’Associazione Nazionale Partigiani d’Italia (ANPI) nell’anniversario della liberazione di Belgrado, costituiva una risposta all’invito rivolto dalle autorità jugoslave ai partigiani italiani che avevano combattuto in Jugoslavia affinché si unissero ai festeggiamenti per i cinque anni dalla liberazione del Paese. L’iniziativa jugoslava è stata efficacemente spiegata come un tentativo jugoslavo di allentare la morsa dell’isolamento imposto dall’Unione sovietica e Paesi satelliti tendendo la mano all’Italia (Bianchini, 2013, 72–73).

Paese, riconoscendo che la rivoluzione democratica della classe operaia si fonda con la solidarietà delle forze socialiste nel mondo, sulla forza, sulle capacità, sullo sviluppo della classe lavoratrice, unica capace di realizzare, in questo periodo storico, l'unità nazionale (Caracciolo, 2012, 3).

Si deve concordare con i più qualificati conoscitori della vicenda umana e politica di Magnani che l'intervento non fosse tanto problematico per il suo contenuto oggettivo⁴, quanto per la biografia del relatore e la situazione determinata dalla Guerra fredda montante, la cui delicatezza era acuita dalla crisi del rapporto tra PCI e il Partito Comunista dell'Unione Sovietica (PCUS), per di più nel momento in cui il partito italiano era affidato alla guida di alcuni supplenti in assenza del segretario. In conclusione risulta condivisibile l'interpretazione di Boiardi per cui, in riferimento a Magnani,

l'apertura di un confronto, più libero di quanto fosse avvenuto in passato, e su questioni politiche di fondo, l'aveva spinto a prendere posizione senza mettere in conto di trovarsi, da un momento all'altro, proiettato al di fuori del partito. La sua iniziativa prorompeva, del resto, in una situazione segnata da profonde inquietudini (Boiardi, 1991, 194).

La mozione di Magnani dunque, oltre a non venir messa all'ordine del giorno e nonostante il segretario, cedendo alle pressioni subite, avesse accettato di ritrattare, portò ad un autentico accanimento nei suoi confronti tale da costringerlo nello spazio di alcune settimane ad abbandonare il partito seguito dall'amico bolognese Aldo Cucchi (1911–1983).

Era questi un altro deputato comunista dal curriculum irreprendibile, ufficiale medico durante la guerra in Grecia e poi tra i fondatori della Resistenza bolognese di cui si pose a capo della 7° brigata GAP (Gruppi di Azione Patriottica). Insignito della medaglia d'oro al valor militare, il suo prestigio lo portò ad essere incaricato di proteggere l'incolinità di Togliatti all'indomani dell'attentato del 1948. Disilluso per il burocratismo all'interno del PCI, valutò la decisione di abbandonare il partito già verso la fine del 1950 per poi aderire alla linea di Magnani fin dalla primissima ora (Zappella, 2010, 73–75).

La risposta del PCI alla crisi, cui evidentemente in un primo tempo si riconobbe un certo potenziale di destabilizzazione per il partito, costituisce uno dei più chiari esempi di applicazione nel contesto italiano di una strategia di delegittimazione di tipo schiaramente stalinista. Di Togliatti, di ritorno a fine febbraio 1951 da Mosca dove la notizia della fuoriuscita di Cucchi e Magnani l'aveva intanto raggiunto è nota la dichiarazione che “anche nella criniera di un nobile cavallo possono esservi due pidocchi” mentre l'illustre latinista Concetto Marchesi ebbe la delicatezza di definirli “due cenci umani raccattati in questi giorni per lucidare un patriottismo sconciamente macchiato” (Balzani, 2012, 47)

4 Già nell'autunno 1946, infatti, Umberto Terracini aveva espresso considerazioni simili ad una riunione del comitato centrale del PCI, posizioni poi reiterate in un'intervista all'agenzia *International News Service* cui aveva dichiarato che “se la guerra dovesse scoppiare si può essere certi che questo paese di quarantacinque milioni di individui si schiererà contro l'aggressore, quale esso sia” (Barbagallo, 1991, 113–116).

e il socialista Rodolfo Morandi escogitò l'epiteto di “*bave titine*” (Bianchini, 1991, 180).

La posizione di Togliatti in particolare merita un approfondimento. Negli anni seguiti alla formazione del Cominform gli orientamenti di direzione del comunismo internazionale espressi dall'URSS finirono per entrare in conflitto con il corso impresso al partito in Italia, come ben esemplificano le note critiche subite dai delegati italiani alla prima riunione del Cominform a Szklarska Poręba nel 1947. L'impostazione da parte dei vari partiti comunisti di un'agenda nazionale, strategia ufficialmente caldeggiata dall'Unione Sovietica, era intrinsecamente contraddittoria rispetto al riconoscimento del primato moscovita e poneva ogni partito comunista innanzi al rischio concreto di incappare nella critica dei dirigenti sovietici qualora questi ritenessero che si fosse reso troppo indipendente. Nel caso italiano, il compromesso impostato da Togliatti tra internazionalismo e ricerca di una via nazionale al socialismo causò una prima reazione da parte dei sovietici, che tra le altre cose accusavano Togliatti di aver tenuto un atteggiamento troppo morbido nei confronti di Tito⁵, e portò ad uno scontro tra due correnti del PCI rappresentate sommariamente da Togliatti e Secchia (Barbagallo, 1991, 128). L'apice della tensione si registrò, come menzionato, proprio a ridosso dell'intervento di Magnani con la convocazione di Togliatti a Mosca per un soggiorno che durò addirittura alcuni mesi e durante il quale si cercò di convincerlo a porsi al vertice del Cominform e abbandonare il ruolo di segretario di quel partito che veniva inteso come la sua succursale italiana. Alla fine Togliatti riuscì a resistere alle pressioni e critiche sovietiche e a rientrare in Italia nonostante nel frattempo la Direzione del PCI si fosse espressa a maggioranza per il suo allontanamento. Alcuni elementi suggeriscono che l'uscita di Magnani del 19 gennaio rappresentasse in qualche modo un sostegno alla via nazionale del segretario, considerato anche il fatto che nelle importanti strutture emiliane del PCI Magnani era sicuramente il realizzatore più efficace della politica culturale del “partito nuovo” che Togliatti avrebbe voluto impostare. Si può dunque ritenere che al segretario, cui nel frattempo a Mosca era stata rinnovata la critica di tenere un atteggiamento troppo morbido verso la Jugoslavia, non fosse rimasta altra scelta al suo ritorno che “sacrificare” Magnani in modo da recuperare un'immagine di fermezza tanto agli occhi del partito italiano che di quello sovietico.

5 Questa interpretazione, oltre che da Renato Mieli, Enzo Collotti, Fernando Claudin e Otello Montanari (Barbagallo, 1991) è confermata dai rapporti inviati dal ministro jugoslavo in Italia Mladen Ivezović. Poiché la rappresentanza jugoslava a Roma in questo periodo non era ancora stata innalzata al rango di ambasciata si preferisce, qui come in seguito, usare per Ivezović la qualifica di “ministro” che corrisponde alla dicitura, ricorrente nei documenti jugoslavi, di “*poslanik*”. Nella relazione strettamente riservata del 22 novembre 1950 (AJ, 836, I-3-b/341) si dedica particolare attenzione al “caso Togliatti” e allo scontento di Mosca, di cui si ricostruiscono i precedenti a partire dall'atteggiamento ottenuto in occasione dell'espulsione di Lev Trockij nel 1927. In relazione alla Jugoslavia si riporta che “*ci è ben noto il fatto che il PCI non ha condannato il KPJ in occasione della nota lettera del Partito comunista sovietico (bolsevico) prima della risoluzione del Cominform. Ci è noto anche questo, che proprio Togliatti in seno alla commissione centrale del PCI ha più tentennato in relazione a tale lettera e alla risoluzione del Cominform. E, ancora, Togliatti fino ad oggi nella lotta contro il nostro partito e paese non si è impegnato quanto i capi degli altri partiti comunisti cominformisti. La sua ‘calma’ è sempre stata sospetta agli agenti di Mosca come Secchia*”. Si rileva inoltre che poco prima di partire per Mosca Togliatti avesse rilasciato un'intervista a Omnibus “*che a più riprese è stato ufficialmente attaccato dall'Unità perché ‘titoista’*” (AJ, 507, IX-48/I/110, 18. 12. 1950).

Tornando alla persecuzione subita da Magnani e Cucchi, un compito importante fu affidato all’ANPI, che il primo febbraio, a seguito delle dimissioni presentate dai due il 30 gennaio (assieme a quelle dal PCI) attraverso un apposito comunicato

addita al disprezzo dei volontari della libertà e di tutto il popolo italiano il Cucchi e il Magnani come transfughi e traditori della Resistenza e invita le organizzazioni periferiche a smascherare le sporse manovre di tutti i provocatori e traditori di questa rismā⁶.

Funzionalmente alla necessità di tamponare un’emergenza che, stante l’indiscusso prestigio umano, intellettuale e di combattenti dei protagonisti, destava una comprensibile preoccupazione, non si lesinò il ricorso al conspicuo armamentario dei metodi di tipo cospirativo. Anzitutto si cercò di tamponare la falla a livello locale ripristinando la più rigida ortodossia ideologica. Si moltiplicarono così “i corsi Stalin e la pressione sugli iscritti affinché frequentassero le scuole di partito, dove si spiegavano i caratteri provocatori della cricca di Tito” (Bianchini, 2013, 113).

A parte questo, Magnani, Cucchi e Riccardo Cocconi, comunista reggiano che si era unito a loro in febbraio – assieme a un modesto seguito di amici ed ex partigiani che avevano combattuto in Jugoslavia – furono da subito pedinati e resi oggetto di una fitta rete di controllo e pressione sociale. Tali manovre, di cui si rende ampiamente conto nel volume della moglie di Magnani *Una famiglia italiana* (Magnani, 1991), inclusero pressioni esercitate sui familiari, segnatamente il padre e il suocero di Magnani, affinché facessero desistere i congiunti dai propositi scissionisti. Non si disdegna di corrompere la donna di servizio di Cocconi perché raccogliesse informazioni utili a ricostruirne le manovre politiche mentre, in una fase successiva, si sviluppò il metodo di inviare sistematicamente militanti comunisti ai convegni del Movimento Lavoratori Italiani (MLI) e dell’USI come elementi di disturbo.

Con prassi squisitamente stalinista si prese a passare in rassegna le biografie dei protagonisti in modo da individuare in lontani momenti delle loro vite l’origine del tradimento permettendo così di squalificare completamente i meriti. Nel caso di Magnani il “vizio di origine” venne individuato variamente nella remota militanza tra le fila dell’Azione cattolica come negli anni di lotta di Resistenza in Jugoslavia, in un almanaccare che trova la sintesi perfetta nell’affermazione di Otello Ottneri per cui “non bisogna dimenticare che il Magnani seppe unire bene le caratteristiche dello spione titino con i tratti dell’istrione gesuita. Il riso diabolico e la falsa austerità e riflessione gli donavano alla maschera” (Bianchini, 2013, 109).

I tentativi di legittimazione e gli attestati di disprezzo, spesso con argomenti del tutto inventati, non rappresentarono peraltro un’esclusiva del PCI e degli ambienti ad esso legati ma si estesero in generale al mondo della sinistra – particolare la virulenza del Partito Socialista Italiano (PSI) – in un atteggiamento che si spiega con la preminenza

6 L’ANPI bolla Magnani e Cucchi traditori degli ideali della Resistenza in (Cucchi, Magnani, 1951, 35) rinvenuto in AJ, 507, IX-48/III-3.

del mito di Stalin e dell'URSS nell'immaginario di quest'area politica nei primi anni Cinquanta e la diffusione in tutti quegli ambiti politici di una mentalità stalinista⁷.

Infine, il PCI si prodigò per infiltrare il gruppo di Magnani e Cucchi sin dai primi, convulsi giorni seguiti alle dimissioni, in modo di procurarsi informazioni di prima mano sulle loro intenzioni e sul loro operato. Uno di questi agenti, indicato come “Roberto”, espulso tatticamente a sua volta in modo da assicurargli una copertura, si rese autore di ben 74 rapporti dettagliati che vennero inviati alla federazione del PCI bolognese nel quale archivio sono conservati. Tali informative fornirono inoltre gli estremi per azioni pratiche, quali sabotare l'apertura di sedi del MLI o lo svolgimento di comizi dei suoi protagonisti (Bianchini, 2013, 131–132).

L'accusa di essere agenti jugoslavi è una costante tra quelle mosse ai tre. Ad esempio, oltre al già citato epiteto di Morandi, in un articolo sull'*Avanti!* del 2 febbraio 1951 lo stesso Pietro Nenni espresse l'idea che “alla radice [della defezione di Cucchi e Magnani] vi è una contaminazione titoista”⁸.

Il fatto, noto, che i transfughi del PCI abbiano finito per nutrire effettivamente importanti rapporti con la Jugoslavia sembra aver conferito retrospettivamente fondatezza a queste accuse, impostazione che riemerge perfino nella pubblicistica più recente, ad esempio nel cospicuo volume di Zuccari dedicato ai rapporti tra comunisti italiani, jugoslavi e sovietici dopo il 1948 (Zuccari 2008, 246–247). In realtà i documenti rinvenuti negli archivi jugoslavi permettono di ricostruire accuratamente la vicenda, che, come si vedrà, collima sommariamente con le dichiarazioni rilasciate già ai tempi dai diretti interessati e più recentemente con la testimonianza di Milovan Đilas (Boccolari, Casali, 1991, 269–271).

AFFINITÀ – DIVERGENZE TRA I COMPAGNI JUGOSLAVI ED EMILIANI

Al di là dei percorsi che porteranno la Jugoslavia a interessarsi e a finanziare il progetto di Magnani e Cucchi – peraltro con risultati piuttosto modesti sul medio periodo –, le vicende della compagine socialista balcanica e dei transfughi emiliani mostrano interessanti elementi di convergenza. Anzitutto, il già menzionato ostracismo di stampo stalinista riservato dal PCI al duo riecheggia, tenendo presente la portata assai diversa delle due “espulsioni”, la pressione esercitata sulla Jugoslavia a seguito della risoluzione del Cominform del 1948. Sorprende la profonda consonanza delle accuse, talvolta farneficanti e spesso intrinsecamente contraddittorie, tendenti ad attribuire un'ampia gamma di etichette politiche da “trotzkista” a “socialdemocratico” fino ad apertamente “fascista” con il consueto corollario di accuse di essere al soldo delle più svariate agenzie straniere. Cambia ovviamente il contesto geopolitico, sicché laddove la Jugoslavia fu oggetto di

⁷ Questi aspetti, inizialmente posti da Bianchini come ipotesi (Bianchini, 1991), trovano una risposta nei termini qui sommariamente descritti nel suo recente saggio dedicato all'antistalinismo comunista (Bianchini, 2013, 110) nonché in Degl'Innocenti, 2005.

⁸ *Sugli articoli della stampa italiana sul caso Magnani-Cucchi*, informativa della Legazione jugoslava a Roma (AJ, 507, IX-48/III-2).

provocazioni alle frontiere e della minaccia di un intervento militare sovietico, nel caso di Cucchi e Magnani si può concordare con il giudizio di Enrico Berlinguer, di molto successivo, per cui la fortuna di Magnani fu di aver operato nel campo occidentale anziché in quello socialista (Bianchini, 2013, 88) nel qual caso avrebbe probabilmente fatto la fine dei comunisti dissidenti che negli stessi anni per motivi simili vennero condannati a morte ad est della cortina di ferro⁹.

Altre analogie, al di là della lunga permanenza in Jugoslavia di Magnani, risiedono nelle particolarità del contesto emiliano ovvero nelle origini agrarie della particolare cultura politica comunista di questa zona (Storchi, 1991). La circostanza, perfettamente nota, che il PCI raccogliesse negli anni Trenta più iscritti nella periferia emiliana che nei grandi centri industriali dell'Italia settentrionale costituì una costante fonte di preoccupazione per i quadri del partito, propensi a individuare una funzione schiettamente progressista nel solo proletariato industriale. Indubbiamente in Emilia si verificò un travaso verso il PCI del precedente elettorato socialista prampoliniano, la stessa impostazione del padre di Magnani, motivo per cui al partito fu subito chiaro il problema dell'affidabilità ideologica e operativa dei comunisti emiliani (Gagliani, 1991).

Allo stesso modo in cui in Emilia il comunismo tendeva a confondersi con l'afflato delle plebi contadine per un miglioramento delle condizioni di vita, in Jugoslavia il Partito Comunista jugoslavo (*Komunistička partija Jugoslavije – KPJ*), finché gli fu concesso di operare legalmente, raccolse consensi, anche cospicui, tra i contadini poveri di Serbia e Montenegro e non nelle regioni settentrionali in via di industrializzazione (Hösch, 2005, 241), dove, partendo da posizioni marginali, avrebbe saputo guadagnarsi il consenso popolare per i meriti acquisiti nella Guerra di Liberazione e per la proposta di una soluzione originale alle questioni nazionali di sloveni e croati.

Un elemento di un certo interesse, che però, pur intersecando tanto le vicende jugoslave che quelle del gruppo di Magnani e Cucchi, sembra invertirne la precedenza, è da individuare nel corollario ideologico del dissenso rispetto alla prassi stalinista. È fatto assai noto che nelle ragioni del dissidio tra Tito e Stalin gli elementi di carattere ideologico non occupino una posizione di rilievo. Gli aspetti, marginali, di differenziazione dell'organizzazione socialista della Repubblica Popolare di Jugoslavia rispetto alla prassi sovietica costituivano un elemento comune nel panorama dei vari Paesi socialisti in Europa centrale e orientale nei primi anni del dopoguerra. L'errore jugoslavo era individuato in un eccessivo protagonismo nel campo della politica estera ma per il resto si deve riconoscere che la Jugoslavia di quegli anni fosse stata anzi assai più incline ad allineare la propria economia ed assetto istituzionale a quello dell'Unione Sovietica rispetto ai Paesi vicini. A fronte del boicottaggio economico dell'URSS e dei suoi satelliti dopo il '48 la lotta per la sopravvivenza del Paese fu vinta a prezzo di una serie – invero relativamente contenuta sul piano politico – di concessioni agli Stati Uniti e alle loro esigenze strategiche. Poiché nella logica della Guerra fredda incipiente la collocazione “occidentale” di un

9 È il caso, ad esempio, dell'ungherese László Rajk e del bulgaro Trajčo Kostov, condannati a morte già nel 1949 con l'accusa esplicita di titoismo ovvero per aver difeso posizioni nazional-comuniste non più tollerate dalla politica sovietica (Hösch, 2005, 257–258).

Paese comunista costituiva un paradosso, l'*élite* jugoslava reagì con una riformulazione dei propri presupposti ideologici basata su una radicale revisione delle dottrine marxiste e ponendo le basi per una rifondazione della prassi sociale basandola su decentramento e cooperazione. L'esperimento non fu privo di esiti originali e, in un contesto dominato dalla rigidità ideologica e dal feticismo del testo, mise, almeno a livello teorico, la Jugoslavia nella posizione di scatenare un'offensiva ideologica indirizzata al campo sovietico cui fu restituita l'accusa di allontanamento dal marxismo e deviazionismi vari (per es. Pirjevec, 2012, 293–294).

Differentemente che in Jugoslavia, esisteva in Italia la tradizione di un orientamento ideologico, di cui Magnani si rese interprete, che non rappresentava il frutto di un riposizionamento tattico reso necessario da un evento traumatico come quello esperito dalla Jugoslavia nel 1948. Si tratta della visione di comunismo nazionale promossa dal massimo pensatore marxista italiano, Antonio Gramsci. Teorico attento alle specificità dei contesti geografici, sociali ed economici e quindi sostenitore *ante litteram* di vie proprie per la realizzazione del socialismo, Gramsci avrebbe attraversato la lunga storia del PCI come un “fiume carsico”. È riconosciuto che Magnani riponesse una grande considerazione nel pensatore cui si richiamerà subito “*per il nesso tra indipendenza nazionale e internazionalismo socialista, per la centralità di un umanesimo inteso come liberazione dell'uomo attraverso il socialismo*” (Barbagallo, 1991, 127) mentre dopo l'espulsione dal PCI gli fu rinfacciato quanto ricordato da certi compagni di partito a Reggio Emilia, ovvero che “*spesse volte ha affermato che noi non dovevamo attingere sempre a Lenin e a Stalin, ma a Gramsci e a Togliatti*” (Bianchini, 2013, 109).

Di Gramsci, assai indicativamente, sono le prime parole con cui la nuova formazione politica si annuncia al mondo, ovvero la problematica lettera ai dirigenti sovietici, intrinsecamente antistalinista, da questi inviata nel 1926 e ora posta a campeggiare sulla pagina di *Dichiarazioni e documenti* del marzo 1951 (Magnani, Cucchi, 1951).

*Compagni [...] voi oggi state distruggendo l'opera vostra, voi degradatae e correte il rischio di annullare la funzione dirigente che il partito comunista dell'URSS aveva conquistato per l'impulso di Lenin; ci pare che la passione violenta delle questioni russe vi faccia perdere di vista gli aspetti internazionali delle questioni russe stesse, vi faccia dimenticare che i vostri doveri di militanti russi possono e debbono essere adempiuti solo nel quadro degli interessi del proletariato internazionale*¹⁰.

“MISSIONARI” JUGOSLAVI

Nel 1950, nello stesso momento in cui la Jugoslavia si trovava impegnata in quel processo di riscoperta dell’“originale purezza” degli scritti di Marx e Lenin di cui si è

10 La lettera, inviata da Gramsci al Comitato centrale del PCUS il 14 ottobre 1926, si inserisce nella coeva crisi del partito che vedeva controposta la maggioranza controllata da Stalin e la minoranza guidata da Trockij. Mai consegnata da Togliatti, è alla base della rottura tra le due più eminenti figure del PCI del tempo, dopodichè la sua autenticità è stata a lungo contestata (Andalò, 2012, XIII–XIV).

detto, i vertici del KPJ decisero di affiancare all'ordinaria gestione della politica estera filo-occidentale azioni più efficaci delle accuse di deviazionismo scambiate con L'URSS e i suoi satelliti.

A sottolineare la complementarietà dei due processi, appena il giorno dopo l'approvazione della legge sull'autogestione delle fabbriche, 28 giugno 1950, il politburo del KPJ deliberò che fossero sviluppati i rapporti con singoli e movimenti politici operanti nel campo occidentale che avessero espresso posizioni critiche nei confronti dell'egemonia sovietica. Il progetto, sviluppato come di consueto dall'ideologo sloveno Edvard Kardelj, che indicò nell'Italia e nella Francia i paesi più promettenti, prevede il rafforzamento della commissione di politica estera del Partito alla cui guida furono posti Aleksandar Ranković, Milovan Đilas e Svetozar Vukmanović – Tempo, pur con l'indicazione dello stesso Tito che la rafforzata commissione non avrebbe dovuto trasformarsi in un Cominform antistalinista quanto costituire una blanda rete di forze politiche interessate ad una piattaforma comune (Bianchini, 2013, 79; Pirjevec, 2008, 397; Bekić, 1988, 164).

I contatti intrapresi dalla diplomazia jugoslava non mancarono di evidenziare un certo margine di manovra in Francia e in Gran Bretagna, dove settori del Labour stavano effettivamente cercando approdi ideologici verso soluzioni di politica estera alternativi tanto al sostegno alla NATO quanto all'appiattimento sulle logiche del Cremlino¹¹.

In Italia, stando alla testimonianza del capo della diplomazia jugoslava in Italia Ivezović, la risoluzione del Cominform aveva suscitato nella base del PCI “autentica costernazione e incredulità” per il fatto che la Jugoslavia “godesse di una grande stima e simpatia”¹². Le accuse ai danni dei comunisti jugoslavi venivano prese con una “certa dose di insicurezza e malvolentieri” per la qual cosa nelle discussioni di partito dedicate alla risoluzione era capitato che alcuni prendessero posizione contro di essa, e altri si fossero rivolti a titolo personale alla Legazione jugoslava dichiarandosi in disaccordo con la posizione ufficiale del PCI sulla questione¹³. Per quanto gli jugoslavi non giudicassero verosimile che nel PCI si verificasse una scissione per via del conflitto tra Unione Sovietica e Jugoslavia, cercarono di diffondere il più possibile la propria verità sulla risoluzione del Cominform tra i militanti comunisti. Oltre al PCI, ci si impegnò a conquistare anche il PSI suo stretto alleato; inizialmente si ritenne, anzi, che con i socialisti si sarebbe avuto più successo, per via del contegno assai meno risoluto dei dirigenti del PSI rispetto alla risoluzione del Cominform, specialmente nella sinistra del partito. Come con i comunisti,

11 Il rapporto con il Labour iniziò nell'autunno 1950 e fu intensificato nel corso dell'anno seguente, coerentemente all'intento jugoslavo di coinvolgere quei partiti che costituivano il punto di riferimento del proletariato locale (Unkovsky-Korica, 2014). Questo indirizzo portò a trovare un interlocutore nei partiti socialdemocratici. Non si trattò da parte jugoslava di un'azione finalizzata a provocare delle scissioni, ma bensì a rafforzare in seno ai vari partiti le correnti di sinistra in modo che con il tempo fossero queste a guadagnare posizioni fino a conquistarne eventualmente la guida. A Belgrado si era inoltre notato che il fatto che i laburisti inglesi avessero mostrato interesse verso il sistema jugoslavo avesse influito positivamente sui partiti analoghi degli altri Paesi europei (AJ, 507/IX, s/b-4, Verbale della sessione della Sottocommissione per l'Italia, 29. 12. 1950).

12 DA MSP, ss, 1948, busta (b.) 5, documento numero (doc. n.) 672, Rapporto del ministro Ivezović, 3. 9. 1948.

13 Ibidem.

gli jugoslavi desideravano penetrare nella base del PSI, ma anche in tutti i “*gruppi progressivi*” in Italia la cui visione politica si fosse mostrata compatibile a quella del KPJ.

Per raggiungere l’obiettivo vennero usati vari metodi. Il primo, seguito a partire dall’estate del 1948, fu la distribuzione a una moltitudine di indirizzi in tutta Italia di una quantità di materiale edito¹⁴. Nonostante i responsabili jugoslavi sottolineassero che questo aspetto di propaganda soddisfacesse le attese¹⁵, in realtà quest’azione non diede i risultati sperati e finì per assomigliare piuttosto ad una valanga incontrollata che, senza alcuna selezione, inondava i comunisti italiani e in genere le personalità di sinistra a tutti i livelli, ingombrando costoro di una massa enorme di *brochure*, volantini e trascrizioni dei discorsi dei leader jugoslavi. Per questo motivo si cambiò strategia prediligendo i contatti personali. Questa nuova tattica (come possiamo dedurre da molti documenti della diplomazia jugoslava in Italia) si basò su due aspetti: il primo consistette nell’invio di agitatori in numerose città italiane perché entrassero in contatto con quanti ritenevano potessero conquistare alla propria causa, il secondo nell’invito in Jugoslavia di gruppi e singoli affinché si sincerassero dell’infondatezza delle affermazioni dei vertici del PCI per cui la Jugoslavia avrebbe abbandonato il comunismo e sarebbe passata nel “campo imperialista”. Per questo fine venne fatto particolare affidamento sugli ex partigiani, specialmente quelli che avevano combattuto nelle fila dell’Esercito di liberazione popolare jugoslavo (*Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije*) i quali, stando alle stime, erano più di diecimila¹⁶.

Oltre ai partigiani, vennero avvicinati altri gruppi, dagli intellettuali progressisti ai lavoratori pubblici, agli studenti, agli invalidi di guerra, e si procedette alla fondazione di circoli di amici della Jugoslavia, affinché fungessero da “focolai” da cui stabilire legami con tutti gli individui “liberi” d’Italia¹⁷.

I partigiani, comunque, erano ritenuti la meta privilegiata, specialmente quelli che avevano combattuto nella Divisione Italia che, tra le altre cose, aveva partecipato alla liberazione di Belgrado e contava 4000 partigiani. Per questo motivo la Legazione jugoslava a Roma nel corso del settembre 1949 aveva iniziato ad organizzare il viaggio di una rappresentanza partigiana italiana in Jugoslavia¹⁸, viaggio che fu al centro di varie contromisure del PCI tra cui un appello dell’*Unità* sottoscritto da Magnani di cui si è detto.

Gli jugoslavi, ad ogni modo, riuscirono nell’intento di portare in Jugoslavia un certo numero di partigiani capitanati dal comandante della Divisione Italia Giuseppe Marassi. Per realizzare questo fine non badarono a spese, accettando di ripianare i considerevoli debiti personali del commissario politico della brigata Carlo Cutolo, che fu coinvolto attivamente nella preparazione del viaggio incoraggiando anche i suoi compagni d’armi a

14 Sulle attività di propaganda si veda, tra gli altri, *Izveštaj o rasturanju našeg propagandnog materijala u Italiji* (DA MSP, ss, 1949, b. 8, doc. n. 694).

15 DA MSP, ss, 1949, b. 9, doc. n. 1965.

16 DA MSP, ss, 1949, b. 8, doc. n. 1911.

17 DA MSP, ss, 1949, b. 1, doc. n. 1965, Trascrizione della riunione ristretta del collegio della Legazione a Roma, 28. 9. 1949.

18 DA MSP, ss, 1949, b. 8, doc. n. 1911.

raggiungerlo a Belgrado¹⁹. Una volta in Jugoslavia i partigiani furono coperti di attenzioni, culminate nel ricevimento al cospetto di Tito in persona²⁰.

I vertici del KPJ ritenevano che con la visita della delegazione italiana si fosse raggiunto un grande successo e di aver sfondato il muro che aveva fino a quel momento circondato il Paese. Speravano che dopo l'evento gli elementi “rispettabili e progressivi” sarebbero rapidamente passati a sostenere la Jugoslavia nella lotta contro il Cominform²¹. Per questo motivo si giunse a progettare un'azione propagandistica più ampia di quella intrapresa fino a quel momento, la quale incluse numerose attività tra cui l'allargamento della rete di contatti in ambienti partigiani attraverso il conferimento di aiuti economici e riconoscimenti onorifici, l'intensificazione dei rapporti con associazioni sportive e culturali nonché la penetrazione tra le fila del PCI e soprattutto far proseliti tra i comunisti interessati a commerciare con la Jugoslavia. Infine, si progettò l'invito nel Paese di delegazioni più numerose e rappresentative.

Mentre la Jugoslavia era assorta in questi preparativi, l'Italia veniva attraversata da agitatori afferenti a speciali missioni con il compito di entrare in contatto con comunisti di orientamento filojugoslavo e conquistarli alla causa. Si trattava di veterani di guerra provenienti per lo più dalle fila degli sloveni triestini che si erano resi celebri all'interno del movimento partigiano. In varie missioni di questo genere fu inviato Franc Štoka, che visitò numerose città tra cui Roma, Torino, Milano, Napoli, Bologna, Savona e Bergamo ove saggio la situazione del PCI e l'umore della classe operaia, oltre ovviamente all'atteggiamento verso la Jugoslavia. In una di queste missioni a Genova, intrapresa nella primavera del 1950, venne accompagnato dal comunista triestino Anton Ukmar – Miro, che aveva combattuto a capo di una delle divisioni che avevano partecipato alla liberazione della città ed era estremamente popolare tra il partigianato locale²². Un altro degli emissari fu Eugenio Laurenti²³. L'attività di questi “missionari” era peraltro nota ai vertici del PCI, informati che soprattutto Štoka e Laurenti smistassero finanziamenti e direttive al loro passaggio (Gori, Pons, 1998, 376).

Nel corso del 1950 gli jugoslavi presero a lavorare sempre più intensamente per riunire tutti i dissidenti del PCI e degli altri partiti di sinistra. Il tutto era coerente alle direttive emanate da Kardelj alla fine del 1949 per le quali non ci si doveva più rivolgere ai vertici del PCI, ma bensì alla più ampia base del partito²⁴. Belgrado riteneva che, per cominciare, la cosa migliore fosse collegare tutti gli elementi di sinistra projugoslavi presenti in Italia attorno ad una rivista attraverso la quale diffondere le proprie posizioni; per questo nel

19 DA MSP, ss, 1949, b. 8, doc. n. 2205, Rapporto del ministro Iveković da Roma, 11. 11. 1949.

20 AJ, 836, I-2-a/48, Ricevimento dei rappresentanti degli ex partigiani italiani in Jugoslavia presso il Maresciallo Tito, 25. 10. 1949.

21 DA MSP, ss, 1949, b. 8, doc. n. 1911, Rapporto del ministro Iveković da Roma, 24. 10. 1949.

22 AJ, 507, IX-48/I-98, Rapporto sui viaggi in Italia.

23 Ibidem. Missioni simili vennero effettuate pure dai diplomatici jugoslavi, come il segretario della Legazione a Roma Božidar Stantić che durante un viaggio ufficiale in Sicilia nell'autunno del 1950 aveva contattato singoli partigiani e simpatizzanti jugoslavi per creare contatti personali da invitare alla collaborazione con la Jugoslavia (AJ, 507, XIII-36).

24 Per le dichiarazioni di Edvard Kardelj si veda: Izvori SKJ, 469–482.

corso dell'anno furono acquisite alcune testate. A Milano fu acquistato il settimanale illustrato *Omnibus*, mentre a Roma vi fu la rivista *Politica nuova*. Nello stesso periodo a Trieste cominciò ad uscire il filojugoslavo *Corriere di Trieste*.

Nel lavoro di collegamento dei “dissidenti” – così venivano chiamati tutti i militanti italiani di sinistra in disaccordo con le tesi ufficiali del partito e allineati su posizioni filojugoslave – furono naturalmente coinvolti i rappresentanti diplomatici jugoslavi a Roma e Milano. Per lo stesso fine, come già menzionato, erano mobilitati i comunisti “titisti” triestini con in testa Branko Babić. Inizialmente i vertici del KPJ avevano stabilito che il bastione dell’impresa fosse proprio il partito triestino²⁵, sicché i suoi rappresentanti riuscirono a creare una propria rete il cui centro era Torino. Qui formarono il movimento comunista Ordine Nuovo il quale raggruppava una varietà di gruppi dissidenti in tutto il nord Italia, tra cui trockijsti, anarchici, ma anche varie personalità che gli jugoslavi sospettavano di spionaggio a danno della Jugoslavia, per il quale motivo il gruppo torinese non godette mai di piena fiducia. Poiché gli attivisti triestini, tra cui Laurenti che fungeva da collegamento²⁶, erano coinvolti nelle attività del gruppo in maniera scoperta, esso fu subito noto al pubblico italiano come una filiale jugoslava e un gruppo “titista”²⁷.

Venendo all’attività delle sedi diplomatiche, queste riposero la propria fiducia in un gruppo costituitosi a Roma attorno a Davide Domenico, ex segretario della sezione del PCI di Soriano e membro del comitato provinciale del partito di Viterbo. Con Domenico entrò anzitutto in contatto l’attaché per la stampa della Legazione romana Josip Defrančeski, a cui dal maggio del 1949 subentrò Iveković²⁸. Per il disaccordo con la politica del PCI verso la Jugoslavia, Domenico ne era stato bandito nel corso del 1949, per poi recarsi in Jugoslavia accodandosi ad un gruppo di agricoltori in visita e intensificare da quel momento la collaborazione con Belgrado. Del gruppo romano fece parte anche Comunardo Morelli, sindaco comunista di Terni dal 1946 al 1948, espulso dal partito per simpatie jugoslave e sul quale circolò addirittura la notizia che, nel 1949, intendesse fondare il “Nuovo partito comunista italiano” di orientamento anticominformista; infine Pierleone Macini, quadro del PCI a Tivoli. Sarà il gruppo attorno a Davide Domenico a dare l’avvio a *Politica Nuova*. Questo gruppo romano avrebbe dovuto avere il ruolo di matrice per la formazione di gruppi simili in tutta Italia. Il fine era la convocazione di una conferenza nella quale si sarebbe dovuta elaborare una piattaforma con un programma minimo di lavoro. Tutti i gruppi riportati ricevevano da Belgrado cospicui finanziamenti, sia per le attività politiche che per il lavoro dei quadri²⁹.

25 AJ, 507, IX, s/a-3, Verbale della sessione del KMOV, 20. 12. 1950.

26 AJ, 507, IX-48/I-103, Rapporto dall’Italia, 10. 10. 1950.

27 Il ministro jugoslavo a Roma definì le attività dei comunisti triestini nella seguente maniera: “*I compagni di Trieste non capiscono cosa si possa dire, e cosa di debba tacere agli italiani. Hanno parlato di cose di cui non dovevano. A Torino si sa che la risoluzione del gruppo torinese è stata approvata da Kardelj, e la stampa del PCI l’ha perfino scritto*“ (AJ, 507, IX-s/b-4, Riunione della sottocommissione del KMOV per l’Italia, 29. 12. 1950).

28 DA MSP, ss, 1949, b. 9, doc. n. 940, Trascrizione dell’incontro tra il ministro jugoslavo a Roma e il segretario della sezione del PCI di Soriano e membro della federazione provinciale del partito di Viterbo Davide, 6. 5. 1949.

29 AJ, 507, IX, s/a, doc. n. 3.

Senza rispettare il primato nell’organizzazione dei gruppi dissidenti conferito ai comunisti triestini, le sedi diplomatiche di Roma e Milano presero ad agire per conto loro, il che portò a conflitti di competenza e al palesarsi di rivalità e gelosie³⁰.

Il salto di qualità, consistente nella decisione di raggruppare tutti i gruppi filojugoslavi in un’unica formazione, fu preso sullo scorso del 1950. Il primo passo concreto in tale direzione fu fatto il 12 dicembre 1950, quando si tenne a Roma una riunione con i filojugoslavi da varie città italiane (alla riunione erano presenti rappresentanti da una decina di gruppi da Roma, Milano, Torino, Genova, Tivoli, Ancona e Trieste) durante la quale ci si accordò sulla piattaforma di lavoro futuro.

Si trattò nella quasi totalità di dissidenti del PCI, mentre un solo gruppo proveniva dalle fila del PSI³¹. Alla conferenza, alla quale presero parte Babić e Laurenti, si convenne che il punto di riferimento per il lavoro futuro fosse la rivista *Politica nuova* e il suo leader Davide Domenico. Riuniti nuovamente il 15 dicembre hanno emesso una risoluzione, sulla quale si doveva discutere fino all’organizzazione di un congresso nazionale che avrebbe nominato i vertici dell’organizzazione e ne avrebbe costituito la struttura in una forma più definita³². In prospettiva si prevedeva la creazione di un movimento ben più ampio che avrebbe abbracciato l’intero spettro politico dai comunisti ai socialisti fino ai socialdemocratici.

Il telegramma con cui Ivezković fa rapporto a Belgrado sulla riunione del 15 dicembre si conclude con l’annuncio di un viaggio del ministro nella capitale jugoslava assieme a Babić a fine mese e con la richiesta di un finanziamento immediato di un milione di lire (corrispondente a circa 16.000 euro attuali³³). Questo dimostra che il progetto fosse ormai ben strutturato³⁴ e dovesse aver ricevuto il *placet* delle più alte sfere. Una simile interpretazione trova sostegno in un altro telegramma, purtroppo senza elementi di attribuzione, in cui, in riferimento all’informativa di Ivezković del 30 ottobre in cui si chiedevano finanziamenti per le riviste che, a dispetto della recente fondazione, “*si trovano innanzi alla chiusura*”, si sollecitano i fondi mai giunti sebbene approvati dalla Commissione esteri

30 Ivezković si distinse per le critiche alle modalità operative dei comunisti triestini. Egli riteneva che il loro leader Branko Babić cercasse nell’organizzazione dei gruppi dissidenti in Italia una via d’uscita dalle scarse prospettive di successo a Trieste, per cui proprio il lavoro politico nel capoluogo giuliano finiva per essere trascurato. In un colloquio con Ivezković, Babić aveva, del resto, giustificato la propria politica menzionando varie direttive ricevute da Lubiana e Belgrado. Mentre dalla Slovenia gli si chiedeva di concentrarsi sul lavoro a Trieste, da Belgrado, al contrario, si pretendeva che si dedicasse all’Italia (AJ, 507, IX-s/b-4, Riunione della sottocommissione del KMOV per l’Italia, 29. 12. 1950). Un’altra traccia di tale rivalità è contenuta nel giudizio di ambienti belgradesi per cui, negli stessi giorni, Babić stesse preparando una conferenza del gruppo di Torino “nonostante l’accordo con Ivezković per un’azione unitaria”. Si legge nel telegramma che “*se le informazioni in nostro possesso sono corrette, allora riteniamo di stare disperdendo le energie, la qual cosa presto si ripercuterà su di noi*” (AJ, 507, IX-48/I-111, unico documento nella cartella).

31 AJ, 507, IX, s/a-3.

32 AJ, 507, IX-48/XIII-41, Resolucija.

33 Fonte Istat: il coefficiente di rivalutazione è stato ottenuto in base all’andamento degli indici del costo della vita che dal 1968 hanno assunto la denominazione di indici dei prezzi al consumo per le famiglie di operai ed impiegati.

34 AJ, 507, IX-48/I-109, 13. 12. 1950.

del Comitato centrale del KPJ, con la considerazione che “*sarebbe dannoso abbandonare ora queste operazioni che finora hanno richiesto molto impegno e soldi*”³⁵.

Eppure, già dall'inizio erano evidenti gli elementi di debolezza dei “compagni italiani” stretti attorno a *Politica Nuova*, evidenziati nel settarismo, nel mancato desiderio di intraprendere azioni di ampio respiro e integrare i transfughi dei vari partiti, nella mancanza di personaggi illustri che dessero visibilità al movimento. Sembrava che le prospettive del “movimento progressista” fossero già dall'inizio poco luminose, destino del resto condiviso dai tentativi jugoslavi di organizzare i propri simpatizzanti in altri paesi europei, come ad esempio nella Repubblica federale tedesca (Domić, 2015).

BELGRADO CHIAMA REGGIO

Tornando ai “Magnacucchi”, il rapporto inviato da Ivezković al Ministero degli esteri il 3 febbraio 1951 costituisce la prova dell’estraneità jugoslava rispetto alla mozione di Reggio Emilia e alla successiva espulsione. In esso si fa riferimento a una cena offerta la sera prima, presso la Legazione jugoslava a Roma, a vari diplomatici stranieri oltre che a Vittorio Zoppi e Gastone Guidotti, nel corso della quale “*tutti parlavano e si interessavano al caso dei dirigenti comunisti Cucchi e Magnani ritenendo che ne siamo coinvolti. Purtroppo non lo siamo* [in orig.: “*Na žalost nismo*”].”³⁶

L’emozione suscitata dall’espulsione di Magnani, dunque, viene a sparigliare inaspettatamente le carte di un’operazione che, per quanto incerta nella realizzazione e negli esiti, risultava già avviata. A sostegno di tale interpretazione, nel primo messaggio disponibile in cui Ivezković affronta il caso di Magnani e Cucchi, risalente al primo febbraio, si cerca di innestare idealmente i due transfughi nel progetto già in atto e in una cornice concettuale, sviluppata nel corso dell’anno precedente, incentrata sulla crisi del PCI come processo certo e ineludibile³⁷.

Nel documento il ministro esprime la considerazione che agli emiliani “*non resti che unirsi al gruppo di Politica nuova*”. Le riviste filojugoslave, peraltro, vengono idealmente messe a disposizione del gruppo affinché vi pubblichino le proprie dichiarazioni, mentre l’intervento di Magnani a Reggio viene definito estremista perché “*nella tesi sulla protezione del Paese da qualsiasi aggressione [...] avrebbe fatto meglio a prendere posizione solo contro l’aggressione, e non menzionare la difesa*”³⁸. Nella stessa direzione il rapporto inviato il giorno successivo, nel quale, oltre a rilevare, a ulteriore conferma di una mancata concertazione, che “*il luogo ove Magnani soggiorna è ignoto*” e che “*permangono molti aspetti oscuri*” sulla vicenda si riporta che “*i sintomi della crisi del PCI sono sempre più forti*” e che “*il movimento di solidarietà con le affermazioni di Magnani si diffonde, sebbene manchino atti concreti*” aggiungendo che “*finché non escono allo*

35 AJ, 507, IX-48/I-111, unico documento nella cartella.

36 DA MSP, ss. 1951, b. 25, doc. n. 41536. Magnani aveva effettivamente acconsentito ad un colloquio con i diplomatici jugoslavi il 17 luglio 1950 a Roma, colloquio rimasto però privo di esiti (Bianchini, 2013, 81–83).

37 AJ, 836, I-3-b/346, 1. 2. 1951.

38 AJ, 836, I-3-b/346, 18. 1. 1951.

*scoperto non possiamo dir nulla del loro successivo sviluppo, sebbene non escludiamo nuove sorprese da parte loro*³⁹.

La messa a disposizione delle testate finanziate dalla Jugoslavia avrebbe portato a ricadute immediate; la fiducia preventivamente riposta nel gruppo emiliano viene espressa già il 3 febbraio con un articolo su *Politica nuova* intitolato *Perché Cucchi e Magnani hanno lasciato il PCI*. Il settimanale, di pur limitata diffusione e influenza, testimonia il tentativo di controffensiva ideologica jugoslava: dopo un attacco alla campagna denigratoria cominformista subita dai dissidenti e la considerazione che “*i metodi di Botteghe Oscure* [ovvero la direzione del PCI, la cui sede centrale era, appunto, a Roma, in Via delle Botteghe Oscure] *non sono cambiati neppure davanti alla più chiara realtà*” ci si sofferma sul passato irreprensibile di Cucchi e Magnani e sul loro ruolo nella Resistenza, per attaccare l’atteggiamento del PCI con la considerazione che aprire un dialogo su quelle tesi “*sarebbe stato in linea con la prassi marxista, ma il marxismo non aleggia più su Botteghe oscure*” la cui preoccupazione è proteggere gli interessi dell’élite sovietica “*che è nazionalista, invaditrice e antimarxista, la cui casta burocratica ha reclamato a sé tutto il potere abusandone sia in politica interna che estera limitando lo sviluppo rivoluzionario nel mondo e diventando così corresponsabile del più avido imperialismo a danno delle masse proletarie*”. L’articolo si conclude con un appello alla fondazione di un partito che, anziché prendere ordini da Est o da Ovest, si erga a interprete dei veri bisogni dei lavoratori italiani, seguito dall’invocazione dai toni attivistici per cui “*innanzi a noi vi è un grande compito e spetta a noi realizzarlo*”⁴⁰.

Già la settimana successiva, in un rapporto redatto a commento della dichiarazione rilasciata alla stampa da Magnani e Cucchi sul voler procedere verso la formazione di un gruppo autonomo Iveković rovescia completamente le aspettative iniziali nel constatare che “*Magnani e i compagni non si uniscono a nessuno dei gruppi e partiti esistenti mentre desiderano unificare tutti gli elementi rispettabili sulla base dell’unità socialista, indipendentemente da qualsiasi partito*”. L’adeguamento dei paradigmi interpretativi della Legazione jugoslava alla realtà della situazione, al prezzo di dare l’impressione di una certa subordinazione, è immediato giacché si giudica positivamente che “*non abbiano intenzione di creare un movimento titoista né unirsi ai titoisti esistenti, e con questi evitano di avere rapporti*”, e anzi si ritiene ora che siano gli elementi ruotanti attorno a *Politica nuova* ad essere destinati ad unirsi ai dissidenti emiliani. Il rapporto chiude con la notizia della venuta di Magnani a Roma in settimana, nella quale occasione è previsto un incontro con il segretario personale di Tito, Nikola Mandić⁴¹.

Pur accondiscendendo in realtà ad una linea espressa autonomamente da Magnani e Cucchi, sembra essere questo il momento in cui ci si emancipa dalla precedente lettura ideologica e ci si rende conto che i due dissidenti emiliani offrono prospettive di successo più attendibili rispetto al personale politico disponibile fino a quel momento. Questa ipotesi troverebbe conferma nel fatto che *Politica nuova* e *Omnibus* vengono

39 AJ, 836, I-3-b/346, 4. 2. 1951.

40 AJ, 507, IX-48/III-2, 3. 2. 1951.

41 AJ, 836, I-3-b/346, 12. 2. 1951.

rapidamente liquidati per lasciare spazio al più convincente *Risorgimento socialista*, settimanale ufficiale del MLI che avrebbe visto la luce il 16 giugno 1951 qualificandosi subito per la qualità e l'alto valore informativo dei contributi pubblicati soprattutto per la politica estera – vi collaborarono tra gli altri Erich Ollenhauer, leader storico della socialdemocrazia tedesca e l'intellettuale ungherese François (Ferenc) Fejtő – nonché per un discreto successo di vendite⁴².

Il 21 febbraio, in una relazione indirizzata personalmente a Kardelj, Ivezković rende conto dell'avvenuto incontro tra Mandić e Magnani il quale “*sapeva in anticipo che avrebbe incontrato le nostre simpatie ed aiuto*”. Si ribadiscono le considerazioni sulla creazione di un movimento unitario antistalinista che si sarebbe basato, oltre che sui gruppi e singoli già disponibili, su certi socialisti con cui Magnani dichiara di avere contatti. La cosa sembra sul punto di approdare a risultati tangibili con la promessa di Magnani di recarsi presto a Roma per organizzare il comitato di iniziativa del nuovo progetto politico⁴³.

Per evitare di attribuire alle consultazioni jugoslave un significato diverso da quello che oggettivamente ebbero, è di grande importanza il lungo elaborato inviato da Ivezković a Belgrado il 23 febbraio e significativamente intitolato *Crisi del partito comunista italiano e nascita del movimento di Unità socialista*. Il lungo documento, di ben 26 pagine, costituisce il terzo di una serie di rapporti semestrali redatti dalla Legazione sull'argomento. In questa lunga cognizione della situazione italiana, pur basata su dati reali, l'interpretazione degli eventi subisce una torsione finalizzata all'individuazione di una crisi potenzialmente fatale del PCI e dei migliori presupposti per il successo del gruppo di Cucchi e Magnani, a prezzo della sistematica esagerazione degli spazi di manovra politica aperti dall'appiattimento della Democrazia Cristiana (DC) su posizioni atlantiste e dai movimenti interni al Partito Socialista Unitario (PSU). Leggendo il documento non si può evitare l'impressione che, in una cornice concettuale perfettamente marxista-leninista, e quindi permeata dal determinismo storico, i vertici jugoslavi abbiano posto il regime sovietico sullo stesso piano del capitalismo, sicché se il secondo è condannato a soccombere per via delle sue contraddizioni interne, sul versante cominformista, invece,

*nel momento in cui la classe operaia subisce umiliazioni quotidiane nella lotta contro la reazione e il capitale grazie alla politica e tattica opportunistica e controrivoluzionaria della dirigenza del PCI, e quando si rende sempre più evidente che questa stessa dirigenza asseconde in politica interna ed estera gli interessi della diplomazia e dell'aggressiva politica sovietiche, in questa situazione era necessario che prima o poi scoppiasse il conflitto tra le forze rivoluzionarie e la burocrazia all'interno del partito, e alla ricerca di nuove vie per unire tutte le forze socialiste del Paese*⁴⁴.

42 Per le vicende di *Risorgimento socialista* si rimanda al saggio di Luciano Casali (2012).

43 AJ, 836, I-3-b/346, 21. 2. 1951.

44 AJ, 836, I-3-b/346, 25. 2. 1951. Documento citato anche da Stefano Bianchini (2013).

Quest'affascinante interpretazione, per cui le *élite* jugoslave si pongono al vertice del progresso storico e alla vera avanguardia della classe operaia, rimane peraltro assai fumosa nelle prospettive concrete del movimento che pur vengono giudicate ottime.

L'entusiasmo per Magnani, ad ogni modo, si rafforza a mano a mano che la sua espulsione viene reclamizzata. Per tutto il mese di febbraio si assiste al dilagare di indiscrezioni sensazionalistiche sulla stampa italiana e in ambienti di *intelligence* americana⁴⁵. Indicativo è in tal senso che perfino gli ambienti diplomatici statunitensi siano stati inclini in un primo momento ad attribuire alla cacciata di Cucchi e Magnani un'importanza del tutto sproporzionata, ritenendo che “*il malcontento che bolle da tempo dentro il PCI*” avesse finalmente trovato in Magnani e Cucchi degli interpreti di rango e potesse preludere alla disaggregazione del comunismo italiano e alla riarticolazione della sinistra su basi neutraliste o addirittura filo-atlantiche (Del Pero, 2013, 169).

L'entusiasmo delle prime reazioni della diplomazia statunitense mostrano quasi di convergere, sul piano interpretativo, con quelle della diplomazia jugoslava. A differenza che in Jugoslavia, però, l'ottimismo degli americani si smorzò prestissimo di fronte all'evidenza sia del limitato impatto della formazione politica dei transfughi sia del fatto che Cucchi e Magnani non avessero affatto ripudiato le loro convinzioni comuniste (Del Pero, 2013, 174).

La Legazione guidata da Iveković non poteva rimanere immune a un simile entusiasmo. L'attività attorno al gruppo emiliano si intensificò, come si intuisce dalla compilazione di lunghe rassegne stampa (conservate in vari documenti della rappresentanza jugoslava) con gli articoli in cui si dà copertura alle vicende del gruppo scissionista.

La primavera del 1951 culmina con la fondazione prima dei Comitati per l'unità e l'indipendenza del movimento operaio e infine del MLI. Gli entusiasmi iniziali, però, sembrano essere già in procinto di scemare, dacché in un'informativa dell'ottobre 1951 si riconosce che nonostante il movimento disponga ormai di una discreta rete organizzativa non stia riuscendo ad assumere un carattere di massa e sia praticamente sconosciuto ai lavoratori anche per via della scarsa presenza a livello sindacale⁴⁶.

I risultati ottenuti dal gruppo, infatti, prima con le elezioni amministrative del 1952 che avevano costituito una specie di test, e poi con le politiche del 1953, deludono le aspettative. Nonostante i finanziamenti, sia diretti che attraverso la ditta OPIMES⁴⁷ e l'aiuto prestato dalla diplomazia jugoslava, che si prodigò per allargare la rete di contatti a disposizione di Magnani, i risultati elettorali del partito, intanto rinominato Unione socialista indipendente con la confluenza dei reduci del Partito cristiano sociale, avrebbe

45 Per una rassegna delle valutazioni su Cucchi e Magnani espresse dagli ambienti diplomatici statunitensi si rimanda al saggio di Mario Del Pero (2013).

46 AJ, 507, IX-48/III-9, 30. 10. 1951.

47 Fondata nella primavera del 1954, la OPIMES fu una società per il commercio di legname e carne congelata apparentemente fondata su iniziativa di Magnani (AJ, 507, IX-48/III-16, Zabeleška o razgovoru sa drugom Cocconi – 7. i 13. aprila 1954 godine). L'impresa commerciale, della quale si occupava Cocconi che per questo prese a recarsi in Jugoslavia con cadenza mensile non sembra aver conseguito risultati commerciali apprezzabili, anche per via delle risicate quote di beni previsti per l'esportazione dalla pianificazione economica jugoslava. Da alcuni documenti si ricava inoltre l'impressione che sia stata usata per finanziare l'USI in maniera sull'attaccia, tanto che solo Magnani era al corrente della vera situazione finanziaria della ditta.

Fig. 1: Manifesto elettorale dell'USI per le elezioni del 1953, tratto da Risorgimento socialista del 7 giugno 1953 (per l'immagine si ringraziano Learco Andalò, dalla cui collezione personale il materiale è tratto, e la Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna per averla trasmessa agli autori).

dimostrato che con 225.000 voti e il fallimento di svariati tentativi di proporre liste unitarie con il PSI e il PSU le istanze rappresentate dal gruppo di Magnani non avevano intercettato quote di elettorato significative, e questo per alcuni motivi. Anzitutto la polarizzazione determinata dalla Guerra fredda erodeva lo spazio di manovra politica per forze indipendenti che, sganciandosi dalla logica dei blocchi, venivano a trovarsi prive dei cospicui mezzi finanziari a disposizione invece dei partiti sostenuti da Stati Uniti e Unione Sovietica, con i quali la Jugoslavia non poteva certo competere. Secondariamente la stessa esigenza “nazionalcomunista” espressa da Magnani, pur avvertita con urgenza da un nutrito numero di intellettuali, trovava scarso riscontro nell’elettorato comunista rassicurato dalle prospettive già reali del socialismo in Europa centro-orientale e dal mito dell’URSS. A poco valse la consolazione che con il suo magro paniere di voti l’USI avesse contribuito a impedire alla DC e ai suoi alleati di beneficiare del premio di maggioranza previsto dalla “legge truffa”. All’indomani della morte di Stalin, in ogni caso, il progetto di un partito italiano non allineato alla logica dei blocchi aveva perso gran parte della sua

Fig. 2: Particolare di un manifesto elettorale dell'USI distribuito come supplemento al Risorgimento Socialista del 7 giugno 1953 (per l'immagine si ringraziano Learco Andalò, dalla cui collezione personale il materiale è tratto, e la Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna per averla trasmessa agli autori).

attualità. Un ulteriore aspetto di criticità nella strutturazione di un progetto politico estraneo alle logiche della Guerra fredda riguarda l'espressione di un orientamento coerente. L'allineamento alle superpotenze finiva per semplificare la dialettica interna ai partiti relegando ai margini le voci di dissenso, come lo stesso Magnani aveva ben sperimentato all'interno del PCI. Per questo motivo, un partito di transfughi raccogliticci come quello di Magnani non riuscirà mai, al di là delle premesse, a trovare una linea di sintesi delle proprie posizioni, il cui riflesso più evidente fu la forte conflittualità interna tra le varie componenti. Limitandosi ai protagonisti più noti, è assai indicativo che Magnani sarebbe tornato al PCI solo dopo alcuni anni trascorsi nel PSI, Cucchi raggiunse il PSDI mentre il grosso del partito rimase all'interno del PSI nel quale fu decretata la confluenza nel 1957.

Il sostegno espresso dall'USI all'"italianità di Trieste" (Bianchini, 2013, 141–142) simboleggia bene la debolezza strutturale del concetto di un'unione tra non allineati, vale a dire l'impossibile soluzione della contraddizione, in assenza di coercizione, tra principi generali di politica estera e una pluralità di istanze nazionali concrete.

Anton Vratusha, uno dei più fini conoscitori della realtà comunista italiana, apprezzò che dopo le elezioni del 1953 "l'USI ha smobilizzato quasi tutto il suo apparato organizzativo" nonostante "riesca a mantenersi e a palesarsi almeno in qualche modo nella vita politica sebbene si trovi tra i due blocchi"⁴⁸. Di lì a pochi mesi le elezioni provinciali in Sicilia, per le quali l'USI stimò la necessità di cinque milioni di lire in aggiunta ai diciotto milioni (pari a circa 34.000 euro attuali) già presi per la prima metà del 1954 (in parte prelevati dalla

48 AJ, 507, IX-48/III-17, Zabeleška o USI, 9. 6. 1954.

OPIMES e in parte attraverso la “solidarietà socialista della Lega dei comunisti jugoslavi”, ovvero versati direttamente dal governo jugoslavo), avrebbero sancito la *debacle* elettorale definitiva – con la perdita di un quarto dei voti rispetto alle elezioni politiche dell’anno prima – e la regressione a movimento di opinione. Nonostante l’opinione di Vratuša solo pochi mesi prima che “*i compagni dell’USI comunque meritano ancora il nostro supporto*”⁴⁹, a fronte delle mutate condizioni geopolitiche e della mancanza di prospettive dell’USI i finanziamenti sarebbero presto mancati. Così la proposta di Magnani, in vista della confluenza nel PSI, di finanziare questo come miglior mezzo “*affinché Nenni si separi da Togliatti*”, avanzata nell’autunno del 1955, incontra un secco rifiuto di Belgrado⁵⁰ e nel 1957 gli jugoslavi stabilirono di coprire le spese per l’ultimo congresso USI “*e con questo farla finita*”⁵¹ come sarebbe avvenuto in effetti poco più tardi con il saldo dei debiti pendenti.

L’USI A TRIESTE

Di una possibile funzione del gruppo di Cucchi e Magnani a Trieste, città che il trattato di Pace aveva posto a capitale del TLT, in cui, successivamente, la risoluzione del Cominform aveva consegnato il partito comunista locale alla guida di Vittorio Vidali che vi impose una linea rigidamente antijugoslava, si era parlato nel già citato rapporto di Ivezović del 12 febbraio in cui si rileva che

*riteniamo che in questo momento sarebbe dannoso che i compagni di Trieste si espongano eccessivamente in Italia. Riteniamo che farebbero meglio ad evitare di mostrarsi troppo in giro, [con probabile riferimento alle abitazioni degli interessati] come invece stanno facendo, perché il PCI tende appunto a dipingere il nuovo movimento come una nostra emanazione. Questo finora non gli è riuscito ma la partecipazione dei compagni di Trieste darebbe al Cominform un’ottima carta da giocare [in orig.: “jake adute u ruke”]. Ritengo sarebbe meglio che per un certo periodo non si facessero affatto vedere in Italia. Successivamente, quando il movimento avrà raggiunto un certo livello di sviluppo, sarà perfettamente logico che essi vi prendano parte come anche altri gruppi*⁵².

La situazione non sarebbe cambiata che a ridosso del Memorandum di Londra (firmato il 5 ottobre 1954), quindi in un momento in cui, essendo esaurita la funzione nazionale dell’USI, i vertici jugoslavi ritenevano di avvantaggiarsene in chiave locale per un fine diverso rispetto a quello inizialmente previsto, vale a dire offrire un approdo politico alla minoranza slovena il cui destino appariva incerto all’interno dello Stato italiano. Nell’estate del 1954 gli eminenti politici sloveni Boris Kraigher e Miha Marinko, rispettivamente Presidente del Comitato centrale del partito comunista sloveno e Presidente del governo della Slovenia, incontrarono alcuni alti funzionari del partito di Babič. In

49 Ibidem.

50 AJ, 507, IX-48/III-22, 19. 6. 1955.

51 AJ, 507, IX-48/III-37, 28. 1. 1957.

52 AJ, 836, I-3-b/346, 12. 2. 1951.

quella sede i lubianesi esercitarono una pressione sui riluttanti triestini affinché questi entrassero compattamente nel partito di Magnani – il quale, a giudicare dagli sviluppi successivi, non doveva esserne stato perfettamente informato. La proposta di Lubiana prospettava una possibile via di uscita dal dilemma per la minoranza che si trovava al bivio tra la perdita di una chiara fisionomia nazionale attraverso la partecipazione alla vita politica dei partiti italiani e il ripiegamento su posizioni “etniciste” chiaramente espresso da Kraigher ai suoi interlocutori triestini nel monito “*se rimarrete un partito politico su base nazional-minoritaria, rimarranno in esso soltanto i contadini conservatori [...] che tenderanno a collegarlo al movimento politico reazionario in Italia*” (Bianchini, 2013, 144; Pirjevec, 2008, 426). In definitiva il partito di Magnani consentiva nel contesto locale la creazione di un organismo politico controllato dagli sloveni ma di più ampio respiro progressista, adatto, secondo le intenzioni di Kraigher, a “*far emergere il contributo del popolo lavoratore sloveno di orientamento democratico nella battaglia per introdurre in Italia rapporti socialisti e democratici*” (Bianchini, 2013, 144; Pirjevec, 2008, 426), ampliando la risicata base di consenso che aveva consegnato al Fronte Popolare Italo-Sloveno, in occasione delle elezioni del 1952, appena il 2,72 % dei voti nella città di Trieste, con risultati più consistenti nelle località del circondario.

La creazione dell’USI triestina sarebbe avvenuta nell’autunno del 1955 previa fondazione del Comitato di iniziativa dell’Unione dei socialisti indipendenti in luglio, comunicata a Belgrado da Ivezović, che ne aveva avuto notizia dal console jugoslavo a Trieste Mitja Vošnjak⁵³.

In questa fase la situazione a Trieste permette di essere ricostruita in maniera soddisfacente attraverso il resoconto di Anton Vratusa di un incontro con Magnani avvenuto in due fasi – 29 e 31 luglio. In tale occasione Magnani, dopo le consuete considerazioni di carattere generale sugli sviluppi di politica internazionale, rileva le proprie perplessità per il fatto che “*nel nuovo movimento sono confluiti tutti i membri del comitato centrale dell’ex partito di Babič*” annunciando che avrebbe tentato di convincere almeno una parte di questi a desistere dall’adesione. Il giudizio espresso sui comunisti triestini filojugoslavi è peraltro negativo dacché si ritiene che con il loro ingresso nel partito vi porterebbero anche la loro conflittualità personale e si indica che molti avrebbero invece preferito rientrare nel partito vidaliano. Un altro elemento di criticità viene evidenziato da Magnani nella considerazione che dalla collaborazione con la minoranza slovena sarebbero sorti problemi derivanti dai “*pregiudizi sciovinisti*” dei suoi dirigenti. Nelle conclusioni Vratusa suggerisce di riconsiderare il rapporto di Lubiana con i comunisti della fazione di Babič perché lo stesso Magnani ritiene che Trieste sia una zona in cui siano da tutelare primariamente gli interessi jugoslavi anziché quelli del movimento dei lavoratori italiani. Di particolare importanza, stante la sottolineatura, la considerazione che “*penso che in nessun caso avrebbe senso collegare con l’USI il Corriere di Trieste, e ancor meno il Primorski Dnevnik. Ma questo sarà difficile da ottenere se i dirigenti di questi organi saranno gli stessi del comitato dell’USI a Trieste*”⁵⁴.

53 AJ, 507, IX-48/III-20, 16. 7. 1955.

54 AJ, 507, IX-48/III-21, 23. 8. 1955.

Al di là delle pur comprensibili perplessità è presumibile che in questa fase il potere contrattuale di Magnani fosse assai ridotto; fu infatti egli stesso a celebrare la convergenza delle due forze politiche con un comizio organizzato a Trieste, al Cinema Aurora, nell’ottobre 1955.

L’USI triestina sarebbe ritornata a far parlare di sé a ridosso della confluenza del movimento di Magnani nel PSI. Nel corso di un incontro tra Kardelj e Laurenti, il direttore del *Corriere di Trieste* di orientamento indipendentista, risalente al gennaio del 1957, l’autorevole leader sloveno denuncia la mancanza di senso nella confluenza a livello locale in un partito, il PSI, che a Trieste “è stato fondato da Vidali nel 1948, e non ha tradizione né influenza”. Continua Kardelj che “è opportuno che l’USI triestina subito dopo la liquidazione dell’USI nel resto d’Italia rilasci una dichiarazione in cui esprime accordo con la posizione di Magnani, ma che la situazione dell’USI triestina necessita di una diversa soluzione”, che viene individuata nella creazione di un organismo politico autonomo con la prospettiva eventuale di una confluenza nel PCI, ma con l’avvertimento che “la fusione va evitata il più a lungo possibile”⁵⁵.

Lo scenario evocato da Kardelj è quello di una possibile uscita di scena di Vidali⁵⁶, sul quale, nella previsione di una confluenza del PCTLT nel PCI, che tardava ad avvenire nonostante la città fosse stata restituita all’Italia da più di due anni, vengono riportate voci di un possibile ritorno in Messico, nel quale caso l’USI avrebbe potuto esercitare una notevole influenza sul PC locale privo della sua guida carismatica (in realtà Vidali sarebbe rimasto alla guida del partito anche dopo la confluenza, decretata nel giugno dello stesso anno).

Con le compite lamentate espresse dal direttore di *Risorgimento socialista* presso l’Ambasciata jugoslava a Roma il 23 febbraio 1957⁵⁷ in merito alla scarsa trasparenza nella gestione dei fondi, determinata dal fatto che gli jugoslavi abbiano sempre gestito questo aspetto con il solo Magnani, si conclude simbolicamente la parabola politica dell’USI, resa progressivamente una fonte di intralcio, se non di aperto imbarazzo, in un contesto internazionale profondamente mutato a seguito della morte di Stalin (marzo 1953), della relativa normalizzazione dei rapporti tra la Jugoslavia, l’URSS e i partiti comunisti europei, in primis quello italiano, nonché dalla chiusura della vertenza triestina e dall’apertura di scenari di protagonismo jugoslavo in politica estera assai più promettenti, quali quelli prospettati dal Movimento dei paesi non allineati, in quegli anni in piena espansione.

L’ultima emanazione dello strappo di Reggio Emilia sarebbe sopravvissuta nella sola Trieste fino alle elezioni del 1962, lo stesso anno in cui, per coincidenza, Magnani era riammesso nel PCI (dopo aver fatto “autocritica”), mentre Cucchi come già menzionato aveva raggiunto il PSDI sei anni prima (per lui lo strappo con Togliatti e compagni era del tutto insanabile).

55 AJ, 507, IX-48/III-36, 11. 1. 1957.

56 Poco più di un anno prima, nel dicembre del 1955, ad un incontro cui parteciparono Giancarlo Pajetta e Anton Vratuša il dirigente del PCI chiese apertamente che la Jugoslavia ponesse fine al sostegno al gruppo di Magnani, poiché questo, alimentando lo scontro tra comunisti filoitaliani e filojugoslavi a Trieste finiva per alimentare il radicalismo di Vidali ormai superato dai nuovi orientamenti del partito nazionale (Bianchini, 2013, 151).

57 AJ, 507, IX-48/III-37, Visita di Andreoni e Libertini all’ambasciata jugoslava a Roma, 23. 2. 1957.

CONCLUSIONI

Le attività di influenza politica intraprese dalla Jugoslavia in Italia sono state paradigmatiche delle contraddizioni del mondo comunista tra spinte localiste e necessità pratica di un coordinamento a livello centrale. Se nel 1948 era stata la Jugoslavia a subire la condanna di Mosca per aver impostato una politica autonoma dalle esigenze del Cremlino, la decisione del politburo del KPJ di stabilire una rete di rapporti con le forze progressiste antistaliniste europee senza però addivenire alla creazione di un “Cominform antistalinista” non ebbe semplicemente possibilità di successo, e questo per due ragioni. Anzitutto il desiderio di non interferire sugli orientamenti espressi dai movimenti politici nella sfera di influenza jugoslava finiva per creare una situazione in cui essi di fatto erano così diversi da non rappresentare alcun fenomeno unitario. Secondariamente, il mito dell’Unione Sovietica e la capacità di mobilitazione e coinvolgimento dei partiti comunisti “classici” lasciavano uno spazio di azione esiguo ad organizzazioni ugualmente comuniste che da essi si differenziavano per questioni ideologiche difficilmente apprezzabili all’elettorato. È questo il giudizio espresso, a decenni di distanza dai fatti, da Vladimir Velebit, che nel corso del 1951 subentrò a Iveković quale capo della Legazione jugoslava in Italia. Riporta infatti il diplomatico nelle sue memorie che

si palesò una coppia di parlamentari comunisti italiani che si erano separati dal partito e impegnati a crearne uno parallelo che fosse indipendente da Stalin e dalla sua conduzione del movimento proletario mondiale. Ma questo tentativo non aveva alcuna speranza di successo. Ai lavoratori questi conflitti astratti tra intellettuali di sinistra sembravano incomprensibili e dannosi. Il riferimento alla grande e allora ancora assai potente Unione Sovietica sembrava loro assai più reale e sicuro che il dibattere sulla democratizzazione del partito (Velebit, 2016, 529).

Il partito di Cucchi e Magnani rappresentò comunque, al di là dell’estraneità della diplomazia jugoslava rispetto alla mozione presentata al congresso della Federazione del PCI di Reggio Emilia il 19 gennaio 1951 (estraneità che si ritiene di aver provato in maniera consistente) il momento di maggior successo del tentativo jugoslavo di organizzare una sinistra europea antistalinista. In assenza del patrocinio jugoslavo accordato ex-post ad una situazione che si deve ritenere variante locale delle menzionate tensioni tra comunismo nazionale e internazionalismo, l’azione jugoslava di proselitismo politico si sarebbe quasi certamente limitata a forme poco efficaci di agitazione tra i partigiani che avevano combattuto in Jugoslavia.

Tra antistalinismo e necessità di rappresentare qualcosa di diverso dalla socialdemocrazia, il desiderio di un comunismo democratico si sarebbe palesato ancora in futuro, sia negli esperimenti di democratizzazione in alcuni Paesi del blocco comunista che incapparono nella repressione sovietica che, da ultimo, nella formulazione poco chiara di “eurocomunismo” abbracciata dai partiti comunisti italiano, spagnolo e francese nei tardi anni Settanta.

KOMUNISTI DRUGE SORTE: PROJUGOSLOVANSKE SIMPATIJE V ITALIJI (1948–1962)

Federico TENCA MONTINI

Università degli Studi di Teramo, Facoltà di scienze della comunicazione, Via R. Balzarini 1,
64100 Teramo, Italija

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: ftencamontini@unite.it

Saša MIŠIĆ

Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Jove Ilića 165, 11010 Beograd, Srbija
e-mail: sasa.misic@fpm.bg.ac.rs

POVZETEK

Politična aktivnost, ki sta jo na začetku petdesetih let vodila Valdo Magnani in Aldo Cucchi – zlasti z ustanovitvijo stranke Unione Socialista Indipendente –, je bil najbolj očiten poskus jugoslovenskega vmešavanja v italijansko notranjo politiko v obdobju hladne vojne, potem ko je bila Jugoslovanska komunistična partija izključena iz Informbiroja. V pričajočem članku avtorja opišeta najprej prve poskuse Jugoslavije leta 1948, in sicer preko jugoslovenskega poslaništva v Rimu in projugoslovenskih krogov na Svobodnem tržaškem ozemlju. Na začetku naj bi predvsem vplivali na številne nekdanje italijanske partizane, ki so se med drugo svetovno vojno bojevali v okviru Titovega odporništva, nato pa je bila želja postaviti na noge skupine disidentskih komunistov, ki naj bi bili povezani s projugoslovenskim tiskom, zlasti revijama Omnibus in Politica Nuova. V naslednji fazi naj bi vlogo projugoslovenskega pogleda prevzela stranka Unione Socialista Indipendente, čeravno – kot dokažeta avtorja – beografska vlada ni neposredno vplivala na njeno ustanovitev, pozneje pa jo je finančno podpirala. Poskusi niso bili najuspešnejši in jugoslovanske oblasti so pomoč t. i. skupni Magnacucchi leta 1957 v bistvu opusitile, saj se je med drugim mednarodni geopolitični kontekst spremenil. Avtorja sta upoštevala najbolj relevantne podatke italijanske in bivše jugoslovanske historiografije, predvsem pa sta analizirala vrsto neobjavljenih primarnih virov, ki jih hranijo beografski arhivi, se pravi Diplomatski arhiv ministarstva spoljnih poslova in Arhiv Jugoslavije.

Ključne besede: hladna vojna, Komunistična partija Jugoslavije, Komunistična partija Italije – Partito Comunista Italiano, tretja pot, protistalinizem, Valdo Magnani, Aldo Cucchi, Unione Socialista Indipendente, Magnacucchi

FONTI E BIBLIOGRAFIA

- AJ, 836** – Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), fond Kabinet Maršala Jugoslavije (836).
- AJ, 507, IX** – AJ, fond Savez komunista Jugoslavije (507), Komisija za međunarodne odnose i veze Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije – KMOV (IX).
- DA MSP, ss** – Diplomatski Arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije, Beograd (DA MSP), Strogo poverljiva arhiva (ss).
- Dilas, M. (1983):** Vlast. London, Naša reč.
- Izvori SKJ** – Izvori za istoriju SKJ. Serija A, 1945–1985. Dokumenti centralnih organa KPJ/SKJ: Plenumi CK i sednice Politbiroa CKKPJ/SKJ. Sednice Centralnog Komiteta KPJ (1948–1952). Petranović, B., Končar, R., Radonjić, R. (eds.). Beograd, Komunist, 1985.
- Magnani, V., Cucchi, A. (1951):** Dichiarazioni e documenti. Bologna, Edizioni tipografiche Luigi Parma.
- Velebit, V. (2016):** Moj život. Zagreb, Fraktura.
- Andalò, L. (ed.) (2012):** L’eresia dei Magnacucchi sessant’anni dopo. Bologna, Bonomia university press.
- Balzani, R. (2012):** La romagna fra MLI e USI. In: Andalò, L. (ed.): L’eresia dei Magnacucchi sessant’anni dopo. Bologna, Bonomia university press, 47–50.
- Barbagallo, F. (1991):** Il PCI, il Cominform e il “caso Magnani”. In: Boccolari, G., Casali, L. (eds.): I Magnacucchi. Milano, Feltrinelli, 101–134.
- Bekić, D. (1988):** Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955. Zagreb, Globus.
- Bianchini, S. (1991):** Valdo Magnani tra Tito e Togliatti. In: Boccolari, G., Casali, L. (eds.): I Magnacucchi. Milano, Feltrinelli, 163–190.
- Bianchini, S. (2013):** Valdo Magnani e l’antistalinismo comunista. Milano, Unicopli.
- Boccolari, G., Casali, L. (eds.) (1991):** I Magnacucchi. Milano, Feltrinelli.
- Boiardi, F. (1991):** Valdo Magnani, un caso nella sinistra italiana degli anni cinquanta. In: Boccolari, G., Casali, L. (eds.): I Magnacucchi. Milano, Feltrinelli, 191–205.
- Caracciolo, L. (2012):** La guerra fredda e lo strappo dei magnacucchi. In: Andalò, L. (ed.): L’eresia dei Magnacucchi sessant’anni dopo. Bologna, Bonomia university press, 4–7.
- Casali, L. (2012):** Le vicende politiche internazionali nell’analisi di risorgimento socialista. In: Andalò, L. (ed.): L’eresia dei Magnacucchi sessant’anni dopo. Bologna, Bonomia university press, 25–46.
- Degl’Innocenti, M. (2005):** Il mito di Stalin. Manduria, Lacaita.
- Del Pero, M. (2013):** Gli Stati Uniti, la Guerra fredda e i “Magnacucchi”. In: Bianchini, S.: Valdo Magnani e l’antistalinismo comunista. Milano, Unicopli, 167–183.
- Dimić, N. (2015):** Zapadnonemačka levica i Jugoslavija 1948–1953. Između ideologije i pragmatizma. Master rad odbranjen na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

- Gagliani, D. (1991):** Culture comuniste fra anni '30 e '40: Togliatti e Reggio rossa. Alcune note. In: Boccolari, G., Casali, L. (eds.): I Magnacucchi. Milano, Feltrinelli, 25–47.
- Gori, F., Pons, S. (eds.) (1998):** Dagli archivi di Mosca: l'URSS, il Cominform e il PCI (1943–1951). Roma, Carocci.
- Hösch, E. (2005):** Storia dei paesi balcanici. Torino, Einaudi.
- Magnani, F. (1991):** Una famiglia italiana. Milano, Feltrinelli.
- Pirjevec, J. (2008):** "Trst je naš!" Boj Slovencev za morje. Ljubljana, Nova Revija.
- Pirjevec, J. (2012):** Tito i drugovi. Zagreb, Mozaik knjiga.
- Storchi, M. (1991):** Il problema della cultura (politica) reggiana negli anni '30. Valdo Magnani. In: Boccolari, G., Casali, L. (eds.): I Magnacucchi. Milano, Feltrinelli, 49–58.
- Unkovsky-Korica, V. (2014):** The Yugoslav Communists' Special Relation with the British Labour Party 1950–1956. Cold War History, 14, 23–46.
- Zappella, M. (2012):** Il coraggio della verità: Aldo Cucchi visto da Mario Tobino. In: Andalò, L. (ed.): L'eresia dei Magnacucchi sessant'anni dopo. Bologna, Bonomia university press, 73–75.
- Zuccari, M. (2008):** Il dito sulla piaga. Milano, Mursia.

NAVODILA AVTORJEM

1. Revija ACTA HISTRIA objavlja **izvirne** in **pregledne** znanstvene članke s humanistično vsebino, zlasti s področja zgodovinopisja. Temeljno geografsko območje, ki ga publikacija pokriva, je Istra in mediteranska Slovenija ter vsebine, ki se na podlagi interdisciplinarnih in primerjalnih preučevanj povezujejo s sredozemskimi deželami. Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimen recenzentski postopek.
2. Sprejemamo članke v slovenskem, italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Avtorji morajo zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil.
3. Članki naj obsegajo do 36.000 znakov brez presledkov. Članek je mogoče oddati na e-naslov ActaHistriae@gmail.com ali na elektronskem nosilcu (CD) po pošti na naslov uredništva.
Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil druge.
4. Naslovna stran članka naj vsebuje naslov in podnaslov članka, ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov inštitucije, kjer je zaposlen, oz. domači naslov vključno s poštno številko in naslovom elektronske pošte. Razen velikih začetnic in kratic pisati z malimi črkami.
5. Članek mora vsebovati **povzetek** in **izvleček**. Izvleček je krajši (max. 100 besed) od povzetka (cca. 200 besed).
V *izvlečku* na kratko opisemo namen, metode dela in rezultate. Izvleček naj ne vsebuje komentarjev in priporočil.
Povzetek vsebuje opis namena in metod dela ter povzame analizo oziroma interpretacijo rezultatov. V povzetku ne sme biti ničesar, česar glavno besedilo ne vsebuje.
6. Avtorji naj pod izvleček članka pripšejo ustrezne **ključne besede (5–7)**. Potrebni so tudi **angleški (ali slovenski) in italijanski prevodi** izvlečka, povzetka, ključnih besed, podnapisov k slikovnemu in tabelarnemu gradivu.
7. Zaželeno je tudi (originalno) **slikovno gradivo**, ki ga avtor posreduje v ločenih datotekah (jpeg, tiff) z najmanj 300 dpi resolucije pri želeni velikosti. Največja velikost slikovnega gradiva je 12x15 cm. Vsa potrebna dovoljenja za objavo slikovnega in arhivskega gradiva (v skladu z Zakonom o avtorski in sorodnih pravicah) priskrbi avtor sam in jih predloži uredništvu pred objavo članka. Vse slike, tabele in grafične prikaze je potrebno tudi podnasloviti in zaporedno oštrevilčiti.
8. **Vsebinske opombe**, ki besedilo še podrobnejše razlagajo ali pojasnjujejo, postavimo pod črto.
Bibliografske opombe, s čimer mislimo na citat – torej sklicevanje na točno določeni del besedila iz neke druge publikacije, sestavlja naslednji podatki: *avtor, leta izida in – če citiramo točno določeni del besedila – tudi navedba strani*. Bibliografske opombe vključimo v glavno besedilo. Primer: (Pirjevec, 2007, 219) ali (Pirjevec, 2007).

Celotni bibliografski podatki citiranih in uporabljenih virov so navedeni v poglavju *Viri in literatura* (najprej navedemo vse vire, nato literaturo). Pri tem avtor navede izključno dela ter izdaje, ki jih je v članku citiral.

Popolni podatki o tem delu v poglavju Literatura pa se glasijo:

Pirjevec, J. (2007): "Trst je naš!" Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.

Če citiramo več del istega avtorja iz istega leta, poleg priimka in kratice imena napišemo še črke po abecednem vrstnem redu, tako da se navedbe med seboj razlikujejo. Primer: (Pirjevec, 2007a) in (Pirjevec, 2007b).

Bibliografska opomba je lahko tudi del vsebinske opombe in jo zapisujemo na enak način. Posamezna dela v isti opombi ločimo s podpičjem. Primer:

(Pirjevec, 2007a; Verginella, 2008).

- 9. Pri citiranju arhivskih virov med oklepaji** navajamo kratico arhiva, kratico arhivskega fonda / signaturo, številko tehnične enote in številko arhivske enote.

Primer: (ARS-1851, 67, 1808).

V primeru, da arhivska enota ni znana, se dokument citira po naslovu *v opombi pod črto*, in sicer z navedbo kratice arhiva, kratice arhivskega fonda / signature, številke tehnične enote in naslova dokumenta. Primer:

ARS-1589, 1562, Zapisnik seje Okrajnega komiteja ZKS Koper, 19. 12. 1955.

Kratice razložimo v poglavju o virih na koncu članka, kjer arhivske vire navajamo po abecednem vrstnem redu. Primer:

ARS-1589 – Arhiv republike Slovenije (ARS), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (fond 1589).

- 10. Pri citiranju časopisnih virov** med tekstrom navedemo ime časopisa, datum izdaje ter strani:

(Primorske novice, 11. 5. 2009, 26).

V primeru, da je znan tudi naslov članka, celotno bibliografsko opombo navedemo pod črto:

Primorske novice, 11. 5. 2009: Ali podjetja merijo učinkovitost?, 26.

V seznam virov in literature izpišemo ime časopisa / revije. Kraj, založnika in periodo izhajanja:

Primorske novice. Koper, Primorske novice, 1963–.

- 11. Poglavlje o virih in literaturi** je obvezno. Bibliografske podatke navajamo takole:

- Opis zaključene publikacije kot celote – knjige:

Avtor (leto izida): Naslov. Kraj, Založba. Npr.:

Šelih, A., Antić, G. M., Puhar, A., Rener, T., Šuklje, R., Verginella, M. & L. Tavčar (2007): Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma - SAZU.

V zgornjem primeru, kjer je *avtorjev več kot dva*, je korekten tudi citat:

(Šelih et al., 2007)

Če navajamo določeni del iz zaključene publikacije, zgornjemu opisu dodamo še številke strani, od koder smo navedbo prevzeli.

- Opis prispevka v **zaključeni publikaciji** – npr. prispevka v zborniku:

Avtor (leto izida): Naslov prispevka. V: Avtor knjige: Naslov knjige. Kraj, Založba, strani od-do. Primer:

Darovec, D. (2011): Moderna štetja prebivalstva in slovensko-hrvaška etnična meja v Istri. V: Darovec, D. & Strčić, P. (ur.): Slovensko-hrvaško sosedstvo / Hrvatsko-slovensko susjedstvo. Koper, Univerzitetna založba Annales, 129-142.

- Opis članka v **reviji**:

Avtor (leto izida): Naslov članka. Naslov revije, letnik, številka, strani od-do. Primer:

Čeč, D. (2007): Nasilne detomorilke ali neprištevne žrtve? Spreminjanje podobe detomora v 18. in začetku 19. stoletja. Acta Histriae, 15, 2, 415-440.

- opis ustnega vira:

Informator (leto pričevanja): Ime in priimek informatorja, leto rojstva, vloga, funkcija ali položaj. Način pričevanja. Oblika in kraj nahajanja zapisa. Primer:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, župnik v Vižinadi. Ustno pričevanje. Zvočni zapis pri avtorju.

- opis vira iz internetnih spletnih strani:

Če je mogoče, internetni vir zabeležimo enako kot članek in dodamo spletni naslov ter v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

Če avtor ni znan, navedemo nosilca spletne strani, leto objave, naslov in podnaslov besedila, spletni naslov in v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran.

12. Kratice v besedilu moramo razrešiti v oklepaju, ko se prvič pojavi. Članku lahko dodamo tudi seznam uporabljenih kratic.

13. Pri ocenah publikacij navedemo v naslovu prispevka avtorja publikacije, naslov, kraj, založbo, leto izida in število strani (oziroma ustrezni opis iz točke 10).

14. Prvi odtis člankov uredništvo pošlje avtorjem v **korekturo**. Avtorji so dolžni popravljeno gradivo vrniti v enem tednu. Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Druge korekture opravi uredništvo.

15. Za dodatna pojasnila v zvezi z objavo člankov je uredništvo na voljo.

UREDNIŠTVO

ISTRUZIONI PER GLI AUTORI

1. La rivista ACTA HISTRIAЕ pubblica **articoli scientifici originali e rassegne** relativi alla sfera degli studi umanistici, in particolare la storiografia. L'area geografica di base coperta dalla pubblicazione include l'Istria e la parte mediterranea della Slovenia, nonché tutti gli altri temi che si ricollegano al Mediterraneo in base a studi interdisciplinari e comparativi. Tutti gli articoli vengono recensiti. La recensione è completamente anonima.

2. La Redazione accetta articoli in lingua slovena, italiana, croata e inglese. Gli autori devono garantire l'ineccepibilità linguistica dei testi.

3. Gli articoli devono essere di lunghezza non superiore alle 36.000 caratteri senza spazi. Possono venir recapitati all'indirizzo di posta elettronica ActaHistriae@gmail.com oppure su supporto elettronico (CD) per posta ordinaria all'indirizzo della Redazione.

L'autore garantirà l'originalità dell'articolo e si impegnerà a non pubblicarlo altrove.

4. Ogni articolo deve essere corredata da: titolo, eventuale sottotitolo, nome e cognome dell'autore, denominazione ed indirizzo dell'ente di appartenenza o, in alternativa, l'indirizzo di casa, nonché l'eventuale indirizzo di posta elettronica. Tranne sigle e acronimi scrivere in minuscolo.

5. I contributi devono essere corredati da un **riassunto** e da una **sintesi**. Quest'ultima sarà più breve (max. 100 parole) del riassunto (cca 200 parole).

Nella *sintesi* si descriveranno brevemente i metodi e i risultati delle ricerche e anche i motivi che le hanno determinate. La sintesi non conterrà commenti e segnalazioni.

Il *riassunto* riporterà in maniera sintetica i metodi delle ricerche, i motivi che le hanno determinate assieme all'analisi, cioè all'interpretazione, dei risultati raggiunti. Si eviterà di riportare conclusioni omesse nel testo del contributo.

6. Gli autori sono tenuti ad indicare le **(5–7) parole chiave** adeguate. Sono necessari anche le **traduzioni in inglese (o sloveno) e italiano** della sintesi, del riassunto, delle parole chiave, delle didascalie, delle fotografie e delle tabelle.

7. L'eventuale **materiale iconografico** (originale) va preparato in formato elettronico (jpeg. / tiff) e consegnato in file separati alla definizione di 300 dpi a grandezza desiderata, purché non ecceda i 12x15 cm. Prima della pubblicazione, l'autore provvederà a fornire alla Redazione tutte le autorizzazioni richieste per la riproduzione del materiale iconografico ed archivistico (in virtù della Legge sui diritti d'autore). Tutte le immagini, tabelle e grafici dovranno essere accompagnati da didascalie e numerati in successione.

- 8.** Le **note a piè di pagina** sono destinate essenzialmente a fini esplicativi e di contenuto. I **riferimenti bibliografici** richiamano un'altra pubblicazione (articolo). La nota bibliografica, riportata nel testo, deve contenere i seguenti dati: *cognome dell'autore, anno di pubblicazione* e, se citiamo un determinato brano del testo, anche le *pagine*. Ad es.: (Isoton, 2006, 25) oppure (Isoton, 2006).

I riferimenti bibliografici completi delle fonti vanno quindi inseriti nel capitolo Fonti e bibliografia (saranno prima indicate le fonti e poi la bibliografia). L'autore indicherà esclusivamente i lavori e le edizioni citati nell'articolo.

I dati completi sulle pubblicazioni nel capitolo Fonti e bibliografia verranno riportati in questa maniera:

Isoton, R. (2006): Crimen in itinere. Profili della disciplina del tentativo dal diritto comune alle codificazioni moderne. Napoli, Jovene.

Se si citano *più lavori dello stesso autore* pubblicati nello stesso anno accanto al cognome va aggiunta una lettera in ordine alfabetico progressivo per distinguere i vari lavori. Ad es.:

(Isoton, 2006a) e (Isoton, 2006b).

Il riferimento bibliografico può essere parte della nota a piè di pagina e va riportato nello stesso modo come sopra.

Singole opere o vari riferimenti bibliografici in una stessa nota vanno divisi dal punto e virgola. Per es.:

(Isoton, 2006; Massetto, 2005).

- 9.** Le **fonti d'archivio** vengono citate nel testo, *tra parentesi*. Si indicherà: sigla dell'archivio - numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, numero del documento (non il suo titolo). Ad es.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

Nel caso in cui un documento non fosse contraddistinto da un numero, ma solo da un titolo, la fonte d'archivio verrà citata *a piè di pagina*. In questo caso si indicherà: sigla dell'archivio - numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, titolo del documento. Ad es.:

ACS-CPC, 3285, Milanovich Natale. Richiesta della Prefettura di Trieste spedita al Ministero degli Interni del 15 giugno 1940.

Le sigle utilizzate verranno svolte per intero, in ordine alfabetico, nella sezione “Fondi” a fine testo. Ad es.:

ASMI-SLV – Archivio di Stato di Milano (ASMI), f. Senato Lombardo-Veneto (SLV).

- 10.** Nel citare **fonti di giornale** nel testo andranno indicati il nome del giornale, la data di edizione e le pagine:

(Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009, 26)

Nel caso in cui è noto anche il titolo dell'articolo, l'intera indicazione bibliografica verrà indicata *a piè di pagina*:

Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009: Da Mestre all’Archivio segreto del Vaticano, 26. Nell’elenco Fonti e bibliografia scriviamo il nome del giornale. Il luogo di edizione, l’editore ed il periodo di pubblicazione.

Il Corriere della Sera. Milano, RCS Editoriale Quotidiani, 1876–.

11. Il capitolo **Fonti e bibliografia** è obbligatorio. I dati bibliografici vanno riportati come segue:

- Descrizione di un’opera compiuta:

autore/i (anno di edizione): Titolo. Luogo di edizione, casa editrice. Per es.:

Cozzi, G., Knapton, M. & G. Scarabello (1995): La Repubblica di Venezia nell’età moderna – dal 1517 alla fine della Repubblica. Torino, Utet.

Se gli autori sono più di due, la citazione è corretta anche nel modo seguente:

(Cozzi et al., 1995).

Se indichiamo una parte della pubblicazione, alla citazione vanno aggiunte le pagine di riferimento.

- Descrizione di un articolo che compare in un volume miscellaneo:

autore/i del contributo (anno di edizione): Titolo. In: autore/curatore del libro: titolo del libro. Luogo di edizione, casa editrice, pagine (da-a). Per es.:

Clemente, P. (2001): Il punto sul folklore. In: Clemente, P., Mugnaini, F. (eds.): Oltre il folklore. Roma, Carocci, 187–219.

- Descrizione di un articolo in una **pubblicazione periodica – rivista**:

autore/i (anno di edizione): Titolo del contributo. Titolo del periodico, annata, nro. del periodico, pagine (da-a). Per es.:

Miletti, M. N. (2007): La follia nel processo. Alienisti e procedura penale nell’Italia postunitaria. Acta Histriae, 15, 1, 321–342.

- Descrizione di una fonte orale:

informatore (anno della testimonianza): nome e cognome dell’informatore, anno di nascita, ruolo, posizione o stato sociale. Tipo di testimonianza. Forma e luogo di trascrizione della fonte. Per es.:

Predonzan, G. (1998): Giuseppe Predonzan, a. 1923, contadino di Parenzo. Testimonianza orale. Appunti dattiloscritti dell’intervista presso l’archivio personale dell’autore.

- Descrizione di una fonte tratta da pagina internet:

Se è possibile registriamo la fonte internet come un articolo e aggiungiamo l’indirizzo della pagina web e tra parentesi la data dell’ultimo accesso:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). (15. 9. 2008). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf)

Se l’autore non è noto, si indichi il webmaster, anno della pubblicazione, titolo ed eventuale sottotitolo del testo, indirizzo web e tra parentesi la data dell’ultimo accesso.

La bibliografia va compilata in ordine alfabetico secondo i cognomi degli autori ed anno di edizione, nel caso in cui ci siano più citazioni riferibili allo stesso autore.

12. Il significato delle **abbreviazioni** va spiegato, tra parentesi, appena queste si presentano nel testo. L'elenco delle abbreviazioni sarà riportato alla fine dell'articolo.
13. Per quanto riguarda le **recensioni**, nel titolo del contributo l'autore deve riportare i dati bibliografici come al punto 10, vale a dire autore, titolo, luogo di edizione, casa editrice, anno di edizione nonché il numero complessivo delle pagine dell'opera recensita.
14. Gli autori ricevono le **prime bozze** di stampa per la revisione. Le bozze corrette vanno quindi rispedite entro una settimana alla Redazione. In questa fase i testi corretti non possono essere più ampliati. La revisione delle bozze è svolta dalla Redazione.
15. La Redazione rimane a disposizione per eventuali chiarimenti.

LA REDAZIONE

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. The journal ACTA HISTRIAЕ publishes **original** and **review** scientific articles from the sphere of humanities, historiography in particular. The basic geographic areas covered by this publication are Istria and Mediterranean Slovenia, as well as other topics related to the Mediterranean on the basis of interdisciplinary and comparative studies. All articles are reviewed. The review process is entirely anonymous.
2. The articles submitted can be written in the Slovene, Italian, Croatian or English language. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language.
3. The articles should be no longer than 36,000 characters (without spaces). They can be submitted via e-mail (ActaHistriae@gmail.com) or regular mail, with the electronic data carrier (CD) sent to the address of the editorial board. Submission of the article implies that it reports original unpublished work and that it will not be published elsewhere.
4. The front page should include the title and subtitle of the article, the author's name and surname, academic titles, affiliation (institutional name and address) or home address, including post code, and e-mail address. Except initials and acronyms type in lowercase.
5. The article should contain the **summary** and the **abstract**, with the former (max. 100 words) being longer than the latter (c. 200 words).
The *abstract* contains a brief description of the aim of the article, methods of work and results. It should contain no comments and recommendations.
The *summary* contains the description of the aim of the article and methods of work and a brief analysis or interpretation of results. It can contain only the information that appears in the text as well.
6. Beneath the abstract, the author should supply appropriate **(5–7) keywords**, as well as the **English (or Slovene) and Italian translation** of the abstract, summary, keywords, and captions to figures and tables.
7. If possible, the author should also supply (original) **illustrative matter** submitted as separate files (in jpeg or tiff format) and saved at a minimum resolution of 300 dpi per size preferred, with the maximum possible publication size being 12x15 cm. Prior to publication, the author should obtain all necessary authorizations (as stipulated by the Copyright and Related Rights Act) for the publication of the illustrative and archival matter and submit them to the editorial board. All figures, tables and diagrams should be captioned and numbered.
8. **Footnotes** providing additional explanation to the text should be written at *the foot of the page*. **Bibliographic notes** – i.e. references to other articles or publications – sh-

uld contain the following data: *author, year of publication* and – when citing an extract from another text – *page*. Bibliographic notes appear in the text. E.g.: (Friedman, 1993, 153) or (Friedman, 1993).

The entire list of sources cited and referred to should be published in the section *Sources and Bibliography* (starting with sources and ending with bibliography).

The author should list only the works and editions cited or referred to in their article.

In the section on *bibliography*, citations or references should be listed as follows:

Friedman, L. (1993): Crime and Punishment in American History. New York, Basic Books.

If you are listing *several works published by the same author in the same year*, they should be differentiated by adding a lower case letter after the year for each item.

E.g.:

(Friedman, 1993a) and (Friedman, 1993b).

If the bibliographic note appears in the footnote, it should be written in the same way.

If listed in the same bibliographic note, individual works should be separated by a semi-colon. E.g.:

(Friedman, 1993; Frost, 1997).

- 9.** When **citing archival records** *within the parenthesis* in the text, the archive acronym should be listed first, followed by the record group acronym (or signature), number of the folder, and number of the document. E.g.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

If the number of the document could not be specified, the record should be cited *in the footnote*, listing the archive acronym and the record group acronym (or signature), number of the folder, and document title. E.g.:

TNA-HS 4, 31, Note on Interview between Colonel Fišera and Captain Wilkinson on December 16th 1939.

The abbreviations should be explained in the section on sources in the end of the article, with the archival records arranged in an alphabetical order. E.g.:

TNA-HS 4 – The National Archives, London-Kew (TNA), fond Special Operations Executive, series Eastern Europe (HS 4).

- 10.** If referring to **newspaper sources** in the text, you should cite the name of the newspaper, date of publication and page:

(The New York Times, 16. 5. 2009, 3)

If the title of the article is also known, the whole reference should be stated *in the footnote*:

The New York Times, 16. 5. 2009: Two Studies tie Disaster Risk to Urban Growth, 3.

In the list of sources and bibliography the name of the newspaper. Place, publisher, years of publication.

The New York Times. New York, H.J. Raymond & Co., 1857–.

11. The list of **sources and bibliography** is a mandatory part of the article. Bibliographical data should be cited as follows:

- Description of a non-serial publication – a book:

Author (year of publication): Title. Place, Publisher. E.g.:

Barth, F., Gingrich, A., Parkins, R. & S. Silverman (2005): One Discipline, Four Ways. Chicago, University of Chicago Press.

If there are *more than two authors*, you can also use et al.:

(Barth et al., 2005).

If citing an excerpt from a non-serial publication, you should also add the number of page from which the citation is taken after the year.

- Description of an article published in a **non-serial publication** – e.g. an article from a collection of papers:

Author (year of publication): Title of article. In: Author of publication: Title of publication. Place, Publisher, pages from-to. E.g.:

Rocke, M. (1998): Gender and Sexual Culture in Renaissance Italy. In: Brown, I. C., Davis, R. C. (eds.): Gender and Society in Renaissance Italy. New York, Longman, 150–170.

- Description of an article from a **serial publication**:

Author (year of publication): Title of article. Title of serial publication, yearbook, number, pages from-to. E.g.:

Faroqhi, S. (1986): The Venetian Presence in the Ottoman Empire (1600–1630). The Journal of European Economic History, 15, 2, 345–384.

- Description of an oral source:

Informant (year of transmission): Name and surname of informant, year of birth, role, function or position. Manner of transmission. Form and place of data storage. E.g.:

Baf, A. (1998): Alojzij Baf, born 1930, priest in Vižinada. Oral testimony. Audio recording held by the author.

- Description of an internet source:

If possible, the internet source should be cited in the same manner as an article. What you should add is the website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis):

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

If the author is unknown, you should cite the organization that set up the website, year of publication, title and subtitle of text, website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis).

If there are more citations by the same author(s), you should list them in the alphabetical order of the authors' surnames and year of publication.

12. The **abbreviations** should be *explained* when they first appear in the *text*. You can also add a list of their explanations at the end of the article.

13. The title of a **review article** should contain the following data: author of the publication reviewed, title of publication, address, place, publisher, year of publication and number of pages (or the appropriate description given in Item 10).
14. The authors are sent the **first page proofs**. They should be returned to the editorial board within a week. It is not allowed to lengthen the text during proof-reading. Second proof-reading is done by the editorial board.
15. For additional information regarding article publication contact the editorial board.

EDITORIAL BOARD

